

НАРИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ БРОНЗИ

ОХРИМЕНКО Г.
СКЛЯРЕНКО Н.
МАРКУС І.
ЛОКАЙЧУК С.
РОМАНЧУК О.

Заглиблений об'єкт в обриві берега р. Іква

Знахідка кам'яної зернотерки.
Г. Охріменко

М. Дяченко – вчитель історії.
Над р.Устя біля с.Городок Рівненської обл.

Знахідка давньої посудини.
І. Здунок

Л. Чубай з амforoю
межановицької культури

Хрінники Рівненської обл. Розчистка об'єкту ККА.
Студенти-історики на археологічній практиці

Міністерство освіти і науки України
Луцький національний технічний університет
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Волинська обласна редакція тому
“Звід пам'яток історії та культури України. Волинська область”

НАРИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ БРОНЗИ

ЛУЦЬК 2016

Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО,
Ігор МАРКУС, Світлана ЛОКАЙЧУК,
Олександр РОМАНЧУК

УДК 904 (477.8) “637” (082)
ББК 63.48 (4УКР3)я43+63.442.6 (4УКР)я43
Н 28

Рецензенти:

О.Й. Дем'янюк, професор, доктор історичних наук
С.А. Теліженко, н.с. ІА НАНУ, канд. історичних наук
М. М. Кучинко, професор, доктор історичних наук

Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи: монографія / Г. Охріменко, Н. Складенко, І. Маркус, С. Локайчук, [О. Романчук]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 428 с.

У колективній монографії подано нові аспекти діяльності етнокультурних спільнот Волині та Волинського Полісся, які заселяли ці терени в III – II тис. до н.е. Упродовж раннього, середнього та пізнього періодів доби бронзи, синхронно або послідовно змінюючи одні одних, тут проживали носії восьми археологічних культур: культури шнурової кераміки (у тому числі середньодніпровської), кулястих амфор, межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, бабинської, тишинецько-комарівської, лужицької. Майже всі вони мали алохтонне походження.

Книга призначена для науковців, студентів-істориків та широкого кола шанувальників минувшини рідного краю.

© Охріменко Г., 2016
© Складенко Н., 2016
© Маркус І., 2016
© Локайчук С., 2016
© [Романчук О.], 2016

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

видатному археологу, доктору історичних наук

**Ігорю Кириловичу
СВЕШНІКОВУ**
(1915–1995)

*Авторський колектив висловлює вдячність
за всебічну допомогу
Геннадію БОНДАРЕНКУ, Анатолію СИЛЮКУ,
Олександрю БУЛИЗИ, Сергію БУБАЛО,
Олександрю КРИЧЕВСЬКОМУ,
докт. габіл. Галині ТАРАС (Люблін),
докт. габіл. Пиємиславу МАКАРОВІЧУ (Познань),
докт. габіл. Славоміру КАДРОВУ (Краків),
проф., докт. істор. наук Михайлу КУЧИНКУ (Луцьк),
Валерію САМОЛЮКУ, Віталію ТКАЧУ,
Юрію ПШЕНИЧНОМУ, Людмилі БАБІНЧУК;
за доброзичливість та моральну підтримку
канд. істор. наук Катерині БУНЯТЯН,
канд. істор. наук Богдану ПРИЩЕПІ,
Олександрю ПОЗІХОВСЬКОМУ*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 6

ВСТУП 7

РОЗДІЛ 1

ДОБА РАННЬОЇ БРОНЗИ 21

- 1.1. Культури шнурової кераміки на Волині та Волинському Поліссі (Г.Охріменко, Н.Скляренко, О.Романчук) 22
- 1.2. Пам'ятки культури кулястих амфор на Волині (Г.Охріменко, С.Локайчук) 45

РОЗДІЛ 2

ДОБА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ 61

- 2.1. Межановицька культура на Волині (Г.Охріменко, Н.Скляренко) 62
- 2.2. Нові матеріали до вивчення городоцько-здовбицької культури (О.Романчук, Г.Охріменко, Н.Скляренко) 117
- 2.3. Керамічні кубки городоцько-здовбицької культури (Г.Охріменко, Н.Скляренко) 137
- 2.4. Сліди поселень городоцько-здовбицької культури, затоплених водоймою-охолоджувачем Хмельницької АЕС (О.Романчук)..... 157
- 2.5. Поселення доби середньої бронзи Майдан-Моквинський (Г. Охріменко, І. Маркус) 167
- 2.6. Дослідження стжижовської культури на території Західної Волині та Волинського Полісся (Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук) 181
- 2.7. Припонтійські етнокультурні впливи на території Західної Волині за доби бронзи (Г. Охріменко, Н. Скляренко) 202

РОЗДІЛ 3**ДОБА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ**

217

- 3.1. Бабинська культура на Волині
(*Г. Охріменко, Н. Скляренко*)..... 218
- 3.2. Тшинецько-комарівська культура на
Волинському Поліссі (*Г. Охріменко,
Н. Скляренко*)..... 243
- 3.3. Незвичайні керамічні вироби тшинецько-
комарівської культури з території Західної
Волині та Полісся (*Г. Охріменко,
Н. Скляренко*) 268
- 3.4. Дистрибуція бурштину за доби бронзи
(імовірні шляхи обміну на північному
заході України) (*Г. Охріменко*) 286
- 3.5. Пам'ятки східнотшинецької культури
Хмельниччини у прикордонних з
Рівненщиною районах (*О. Романчук*)..... 295

РОЗДІЛ 4**МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА**

337

- 4.1. Господарство культур шнурової та пост-
шнурової кераміки (*Г. Охріменко*)..... 338
- 4.2. Дослідження жител доби бронзи на
Західноволинському Поліссі
(*Г. Охріменко, С. Локайчук*) 350
- 4.3. Унікальні знахідки металевих
ретушерів доби бронзи (*І. Маркус,
Г. Охріменко*) 366

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ..... 373**АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ**

Проблеми доби бронзи на Західній Волині залишаються на сьогодні мало дослідженими і досить актуальними. Період, що охоплює близько двох тисячоліть, є винятково важливим в історії Північно-Західної України з огляду на соціальні зрушення, успіхи в господарстві, духовній культурі. Це був останній акорд первісного суспільства, коли формувалися переддержавні інститути влади, зросла мілітарність суспільства, успішно розвивалися ремесла, далекоюсяжний обмін, загальна культура, ідеологічні уявлення, мистецтво. Ця частина території України була багатою на природні ресурси, зокрема родючі землі, високоякісний кремій для виготовлення основної кількості знарядь та зброї, базальт для бойових сокир та мотик, родовища унікально чистої міді (в Костопільському, Володимирецькому р-нах Рівненської області), величезні масиви лісів на Поліссі та Волині як безмежні мисливські угіддя, сотні озер, більших та менших річок з рибними ресурсами, можливістю використання їх як транспортних шляхів, пасовища, м'який, помірно-континентальний клімат.

Усе це давало можливість вижити людям в умовах різних екологічних катаклізмів. Тому такі терени були широко відомі і притягальні для різних етносів віддаленого походження. У зв'язку з цим, тут у період бронзи поселяються алохтонні племена межановицької, катакомбної, тшинецької, комарівської, багатоваликової (бабинської) культур. А ще раніше на ці території прийшли носії культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки.

Значний внесок у вивчення доби бронзи Волині зробили Олександр Цинкаловський, Ян Фітцке, Ігор Свешніков, Микола Пелещишин, Єжи Глосік; Софія Березанська, Єжи Лібера, Галіна Тарас, Пшемислав Макарович, Валерій Самолюк та ін. Проте багато тем чекають своїх дослідників.

У монографії автори намагаються не лише подати нові археологічні матеріали, а й викладають власне, дещо відмінне від традиційного, бачення окремих процесів, які відбувалися за доби бронзи. Книга розрахована на широкий читацький загал, археологів, краєзнавців, істориків, мистецтвознавців, та кож буде корисною для студентської та учнівської молоді.

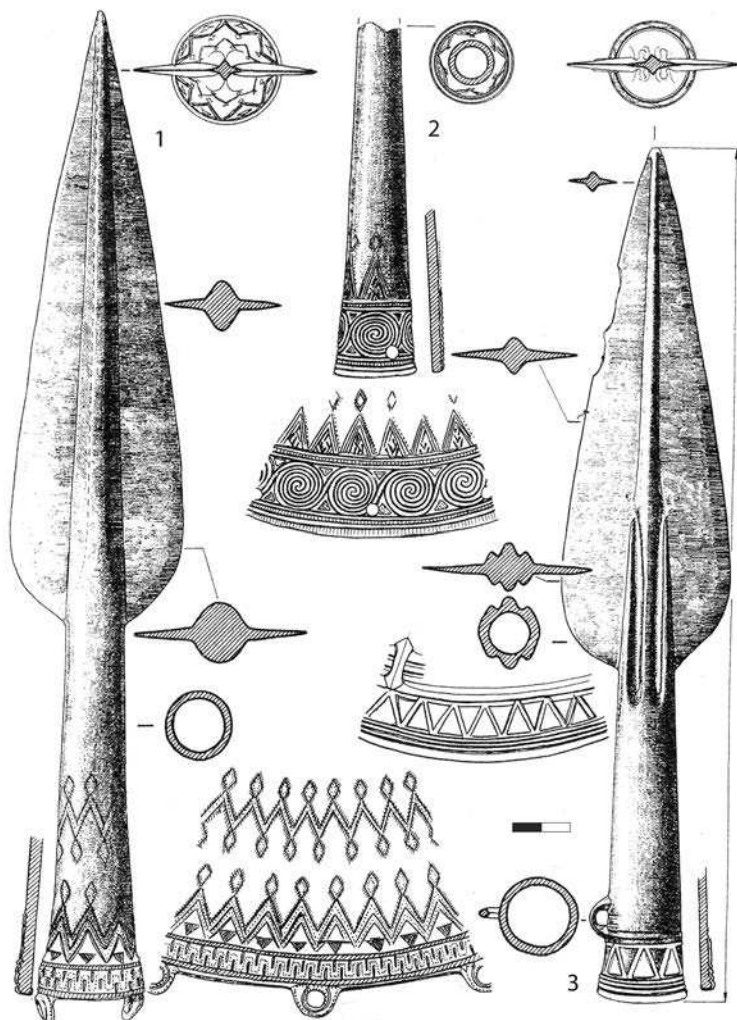
Доба бронзи посідає чітко окреслене, яскраве та вагоме місце в історії України, Волині. У цей період з'являються знаряддя праці, зброя, прикраси, виготовлені зі сплавів міді з оловом, свинцем, миш'яком, розвивається ремісничка спеціалізація висококваліфікованих майстрів з металообробки (*рис. 1; рис. А.78*), кременярства, каменярства, обробки дерева, виготовляються бойові колісниця, вози. Поширенням виробів та сировини займаються первісні дистриб'ютори: активізується не лише міжплемінний, а й міжетнічний обмін високоцінними, престижними виробами, що стали знаками соціального статусу, предметами культу (Михалківський та інші скарби) (*рис. 2*).

Порівняно з іншими територіями, населення України “рано увійшло до бронзової доби” [Давня історія..., 1997, с. 385–386]. Це сталося завдяки носіям трипільської, маліцької, волино-люблінської культур, що були пов'язані з Балкано-Карпатським металургійним центром [Маркус, Охріменко, 2006, с. 354–399]. Розвинуті ними культурні зв'язки залишилися і в добу бронзи. Відомо, що в середній та пізній періоди бронзової доби України на теренах Західної Волині перебувало населення городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, тшинецько-комарівської культур [Охріменко, Гусаревич, 1998, с. 47–51; Охріменко, Кубицька, Локайчук, 2007, с. 278–287; Пелешин, 1997, с. 62–77] (*табл. 1.1*).

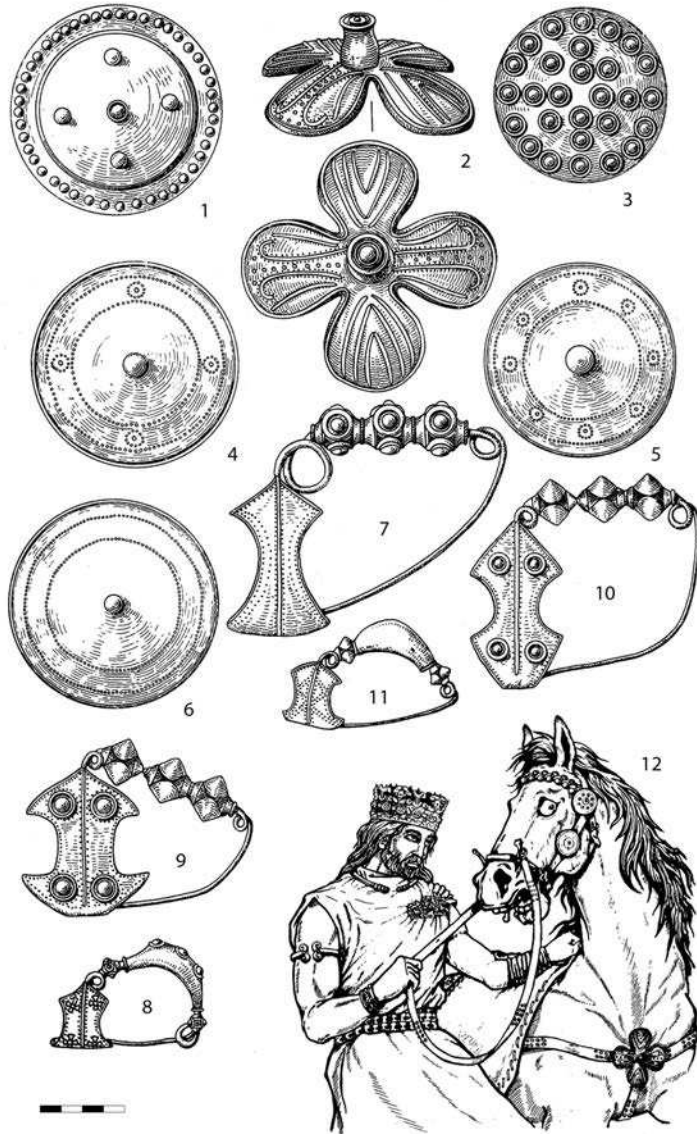
У руслі вивчення їхньої політичної, соціальної структури важливим є питання наявності чи відсутності племінної або надплемінної організації – союзу племен як форми “етносоціальної організації та організації влади, притаманної пізньопервісному суспільству” [Давня історія..., 1997, с. 386].

З метою ефективного захисту відбувалося об'єднання спільнот, що приводило до утворення керівної верхівки – вождів. В умовах частих воєн виділялася військова еліта [Охріменко, Локайчук, 2008, с. 309–313].

Деякі дослідники вважають, що носії тшинецької та комарівської культур були об'єднані в могутній союз праслов'янських племен. Можливо, згуртувала їх боротьба проти населення зрубної культури.

Рис. 1. Наконечники списів із Бородинського скарбу. Бронза олов'яниста з позолотою (Давня історія України, 1997)

Рис. 2. Золоті бляшки і фібули з Михалківських скарбів (1–6 – бляшки, 7–11 – аркоподібні фібули, 12 – реконструкція) (за І. Свєшніковим, М. Бандрівським, Л. Крушельницькою)

Справді, територіальні межі тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності дуже значні – вони займали простори між Віслою, Дніпром, Дністром...(!). Найімовірніше, більш тісно об'єднувалися між собою територіально близькі племена. Інформацію про формування суспільної верхівки дають поховальні пам'ятки: монументальність усяпальниць, складні поховальні ритуали та церемонії, що видно з багатого супровідного інвентарю, свідчать про прижиттєвий статус померлого. Такі поховання могли належати вождям, управителям-старостам, жерцям [Давня історія..., 1997, с. 490–491; Najdawniejsze dzieje..., 1975, s.132, rys. 55].

У контексті вивчення культурно-історичних процесів доби бронзи слід підкреслити, що землі Волині, як і України загалом, зважаючи на свої багаті ресурси та сприятливі природні умови, були привабливими для різних первісних спільнот і, внаслідок цього, винятково важливою контактною зоною: на північному заході проживали праслов'яни [Охріменко, Позіховський, Склярєнко, 2006, с. 414–421; Охріменко, Маркус, 2005, с. 448–485], над Прип'яттю та північніше – прабалти, на північному сході сучасної України – праугрофіни, в степовій зоні – індоіранці. Напружена міжплемінна, міжетнічна ситуація потребувала спільних зусиль для оборони, сприяла консолідації родів та племен, які об'єднувалися в союзи. Останні відігравали значну роль в етногенетичних процесах [Давня історія..., 1997, с. 387].

За демографічними підрахунками, на теренах України в той час могло проживати 1,5–1,7 млн. чоловік. Порівняно значна щільність населення та згадані вище процеси впливали на прискорений соціальний розвиток спільнот: складалася стратифікація об'єднань, виділялася еліта, військові вожді. Всі ці зрушення розпочалися ще в період енеоліту [Відейко, 2008, с. 182–189], але найчіткіше помітні в III–II тис. до н. е., що простежується в поховальних пам'ятках.

Предмети озброєння (кам'яні, крем'яні, бронзові, бойові сокири, наконечники списів, стріл, кинджалів), дорогі прикраси не лише з міді, бронзи, а й інколи зі срібла, золота, знайдено в родових похованнях знаті [Б. Прищєпа, О. Прищєпа,

2008, с.142]. Терени Волині та Волинського Полісся відносять до північної зони індоєвропейського масиву. Деякі лінгвісти припускають існування в той час германо-балто-слов'янської спільності, що передувала балто-слов'янській [Георгиев, 1958].

Обмін. Питання далекоюсяжного обміну тісно пов'язане з наявними в той час торгівельно-обмінними шляхами – водними та сухопутними. Дослідники припускають можливість існування “транс’європейського сухохідного шляху”, що пролягав біля київських гір і вів до Угорської рівнини через карпатські перевали, а східний напрямом сягав Казанського Поволжя та Приуралля [Бочкарев, 1991, с. 24–27; Давня історія..., 1997, с. 389]. Північно-південний обмінний шлях біля Малополовецького на Фастівщині описаний С. Лисенком [Лисенко, 2007, с. 244–277]. Безперечно, Волинь перетинали власні торгові шляхи: по річках, найпевніше, Стиром (або над Стиром), Горинню, Случчю; сухопутні, які, не виключено, проходили по межі між Волинською височиною та Поліссям аж до згаданих київських гір. “Розшифрувати” ці місця можна за допомогою пунктів знахідок скарбів, елітних поховань. Важливіми напрямками пошуків можуть стати місця видобутку кременю та його обробки – майстерні.

Нагнненницею бойових виправ, обмінно-торгових операцій виступала військова аристократія, яка в умовах степової зони часто воювала на бойових колісницях, а на північніших лісостепових просторах, швидше за все, на конях.

Зброя. Джерельною базою вивчення категорій, особливостей мілітарних виробів із Західної Волині та їх значення є окремі випадкові предмети, знахідки з поселень, а найбільше – з ґрунтових поховань і курганів. Поховальний обряд, напевно, найбільш показово передає мілітарну обстановку в постшнурових культурах: городоцько-здовбицькій, межановицькій та стжижовській, а пізніше – в комарівській та східнотшинецькій. Критеріями визначення специфіки озброєння носіїв зазначених культур можуть бути: 1) наявність зброї у похованнях; 2) кількість поховань зі зброєю у складі супровідного інвентарю.

Навіть поверховий огляд відомих матеріалів свідчить, що найчастіше предмети озброєння трапляються в похованнях городоцько-здовбицької культури, дещо менше в стжижовській і зовсім небагато в східнотшинецькій та комарівській культурах. Так, І. Свешніков та Ю. Нікольченко в “Довіднику з археології України. Ровенська область” (1982) подають понад 40 місцезнаходжень наконечників до списів стжижовської культури [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 38–106; Ткач, 2007, с. 571–709].

Звичайно, списи використовувалися не лише у військових сутичках, а й на полюванні. Загальна кількість цих предметів могла бути взагалі значною, якщо враховувати ще й те, що багато з них ішло на обмін із сусідніми й віддаленими племенами або просто втрачено (побито сучасною землеробською технікою).

Поховання з предметами озброєння. Наконечники списів або стріл городоцько-здовбицької та стжижовської культур відомі з могильників у Рівненській та Волинській областях. За даними І. Свешнікова та Ю. Нікольченка, зброю в могилах носіїв городоцько-здовбицької культури знайдено біля сіл Городок, Зозів – крем’яна сокира і кістяне вістря на стрілу; Молодова Третя – крем’яний ніж та сокира; Здовбиця (Здолбунівського району) – кинджал, сокира; Маслянка (Млинівського району) – кам’яна сокира; Млинів – крем’яна та кам’яна сокира, наконечник списа, стріли; Стадники – крем’яний кинджал, мідна сокира, кинджал та ін.

М.Кучинко та Г.Охріменко у праці “Археологічні пам’ятки Волині” (1995) вносять до реєстру пам’яток Волинської області поховання ГЗК, у яких виявлено зброю. Зокрема, в Іванічівському районі відомі такі знахідки зброї: крем’яний наконечник списа з кургану с.Грибовиця; сокира з кургану с.Гряди, крем’яна сокира та наконечник списа ГЗК з кургану с.Осмиловичі, кам’яна сокира та кераміка ГЗК, виявлена біля скорченого кістяка в розораному кургані с. Кропивщина [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 120–122].

Поховання зі зброєю стжижовської культури відкрито у таких населених пунктах Рівненської області, як Біла Крини-

ця Рівненського району [Свешніков, Нікольченко, 1982, с.89], Страклів Дубнівського району – кинджал, горщик, черпак [Там само, с. 57]; Млинів – крем’яне вістря на спис; Озліїв Млинівського району – наконечник списа, кістяні та крем’яні вістря до стріл, мідна прикраса; Торговиця (цього ж району) – між ребрами скелета лежав наконечник стріли, біля голови – бронзові прикраси [Там само, с. 75, 77, 81]. Крем’яні сокири та посуд зі шнуровою орнаментациєю знайдено у розораному кургані стжижовської культури в с. Михалля, крем’яна сокира та кераміка СК була під насипом кургану с. Кречів (обидва населені пункти знаходяться в Іваничівському районі Волинської області) [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 121–122].

Знахідки зброї доби бронзи відомі із с. Сошичне Камінь-Каширського району – сокира з серпентину, діоритова булава з вертикальними канелюрами [Там само, с. 124]; с. Селісок Любешівського району – на поселенні доби бронзи знайдено кам’яні сокири; кам’яну сокиру виявлено також під розораним курганом поблизу с. Забужжя Любомльського району, а кам’яну булаву з “рельєфними ребрами” – у с.Скрипниця цього ж району [Там само, с. 140–142].

У Рожищенському районі відомі знахідки кам’яних сокир та молотка в с. Єлизаветин, бронзового кельта з вушком, що мав вертикальні та горизонтальні канелюри (с. Сокіл), кам’яних сокир і крем’яного наконечника списа із с. Тристань. Під час меліоративних робіт біля с. Підгірне цього ж району виявлено кам’яні сокири, кельт та кістяки тварин, а в с. Нова Вижва Старовижівського району – крем’яний кинджал [Там само, с.149–153]. Із Ківерцівського району походять крем’яна сокира та наконечник до списа ГЗК (с. Покащів), кілька крем’яних листоподібних наконечників списів (с. Котів). Поблизу с. Гончий Брід Ковельського району виорано крем’яні серпи, ножі, сокири, вістря списів городоцько-здовбицької культури [Там само, с.126–127].

Наведені приклади є підтвердженням значної кількості предметів озброєння, виявлених у похованнях та на поверхні. Серед них бачимо чимало крем’яних наконечників списів. Проте в музейних фондах, приватних колекціях їх зберігається

значно менше, ніж кам'яних сокир. Такої винятково показової військової категорії артефактів, як кам'яні сокири, на Західній Волині було виявлено дуже багато – за попередніми підрахунками, до 500 екземплярів. Але треба зауважити, що ці вироби, ймовірно, мали різне призначення. Умовно можна виділити декілька типів: 1) досить масивні сокири, які могли використовуватись як колуни (?) для добування мідної руди (про що повідомляв довоєнний геолог С. Малковський під час дослідження родовищ біля с. Великий Мідськ на Рівненщині) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 66]; 2) зовсім мініатюрні (дитячі або ритуальні) сокирки, які трапляються зрідка; 3) елітна (парадна) зброя, яку виявляють частіше, ніж мініатюрні сокирки, – вона часто малоприсаєдана для використання з ряду причин (м'якість матеріалу, з якого виготовлена, великі розміри, вузький отвір для руків'я тощо). Четвертий тип – найбільш масова категорія сокир середніх розмірів, що могли використовуватись в бою. Проте такі бойові сокири слугували і для захисту від хижаків (вовків та ін.), для добивання поранених тварин. Вони могли (як можна припустити) бути постійно з чоловіками, але зважаючи на кількість знахідок, так не було.

Велика кількість кам'яних сокир, виявлених на Волинському Поліссі (правобережжі та лівобережжі Прип'яті), у західній частині Волині, півночі Поділля, Прикарпатті пов'язана з постшнуровими культурами, які займали значні території Центральної та Східної Європи. На думку лінгвістів та археологів, зона їх поширення “відповідає ареалу розселення північної групи індоєвропейців” [Давня історія..., 1997, с. 406]. До їх складу входили групи прагерманців, прабалтів, праслов'ян. Дослідники визнають, що пояснити причину такої великої кількості кам'яних сокир важко. Одна з гіпотез полягає в тому, що вони могли використовуватись для рубання та корчування дерев [Там само, с. 407]. Дійсно, Рената та Ярослав Малінови наводять приклади експериментального зрубання дерев подібними знаряддями [Malinowi R., Malinowi J., 1982]. Проте на теренах Північно-Західної України кам'яні сокири для цього, на нашу думку, не використовувалися. В зоні, де було вдосталь великих брил кременю, майстри (зокрема, носії стжижовської

культури) в багатьох кременеобробних осередках виготовляли велику кількість ефективних крем'яних сокир, широке, напівкругле, добре заточене лезо яких ідеально пристосоване для зрубання деревини. Кам'яні сокири в цій зоні виконували здебільшого функцію зброї.

Престижні речі. На суспільний розвиток тодішніх спільнот вказують також цінні, престижні металеві вироби – прикраси, вишукано оздоблені предмети озброєння. Останні трапляються значно рідше, а це, знову-таки, є показником військової або більш мирної ситуації, а також стану стратифікації груп (первісних суспільств), формування місцевої еліти, що підтверджується, зокрема, похованням комарівської культури біля с. Івання Дубнівського району Рівненської обл. [Свешников, 1968, с.159–168]. Наявність великої кількості металевих виробів – прикрас та зброї – є досить знаменним показником стану суспільного розвитку, його заможності, структурованості (сформована еліта), економічно-обмінних зв'язків. Прикладів подібних знахідок та місцезнаходжень достатньо [Бандрівський, 2006, с. 72–92; Березанська, Гошко, Самолук, 2004, с.111–125] (рис. А.76; рис. А.77). Зокрема, біля с. Пересопниця Рівненського району виявлено майстерню крем'яних знарядь, там само відкрито пам'ятки ГЗК, СК, СТК, скарб бронзових речей – двох браслетів та сережки.

Бронзові наконечники списів походять із сіл Онишківці, Привільне Дубнівського району, с. Вербень Локачинського району. Біля с. Стеблівка Здолбунівського району знайдено скарб речей СК: 7 сережок у формі вербового листа з поздовжнім реберцем, 8 браслетів. Неподалік с. Устенське (цього ж району, де також виявлена крем'яна майстерня та пам'ятки ГЗК, СК, СТК) в похованні СТК були бронзові браслети та шпильки. В іншому похованні СТК (с. Смолява цього ж району) знайдено 2 браслети та 1 шпильку. У горщику стжижовської культури с.Липа Дубнівського району було вміщено 5 браслетів.

У підурганному похованні с. Черськ Маневицького району виявлено бронзовий браслет та керамічний виріб [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 147]. Біля с. Майдан-Липно (ур. Кругле

Поле) цього ж району Г. Охріменком у землянці СТК відкрито скарб бронзових прикрас із 8 сережок та персня. З с. Милянчи Турійського району походять два бронзових браслети, а з кургану СК біля с. Боратин Луцького району – діадема та бронзові прикраси [Там само, с. 154, 137].

У підкурганному похованні СТК біля с. Шепель Луцького району біля скорчених кістяків були бронзові прикраси, на околиці смт. Торчин у похованнях межановицької та стжижовської культур – також бронзові прикраси [Fitzke, 1975, s.53–61; Свешніков, 1974, с.134–135]. Із с. Смолигів цього ж району походить бронзова сокира стжижовської культури [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 136–137].

У похованні ГЗК с. Стадники знайдено мідну сокиру, біля с. Яревище Старовижівського району Волинської області – бронзову плоску сокирку. У похованні СТК с. Івання на руках та ногах покійників були бронзові браслети, а на грудях шпилька, біля іншого кремаційного поховання – кинджал, крем'яний наконечник стріли, шпилька, золота сережка, біля ще одного три бронзові браслети та ін. В іншому кургані неподалік від цього села – парадна бронзова сокира [Археологія..., 1990, с. 83–84].

У с. Скірче Горохівського району під насипом кургану були бронзові браслети, перстені, крем'яні наконечники, в с. Привітне Локачинського району – бронзовий браслет, кам'яні сокири та ін. У м. Ковелі знайдено наконечник стріли “фракійського походження” (?) [Кучінко, Охріменко, 1995, с.130, 128]. У Володимир-Волинському районі виявлено сокиру-кельт з вушком (с. Маркелівка), масивну карбовану спіраль (с. Коритниця). Край с. Хобултова (цього ж району) в ур. Бегета був курганний могильник СТК, де М. Качковським у 30-ті роки ХХ ст. відкрито бронзові кельти, спіралеподібні нараменники, зброю, прикраси [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 118; Маркус, Охріменко, 2006, с. 354–399; Лисенко, 2005, с. 348–355].

Загалом, еволюційні зміни епохи бронзи були значними. Вони зумовлювалися двома основними факторами: 1) змінами в етнічному складі (зникло населення пізніх трипільців, культури лійчастого посуду, кулястих амфор, натомість з'явилися

нові культури центральноевропейського та східноєвропейського походження: городоцько-здовбицька, межановицька, стжижовська, тшинецька, комарівська, а в окремих місцях і бабинська (багатоваликової кераміки); 2) складанням справжніх, незвичайно віддалених стосунків обміну виробами, культурними, господарчими ідеями. Прикладом цих контактів є Бессарабський (Бородинський) скарб XVI ст. до н. е., в якому містилися предмети озброєння та символи влади, виконані майстрами крито-мікенського світу та сейминського кола культур Сходу (Західного Сибіру) [Давня історія..., 1997, с. 412; Кравцова-Гракова, 1949; Бочкарев, 1991, с. 24–27; Отрощенко та ін., 2005, с. 178–179].

У середині та кінці бронзової доби на Західній Волині чітко простежуються далекосяжний обмін знаряддями праці, зброєю, металевими престижними речами. Багаті природні ресурси стимулювали міграційні процеси, що створювало напружену військово-політичну ситуацію та прискорювало процеси утворення етносоціальних організацій влади – родоплемінної знаті. Посилюється стратифікація суспільства, а саме: виділяється військова еліта, заможні ремісники, рядові общинники. У II тисячолітті до нашої ери виникають протодержавні утворення – союзи племен, зокрема в тшинецько-комарівській культурно-історичній спільності.

1. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья: энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.*
2. *Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції нам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 72–92.*
3. *Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.*

4. Бочкарев В.С. Волго-Уральський очаг культуурогенеза эпохи поздней бронзы / В.С. Бочкарев // Социогенез и культуурогенез в историческом аспекте. – СПб, 1991. – С. 24–27.
5. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу / М. Ю. Відейко. – К.: Наш час, 2007. – 314 с.
6. Георгиев В. И. Исследования по сравнительному историческому языкознанию / В. И. Георгиев. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1958. – 320 с.
7. Давня історія України : в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.
8. Залізняк Л. Археологія України : навч. посіб. / Залізняк Л. Л., Бунятян К. П., Зубар В. М., Моця О. П., Отрощенко В. В. та ін. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
9. Кравцова-Гракова О. А. Бессарабский клад / О. А. Кравцова-Гракова // Труды Гос. истор. музея. – М., 1949. – Вып. 13.
10. Кучинко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вежа, 1995. – 168 с.
11. Лысенко С. С. Украшения эпохи поздней бронзы Украины в свете новых исследований / С. С. Лысенко // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вып 7. – С. 348–355.
12. Лисенко С. Динаміка розвитку східного масиву тишинецького культурного кола на межі правобережного лісостепу та Полісся / С. Лисенко / Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 244–277.
13. Маркус І. Нові знахідки металевих виробів на Волині / І. Маркус, Г. Охріменко // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 354–399.
14. Охріменко Г. Нові пам'ятки тишинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі / Г. Охріменко, О. Гусаревич // Zmierzch kompleksu trzciniectko-komarowskiego i sposoby kształtowania sie nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. – Zamość, 1998. – S. 47–51.
15. Охріменко Г. Стан вивчення пам'яток Стрижівської культури / Г. Охріменко, Н. Кубицька, С. Локайчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССЛІІІ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 278–287.
16. Охріменко Г. Елітні вироби доби енеоліту – бронзи на Волині як знаки влади / Г. Охріменко, С. Локайчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: наук. зб. – Луцьк, 2008. – Вып. 28. – С. 309–313.

17. Охріменко Г. Пам'ятки східнотишинецької культури на Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // *Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 448–486.
18. Охріменко Г. Вивчення пам'яток східнотишинецької культури на Волині та західноволинському Поліссі / Г. Охріменко, О. Позіховський, Н. Скляренко // *Нариси культури давньої Волині*. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 414–421.
19. Пелещишин М. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межиріччі Західного Бугу і Стиру / М.Пелещишин // *Наукові записки Львівського історичного музею*. – Львів, 1997. – Вип. VI. – Ч. I. – С. 62–77.
20. Прищепя Б. *Історичне краєзнавство Волині : навч. посіб.* / Б.Прищепя, О. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 352 с.
21. Свешиников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. К. Свешиников // *СА*. – 1968. – №2. – С. 159–168.
22. Свешиников І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешиников, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
23. Свешиников І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешиников. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.
24. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. – С.571–709.
25. Malinowi R., J. *Vzpominki na minulost / R., J. Malinowi*. – Ostrava : Profil, 1982. – 277 s.
26. *Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski*. – Kraków : Fogra, 1998. – T. I. – 382 s.
27. Fitzke J. *Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu / J. Fitzke // Wiadomości Archeologiczne*. – 1975. – S. 53–62.

ДОБА РАННЬОЇ БРОНЗИ

РОЗДІЛ

1.1. Культури шнурової кераміки на Волині та Волинському Поліссі

(Г.Охріменко, Н.Скляренко, О. Романчук)

1.2. Пам'ятки культури кулястих амфор на Волині

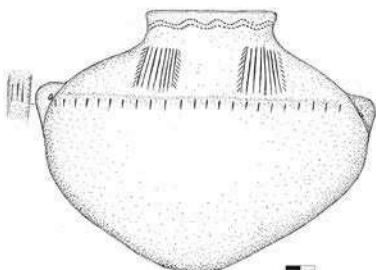
(Г.Охріменко, С.Локайчук)

1.1. Культтури шнурової кераміки на Волині та Волинському Поліссі

Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Романчук

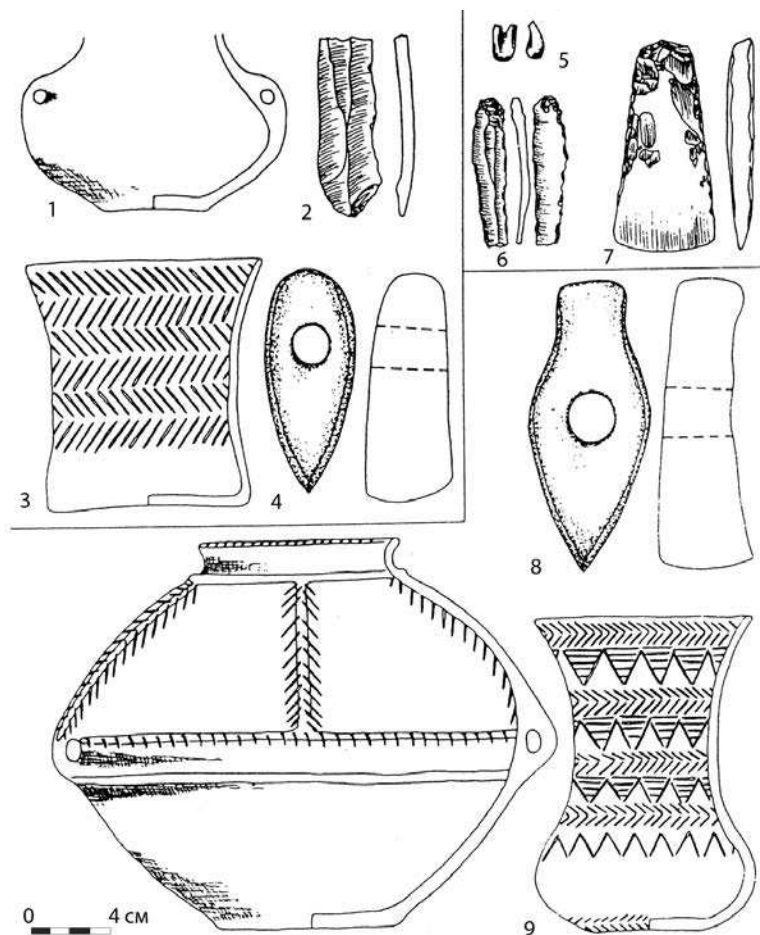
З кінця IV тис. до н. е. на півночі Центральної Європи з'являються мандрівні групи пастухів з керамікою, прикрашеною відбитками шнура (рис. 1.1; рис. А.1). Найдавніший період їхньої еволюції називають пан'європейським горизонтом культури шнурової кераміки (КШК). У похованнях КШК того часу знаходять амфори, горщики з відтисками шнура та прокресленим орнаментом, а також човноподібні сокири (типу А) (рис. 1:2; рис. 1:3; рис. А.2). Поховання містяться під курганами у випростаному положенні в прямокутних ямах. Це населення спочатку поширювалося на землях Польщі, Чехії, Німеччини, Данії, Голландії, Скандинавії, Литви, Естонії. В останніх КШК має іншу назву – культура бойових сокир [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 132]. Подібний посуд та знаряддя, переважно зброя, знаходяться на значних просторах Європи. Їх поховальні пам'ятки (поселень майже невідомо) пов'язують з індоєвропейцями – войовниками-пастухами.

Наступний етап розвитку КШК називають горизонтом середньоевропейським, в ньому з'являються локальні групи з регіональними відмінностями в матеріальній культурі. Така ситуація склалася внаслідок асиміляції населенням КШК різних неолітичних груп. На території Волині це могли бути рештки спільнот культур пізньотрипільської, лійчастого посуду, кулястих амфор [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 139–144].

Рис. 1.1. Амфора КШК. Хотивель Старовижівського р-ну Волинської обл. (графічна реконструкція Г. Охріменка за текстовим описом О. Цинкаловського)

Можна здогадуватися, що і на північному заході України з'являються невеликі пастуші громади КШК. На це вказують знахідки кам'яних сокир типу А, кераміки (наприклад, кубок із с. Розваж, ур. Кошара, Острозького р-ну Рівненщини; знахідка О. Позіховського).

*Рис. 1.2. Верецця, Польща, пункт 1.
1–4 – інвентар поховань*

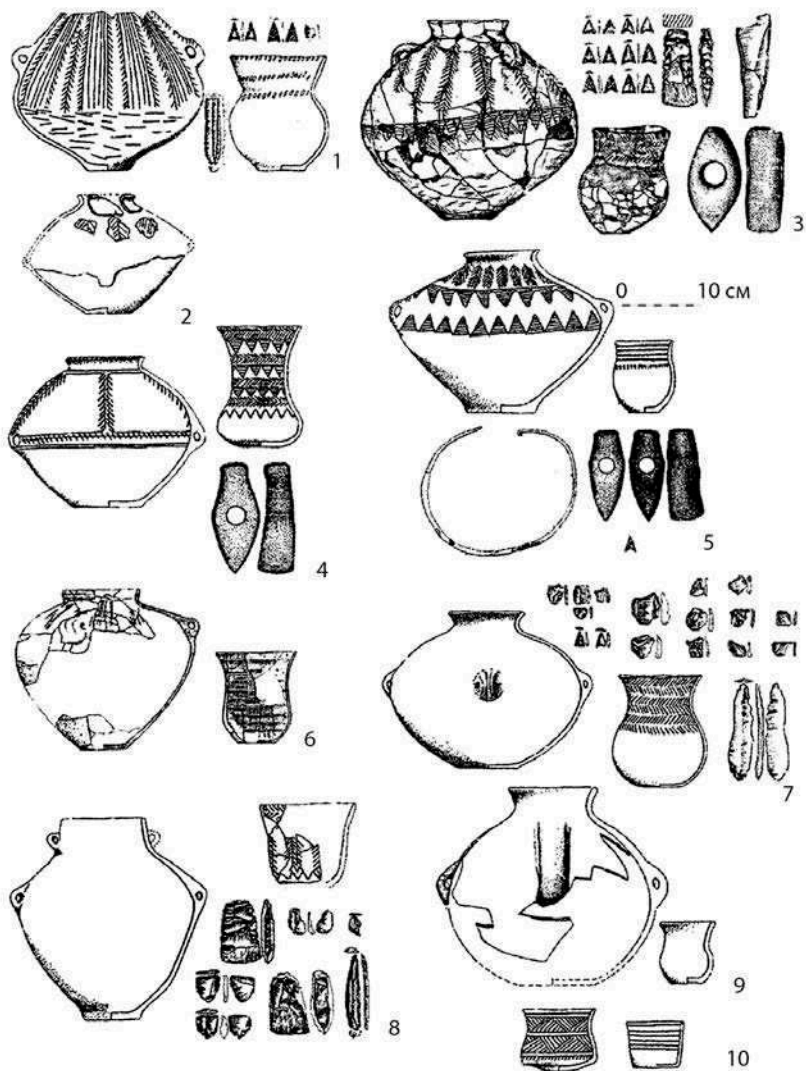

Рис. 1.3. Вибрані поховальні комплекси з Сокальської гряди
(за Я. Махніком)

Серед виділених дослідниками 25 культур зі шнуровою керамікою однією з найбільш відомих є середньодніпровська (СДК). Її існування припадає на кінець раннього періоду доби бронзи (приблизно XXVI–XX ст. до н. е.). У цій культурі тепер умовно виділяють два періоди [Археологія України, 2005, с. 167], раніше вирізняли три етапи [Археологія..., 1985, с. 368–371; Епоха бронзи..., 1987, с. 38–41].

Носії середньодніпровської культури поступово збільшували ареал проживання, розселяючись на берегах Дніпра, Десни, верхньої Прип'яті. Окремі пам'ятки СДК відомі на Житомирщині (Стасева, Моства та ін.), в басейні середньої Прип'яті (Загоринці, Туров) [Епоха бронзи..., 1987, с. 36, 37] (рис. 1:4). Цілком імовірно, що північно-західний (на сучасній території України) периферійний ареал її поширення (Волинь та Волинське Полісся) був більш інтенсивно заселений, ніж ми собі уявляємо, але недостатньо вивчений розвідками.

Середньодніпровська культура у вигляді різних пам'яток (поселень, поховань) відома переважно на Середньому Подніпров'ї. В той же час сліди перебування цього населення все більше фіксуються й на інших теренах України, у т. ч. Західній Волині [Бунятян, 2011, с. 247–257]. Дослідники погоджуються з думкою професора Я. Махніка про переміщення груп СДК з Подніпров'я на захід у середині III тис. до н. е. у зв'язку з ослабленням на Поділлі та Західній Волині позицій носіїв культури кулястих амфор (ККА), а також приходом на Середнє Подніпров'я катакомбного населення [Махнік, 1999, с. 221–250; Бунятян, 2007, с. 92].

В опублікованій статті К. Бунятян та В. Самолюка “Прояви середньодніпровської культури на теренах Волині і проблема давніх шляхів” подано перелік пунктів СДК переважно з Рівненської та Житомирської обл. Зокрема, в ній згадуються такі більш і менш відомі пам'ятки, як Мирогоща Перша (Поле Вотруби), Рівне–пляж, Буща–Тартак, Богуші, Вілія, Тараканів, Дубно-Волиця, Березне, Розваж-Кошара, Симонів, Городок, Нетішин–Козацькі Могили та ін. [Бунятян, 2011, с. 248, рис. 1]. Наведено тут і значну кількість ілюстрацій кераміки СДК, яка є все ж рідкістю для Волині. Всі ці матеріали отримані завдя-

ки розвідкам археологів та краєзнавців Т. Бітковської (Київ), В. Ткача (Дубно), О. Романчука та О. Позіховського (Острог), В. Пясецького (Рівне) та ін.

Перша пам'ятка з керамікою СДК на Західній Волині була виявлена І. Свешніковим на поселенні городоцько-здовбицької культури Городок, поблизу м. Рівне, над р. Устя [Свешніков, 1982, с. 68]. Окремі знахідки матеріалів середньодніпровської культури шнурової кераміки відомі на Західній Волині та Волинському Поліссі з 80-х рр. ХХ ст. Виявлені вони в таких пунктах, як: 1) с. Осова–Накоти I; 2) с. Осова–Накоти II; 3) Осова–Криничка Друга; 4) Осова–Золотолинські Кошарки; 5) с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл.; 6) Гораймівка; 7) Майдан-Липно Маневицького району Волинської обл.; дещо пізніше: 8) Кульчин Ківерцівського р-ну Волинської обл.; 9) с. Тартак Дубнівського р-ну Рівненської обл.; 10) Розваж-Кошара Острозького р-ну Рівненської обл.; 11) с. Дертка Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

У 80-х рр. ХХ ст. Г. Охріменко відкрив кілька пунктів з матеріалами СДК на межі двох сіл: Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. та Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Тут, в уроч. Накоти, на невисокій піщаній дюні поблизу неглибоких боліт знайдено розвали двох посудин СДК. Вони були передані І. Свешнікову, який подав короткі повідомлення про них [Свешніков, 1982, с. 68].

Урочище Накоти розташоване за 3 км на північ від с. Осова та Майдан-Липно. Під час меліораційних робіт на цьому місці було знято перекривний шар на одній з піщаних дюн, що розташована серед понижень та боліт басейну р. Млинок, лівої допливи Горині, і при цьому оголено розвали двох невеликих кубків СДК (рис. 1.5:1, 4). Інших матеріалів тоді не виявили, але з попередніх розвідок у цьому місці відомі знахідки чотирибічних у перетині крем'яних сокир. Не виключено, що посудини (кубки) походять із поховання. Один з керамічних виробів (неорнаментований, підокруглий) мав темно-сірий колір, вирівняну поверхню, значну домішку піску. За формою він нагадує зрізану зверху та знизу кулю. Його висота – 8,8 см, діаметр у верхній частині – 9,4 см, у нижній – 5,6 см. Товщина стінок – 4–5 мм [Охріменко, 2005, с. 156].

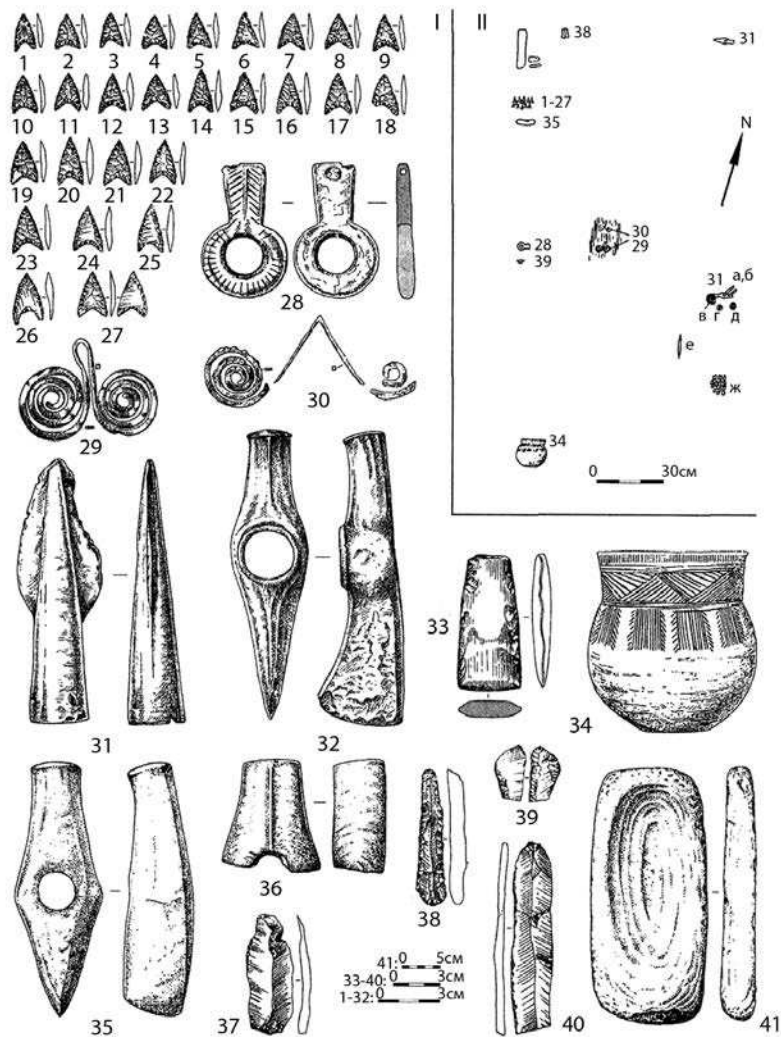
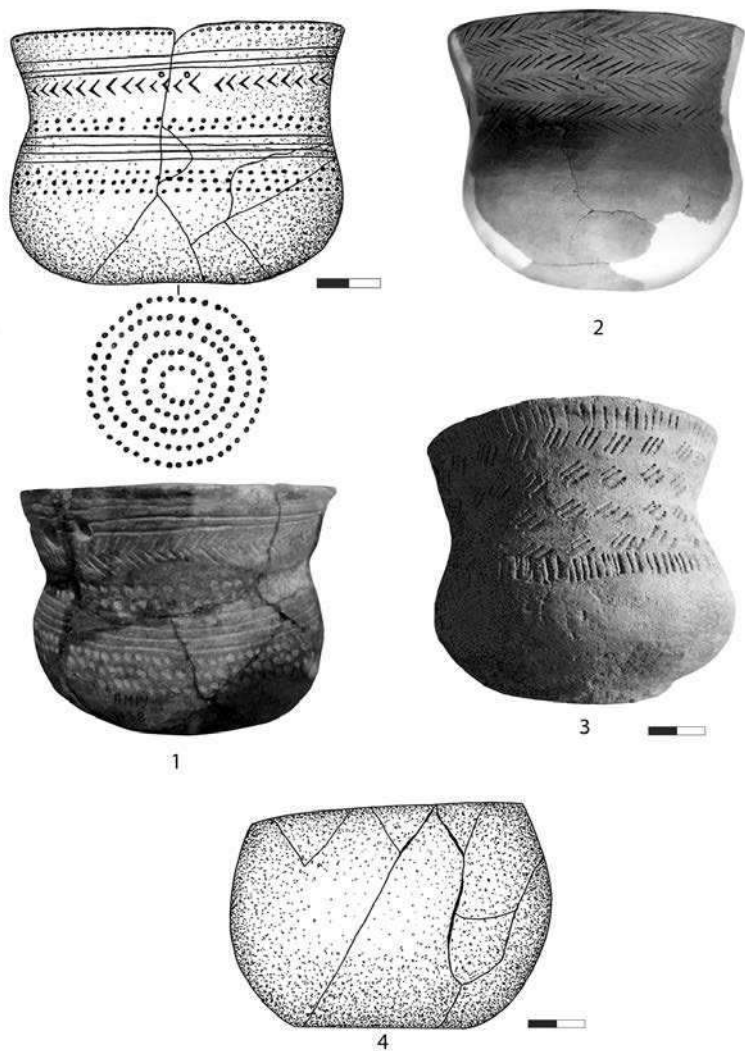
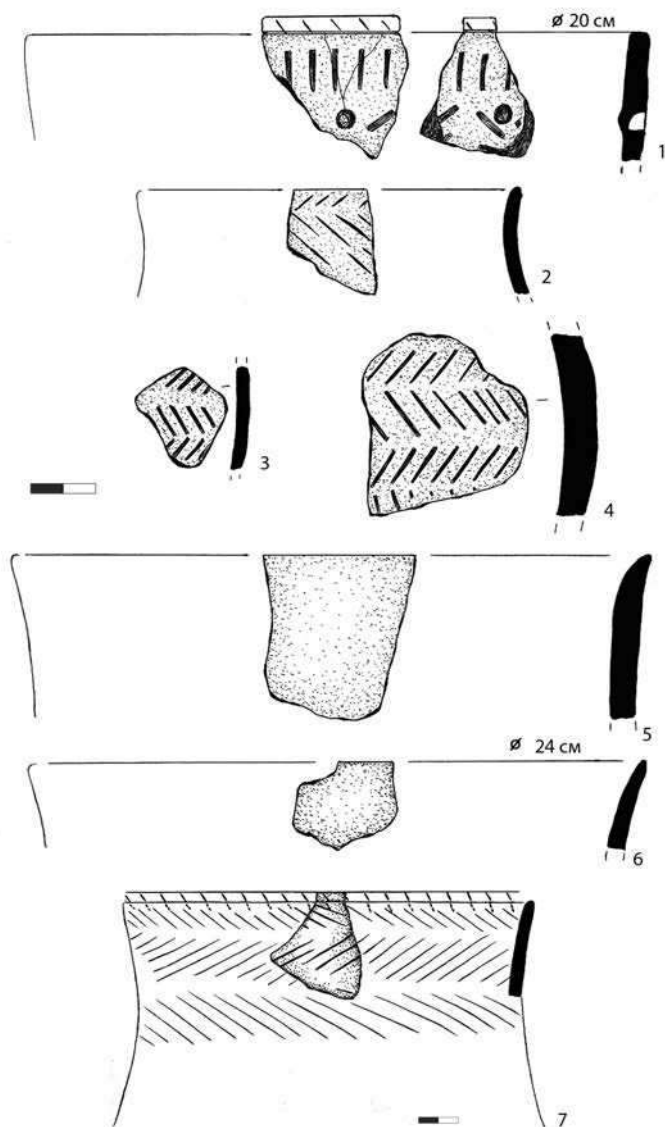

Рис. 1.4. Матеріали з курганного могильника Ходосовичі-Мошки Гомельської обл., Білорусь (за І. Артеменком)

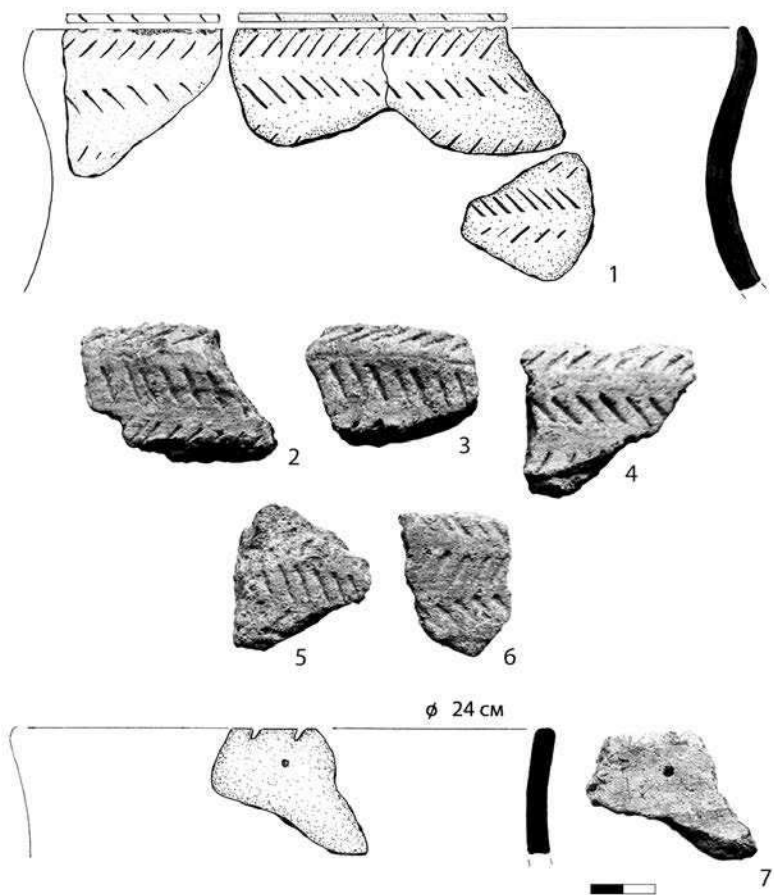

Рис. 1.5. Керамічні вироби СДК: 1, 4 – знайдені на межі сіл Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.; 2 – Розваж-Кошара Острозького р-ну (за О.Позіховським, реставрація О.Романчука); 3 – Дубнівський р-н Рівненської обл. (Фото І. Маркуса, Г. Охріменка)

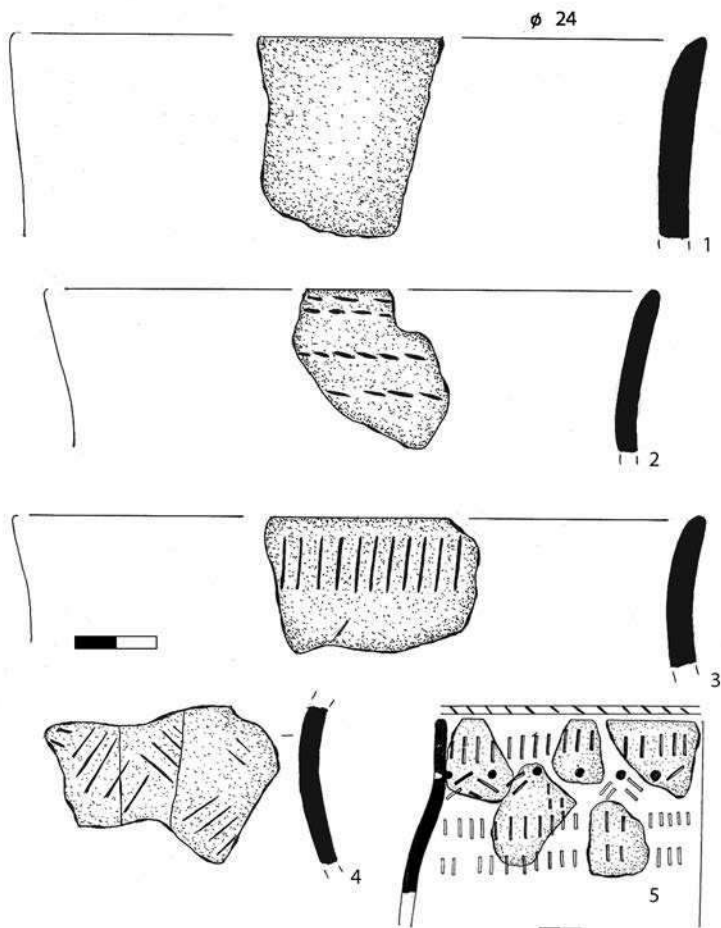

Рис. 1.6. Фрагменти кераміки СДК: 1 – Осова, уроч. Золотолинські Кошарки, 2, 6 – Осова, уроч. Криничка, 3 – Майдан-Липно, уроч. Бирча, 4 – Дубно-Волиця (Волиця Страклівська), 5 – Великий Мідськ, уроч. Березник, 7 – Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле (за Г. Охріменком)

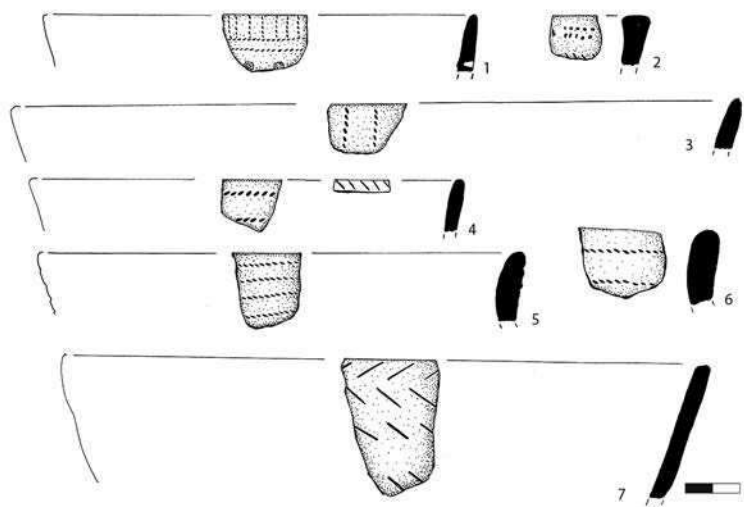
Рис. 1.7. Кераміка СДК.

Блажево Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

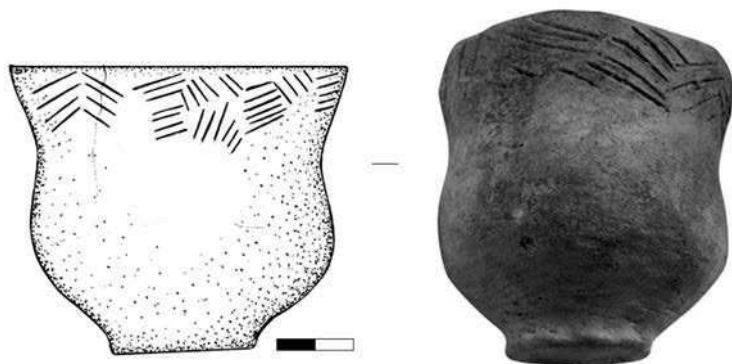

Рис. 1.8. Фрагменти кераміки СДК:

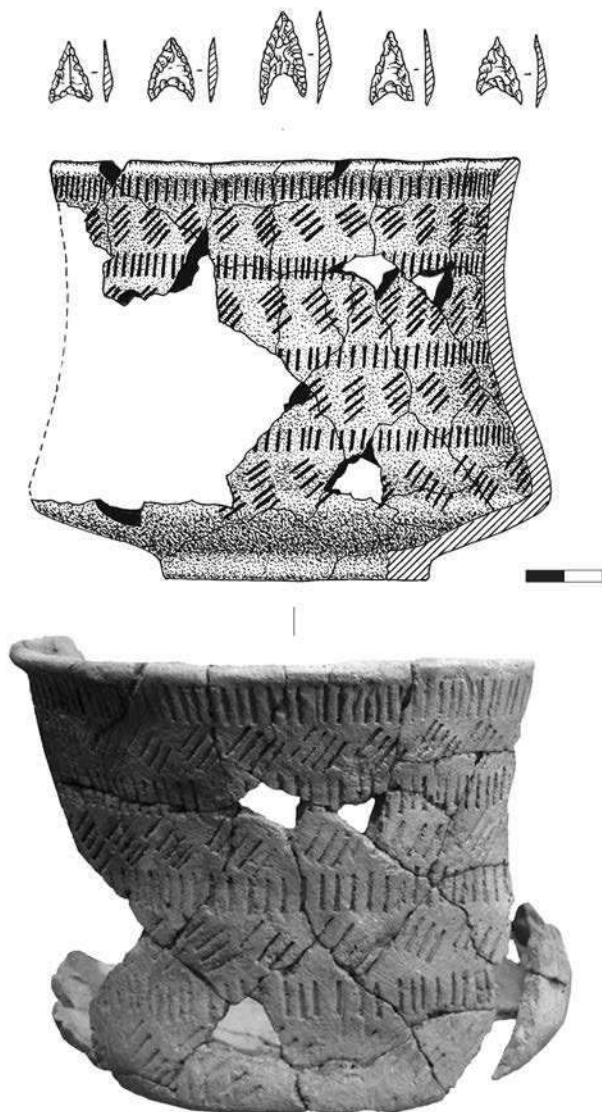
1, 2 – Великий Мідськ, уроч. Березник, Костопільського р-ну Рівненської обл.; 3, 4 – Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Маневицького р-ну; 5 – с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл.
(за Г. Охріменком)

Рис. 1.9. Кераміка КШК. Люб'язь, уроч. Лядина II, Любешівського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 1.10. Кухлик СДК. Кульчин Ківерцівського р-ну Волинської обл. (знахідка М. Пашка; рис. Г. Охріменка)

*Рис. 1.11. Крем'яні наконечники стріл та кубок СДК. с. Дертка
Ізяславського р-ну Хмельницької обл. (за О. Романчуком)*

Інший кубок дзвоноподібної форми пишно орнаментований горизонтальними рядами округлих відтисків, розміщених у верхній частині під зрізом вінця (в один ряд), посередині – в два ряди, нижче – в три ряди. Крім того, у верхній частині прокреслено три паралельні лінії, посередині – чотири. Нижня частина вінця прикрашена рядом кутових відтисків. На самому дні п'ятьма концентричними колами укладено округлі відтиски. Колір виробу коричневий, у тісті – домішка піску. Цей кубок має висоту 8,4 см, діаметр вінця – 10,5 см, діаметр дна – 5 см. Поверхня добре вирівняна. Ще північніше, за 0,7 км (уроч. Накоти II), на невеликому піщаному підвищенні знайдено кілька дрібних уламків від профільованого посуду з тонкими стінками (4 мм). Домішка піску мало помітна. Поверхня проглажена горизонтально з обох боків. Не виключено, що ці фрагменти також належні до СДК.

Поблизу цього ж села (Осова) за 4 км на північ, в урочищі Криничка Друга, під час розвідок знайдено розвал однієї або кількох посудин, що лежали на площі діаметром близько 2 м. Ймовірно, вони також належать до СДК. Колір уламків сіро-коричневий, товщина стінок – 4–5 мм, у тісті – домішка піску, орнамент відсутній, поверхня зі слідами своєрідних горизонтальних проглажень із внутрішнього боку (рис. 1.6: б).

Можна припустити, що на цьому місці було житло. Про це свідчить тонкий шар попелу та дрібних вуглинок у діаметрі 0,3 м. Цей пункт розміщений на краю піщаної гряди, яка тягнеться на кілька кілометрів приблизно по лінії захід–схід, а з південного боку плавно переходить у більш понижені або й заболочені місця. Поряд, на площі в кількисот квадратних метрів, концентруються дрібні крем'яні відщепи – сліди діяльності майстерень. Тут знайдено кераміку та сліди жителів східнотшинецької культури, а також кілька фрагментів ВНК.

В уроч. Золотолинські Кошарки, теж поблизу с. Осова, за 1 км на схід від уроч. Накоти, на підвищеному піщаному полі після оранки зібрано фрагменти вінця профільованої великої посудини з діаметром вінця 20 см. Виріб коричневого кольору, доброго випалу, з невеликою домішкою жорстви граніту в тісті та неглибокими слідами горизонтального прогладження

з обох боків. Під зрізом вінця нанесено вертикальні відтиски лопаточки, нижче – ряд ямок глибоких відтисків округлою паличкою, від яких зсередини утворилися “перлини”. Поряд з ямками – косі відтиски лопатки, що утворюють ніби ламану лінію (рис. 1.6: 1).

За кілька кілометрів на захід від с. Великий Мідськ Костопільського р-ну, в уроч. Березник (приблизно 2 км на південь від базальтового кар’єру), поблизу торфовища (зниклого озера) на орному в минулому полі, де знаходилися матеріали городоцько-здовбицької, стжижовської, тшинецько-комарівської культур, знайдено два уламки посуду, які можуть належати до СДК. Один із них від великої посудини (діаметром 32 см), що за кольором, домішкою жорстви подібна до уламків з Блажево. Зовнішня поверхня не зовсім вирівняна (рис. 1.6: 5). Інший вінчик від невеликої посудини (діаметр вінця – 14 см, товщина стінок – 5 мм). Зовні колір коричневий, всередині – темний. У тісті наявна середня домішка піску. Верхня його частина прикрашена відбитками горизонтального шнура (рис. 1.8: 2).

За 2,5 км на схід від с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (уроч. Бирча) на підвищених піщаних галявинах у сосновому лісі та на розорюваному полі зібрано нетипові для даної зони фрагменти кераміки (всього сім), покриті чіткими відтисками лопаточки у «паркетному» стилі. Колір їх сіро-коричневий, поверхня вирівняна, в тісті домішки піску та небагато жорстви (рис. 1.6: 3).

На багатшаровій пам’ятці ГЗК, СК, ТКК с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле), значно порушеній піщаним кар’єром, знайдено три фрагменти посуду середніх розмірів, що, можливо, належали до пізніх проявів СДК. Один із них прикрашений рядом вертикальних відтисків лопатки. В тісті багато піску, зовнішня поверхня коричнева, вирівняна, всередині – темна (рис. 1.8: 4).

Подібними за технологією виготовлення є фрагменти керамічного виробу середніх розмірів (товщина стінок 5 мм), прикрашеного відтисками лопаточки, укладеними трикутником (Осова, уроч. Криничка) (рис. 1.6: 2). Уламок вінця роз-

хиленої назовні великої посудини (діаметром 24 см) також має подібні до вище описаних технологічні особливості. Його форму відтворити важко, прикрашений прокресленими лініями в ялинковому стилі; на рівному зрізі вінця – навскісні карбування, під ними – ряд вертикальних коротких вдавлень (Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле) (рис. 1.6: 7).

За 3 км на схід від села Гораймівка Маневицького р-ну, в уроч. Черемошна над р. Кормин (правий берег), в 70-х рр. знайдено було дві довгообушкові сокири, подібні одна до одної, та уламок посудини темно-коричневого кольору (діаметр тубула близько 36 см). Зовні уламок добре прогладжений, зсередини помітні смуги розчесів. Виріб покритий відтисками лопаточки у розрідженому “паркетному” стилі. У тісті є домішки дрібного піску та окремих зерен шамоту.

Кераміка, зібрана поблизу сіл Великий Мідськ, Осова, Майдан-Липно, Гораймівка та в радіусі приблизно 15 км, а також виявлені в цій місцевості човноподібні та довгообушкові сокири вказують на імовірність перебування тут, можливо, в різні періоди невеликих груп СДК, що було, напевно, пов’язане з місцевими родовищами міді, базальту.

У 1986 році під час розвідок Г. Охріменка в Рокитнянському р-ні Рівненської області за 2 км на північний схід від с. Блажево, в уроч. Новина, над заплавою лівого берега р. Ствига (правої притоки р. Льва) на поверхні площею 30х40 м підвищеної на 1 м піщаної дюни знайдено 11 фрагментів кераміки від двох–трьох посудин. 6–7 уламків походять від великого кухонного, порівняно товстостінного виробу, у т. ч. три фрагменти вінець та частина від перегину шийки. Останні фрагменти (тобто 4) орнаментовані ялинковим декором, нанесеним косими відтисками лопатки. Посудина профільована – вінчик розхилений назовні, а край ледь нахилений до середини (рис. 1.7: 1). Зовні колір коричневий, всередині темний. Виріб міцний, зі значною домішкою товченого блискучого мінералу. На зрізі вінець нанесено карбування навскіс. Від іншої посудини походить край вінця з карбуванням. Колір аналогічний до попередніх фрагментів, а в тісті багато піску, проте мало крупних зерен жорстви. Уламок вінець дещо розхилений назовні (рис. 1.7: 2) [Охріменко, 2005, с. 159, рис. 22: 1].

Подібний декор, технологія виготовлення вище описаних уламків посуду притаманна фрагментові великої товстостінної посудини, знайденої учнями з м. Дубно на відомій пам'ятці Волиця Страклівська (рис. 1.6: 4). Однотипним за орнаментациєю є фрагмент вінця, що походить від профільованої посудини, оздобленої відтисками лопатки у “паркетному” стилі, ідеально вирівняний, “шоколадного” кольору, з великою домішкою піску, виявлений в уроч. Лядина Друга біля с. Люб'язь Любешівського р-ну Волинської обл. Крім того, з цього самого пункту походить маленька чотирибічна, частково пришлифована крем'яна сокирка, подібна до виробів культури шнурової кераміки, та крем'яна ретушована пластина, також належна, ймовірно, до цього періоду.

У 1996–2000 рр. О. Романчуком біля м. Березно (хут. Верба), поблизу піщаного кар'єру, разом з крем'яними виробами свідерської культури, керамікою волинської неолітичної культури, городоцько-здовбицької, стжижовської культур знайдено 6 фрагментів кераміки СДК – 2 уламки вінчиків та 4 бічні частини, “декоровані заглибленими тонкими косими лініями, які утворюють ялинковий орнамент. Кераміка тонкостінна, в глиняній масі домішка дрібного піску” [Романчук, 2005, с. 420, рис. 1: 2, 4, 6]. В. Ткачем кераміка СДК зібрана на пам'ятці Тартак–ІІ поблизу м. Дубно [Ткач, 2005, с. 617].

Біля с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл., на підвищеній дюні на березі озера Святого виявлено фрагменти посудини, близькі до виробів СДК. Колір їх світло-коричневий, в тісті є значна домішка піску. Виріб прикрашений рядами відтисків лопаточки, нанесених горизонтально, а нижче вінець – рядом глибоких вдавлень округлою паличкою (рис. 1.8: 5).

На північній околиці села Кульчин Ківерцівського р-ну Волинської обл. на правому березі Стиру (поряд з цегельним заводом), у траншеї, виритій будівельниками, у 2005 р. Микола Пашко знайшов невеликий дзвоноподібний кубок коричневого кольору. Він має маленьке, ледь виділене дно, S-подібний профіль. У верхній розхиленій частині прокреслено-лінійний орнамент нанесений паралельно до зрізу вінця та навскіс (рис. 1.10). У тісті домішка піску. Поверхня прогладжена не

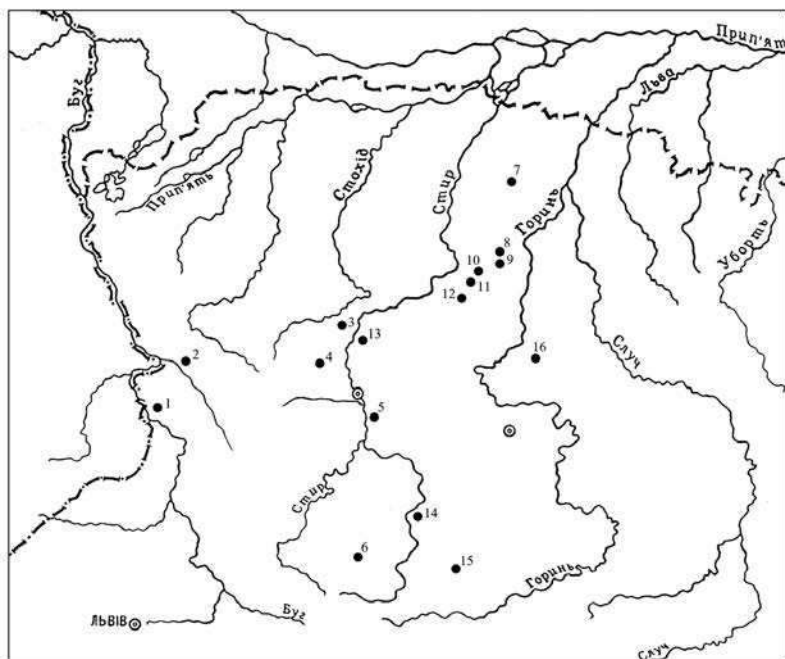
особливо старанно. Якщо посудинка, знайдена біля Кульчина, дійсно належить до СДК, то це може бути ознакою перебування населення цієї культури в районі довкола сучасного міста Луцька, оскільки в селах Буків (р. Сарна – притока Стиру), Підгайці (берег Стиру) та на території самого міста знайдено човноподібні сокири згаданої культури. Усі пункти розташовані в діаметрі близько 10 км. Таке імовірне їх тут перебування, можливо, було пов'язане з використанням річки Стир як важливого шляху обміну виробами, сировиною тощо.

У 1997 р. О. Романчук на східній околиці с. Дертка Ізяславського району Хмельницької області в заплаві річки Устя виявив низку археологічних пам'яток різних культур. Ближче до села, вздовж правого берега річки, розташоване витягнуте довге високе піщане дюнне підвищення з поодинокими молодими деревами дикої груші, сосни, берези. Давня назва урочище Закіт. На дюні є декілька піщаних видувів. Під час обстеження одного із них серед світлого піску було зібрано фрагменти кераміки від однієї посудини та декілька стріл. Поверхневі збори проводилися на площі приблизно 5 м².

При повторному обстеженні знайдено розвал денця посудини, фрагменти стінок та 3 стріли. Поверхня посудини повністю орнаментована чотирма смугами з вертикальних вдавлень коротких ліній, що чергуються зі смугами з косих ліній, в яких від 4 до 6 вдавлень. Колір кераміки світло-коричневий, випал низької якості, одношаровий. Структура глиняної маси нещільна, з поодинокими зернами піску різних фракцій. За способом орнаментування та технологією виготовлення виріб, можливо, належить до пізнього етапу середньодніпровської культури. Разом з уламками кераміки знайдено 5 наконечників стріл, що може свідчити про поховання чоловіка (воїна) (рис. 1.11). До того ж у піску траплялися дрібні фрагменти кісток, імовірно, залишки кремаційного поховання.

Кераміка СДК вражає майстерністю виконання: вона часто тонкостінна, світло-коричневого або темно-коричневого кольору, прикрашена ямками, лініями, відтисками шнура, продовгуватої лопаточки. Відтиски, нанесені лопаточкою, утворюють ялинковий, паркетний декор у верхній частині виробу

або на всій поверхні. В них відчувається вишуканий смак, досвідчені руки майстрів. Форма виробів часто дзвоноподібна. Навіть на фоні інших культур шнурової кераміки, що займали значні обшири від Швеції до Буковини, від Рейну до Волги [Археологія..., 2005, с. 164], СДК вирізняється специфікою посуду. Визначальними в СДК є також кам'яні сокири, виготовлені досить старанно, часто у формі човна (човноподібні) та довгообушкові, які мають менші пропорції порівняно з типом А ранньошнурової кераміки.

Рис. 1.12. Карта поширення човноподібних сокир на Західній Волині (доба бронзи): 1 – Заболотці, Іваничівський р-н; 2 – поблизу Володимира-Волинського; 3 – поблизу Рожниц; 4 – Буків; 5 – Підгайці, Луцький р-н; 6 – Хмільове, Львівська обл.; 7 – Озеро, Володимирецький р-н; 8 – Малий Мідськ; 9 – Великий Мідськ; 10 – Осова, Костопільський р-н; 11 – Майдан-Липно; 12 – Гораймівка, Маневецький р-н; 13 – Носачевичі, Ківерцівський р-н Волинська обл.; 14 – Озлів, Млинівський р-н; 15 – Грядки, Дубнівський р-н; 16 – Костопіль, Рівненська обл. (за Г. Охріменком, І. Маркусом)

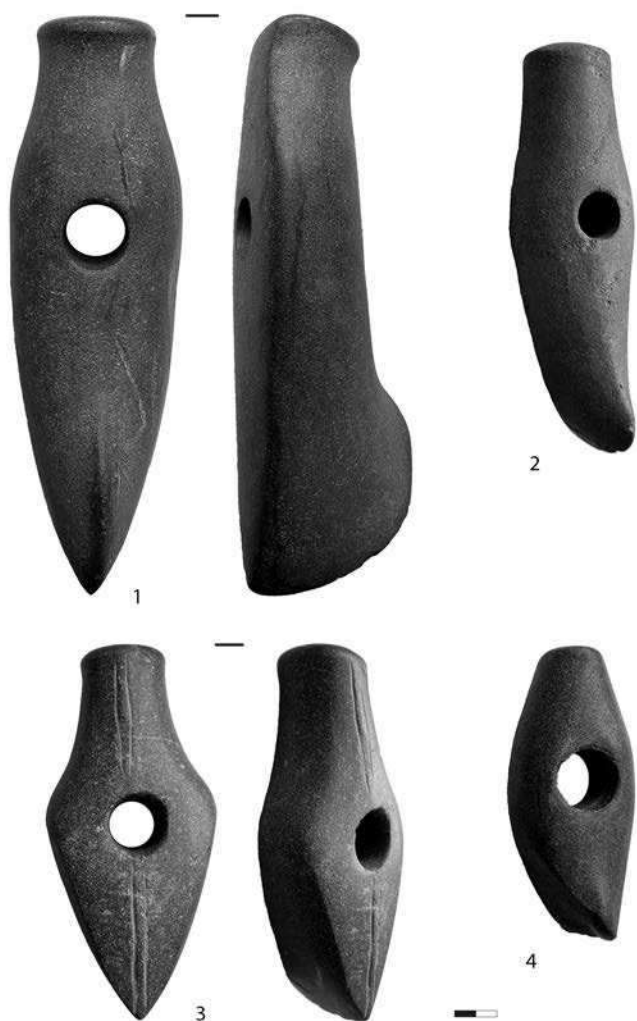
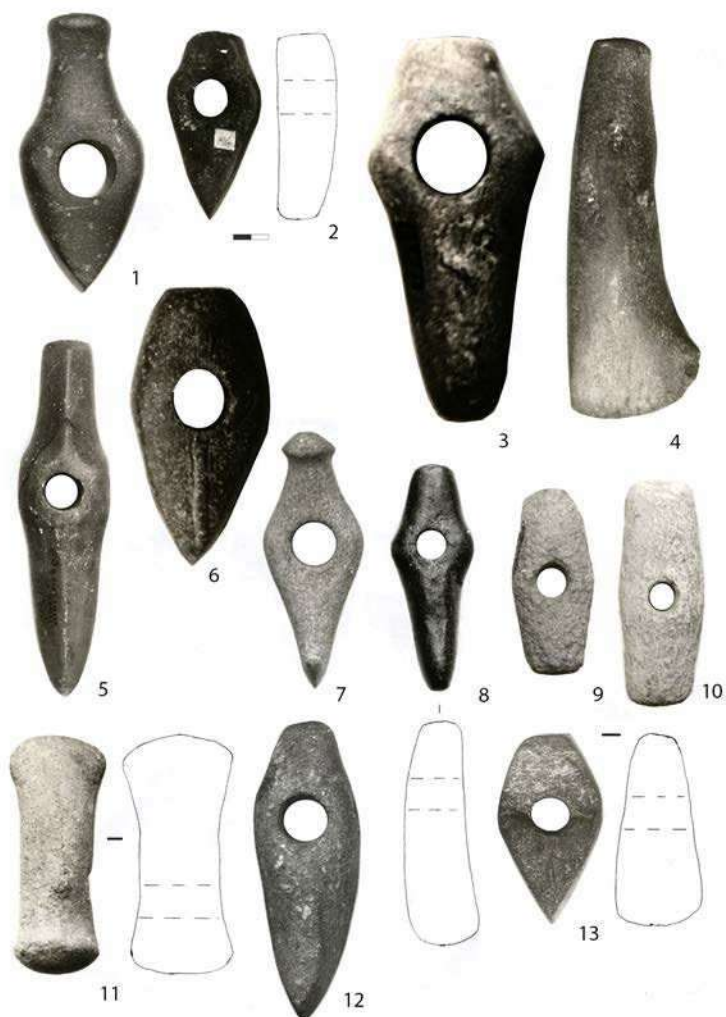
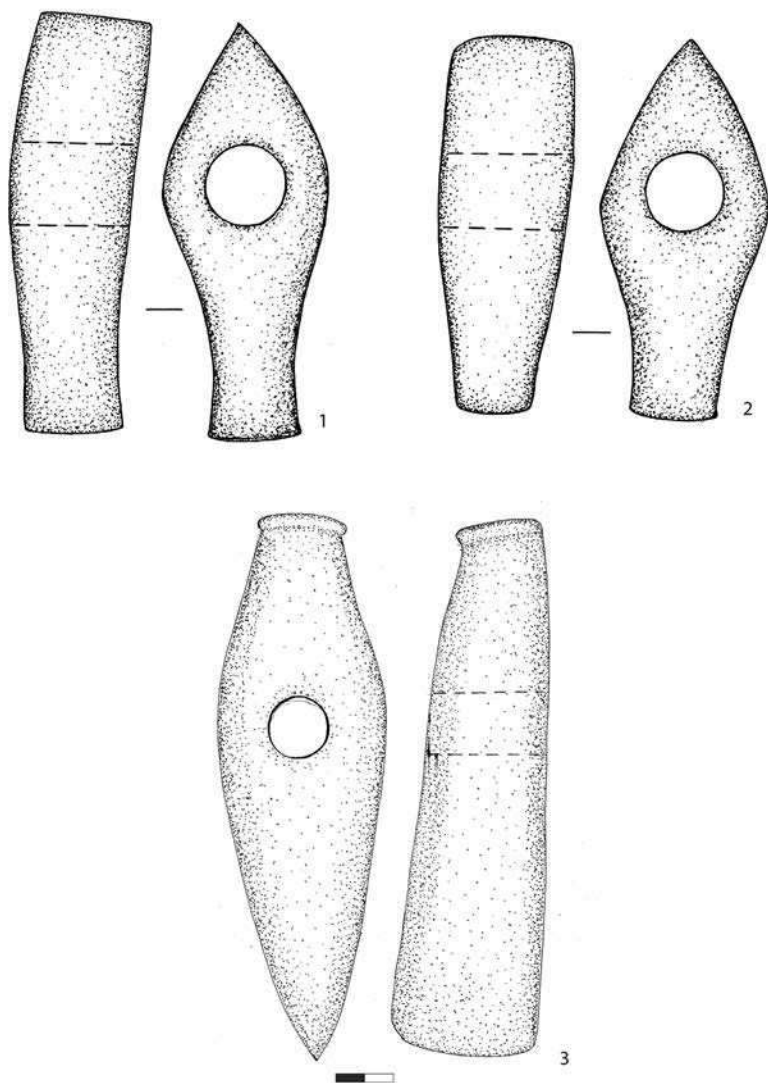

Рис. 1.13. Кам'яні сокири. Волинська обл. (фото І. Маркуса)

Рис. 1.14. Зразки кам'яних сокир: 1 – Володимир-Волинський музей, 2 – Торчин, 3 – Сокаль, 4–7 – Львівська обл., 8 – Любешка Львівської обл., 9 – Городенка Львівської обл., 10 – Львівська обл., 11 – Іваничівський р-н, 12 – Львівська обл., 13 – Шкурат Ковельського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним)

Рис. 1.15. Кам'яні сокири СДК: 1, 2 – Гораймівка; 3 – Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Матеріали СДК все більше стають відомими на Західній Волині, у т. ч. на Сокальщині, заході Волинського Полісся. Крім того, знахідки пізніших типів човноподібних сокир у згаданих районах також можуть бути пов'язані з населенням СДК (рис. 1.12; рис. 1.13; рис. 1.14; рис. 1.15). Підтвердженням перебування спільнот СДК можуть слугувати і чотирибічні крем'яні сокири середніх розмірів з пришліфованим лезом. Вони відрізняються від більших сокир культури лійчастого посуду, пізньотрипільської, які не шліфовані суцільно, як у культури кулястих амфор.

На основі даних, якими ми володіємо, можна зробити висновки про перебування населення СДК у багатьох місцях Західної Волині та Волинського Полісся. Незначна кількість матеріалів з кожного населеного пункту може вказувати на рухливий спосіб життя цих спільнот. Частина відомих пам'яток пов'язана з покладами корисних копалин – міді, базальту: Овруцький кряж, район Великого Мідська (Великий Мідськ, Малий Мідськ, Осова, Майдан-Липно, Гораймівка), родовищ кременю: (Волиця Страклівська). Інші пункти, ймовірно, є пунктирами переміщень спільнот СДК.

1. *Археология Украинской ССР: в 3-х т. / под ред. С. Н. Бибикова. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1: Первобытная археология. – 495 с.*
2. *Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняк та ін. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.*
3. *Бунятян К. П. Західні мігранти в Середній Наддніпрянщині близько середини 3 тис. Cal BC / Бунятян К. П. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців: зб. наук. праць / за ред. С. М. Санжарова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 92–94.*
4. *Бунятян К. Прояви середньодніпровської культури на теренах Волині і проблема давніх шляхів / К. Бунятян, В. Самолюк // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr. / Red. M. Ignaczak, A. Kośko, M. Szymt. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2011. – С. 247–257.*
5. *Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи / Г. Охріменко // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 122–163.*

6. Романчук О. Матеріали до археологічної карти Березнівщини доби бронзи / О. Романчук // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 419–447.
7. Свешинов І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешинов, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
8. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Калищук, В. Ткач, О. Романчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 598–709.
9. Эпоха бронзы лесной полосы СССР / под общ. ред. Б. Рыбакова. – М. : Наука, 1987. – 470 с.
10. Machnik J. Radiocarbon chronology of the Corded Ware culture on Grzęda Sokalska / J. Machnik // Koško A. The Foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dniepr, 3150–1850 BC / A. Koško ed. – Baltik-Pontik studies. – 1999. – Vol. 7. – S. 221–250.
11. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków: Fogra, 1998. – T. 1. – 382 s.

1.2. Пам'ятки культури кулястих амфор на Волині

Г. Охріменко, С. Локайчук

Культура кулястих амфор (ККА) – видатне етнокультурне явище центральноєвропейського походження, яке сформувалося на північних теренах сучасної Німеччини та Польщі – від Макленбергії до Куяв – за участі культури лійчастого посуду та різних неолітичних груп, а також під впливом наддунайських спільнот. У ході різновекторних переселень ця людинність мігрувала на землі сучасної Чехії, Словаччини, на південь Польщі, північний захід Росії (до Смоленська) тощо. На фінальному етапі свого розвитку (в другій половині III тис. до н. е.) окремі її групи потрапили на Волинь, Поділля і далі – до Дніпра [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 130–131].

Історія племен культури кулястих амфор поки що мало досліджена. Це пояснюється, насамперед, станом наявних археологічних джерел. Окремими дослідниками 80-х рр. XX ст. висловлювалася думка, що племена ККА “підкорили” носіїв культури лійчастого посуду та пізньотрипільські спільноти [История УССР, 1981, с. 96]. Беручи до уваги знахідки посудин культури кулястих амфор у шарі культури лійчастого посуду в Зимно та інші дані, можна дійти висновку, що вони якийсь час були синхронними. Можливо, населення, яке представляло культуру кулястих амфор, асимілювало частину носіїв культури лійчастого посуду, а згодом увійшло до складу культур шнурової кераміки на Поділлі та Волині.

Пам'ятки ККА Волині, як і Прикарпаття та Волинського Полісся, відносять до східної її групи. За специфікою поховальних пам'яток І. Свешніков поділяв їх на два локальні варіанти: волинський та подільський. До волинського він включив терени Житомирської, Рівненської, Волинської, Львівської обл. та західну частину Київської обл., південний захід Білорусі [Археология..., 1990, с. 43–44]. Датування пам'яток ККА східної групи подано С. Кадровим, Ю. Малєєвим, М. Шміт [Кадров..., 2000, с. 17–34].

Свою назву культура дістала за характерними формами посуду – кулястими амфорами з невеликими вушками на пліч-

ках (польськ. – kultura amfor kulistych). На теренах Польщі вона датується 2900–2000 рр. до н. е. Часовий діапазон східної групи обмежують серединою – другою половиною III тис. до н.е. Вона змінює локальні групи пізнього Трипілля, передуючи культурам шнурової кераміки. Культура кулястих амфор репрезентована в Україні слідами поселень, похованнями у скринях, окремими знахідками кераміки та крем'яних виробів.

Пам'ятки ККА засвідчені ще в XIX ст., а на початку XX ст. їх було ідентифіковано дослідником А. Гетце (Kossina... 1910, s. 59–108). З кінця XIX ст. поховання в кам'яних скринях ККА стали відомі й на території України (Седирський, 1901; Гребеняк, 1915; Janusz, 1929; Сункаловський, 1961; Геринович, 1926). У 20–30-х рр. XX ст. опубліковано перші узагальнюючі праці про мегалітичні поховання на землях Польщі, Поділлі (Kozłowski, 1921, 1924, 1939; Antoniewicz, 1928; Сіцінський, 1927). На Східній Волині (Житомирщина) поховальні пам'ятки ККА вивчали С. Гамченко, І. Левицький (1929). Ці дослідження пізніше були узагальнені О. Брюсовим (1952). Монографічні роботи, присвячені культурі кулястих амфор, писали І. Свешніков (1957, 1958), А. Хойслер (1966), Т. Вісланський (1966).

Пам'ятки ККА на Волині випадково були виявлені на початку XX ст. в Рівному (Teleżynski, 1911, s. 472, 550–551), поблизу сіл Варковичі [Левицький, 1929, Табл. III, 12], Межиричі Рівненської обл. [Sulimirski, 1968, p. 194] (рис. А.11; рис. А.10). Чимало пунктів ККА в 20–30-х рр. XX ст. відкрито О. Цинкаловським [Сункаловський, 1961, s. 38–40]. Могили біля с. Кутянка на Острожчині розкопував Я. Фітцке (ZOW, 1939, t. XIII, z. 7–8, s. 104) (рис. А.13).

Поховання біля с. Колодяжне Житомирської обл. описане В. Антоневицем [Antoniewicz, 1938, s. 341–422], І. Свешніковим [Свешніков, 1957], І. Левицьким. Останній планомірно вивчав цей тип пам'яток ККА на Волині та Поділлі в 1924–1928 рр. та подав їх повне опрацювання [Левицький, 1929, с. 192–222]. Пам'ятки ККА, виявлені західніше, досліджував Т. Вісланський [Wiślański, 1966, mapa 5].

У післявоєнний період І. Свешніковим розкопано та детально описано поховання поблизу с. Івання Дубнівського р-ну

Рівненської обл. [Свешніков, 1973, с. 63–69]. Ним та В. Коноплею виявлено сліди поселень біля сіл Озліїв, Аршичин, Хрінники, Межиріччя Рівненської обл. та с. Великосілка Львівської обл. [Свешніков, Конопля, Кучинко, 1979, с. 401].

В останні десятиліття з'явилися нові публікації, статті, монографії, присвячені ККА. Серед авторів багато відомих археологів: М. Пелецишин, Б. Прищепа, Ю. Малеев, М. Шміт, К. Бунятян, О. Позіховський, В. Конопля, С. Терський, О. Романчук, Г. Охріменко, О. Кричевський.

У різні роки публікувалися узагальнювальні роботи з проблематики ККА [Свешніков 1957; 1971, с. 240–250; 1974, с. 152–158; 1983; Hänsler, 1966, s. 115–140; Wiślański, 1966, taf. II–III; Sulimirski, 1968, p. 38–61, 190–208] (рис. А.12).

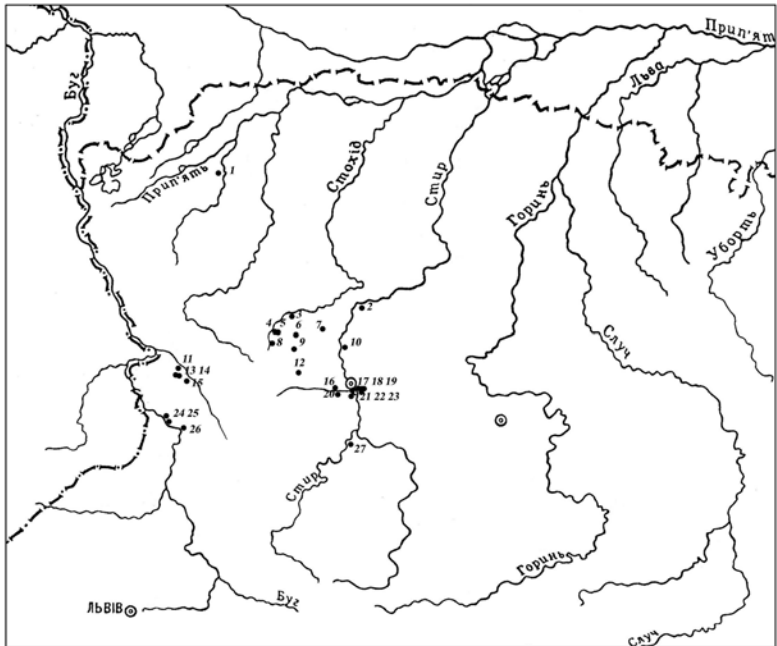
Про окремі знахідки і пам'ятки ККА писали О. Приходнюк [Приходнюк, 1970, с. 206–207], І. Свешніков [Свешніков, 1973, с. 63–69], О. Позіховський та В. Самолюк [Позіховський, Самолюк, 2006, с. 155–158], О. Позіховський та К. Бунятян [Позіховський, Бунятян, 2012, с. 54–67] та ін.

Старожитності, пов'язані з ККА, відомі у північно-західній частині України, переважно на Волинській височині і, менше, на Західному Поліссі. Тут пам'ятки цієї культури часто відкривали в несподіваних місцях – серед боліт, на берегах озер: 1) Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (фрагменти кераміки та 2 сокирки); 2) с. Люб'язь Любешівського р-ну Волинської обл. – уроч. Лядина Друга (фрагменти кераміки); 3) с. Чудви Костопільського р-ну Рівненської обл. (фрагменти кераміки); 4) с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл. (дві крем'яні, суцільно шліфовані сокири); 5) кілька пунктів у Рожищенському р-ні Волинської обл., виявлених В. Коноплею; 6) озеро Джидзінне поблизу с. Мотоль в Іванівському р-ні Брестської обл. (Білорусь) та ін. (рис. 1.16).

Сліди перебування племен ККА знайдено на берегах р. Ікви: поблизу м. Дубно, сіл Івання Дубнівського р-ну (рис. А.8; рис. А.9), Підгайці, Озліїв Млинівського р-ну Рівненської обл.; в м. Остріг; на березі р. Стир поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну (рис. А.3 – рис. А.7) та в інших місцях. Значне скупчення пунктів – місць перебування носіїв ККА від-

значається навколо м. Луцька (в межах міста – уроч. Гнідава, уроч. Красне), сіл Голишів, Полонка, Гірка Полонка, Оздів (поховання досліджене С. Панишком, Ю.Мазуриком), Баїв та ін. [Мазурик, Панишко, 1998, с.129–130].

Старожитності ККА відомі на Волині переважно у вигляді поховань у кам'яних скринях (або ґрунтових); поселень чи їх слідів відомо дуже мало (с. Межиріччя Млинівського р-ну Рівненщини [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 75; Свешніков, 1971, с. 240–245]. Щоправда, останнім часом дані щодо поселень спростовуються.

Рис. 1.16. Пам'ятки культури кулястих амфор (ККА) на території Волинської області: 1 – Хотешів; 2 – Крижівка; 3 – Раймісто; 4 – Ворончин I; 5 – Ворончин II; 6 – Вічині; 7 – Залісці; 8 – Студині; 9 – Береськ; 10 – Рожнице; 11 – Зимне; 12 – Торчин; 13 – Горичів I; 14 – Горичів II; 15 – Черчичі; 16 – Баїв; 17 – Луцьк-Луг; 18 – Гнідава (околиця Луцька); 19 – Полонка; 20 – Оздів; 21 – Коршівець; 22 – Голишів I; 23 – Голишів II; 24 – Мовників I; 25 – Мовників II; 26 – Литовеж; 27 – Хрінники Рівненської обл.

Проте поселення ККА виявлено та досліджено на землях Польщі, Німеччини, Словаччини, Чехії. Вони склалися із заглиблених та наземних трапецієподібних, з вогнищем у центрі, жител. Найбільш показовим, культуровизначальним матеріалом в їх заповненні є кераміка, пишно прикрашена майстерно виконаним орнаментом у верхній частині виробів (*рис. 1.19*).

У багатьох пунктах відомі окремі артефакти ККА – крем'яні шліфовані, чотирибічні в перетині бойові сокири, фрагменти кераміки, зазвичай оздобленої оригінальним штамповим орнаментом. Ці окремі знахідки є маркерами траєкторії руху невеликих напівномадичних войовничих груп ККА. Серед крем'яних виробів переважають клиноподібні сокири, дрібні знаряддя на пластинах, короткі черенкові вістря стріл з двобічними шипами, нуклеуси, круглі відбивачі та розтирачі, виготовлені з високоякісного чорного і сірого волинського кременю [Археология..., 1990, с. 45]. Серед виробів із кістки та рогу – рогові мотики, підвіски з ікол диких тварин, парні підковоподібні поясні пряжки з прорізами та отворами для кріплення з широким паском. Поверхня пряжок вкрита вишуканим нарізним візерунком.

Кераміка волинського варіанту ККА виготовлялася з домішками піску, товчених черепашок, інколи шамоту, паленого товченого кременю. Колір виробів темний або сірокоричневий, поверхня прогладжена інколи до блиску. Посуд декорований рядами трикутних, ромбоподібних, округлих заглибин, нігтевими вдавленнями у формі риб'ячої луски; відомі мотиви ялинки, зигзагу, відбитки шнура (*рис. 1.17: 1, 3–7; рис. 1.18; рис. 1.19; рис. 1.20; рис. 1.21*) [Археология..., 1990, с. 43–45]. Імовірно, від населення культури лійчастої посуду перейнято звичай інкрустації заглибин білою крейдяною пастою, можливо, змішаною з жиром.

На поселеннях частіше використовувався посуд без декору (миски, кубки), в похованнях знайдено амфори з вушками різної форми та кулястим або яйцеподібним тулубом, мископодібні посудини, кратоподібні миски, циліндричні накривки, кубки, малі посудини з короткою шийкою.

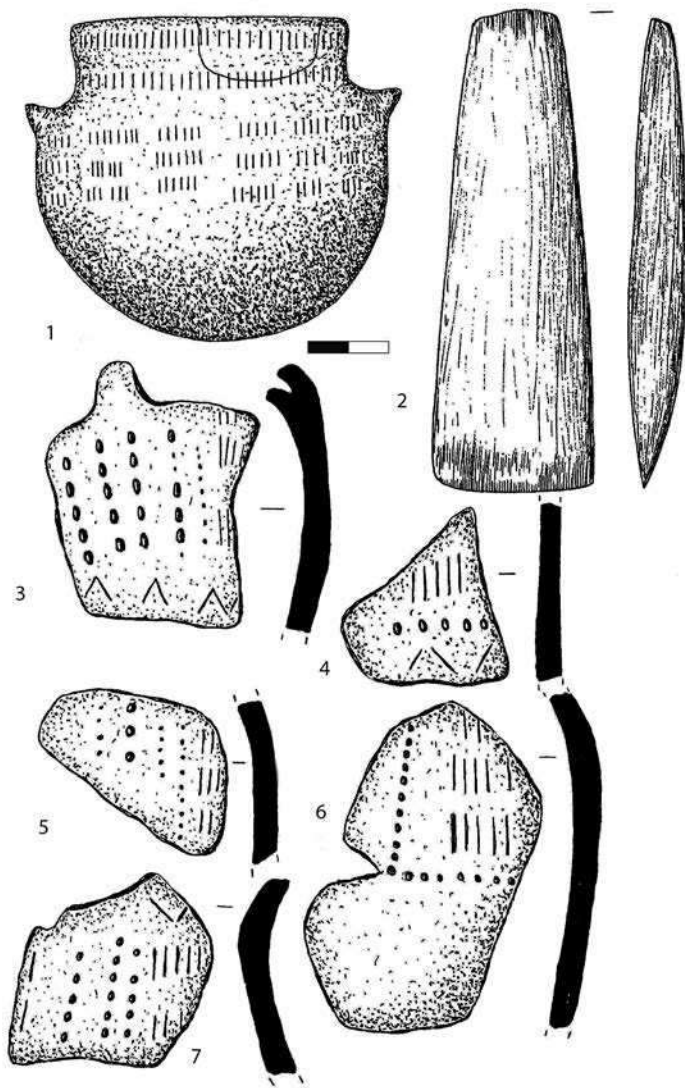
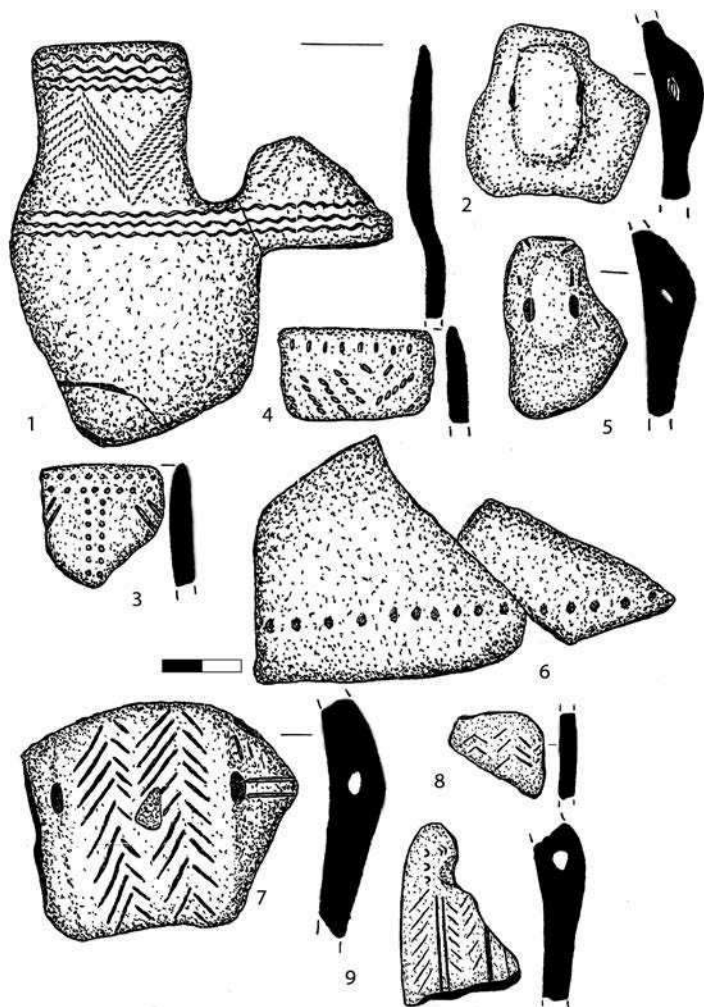

Рис. 1.17. Матеріали з поховання ККА. Оздів Луцького р-ну Волинської обл. (роботи С. Панишкі, Ю. Мазурика)

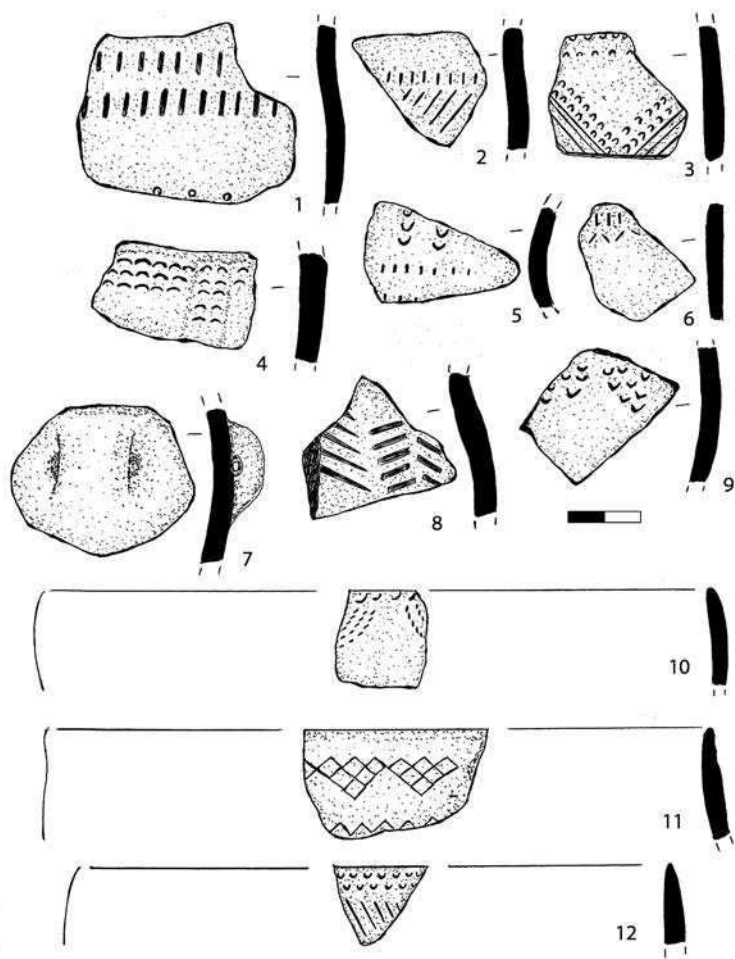

Рис. 1.18. Фрагменти кераміки ККА: 1, 2, 6 – Горичів; 3 – Мовників; 4 – Сільце; 5 – Маркостав; 6 – Черчичі; 7, 8 – Бубнів; 9 – Зимне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за В. Бучаком, Г. Охріменком)

Рис. 1.19. Матеріали з пам'яток ККА на Волині: 1–4, 10 – Суємці; 5 – Старий Миропіль; 6, 8, 11 – Колодяжне; 7 – Колосівка (кол. Войцехівка); 9 – Кикове, гробниця 1; 12 – Кам'яний Брід; 13 – Анета (за І. Свешніковим)

Рис. 1.20. Фрагменти кераміки ККА із Західної Волині:
 1–3 – Хорупань; 4, 5, 8 – Підгайці Млинівського р-ну Рівненської обл.;
 6 – Новий Двір Рівненського р-ну Рівненської обл.; 7 – Гнідава;
 9 – Байв Луцького р-ну Волинської обл.; 10 – Волиця Дубнівського р-ну
 Рівненської обл.; 11 – Аршичин Млинівського р-ну Рівненської обл.;
 12 – Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.
 (за Г. Охріменком)

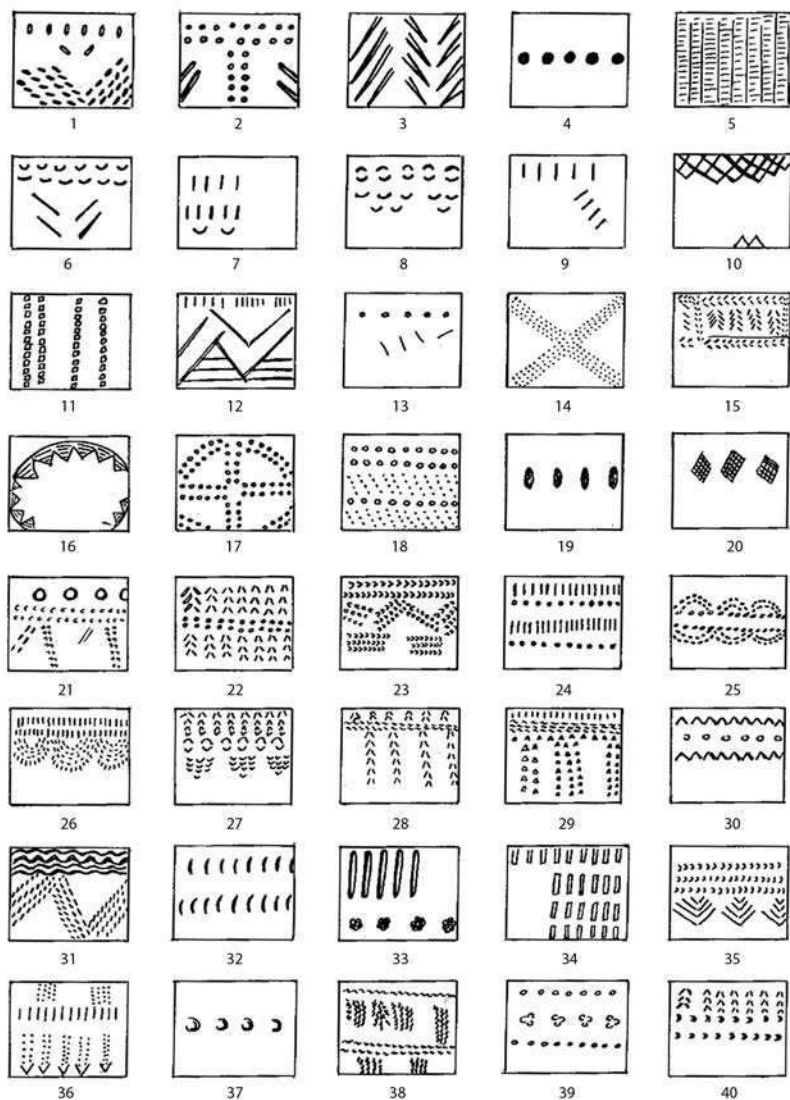

Рис. 1.21. Елементи декору на керамічних виробх ККА (за Г. Охріменком)

Основу господарства населення культури кулястих амфор становило тваринництво м'ясо-молочного напрямку (розведення свиней, великої та дрібної рогатої худоби, коней). Велика питома вага свинарства свідчить про частково осілий спосіб життя її носіїв. Ця обставина, а також родючі ґрунти біля поселень ККА вказують на заняття землеробством. Відомі знахідки рогових мотик і зернотерок. Численні знахідки великих крем'яних сокир можуть свідчити про підсічне землеробство.

Тваринництво у племен ККА мало домінантне значення, а самі тварини (корови, свині) відігравали “значну роль в обрядах та ритуалах, пов'язаних з культом” [Wielka historia..., 2005, s. 180–181]. На цвинтарях або поряд з ними виявлені поховання корів з відтятими рогами. Поряд клали прикраси та посуд. Вважають, що запряженими коровами вивозили в потойбічний світ покійників. Особливості поховального обряду свідчать про існування патріархального ієрархічного суспільства [Wielka historia..., 2005, s. 181].

Носії культури кулястих амфор відзначалися войовничістю, нападали на землеробські поселення культури лійчастого посуду, ймовірно, пізньотрипільської культури. Зброєю вершників були крем'яні плоскі сокири на довгих ручках, а також луки та стріли. Сокирки мали трапецієподібну форму, різні розміри, вони шліфовані по всій поверхні, часто з закругленим лезом [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 2: 138] (рис. 1.17: 2).

Знахідки інших типів озброєння (наконечники списів, кинджали), що могли належати до культури кулястих амфор, невідомі (не виключено, що наконечники дротиків робили з кістки). Кам'яні сокири з отворами рідкісні.

У Луцькому р-ні сокирки ККА виявлено біля Луцька (ур. Красне), Голишева, Гіркої Полонки, Коршева, Коршівця, Оздова, Полонки, Торчина. Більше 20 таких виробів відомі в інших районах Волинської області. Часто трапляються парні знахідки – маленької та великої сокир, як, наприклад, у гробниці с. Товпизин на Рівненщині. Розміри сокирок культури кулястих амфор коливаються від 9–10 до 14–17 см. Колір крем'яних виробів вказує на місця їхнього виробництва: волинський кремій має темний, сірий, смугастий кольори, з території Польщі – коричневий, шоколадний тощо.

У 80-х роках ХХ ст. на території України І. Свешніковим нараховано 68 поховань ККА. На сьогодні їх відомо понад 70. Більшість із них виявлено на родючих землях Волині – береги річок Стир, Горинь, Случ, Черногузка, Луга, Іква, Стубла, Вілія та ін. Вони утворюють волинський варіант пам'яток ККА, дещо відмінний від подільського [Свешніков, 1971, с. 241].

Для поховального обряду волинських пам'яток характерні такі поховальні структури: 1) прямокутна гробниця з кам'яних плит; 2) гробниця з добудовою (“коридором”); 3) дольмен (дві вертикальні плити, перекриті третьою); 4) гробниця з кам'яних плит під курганным насипом; 5) ґрунтові поховання. Останній тип представлений, зокрема, в с. Городок, поблизу м. Рівне, та в с. Оздів Луцького р-ну. Інколи в окремих похованнях (інгумаційних і кремаційних) виявляли скелети, поспані вохрою [Свешніков, 1974, с. 154].

Поховання волинського варіанту різноманітні за характером. Відомі могили, обставлені плитами (Литовеж, Острог, Межірччя, Рівне, Добриводи) або блоками (Івання). Для східної групи характерні ґрунтові поховання (одиночні, парні, групові та в кам'яних гробницях). Небіжчика клали у скорченому положенні на спині або на боці. Поруч зі скринями залишали офіри свійських тварин – бика, свині (Колодяжне, Суємці, Увисла, Довге). Кістки свині виявлено також у скринях як рештки супровідної їжі. Відомі окремі могильні насипи та декілька кремаційних поховань.

У похованні з Івання гробниця зроблена з блоків вапнякового піщаника розмірами 0,9х1 м, завтовшки 0,25 м, а перекрита кам'яною плитою. Усередині були рештки двох чоловіків віком 22 та 50 років (визначення Т. Кондукторової), шість посудин, бурштиновий диск-амулет. Один бік диска прикрашений рівнобічним хрестом з трьох рядів ямок (солярний знак), на другому боці вигравіювані зображення трьох схематичних фігур людей з піднятими руками. Перша – найбільша – постає озброєна луком та стрілами [Свешніков, 1973, с. 63–69]. Крім кераміки, прикрас, кісток жертвних тварин, в могили чоловіків-воїнів клали крем'яні сокири.

Інколи кам'яні скрині були сімейними склепами багаторазового використання. Основним осередком суспільства виступала мала патріархальна сім'я з 5–7 осіб. Поховання чоловіків виділялися особливим ритуалом, розташуванням щодо інших членів сім'ї та речовим супроводом.

Великий інтерес становить поховальна кам'яна скриня, досліджена І. Ф. Левицьким поблизу села Колодяжного Житомирської області. Вона складалася з двох камер. У більшій було поховано 9 осіб, у меншій – одну. В більшій камері, посередині, під чільною стінкою скрині, в сидячій позі виявлено кістяк чоловіка. З обох боків від нього, в скорченому положенні, на боці, лицем до чоловіка, були поховані дві жінки, кожна з двома маленькими дітьми. У ногах жінок у скорченому положенні, головою до середини камери, лежали на боці кістяки двох підлітків. У меншій камері лежав ще один кістяк у скорченому положенні, на боці, спиною до решти похованих, лицем до входу. Двокамерність поховальної споруди, наявність поховального інвентарю у більшій камері й відсутність його при окремому похованні у меншій камері свідчать про неоднакове родинне та суспільне становище похованих.

Поховальний інвентар у могилах включав посуд, знаряддя праці з кременю (шліфовані сокири-тесла, долота, ножі, скребки, різці, вістря до стріл) та інших порід каменю (провушні сокири, молотки), з кістки та рогу (пряжки, вістря). Окрему групу становлять прикраси: підвіски з ікол кабана та зубів ведмедя, бурштинові намистини [Wielka historia świata..., 2005, s.180–181].

Отже, культура кулястих амфор була значним етнокультурним явищем і залишила на Волині помітний слід, справивши певний вплив на сусідні спільноти городоцько-здовбицької, стжижовської культур. Носії ККА належали, ймовірно, до напівкочових європеїдів, оскільки сліди їхніх поселень мають незначну кількість матеріалів. Культура кулястих амфор, як етнокультурне явище центральноєвропейського походження, привертає до себе увагу дослідників багатьох країн, що вивчають у т. ч. пам'ятки Волині, які представлені переважно похованнями та короткочасними поселеннями (стоянками).

Ареал поширення ККА в різні періоди був досить значним. З огляду на її особливості в аналізованому регіоні, пропонувалося виділити окрему культуру – “волинську мегалітичну”. Можливо, в тому є певний сенс.

Польські дослідники схиляються до думки, що ККА сформувалася на території Низу (Куява та сусідні землі). На її формування мали вплив південні групи (суспільства). На Волині поселень ККА поки що не виявлено, а більш значні скупчення пам’яток видно поблизу Острога, Луцька, с. Хрінники Демидівського р-ну на Рівненщині тощо. В інших місцях, наприклад, на землях Польщі відомі поселення, що склалися з декількох стовпових будівель (які в плані мають форму неправильно чотирикутника) або напівземлянок. На окремих поселеннях цієї культури (наприклад, у Сандомирсько-Опатовському регіоні, Красносілля в Білорусі, поблизу с. Хрінники на Рівненщині над р. Стир, над р. Іква) видно, що носії ККА були активно включені в процес кременярства та, ймовірно, дистрибуції виробів з кременю.

1. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А.П.Черныш. – К. : Наукова думка, 1990. – 187 с.*
2. *История Украинской ССР: в 10 т. / ред. Кондуфор Ю. Ю. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 210 с.*
3. *Кадров С. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування / С. Кадров, Ю. Малєєв, М. Шміт // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 17–34.*
4. *Культура кулястих амфор / Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.*
5. *Левицький І. Пам’ятки мегалітичної культури на Волині / І. Левицький // Археологія. – 1929. – Т. II. – С. 192–222.*
6. *Мазурик Ю. Нова поховальна пам’ятка культури кулястих амфор на Волині / Ю. Мазурик, С. Панишко // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 129–130.*
7. *Малєєв Ю. Нове поховання культури кулястих амфор на Рівненщині / Ю. Малєєв, Б. Прищепя // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 123–125.*

8. Маркус І. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х.* / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
9. Пелещишин М. *Нові пам'ятки культури кулястих амфор у Західній Волині* / М. Пелещишин // *Наукові записки Львівського історичного музею.* – Львів : Логос, 1998, – Вип. VII. – С. 129–139.
10. Позіховський О. *Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога* / О. Позіховський, К. Бунятян // *Археологія.* – 2012. – № 2. – С. 54–67.
11. Позіховський О. *Дослідження ґрунтового могильника IV–III тис. до н. е. в м. Острог* / О. Позіховський, В. Самолюк // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* – Рівне, 2006. – Вип. 4. – С. 155–158.
12. Приходнюк О. *Мегалітична куляста амфора з с. Завок Хмельницької обл.* / О. Приходнюк // *Археологія.* – К., 1970. – Т. XXIII. – С. 206–207.
13. Прищепя Б. *Нові дослідження пам'яток культури кулястих амфор над Стиром і Горинню* / Б. Прищепя, В. Ткач // *Нариси культури давньої Волині* / за ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 311–315.
14. Сवेशников И. К. *Работы Млыновского отряда* / И. К. Сवेशников, В. М. Конопля, М. М. Кучинко // *Археологические открытия 1978 года.* – М., 1979. – С. 401–402.
15. Сवेशников И. К. *Культура шаровидных амфор* / И. К. Сवेशников // *Археология СССР. Свод археологических источников.* – М.: Наука, 1983. – 86 с.
16. Сवेशников І. *Довідник з археології України. Ровенська обл.* / І. Сवेशников, Ю. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 115 с.
17. Сवेशников І. *Культура кулястих амфор* / І. Сवेशников // *Археологія Української РСР : у 3-х т. / гол. ред.: С. М. Бібіков.* – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 240–250.
18. Сवेशников І. *Мегалітичні поховання на Західному Поділлі* / І. Сवेशников. – Львів : Вид-во Львівського історичного музею, 1957. – 31 с.
19. Сवेशников І. *Племена культури кулястих амфор* / І. Сवेशников // *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)* / відп. ред.: О. Черниш. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 152–158.

20. Свешніков І. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській обл. / І. Свешніков // *Археологія*. – 1973. – № 11. – С. 63–69.
21. Antoniewicz W. Z dziedziny archeologii ziem Polskich / W. Antoniewicz // *Światowit*. – 1938. – Т. XVII. – С. 341–422
22. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – С. 38–40.
23. Hänslер A. Die Gräber der Kugelamphorenkultur in Wolhynien und Podolien und die Frage ihres Ursprungs / A. Hänslер // *Jahresschr, mitteldeutschen Vorgeschichte*. – Halle (Saale), 1966. – Bd. 50. – S. 115–140.
24. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – Т. 1. – 382 s.
25. Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amforae North-East of the Carpathians / T. Sulimirski. – London, 1968. – P. 194–208.
26. Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych w Europie Wschodniej / M. Szmyt // *Od neolityzacji do początków epoki brązu* / Red. J. Czebreszuk, M. Krzywałcevič, P. Makarowicz. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2001. – Т. 2. – S. 167–192.
27. *Wielka Historia świata* / pod. red. J. Śliwy. – Warszawa–Kraków : Fogra, 2005. – Т. 2. *Stary i nowy świat*. – 672 s.
28. Wiślański T. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej* / T. Wiślański. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966.

ДОБА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

2 РОЗДІЛ

- 2.1. Межановицька культура на Волині (Г. Охріменко, Н.Скляренко)
- 2.2. Нові матеріали до вивчення городоцько-здовбицької культури (О. Романчук, Г. Охріменко, Н. Скляренко)
- 2.3. Керамічні кубки городоцько-здовбицької культури (Г.Охріменко, Н.Скляренко)
- 2.4. Сліди поселень культур шнурової кераміки, затоплених водоймою-охолоджувачем Хмельницької АЕС (О. Романчук)
- 2.5. Поселення доби середньої бронзи. Майдан-Моквинський (Г. Охріменко, І. Маркус)
- 2.6. Дослідження стжижовської культури на території Західної Волині та Волинського Полісся (Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук)
- 2.7. Припонтійські етнокультурні впливи на території Західної Волині за доби бронзи (Г. Охріменко, Н. Скляренко)

2.1. Межановицька культура на Волині

Г. Охріменко, Н. Склярєнко

Триває дискусія про наявність пам'яток межановицької культури (МК) на теренах Західної Волині та Поділля [Kadrow, Machnik, 1997, s. 139–150; Бунятян, 2008, с. 10–20]. Західна Волинь заселялася, на думку І. Свешнікова, носіями городоцько-здовбицької культури [Свешніков, 1974, с. 80]. Про наявність старожитностей МК на Дубенщині писав М.Островський – поховання біля с. Липа [Островський, 1971, с. 60–63], хоч він вважав їх належними до культури шнурової кераміки. Кілька пам'яток МК виявлено у 80-ті роки ХХ ст. в басейні Західного Бугу та Стиру (М. Пелещин, 1997, 1998). І. Михальчишиним та іншими дослідниками під час розвідок у прикордонній зоні Західного Побужжя відкрито ряд пам'яток МК (рис. 2.36; рис. 2.37; рис. 2.38). На Західній Волині одночасно співіснували носії двох подібних культур – МК і ГЗК. Носії МК прийшли сюди із заходу та південного заходу, ГЗК – з півдня (Подністров'я). Стосунки ГЗК та МК могли бути переважно толерантними, адже їх походження мало, ймовірно, спільне коріння, але антропологічно вони, швидше за все, відрізнялися (ця гіпотеза потребує обґрунтування антропологів). На таке

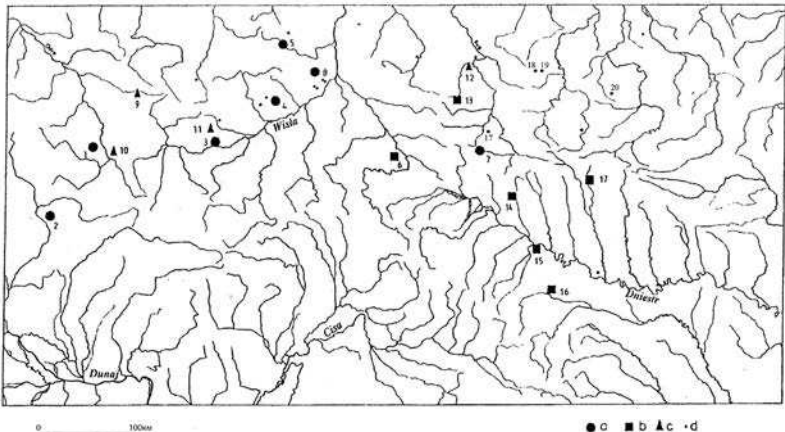

Рис. 2.1. Мапа поширення пам'яток протомежановицької культури (за С. Кадровим, Я. Махніком)

припущення наштовхує траєкторія проникнення МК та ГЗК на Західну Волинь.

Назва культури походить від епонімної пам'ятки в Межановицях поблизу Опатова Свентокшицького воєводства (Польща) [Kadrow, Machnik, 1997; Zaręba, 1999]. Межановицька культура виділена в 30-ті роки минулого століття К. Салевічем та Я. Костжевським після дослідження цвинтарів у Межановицях і Томашові. Узагальнену її характеристику подає Я. Махнік [Machnik, 1966, s. 137; Machnik, 1967]. Раніше матеріали цієї культури подавалися під назвою культура томашовська [Nosek, 1964], тепер вона є синонімом раннього періоду епохи бронзи в Малопольщі [Pradzieje ziem Polskich, 1989].

МК сформувалася на основі культури шнурової кераміки (рис. 2.3) та Хлопіце-Веселе. Ареал її поширення охоплював басейн верхньої Вісли (переважно лівий берег). На сході носії цієї культури доходили до Сандомирської височини (група самбожецька), на заході – до Міховської височини, на півдні досягали долини Дунайця (до Котліни Сондецької). На півночі МК межувала з івенською, гробсько-смердовською, на сході (на Волині) контактувала в різних місцях з городоцько-здовбицькою та стжижовською культурами, на заході – з унецькою культурою [Kadrow, Machnik, 1997, s. 27, 29, 47–49].

Крім культури шнурової кераміки (рис. 2.3), на складанні МК, як зауважує Я. Махнік, позначилися впливи різних ранніх наддунайських культур доби бронзи. Культуровизначальними для МК є двохі амфори, посудини з S-подібним профілем (“гарнки”) (рис. 2.2), оздоблені гудзками та вертикальними валиками нижче вінець, а також посудини з яйцеподібним тулубом та двома вухами, розміщеними біля шийки [Kadrow, Machnik, 1997, s. 29].

У похованнях МК знайдено намисто з фаянсу, кістки, мушлів. Серед металевих виробів характерними є мідні сережки у формі вербового листя, плоскі мідні сокири з виділеними краями, рідко – золоті кільця [Kadrow, Machnik, 1997, s. 25, 31].

Відомі переважно малі поселення та сезонні стоянки, які часто розміщені на підвищеннях поблизу річкових долин. До великих поселень належить пам'ятка в Івановіцах

[Machnikowie, Kaczanowski, 1987], де досліджувалася частина оборонного рову, глибина якого 3 м, а ширина – 5–7 м. На дні рову виявлено густо розставлені загострені кілки – палі. Можливо, тут був і земляний вал. Поблизу жител знаходять ями різного призначення, які у вертикальному перетині часто мають форму трапеції [Machnikowie, Kaczanowski, 1987, s.26, Рис. 7: В].

На території Волині відомі великі поселення-майстерні (Хрінники) (рис. А.15; рис. А.16; рис. А.17; рис. А.23; рис. А.24; рис. А.25), скупчення поселень (Перевередів), поселення синхронні, але багат шарового різнокультурного типу (Млинівський, Дубнівський р-ни Рівненської обл. – розвідки В. Ткача 2007 р.).

Основним заняттям носіїв МК було скотарство, про що свідчить велика кількість кісток кіз, овець, ВРХ. Так, поблизу с. Зміїнець Луцького р-ну (рис. 2.6) та в майстерні біля с. Хрінники Демидівського р-ну знайдено остеологічні матеріали цих тварин. Певне значення мало землеробство. Розвинутим було гончарство, кременярство, косторізне виробництво та виготовлення металевих знарядь і прикрас.

Поховальні пам'ятки розташовані поблизу поселень. Вони переважно ґрунтові. Більші цвинтарі нараховували 100–300 поховань [Machnikowie, Kaczanowski, 1987, s. 102]. Поховальні ями мають овальну або прямокутну форму. Небіжчиків клали в труни з дерев'яних колод або загортали в мати з тонких лозин. Померлі знаходяться в скорченому або випростаному положенні, причому чоловіки на правому, а жінки на лівому боці. Інколи трапляються парні поховання двох дорослих людей або дорослого й дитини. Серед супровідного інвентарю виявлено прикраси, знаряддя з кістки, ікол тварин, зброя, кераміка, металеві вироби (рис. 2.5).

Найпоширенішими керамічними виробами є “вухаті кубки” (рис. 2.4:1), дзбани, двовухі амфори, миски у формі зрізаної кулі, горщики з S-подібним профілем, тонкостінні горщики та ін. Відомі також товстостінні горщики з чотирма гудзами нижче вінець (Фалемичі, Хрінники, Товпижин та ін.) (рис. 2.22; рис. 2.23; рис. 2.24; рис. 2.25; рис. 2.36:4; рис. 2.37:2).

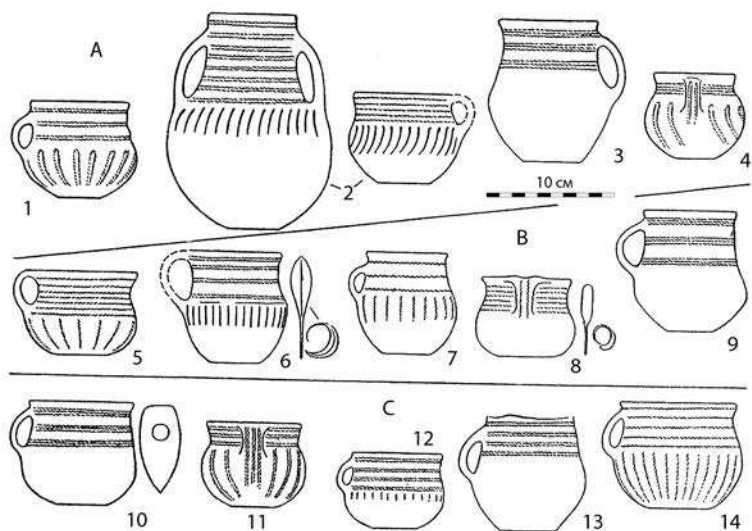

Рис. 2.2. Вироби МК (за Я. Махніком)

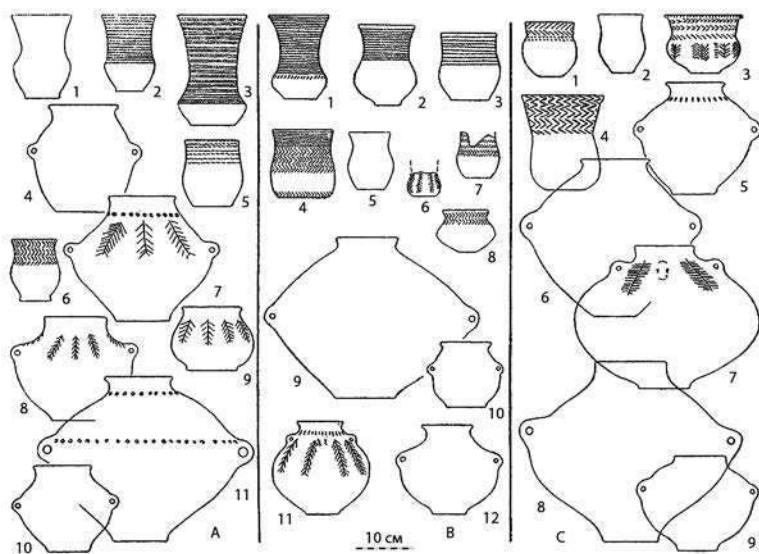

Рис. 2.3. Кераміка КШК (за Я. Махніком)

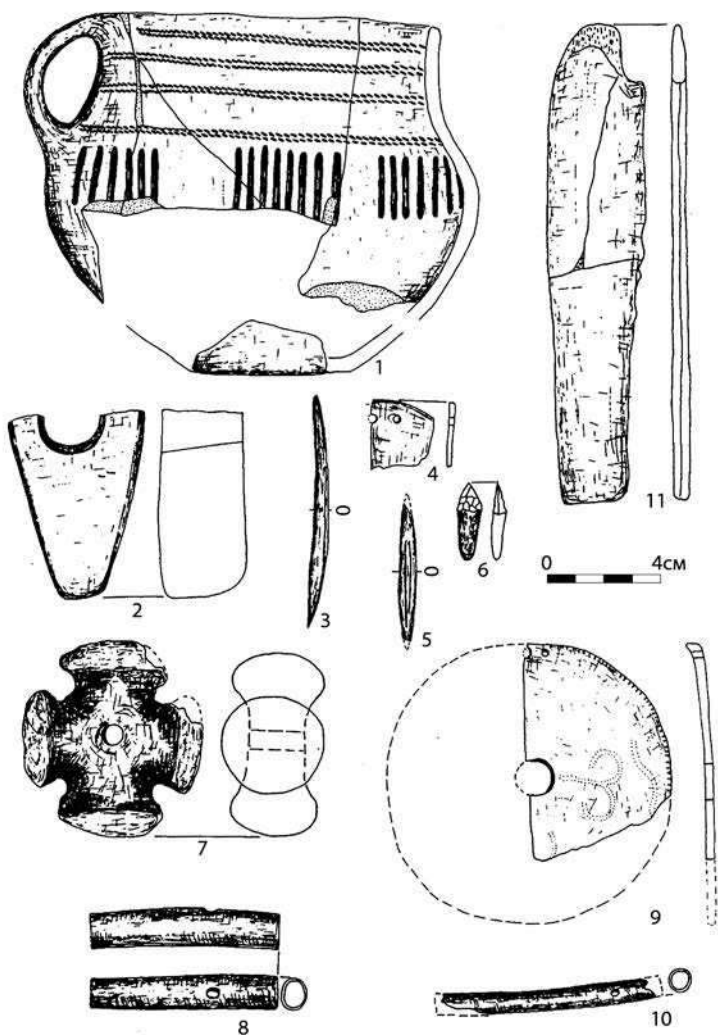
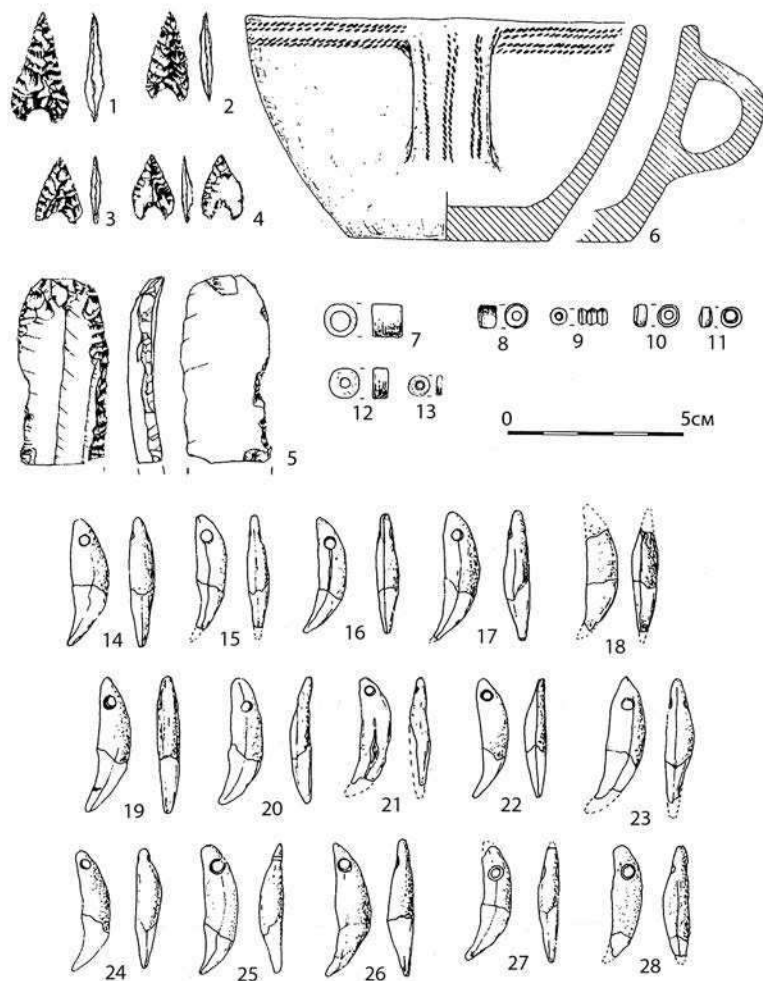

Рис. 2.4. Матеріали МК, ТКК. Тентюков, Польща, п. 7
(за F. Niedzwiedz, N. Panasiewicz, 1996)

*Рис. 2.5. Матеріали МК. Злата, пов. Сандомир, Польща
(за Т. Chmielewski, М. Florek)*

У тісті цих виробів є велика домішка товченого граніту, колір коричневий або сірий із вкрапленнями гранітних зерен. Посуд прикрашений пластичними гудзками, вертикальними валиками нижче вінець (Слобідка) (рис. А.21).

У носіїв МК було розвинуте кременярство. У 70-х роках минулого століття на території Польщі виявлено відкриті та шахтні крем'яні копальні в різних місцях: Полянах, Полянах–Колонії, Томашові Замоїського воєводства, Ожарові Свентокшицького воєводства, Кшемьонках Опатовських, Свенціхові Люблінського воєводства; а на Волині – в басейнах Стиру та Ікви – Хрінники (рис. 2.13; рис. 2.14; рис. 2.15; рис. 2.16; рис. 2.17; рис. 2.18; рис. 2.19), Береги, Волиця Страклівська, Перевередів та ін. Тобто розквіт кременярства спостерігався і на Волині. На поселеннях та в похованнях знаходять чимало виробів з кременю. Серед них найбільше сокир лінзоподібної в перетині форми [Kadrow, Machnik, 1997, s. 24, 25]. Багато також вироблялося серпів. Крем'яні вироби волинських майстерень МК відомі в ареалі поширення цієї культури і на теренах Польщі. На пам'ятках МК часто трапляються вироби з рогу та кістки: шила, голки, шпильки, намисто, підвіски, медальйони [Budziszewski, 1987; Budziszewski, 1991, s. 190–191] (Змінець).

Збільшення кількості населення МК в басейнах Ікви (рис. А.19), Стубли, Сарни (рис. А.20; рис. А.22; рис. А.26), Стиру (рис. А.27), Черногузки (рис. А.14), Луги (рис. 2.26; рис. 2.27; рис. 2.28; рис. 2.29; рис. 2.32; рис. 2.21; рис. 2.22) упродовж раннього, класичного та пізнього періодів відбувався, імовірно, завдяки економічній вигідності галузі кременярства та інших причин, сприятливих обставин.

Межановицька культура поділяється на чотири фази: протомежановицька, ранньомежановицька, класична, пізня [Machnikowie, Kaczanowski, 1987, s. 106; Machnik, 1989, s. 278; Kadrow, Machnik, 1997, s. 10]. Визначальними старожитностями, на основі яких вдалося виділити протомежановицьку фазу (фаза 1), є поховання. Вони датуються 2400/2300 – 2200 рр. Cal BC. Сліди поселень цієї фази виявлені в Малопольщі, на Гурному Шльонську (Верхня Сілезія), а також в долині Дністра

та, можливо, Волині в її фіналі (Львів, Яструбичі та ін.). Важливими пам'ятками є Копець Ванди (поховання 11, 13) в Кракові, Жарнікі Гурне, Кетж та ін. [Kadrow, Machnik, 1997, s. 13–28, Рус. 2] (*рис. 2.1*). До пам'яток протомежановицької фази віднесено також матеріали з пунктів Львів, Борем'яни, Велика Плавча [Kadrow, Machnik, 1997, s. 16, 17–20, 21, Рус. 3].

Основним типом посуду є кубки (з S-подібним профілем) висотою до 10 см з досить великим вухом, що підноситься над вінцями або розміщене відразу під ними (*рис. 2.41: 1*). Виділено кілька різновидів таких кубків залежно від профілю та діаметру вінець тулуба, денця. За нашими даними, подібні кубки в ГЗК поки що маловідомі.

До протомежановицької фази належать також стрункі дзбани висотою понад 10 см з великими вухами (їхня висота більша від діаметра вінець та діаметра тулуба). Виділено кілька типів таких посудин. Для цієї фази характерні також амфори з двома симетричними вухами на шийці. Найбільший діаметр тулуба цих виробів дорівнює висоті посудин і більший від діаметра вінець.

У Торчині (під час розкопок цвинтаря межановицької (Bargel, Libera, 2005, s. 197–200) та стжижовської культури Яном Фітцке) та в Усичах знайдено кубки, які можна віднести до пізнього періоду протомежановицької або початку ранньої фази МК (Білобережжя, Торчин, Усичі) (*рис. 2.31*). Посуд виготовляли з домішками дрібного піску та дрібно товченої жорстви. Поверхня кераміки рівно вигладжена, стінки тонкі. Краї посудин потовщені, заокруглені, розхилені назовні. Вироби орнаментовані потрійними відтисками шнура у верхній частині шийки або вгорі тулуба.

Подібні черпаки (кухлики) з однією ручкою відомі і в інших місцях: В. Ткач на сайті “Археологія Дубенщини” подає фото частини посудини з с. Білобережжя Дубнівського р-ну (правий берег р. Стубли). Вона має підокруглу форму тулуба, злегка розхилені вінця. Під ними в три ряди нанесені подвійні відтиски шнура, від яких вертикально опускаються лінії такого ж декору. Приблизна висота виробу 8 см, максимальний діаметр тулуба – 8,8 см. Однотипний черпак знайдено біля Ріп-

нева [Баран, 1961, с. 151–153; Kadrow, Machnik, 1997, s. 144, Рус.60: 10]. Черпаки ж зі Львова, Великої Плавчі, Борем'ян орнаментовані дещо простіше: на тулубі в них нема вертикальних відбитків шнура або прокреслень. Вони належать до раннього (протомежановицького) типу черпаків. Ці вироби характеризуються авторами як “елементи протомежановицької фази в курганних комплексах КШК” [Kadrow, Machnik, 1997, s. 16, 17–20, Рус. 1, Рус. 3: 21]. До них, ймовірно, належить кубок з кургану поблизу м. Стрий на Львівщині [Рудий, Касюхнич, Вітвицька, 2003, с. 16–37].

Серед крем'яних виробів відомі пластини, плоскі сокири, серпи, предмети озброєння. З металевих артефактів – трикутний стилет, золоті кільця, мідні браслети.

Ранню фазу розвитку МК (фаза II) виділено за матеріалами поховань, поселень, копалень та місць обробки кременю. Датується вона 2200–2050 рр. Cal BC. Її пам'ятки відомі в Словаччині, Моравії, Верхній Сілезії, Малопольщі, на Волині, в басейні Дністра, на Мазовії, Підляшші та Поліссі. Важливі пам'ятки: Івановіце–Бабя Гура 1, 2, 3, Гура Клін.

Кераміка МК ранньої фази має більше варіантів форм і включає кубки, дзбани, амфори, миски, горщики. Орнамент покриває переважно верхні частини виробів: тулуб, шийки, вуха. Типовим є декор з подвійних або потрійних відтисків шнура на шийці, горизонтальних та вертикальних на тулубі. З'являються дзбани з дуже вузькою шийкою (Острог-Слобідка) (Самолук, 2009). Вертикальний орнамент включав також відтиски штампа або прокреслені лінії. Серед амфор знаходимо вироби з низькими шийками, двома вухами, верхня частина яких прикріплена до краю вінець, а інші – з дуже широким тулубом. Діаметр вінець невеликий. Мисок знайдено мало. Висота горщиків дещо більша від максимальної ширини. Домінуючими були посудини з чотирма плоскими “гудзами” – виступами, симетрично розміщеними біля краю вінець. Як домішка додавалась жорства. Поверхня кераміки менше заглажена, порівняно з протомежановицькими посудинами. Вироби стали більш товстостінними (Фалемичі, Городок). Крім кераміки, до ранньомежановицької фази належать так звані

плоскі сокирки, пластини, знаряддя на пластинах (проколки, ножеподібні шила), виготовлені переважно з волинського кременю. З металу виготовляли кинджали, кільця з золотого та мідного дроту, сережки, браслети та ін. Серед прикрас знайдено також намисто.

Дані щодо класичної фази межановицької культури (фаза III) зібрані на основі матеріалів з поховань, поселень, крем'яних майстерень та ін. Датується вона 2050–1950/1900 BC, а в Західній Малопольщі – 1850/1800 BC [Kadrow, Machnik, 1997, s. 54]. Пам'ятки цієї фази МК відомі і на Західній Волині, в басейнах Західного Бугу: Лежниця, Зимно; Ікви: Липа та ін. [Kadrow, Machnik, 1997, s. 55, Рис. 17], Черногузки, Стиру (дослідження М. Пелещишина, І. Михальчишина, В. Коноплі, М. Островського, В. Ткача).

У класичній фазі продовжували виготовляти кубки, але розмаїття форм збільшилося. Зокрема, відомі посудини з великим діаметром вінець, більшим від висоти та діаметра тулуба. Посуд (черпаки) робили без вух, але інколи з чотирма виступами на вінцях. Відомі також амфори, вазоподібні посудини без орнаменту, миски, горщики. Поверхня виробів зазвичай нерівна, товщина її 7–9 мм. Краї вінця заокруглені.

Значний внесок у вивчення первісної доби Західної Волині зробив М.Пелещин. Найбільш важливі еталонні пам'ятки Волинського краю розкопувалися саме під керівництвом М.Пелещишина і опубліковані ним: Костянець, Листвин, Зимно, Голишів, Хорів, Торчин, Усичі, Тадані та ін. Треба віддати належне інтуїції науковця як у виборі таких важливих пам'яток, так і в правильній інтерпретації їх матеріалів. Особливо це стосується доби бронзи, зокрема епішнурових культур. Він одним із перших, або й перший, виокремив, опублікував ці маловідомі тоді старожитності з усією виваженістю, науковою обережністю. Так з'явилася інформація про імовірну належність або подібність до межановицької культури кераміки з Усич, Торчина, а також із сіл Хрінники, Тадані, Зимного та ін.

У важливій публікації М. Пелещишина “Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині

і Стиру” (1998) автор подає матеріали з двох досить відомих пам’яток – Хорів (поблизу Острога) та Хрінники (біля смт Демидівка) [Пелешин, 1998]. Про поселення епішурового періоду Хорів пізніше писали К. Бунятян та О. Позіховський. Це чотири (Хорів I, Хорів II, Хорів III, Хорів IV) поселення з керамікою, що має шнуровий декор, розташовані у радіусі 1–1,5 км [Бунятян, Позіховський, 2011, с. 82–101]. На думку М. Пелешина, К. Бунятян, О. Позіховського, тут проживало населення городоцько-здовбицької культури. У 80-х роках ХХ ст. біля Хорова проводив розвідки краєзнавець О. Романчук. З поданих ним ілюстрацій та наявних матеріалів також випливає, що кераміка з цих поселень подібна до виробів ГЗК, хоча окремі фрагменти за формою та орнаментом мають ознаки СК або МК.

Стосовно матеріалів із с. Хрінники, виявлених особисто М. Пелешиним у розмитому водосховищем надбережжі, то тут ситуація складніша. У великій колекції кераміки з цього пункту, зібраної за багато років П. Петровським та О. Кричевським (жителями м. Луцька), розрізняються такі культури: лінійно-стрічкової кераміки, трипільська, маліцька, волинолюблінська, кулястих амфор, стжижовська, межановицька, городоцько-здовбицька, бабинська, лужицька та ін. Власне, найменше уламків, які можна віднести до постшнурових культур, належить, на нашу думку, до стжижовської та городоцько-здовбицької культур, а переважна більшість – це фрагменти посуду МК, імовірно, раннього, класичного та, можливо, пізнього періодів. Тобто населення МК тут (з перервами або без них) могло проживати кілька століть. Про це здогадуємося з великої кількості “шнурової” кераміки, що вимивалася водами Стиру в надбережжі урочища “Високий берег” (рис. 2.13 – рис. 2.18). Крім кераміки, тут знайдено значну кількість відщепів, заготовок, знарядь праці, що переважно належали, як можна здогадуватися, також носіям МК. Напевно, на цьому місці була одна з найбільших (або найбільша) спеціалізована, зорієнтована на широкий обмін майстерня межановицької культури з обробки місцевих покладів високоякісного волинського кременю туронського ярусу.

Культурну належність виявлених тут епішнурових матеріалів М. Пелещишин визначав так: “Описаний комплекс посуду має риси, характерні як для поселень городоцького етапу городоцько-здовбицької культури (за І. Свешніковим), так і посуду стрижівської... та почапської групи” [Пелещишин, 1998]. Але при цьому автор відзначав на деяких фрагментах “цікавий орнамент... у вигляді кількох горизонтальних виступів та вертикальних валиків” [Пелещишин, 1998, с. 163]. Ці ознаки при таманні, безперечно, межановицькій культурі.

Розвідки та збори матеріалів біля Хрінницького водоймища проводив і О. Позіховський. За його словами, пам’ятку відкрив місцевий житель В. Ковальський, який навчався у Львівському університеті ім. І. Франка. Багаторічні розкопки під керівництвом проф. Д. Козака з участю В. Ткача урочища Високий берег біля с. Хрінники можуть дати більш точну характеристику цієї унікальної пам’ятки.

Керамічні вироби з с. Хрінники відзначаються темним або темно-сірим кольором, відносно добре вирівняною поверхнею, домішкою в тісті паленого дрібно товченого або крупнозернистого кременю – все це ознаки східної периферії межановицької культури. Такі самі особливості виробів МК, виявлених В. Ткачем у басейні Ікви [Ткач, 2007].

Описуючи керамічні матеріали з с. Тадані, М. Пелещишин наводить їхні аналоги з поселень в Усичах, Торчині і згадує при цьому матеріали межановицької культури в Південній Польщі. Так само з посудом із житла та поховання в Лежниці – можливі аналоги їх автор віднаходить в Межановіце (Польща), Коштані, Кошице (Словаччина) та пам’ятках південніше Карпат [Пелещишин, 1987, с. 91].

Комплекс кераміки доби бронзи з берегів Хрінницького водосховища складається з близько 50-ти більших та менших фрагментів посудин (колекція П. Петровського), а також кількох десятків уламків, врятованих М. Пелещишином, та одного розвалу горщика, реставрованого О. Кричевським. Більшість із цих виробів орнаментована відтисками шнура.

Приблизно 90% з них належить, імовірно, до межановицької культури, невелика частина подібна до городоцько-

здовбицької. Є тут кілька фрагментів від стжижовських посудин та багатоваликової кераміки. Знайдено і кілька десятків фрагментів культури кулястих амфор, можливо, середньодніпровської. Крім того, значною є добірка кераміки тшинецько-комарівської культури з явними впливами Півдня (Прикарпаття).

На цю унікальну багаточасову пам'ятку звернув увагу М. Пелещишин, відвідуючи її упродовж кількох років. За його словами, ним вона і була відкрита у 1975 році і згадувалася, як він писав, у “довідкових виданнях”. Розвідкові роботи проводилися дослідником і в наступні роки – в 1976, 1983, 1985 рр.

М. Пелещишин так описує це поселення доби бронзи: розташоване за 0,5 км на північний захід від села, на правому корінному березі Стиру. До будівництва Хрінницької ДРЕС і водосховища ділянка берега тут була високою та пологою. Після заповнення водосховища водою краї берега стали обривистими. У 1975 році рівень води понижено і тоді виявилося, що берегова смуга вже розмита на 15 м ширини. При цьому знищено найбільш важливу частину поселень. Матеріали культурного шару лежали вимиті у воді. Саме поселення МК не було компактним – “тут виявлено три віддалені одне від одного на відстані ... 50–80 м скупчення відходів крем'яного виробництва”. Рештки основного скупчення матеріалів лежали на дні берега на овальній площі 40x10 м у вигляді заготовок сокир, серпів, окремих знарядь, ядрищ. На думку М. Пелещишина, в майстернях використовувався місцевий кремій (темний, напівпрозорий, смугастий), родовища якого могли бути за 1–2 км на північний захід звідси (за нашими даними, його могли добувати поряд в березі Стиру). Заготовок та виробів серпів, зібраних, імовірно, одночасно, автор називає близько 86. Це широкі, з прямим лезом (характерні для МК), незначно дугастою спинкою вироби, “оброблені дрібними сколами та високою ретушшю”. Їх довжина – до 15 см. Серед них були грубші та тонші [Пелещишин, 1998, с. 162]. Подібні знаряддя відомі з поховання № 4 в Межановіцах [Kadrow, Machnik, 1997, s. 166, Рис. 68: 1].

Крем'яних сокир та їх заготовок знайдено 35. Це невеликі клиноподібні, зі звуженим обушком, овальні в перетині, порівняно тонкі вироби. Готові знаряддя мали пришліфоване лезо. У цій самій майстерні виготовлялися кинджали, ножі, наконечники стріл, списів. Все це показує масштаби виробництва лише одного, без сумніву, високоспеціалізованого “осередку”, а їх тут – в уроч. Високий Берег – функціонувало декілька.

Обсяги продукції цих майстерень були значними. Напевно, тут працювали переважно кременярі МК. Привертають увагу розміри більшого скупчення кременю – 20x10 м. Виробництво, можливо, відбувалося протягом кількох років чи поряд працювали майстри, але кожен в окремо відведеному місці.

Кераміка, зібрана разом з крем'яним комплексом або поряд з ним, як пише М. Пелещишин, походить приблизно від 15 посудин: дворучних амфор, одноручних черпаків, глибоких мисок. У цих виробах помітна домішка піску, товченого каменю, вони темно-сірого або з коричневим відтінком кольору, тонкостінні. Поверхня добре випалена, старанно заглажена. Посудини прикрашені здвоєними відтисками шнура, рядками овальних заглиблень, вертикальними, видовженими відтисками. Шнуровий орнамент складався з поєднаних між собою горизонтальних, вертикальних та косих ліній. Проте на верхніх частинах посуду є “валикоподібні потовщення під вінцями”, овальні виступи з двома вм'ятинами. Все це, як відомо, елементи декору межановицької культури, переважно раннього (ранньомежановицька) та класичного періодів. Можливо, тут наявні окремі матеріали протомежановицької фази.

Про пам'ятки межановицької культури на Дубенщині та Млинівщині стало відомо з розвідок В. Ткача (рис. 2.7). Відкриті вони і в Здолбунівському (рис. 2.8; рис. 2.9; рис. 2.10), Володимир-Волинському, Луцькому, Млинівському, Дубнівському р-нах Волинської та Рівненської обл. (рис. 2.26; рис. 2.27; рис. 2.28; рис. 2.29; рис. 2.32), Радехівському р-ні (рис. 2.43:1), поблизу м. Винники (рис. 2.39) у Львівській обл. Проте вони виявлені і раніше, зокрема відомим дубнівським археологом та музейником М. Островським. Останнім, як відомо, розкопано та описано три поховання.

I. Поховання МК поблизу с. Липа. М. Островський у 1939 р. в уроч. Загуменна (північно-західна околиця с. Липа) за 250 м від берега р. Липка відкрив три могили.

Поховання № 1 виявлене на глибині 0,36 м від денної поверхні ґрунту. Яма мала розміри 1,2х2,65 м, зорієнтована по лінії захід–схід. На її дні лежав на правому боці (головою на захід) кістяк чоловіка 45-ти років із зігнутими колінами та руками, складеними перед обличчям. Тут знайдено вуглинка та залишки кам'яної конструкції [Островський, 1971, с. 61–62].

Поховання № 2 розташоване на тій самій глибині в кам'яній гробниці (0,75х1,35 м) з орієнтацією, аналогічною до попередньої. Верхні камені обпалені, а між ними знаходились вуглинка сосни та дуба. На дні могили (0,65 м від поверхні) були рештки дитини в позі, аналогічній до попереднього поховання. За головою похованого стояв черпак з ручкою, зовнішній бік якої має борозенку. Колір його світло-коричневий, поверхня прогладжена.

Поховання № 3 виявлене на глибині 0,43 м. Яма підпрямокутної форми (1,03х1,83 м), обкладена каменями. На дні гробниці, на глибині 0,62 м від поверхні, знайдено рештки жінки 35–40 років, яка лежала на лівому боці. Біля черепа знаходились дві мідні спіральні пронизки, скроневе кільце з округлого в перерізі дроту, один кінець якого утворює петлю.

Автор дослідження М. Островський аналогії цим похованням знаходив на Західному Поділлі та серед пам'яток Хлопце-Веселе [Островський, 1971, с. 61–63], тобто, за Я. Махніком, у межановицькій культурі. Археолог Я. Махнік відносить поховальні пам'ятки біля с. Липа до класичної фази МК [Kadrow, Machnik, 1997, s. 55, Rys. 17].

II. Пам'ятки МК, виявлені в басейні р. Сарни (лівої допливи Стиру). У статті М. Пелещишина “Нові поселення стжижовської культури на Волині” (1971), присвяченій двом пам'яткам СК на лівобережжі р. Сарни, в описі кераміки “другої групи” з Усич (хут. Валентинів) наведені малюнки та схарактеризовані особливості знайдених виробів межановицької культури (імовірно, класичного або пізнього етапу). Посуд “другої групи”, за словами М. Пелещишина, виготовляли менш старан-

но, в ньому є домішка шамоту (вплив СК), подрібненого граніту, колір виробів темно-сірий, поверхня горбкувата. Домінують невеликі горщики з розширеним тулубом, низькою вузькою шийкою. Під краєм вінець прикріплені видовжені виступи, інколи з двома ямками. Вінчик з виступом виявлений був цим автором і на поселенні Торчин. Незважаючи на те, що матеріали МК в цьому регіоні були мало відомі, дослідник точно виокремив їх серед стжижовських знахідок – і не лише кераміку, а й кістяну проколку з отвором, підвіску з ікла кабана [Пелешцишин, 1971, с. 97, 98, 101, Рис. 6, Рис. 8: 9].

III. Подібну до межановицької кераміку (з “горбкуватою поверхнею”) М. Пелешцишин зауважив серед матеріалів з Коршева (розкопки З. Леського) [Свешніков, 1974], щоправда з прогладженою поверхнею (як і верх амфороподібної посудини з Більова – розкопки В. Ауліха). Все це наштовхнуло дослідника на думку про зв’язки СК з носіями межановицької групи, хоч сам посуд, як зазначає автор, “не є імпортом” [Пелешцишин, 1971, с. 102].

IV. Невеликий черпак з ручкою межановицької культури виявив Я. Фітцке в похованні № 6 на Торчинському могильнику (рис. 2.31:1). Від зрізу вінець на шийці він прикрашений чотирма парними рядами горизонтальних відтисків шнура, нижче від яких на тулубі нанесено вертикальні прокреслені смуги, згруповані по чотири. Цей виріб належить, напевно, до пізнього періоду протомежановицького етапу або початку раннього. Подані М. Пелешцишиним матеріали з Торчинського поселення є пізнішими.

V. На хуторі Валентинів у 2004 р. знайдена частина невеликої дворучної вази (?) також, імовірно, ранньомежановицького часу. Висота її – 11,4 см, діаметр тулуба – 15,3 см, діаметр вінець – 11,3 см. Під зрізом вінець у три ряди нанесені горизонтальні парні відтиски шнура. Нижче від них ряди вертикальних коротких прокреслень (по три або чотири). На ручці – два пасма здвоєних вертикальних шнурових відтисків. Зберігся фрагмент кубка (1/4) від дна до краю вінець (знаходиться в експозиції Торчинського краєзнавчого музею) (рис.2.31:3).

На цьому ж хут. Валентинів знайдено великий уламок більш стрункого кухлика з однією ручкою. Він прикрашений майже аналогічно до вище описаних виробів, лише відтиски шнура (з чотирьох рядів) виконані сполученням поперемінно з двох та одного ряду; вертикальні лінії врізні, а не відтиснуті. Всі три посудини є, швидше за все, одночасними, тобто ранньомежановицькими. Вони тонкостінні, з домішкою піску, незначним додаванням товченої жорстви, відносно рівно прогладжені, темно-сірої барви.

VI. Між Торчином та Усичами, в с. Буяни, також знайдено уламок верхньої частини горщика МК, але пізнішого періоду. В районі Торчина, крім пам'яток СК, були невеликі поселення МК (*рис. 2.31; рис. 2.32*). Не виключено, що в певні періоди вони взаємодіяли, що видно із поховання МК (поховання № 6) на цвинтарі СК. На Торчинському цвинтарі № 2 знайдена посудина (амфора), яка за формою та виступами подібна до МК, а за декором та тістом – до СК, що є підтвердженням вищесказаного.

VII. Пам'ятки МК досліджувалися і на Західному Побужжі. Так, поблизу с. Тадані Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. на високому мисі лівого берега р. Західний Буг, в уроч. Замчище, під час розкопок у 1977–1979 рр. виявлено житло (або його заглиблена частина) підокруглої форми, діаметром близько 2,5 м із залишками черені печі діаметром близько 0,5 м. В об'єкті були кістки кабана та великої рогатої худоби. Кераміка з житла має домішку жорстви, каменю, шамоту, поверхня горизонтально згладжена, темно-сірого кольору. За формою це невеликі горщики з опуклими стінками. Під краєм вінець або нижче розміщені овальні виступи. В культурному шарі були фрагменти тонкостінних черпаків з ручками, прикрашеними тонкими здвоєними відбитками шнура. Не виключено, що ці вироби є більш ранніми – початок ранньомежановицького періоду [Пелешин, 1997, с. 62–63] (*рис. 2.38:2*).

VIII. Поблизу с. Новий Яричів Кам'яно-Бузького р-ну на піщаній дюні лівого берега р. Москва зібрано крем'яні вироби з біфасіальною обробкою (фрагменти серпа та сокири) та тонкостінні фрагменти посуду, прикрашені переважно горизон-

тальними відтисками шнура. Знайдено пошкоджений горщик з виступом під зрізом вінця і двома відтисками на ньому. Уламки коричневого кольору, поверхня добре прогладжена, в тісті є домішка піску, шамоту. За описом М. Пелещишина, на об'єкті переважають невеликі черпаки з ручкою [Пелещишин, 1997, с. 63–67]. Їх можна датувати ранньомежановицькою фазою.

IX. Подібна кераміка зібрана поблизу м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл. на березі р. Рата. Пам'ятка відкрита І. Михальчишином у 1982 р. і досліджена М. Пелещишином у 1984 р. (80 м²). Виявлено тонкостінні фрагменти горщиків, черпаків, мисок, виготовлених теж з домішкою піску. На них є відтиски тонкого шнура. За один кілометр на захід від міста відкрито ще одне поселення МК з подібною керамікою, крім одного горщика, виготовленого з домішками крупних зерен кварцу [Пелещишин, 1997, с. 67].

X. На околиці с. Гринчуки Жовківського р-ну Львівської обл. на піщаній дюні (уроч. Горб) в 1987 р. Р. Чайка (в розкопі близько 40 м²) виявив фрагменти кількох тонкостінних черпаків. На уламку одного з них є ручка, орнаментована парними відбитками шнура в три ряди. Можливо, виріб належить до протомежановицького періоду, оскільки відсутній декор на тубі (*рис. 2.38:1*).

XI. Ще одна пам'ятка епішнурового періоду відкрита М. Пелещишином у 1983 р. на північно-західній околиці с. Угринів Сокальського р-ну. Крім крем'яних виробів, фрагмента вінець стжижовської культури, в культурному шарі знайдено велику частину черпака з майже вертикальними стінками та подвійними горизонтальними відтисками шнура. Колір, домішка, діаметр виробу невідомі і тому важко сказати, чи фрагмент належить до городоцько-здовбицької культури, чи до межановицької [Пелещишин, 1997, с. 69–71]. Протомежановицький кубок знайдено поблизу с. Яструбичі.

XII. У 1960 р. І. Михальчишином на високому правому березі р. Західний Буг поруч з прикордонною заставою, неподалік від с. Лежниця Іваничівського р-ну Волинської обл., відкрито пошкоджений об'єкт МК – яма або житло, “на дні якої знаходились п'ять невеличких роздавлених посудин”: дві ам-

фори з вушками, два черпаки та горщик висотою 20 см [Пелешцишин, Михальчишин, 1987, с. 90–92]. Чотири посудини зроблені з домішкою кварцу, поверхня добре підлощена. Один з черпаків прикрашений горизонтальними та вертикальними відтисками шнура. Він виготовлений з глини, у якій були домішки піску та шамоту.

За 200 м на південь від імовірного поселення в 1970-ті роки під час земляних робіт знайдено інгумаційне поховання. Поряд були добре збережені три невеликі посудини, виготовлені з домішкою шамоту. Це амфора, черпак з ручкою, миска. Всі вони лощені, темно-сірого кольору, мають добрий випал (рис. 2.36; рис. 2.37).

XIII. Поблизу с. Зимне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., в уроч. Городище, під час розкопок багатощарової пам'ятки в 1960-ті рр. В. Ауліх та М. Пелешцишин виявили кераміку та горщик (h–13 см) МК [Пелешцишин, 1997, с. 73, 75, Рис. 9]. На думку автора, кераміка на піщаних дюнах є залишками окремих жител з невеликим речовим матеріалом. Він допускає, що носії МК жили розрізненими великими сім'ями за рахунок розведення худоби. Але серед добре виготовлених крем'яних знарядь є серпи, а це ознака того, що землеробство в них також розвивалося. Орієнтуючись на дані розвідок, зокрема в районі м Луцька, з цим положенням можна погодитись. До того ж часті знахідки ножів та скребків у місцях проживання носіїв МК можуть бути підтвердженням розвитку скотарства.

М. Пелешцишин кераміку зі згаданих пам'яток Побужжя поділяє на дві групи: А – тонкостінні, з прогладженою поверхнею, невеликі кубки з ручкою та горизонтальними відбитками шнура. Ці вироби, як відомо, можуть належати до протомежано-новицької фази; Б – невеликі горщики з виступами під зрізом вінця або на зрізі [Пелешцишин, 1997, с. 75].

У цій публікації М. Пелешцишин висловлює здивування, чому І. Свешніков, “подаючи характеристику стжижовської культури (у праці “Археологія Прикарпаття...” (1990), не врахував особливостей кераміки з Усич, Торчина...”, а подав її як одноманітну. Автор слушно зазначає, що кераміка, подібна

до описаної (згадані групи А та Б), “є на пам’ятках Хлопце і Межановіце” (посилання на Я. Махніка, 1966).

XIV. Ще один пункт МК у Побужжі виявив В. Баран під час розкопок поблизу с. Ріпнів Львівської обл. Це ґрунтове поховання МК, знайдене на глибині 0,52–0,6 м. Кістяк лежав на правому боці у скорченому положенні і був орієнтований головою на схід. Руки його зігнуті в ліктях в напрямку до голови. На потиличній стороні черепа знайдено дві бронзові сережки у формі вербового листка. Перед грудьми лежав роздавлений черпак з відламанною ручкою, висота його 8,8 см, діаметр вінець – 9,8 см. На посудині нижче від зрізу вінець нанесені чотири ряди здвоєного шнура, на тулубі – вертикальні заглиблені лінії. Аналогії цьому виробу автор знаходить у Торчині, Чижиківі, Почапах, Звенигороді [Баран, 1961, с. 151–153].

XV. Цікаві матеріали МК одержані у 2000 р. на Стрийщині біля с. Йосиповичі під час зачистки поруйнованого кургану (d – 20 м та h – 1 м). На глибині 0,6–0,8 м від вершини виявлено рештки вогнищ, трупоспалення, роздавлений великий горщик (висота його – 35 см, діаметр вінець – 15 см, товщина стінок – 1 см; в тісті домішка піску, шамоту), S-подібну посудину (висота – 7,5 см, діаметр вінець – 6,5 см) з вушком, черпак (кубок). Останній виріб – черпак світло-коричневого кольору – добре прогладжений всередині та має якісний випал. У середній частині корпусу проходить горизонтальне реберце – перегин. Під зрізом вінець та по краях ручки нанесені парні відбитки шнура. Вище в насипі (0,4–0,6 м) знайдено пошкоджену, чотирибічну в перетині сокиру, зернотерку тощо, які могли потрапити з поселення [Рудий, Касюхнич, Вітвицька, 2003, с. 18, рис. 2].

Чи поховання МК було впускне в курган КШК, чи основне – сказати важко. Імовірно, воно належить до протомежановицької фази. Знахідок цього періоду в Подністров’ї небагато. Цей пункт, на наш погляд, важливий для окреслення найбільш раннього ареалу проникнень МК (Хлопце-Веселе).

Отже, ареал поширення межановицької культури досить значний – від лівобережжя Вісли на заході і майже до басейну Горині на сході. На півночі межа проходить по північному кор-

доні Волинської височини, на півдні – у Подністров'ї. Основною зоною проживання населення східної частини ареалу в ранньому та класичному періодах була Західна Волинь. Тут межановицькі племена співіснували з носіями городоцько-здовбицької культури, які займали територію від Горині і до обох берегів Західного Бугу, а також з населенням стжижовської та бабинської культур.

Як зазначалось вище, значний внесок у дослідження межановицької культури зробив М. Пелещишин. Упродовж 1966–1969 рр. він провів низку археологічних робіт на території Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей, під час яких виявлено старожитності МК. З початку 1970-х років науково-дослідна робота вченого значно розширюється. Об'єктом його уваги стали пам'ятки різних, у тому числі епішнурових культур, зокрема стжижовської (Торчин, Усичі), городоцько-здовбицької та інших. Новознайдені старожитності вивчалися ним у контексті взаємозв'язків та контактів з різними регіонами, що дало змогу побачити історію стародавнього населення досліджуваного регіону в усій її багатогранності.

На нашу думку, землі Західної Волині в ранньомежановицький період (або і в кінці протомежановицького) були зоною проникнень племен МК. Поступово (в класичний, можливо, пізній період) кількість їх зростала. На сьогодні відомі кущі поселень в місцях, багатих на кремій, зокрема басейн Ікви (Млинівщина, Дубенщина та ін.), Стубли (Білобережжя та ін.), Стиру (Хрінники), а також розрізнені невеликі поселення (Усичі, Винники, Шепель, Зміїнець, Городок на берегах Черногузки, Сарни та ін. Луцького р-ну). Тобто і городоцько-здовбицьке, і межановицьке населення співіснувало на цій території певний час синхронно, утворюючи в зручних для себе місцях зони тимчасового або більш постійного проживання.

Проблема розрізнення постшнурових культур Західної Волині, найбільше межановицької та городоцько-здовбицької (остання виділена І. Свешніковим), залишається гострою й дотепер. Деяко ясніша картина з матеріалами стжижовської культури.

1. Бунятян К. П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація / К. П. Бунятян // *Археологія*. – 2008. – № 3. – С. 10–20.
2. Бунятян К. П. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. П. Бунятян, О. Л. Позіховський // *Археологія*. – 2011. – № 3. – С. 82–101.
3. Баран В. Поховання культури шнурової кераміки коло с. Ріпнів (Ріпнів II) Львівської області / В. Баран // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – 1961. – Вип. 3. – С. 151–153.
4. Островський М. Поховання культури шнурової кераміки поблизу с. Луна Ровенської області / М. Островський // *Археологія*. – 1971. – № 2. – С. 60–63.
5. Пелецишин М. Нові пам'ятники культури шнурової кераміки у верхів'ях Західного Бугу / М. Пелецишин, І. Михальчишин // *Археологія*. – 1987. – № 59. – С. 90–92.
6. Пелецишин М. Нові поселення стжижовської культури на Волині / М. Пелецишин // *Археологія*. – 1971. – № 1. – С. 90–92.
7. Пелецишин М. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межиріччі Західного Бугу і Стиру / М. Пелецишин // *Наукові записки Львівського історичного музею*. – Львів, 1997. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 62–77.
8. Пелецишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру / М. Пелецишин // *Волино-Подільські археологічні студії*. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 160–172.
9. Рудий В. Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 роках / В. Рудий, В. Касюхнич, Г. Вітвицька // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Львів : Видавн. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Вип. 6. – С. 16–37.
10. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свєшніков. – К. : *Наук. думка*, 1974. – 206 с.
11. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // *Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 598–709.

12. Kadrow S. *Kultura mierzanowicka: chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny* / S. Kadrow, J. Machnik. – Kraków, 1997. – 196 s.
13. Machnikowie A., J. *Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na "Gurze Klin" w Iwanowicach* / A., J. Machnikowie, K. Kaczanowski – Wrocław-Warszawa : Wyd. Pol. Akad. nauk, 1987. – 158 s.
14. Machnik J. *Stosunki kulturowe na pszelomie neolitu i epoki brązu w Malopolsce (na tle przemian w Europie środkowej)* / J. Machnik // *Materiały do prahistorii ziem Polskich*. – Warszawa, 1967. – T. 3 (1).
15. Machnik J. *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Malopolsce* / J. Machnik. – Wrocław, 1966. – S. 60–79.
16. *Pradzieje ziem Polskich* / Pod red. J. Kmiecińskiego. – Warszawa–Łódź : Wyd. PWN, 1989. – T. 1. – Cz. 2. *Epoka Brązu i początki Epoki Żelaza*.
17. Zaręba P. *Kultura mierzanowicka, 1998–1999* [Електронний ре-супс] / Paweł Zaręba. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_mierzanowicka.

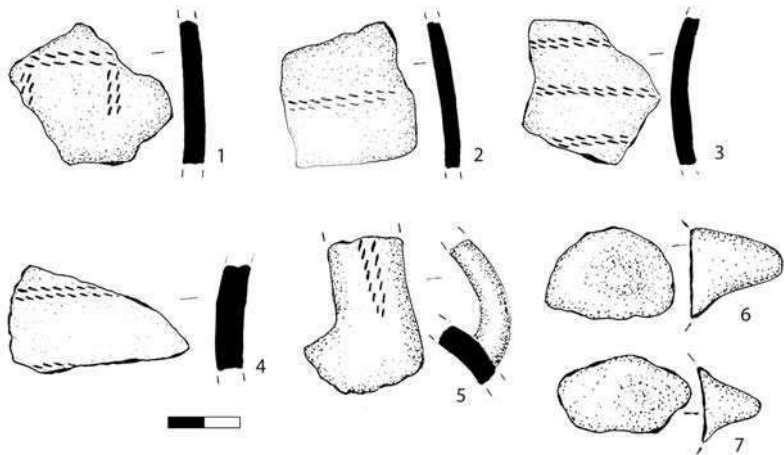
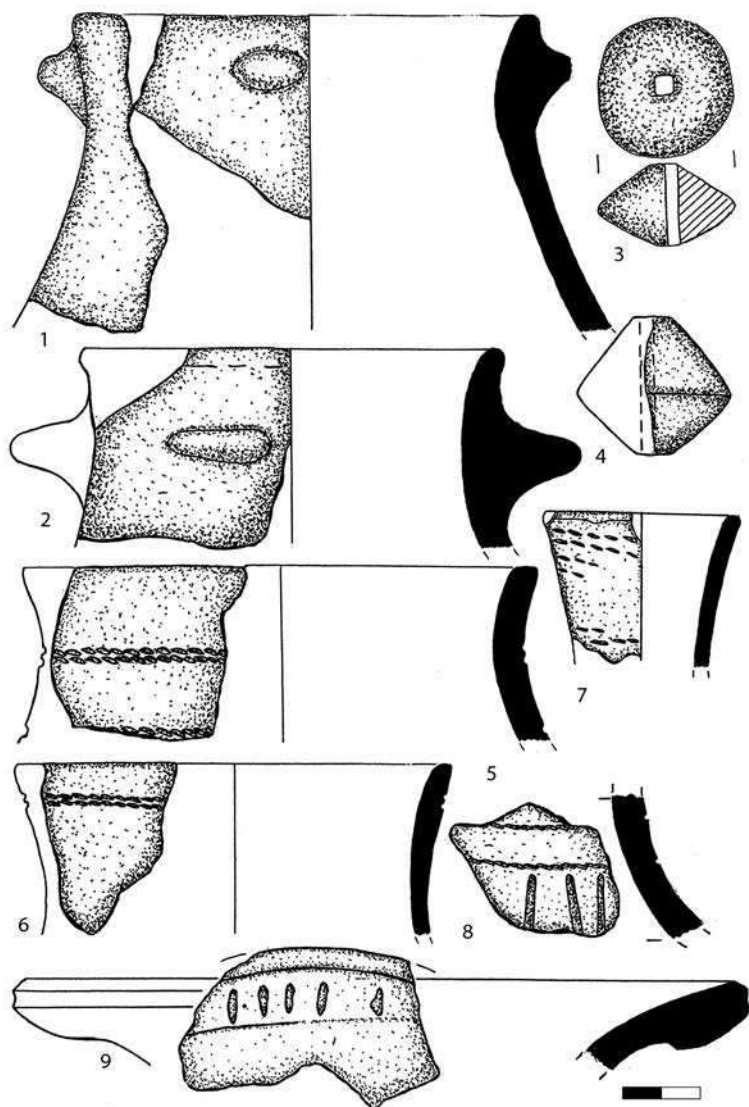
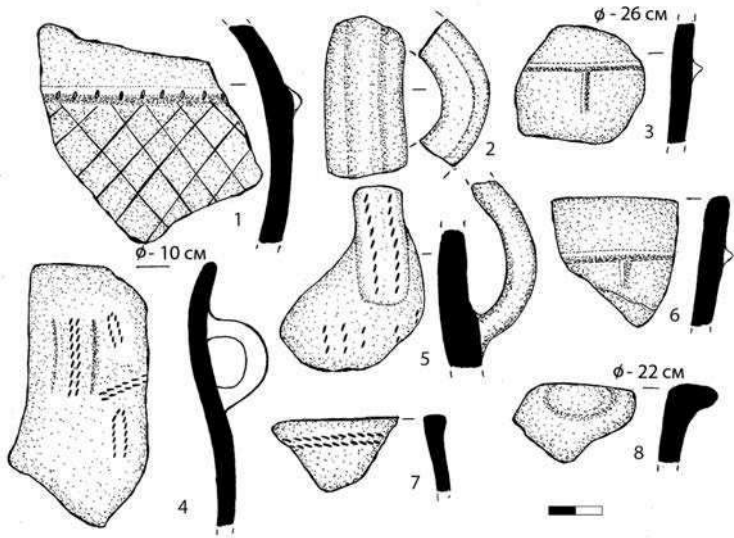

Рис. 2.6. Кераміка МК з об'єкта № 1. Зміїнець Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

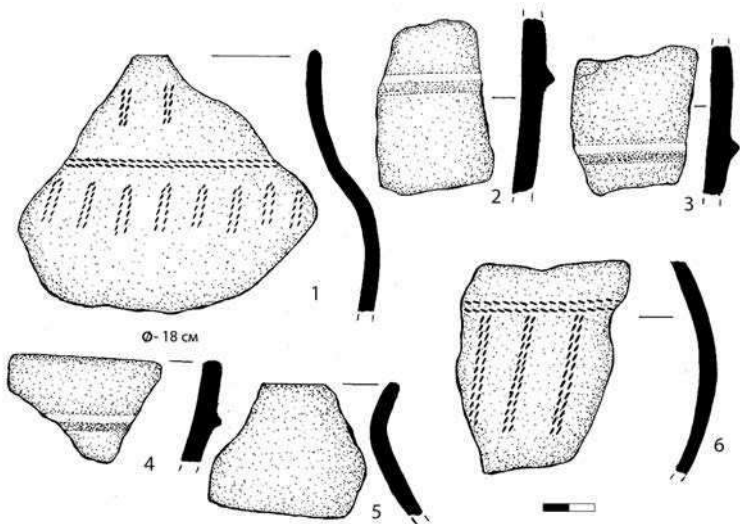

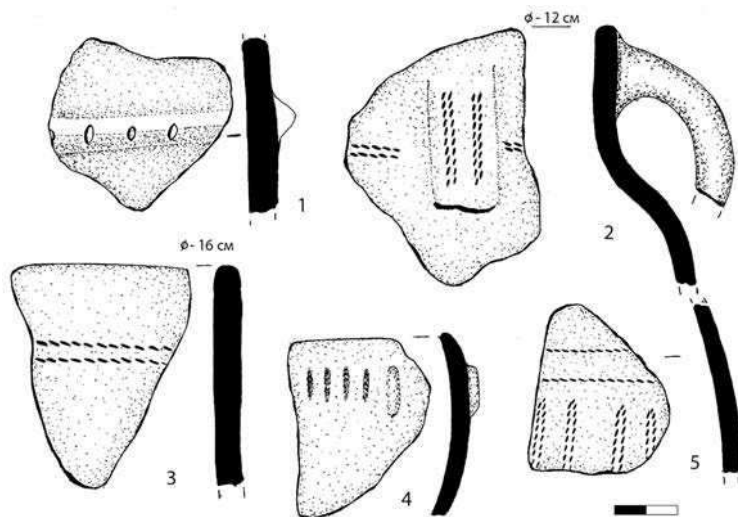
Рис. 2.7. Кераміка МК. Тараканів V Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за В. Ткачем)

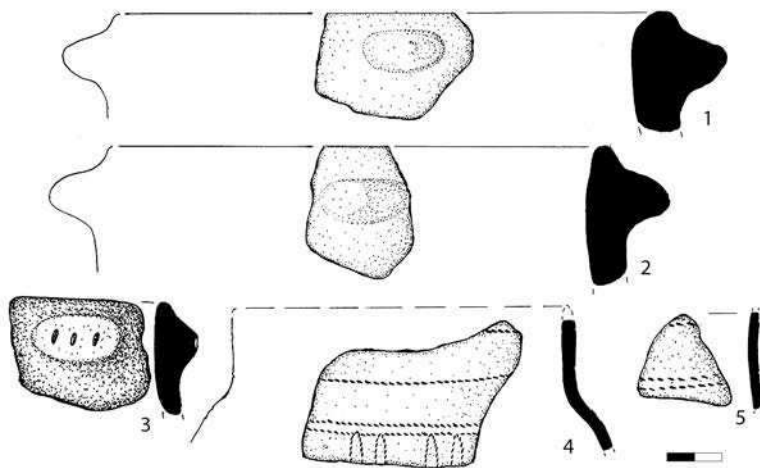
Рис. 2.8. Фрагменти посуду МК (2–8), БК (1). Клопіт, уроч. Дідичеве Хатисько, Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (за О. Позіховським, В. Рудим)

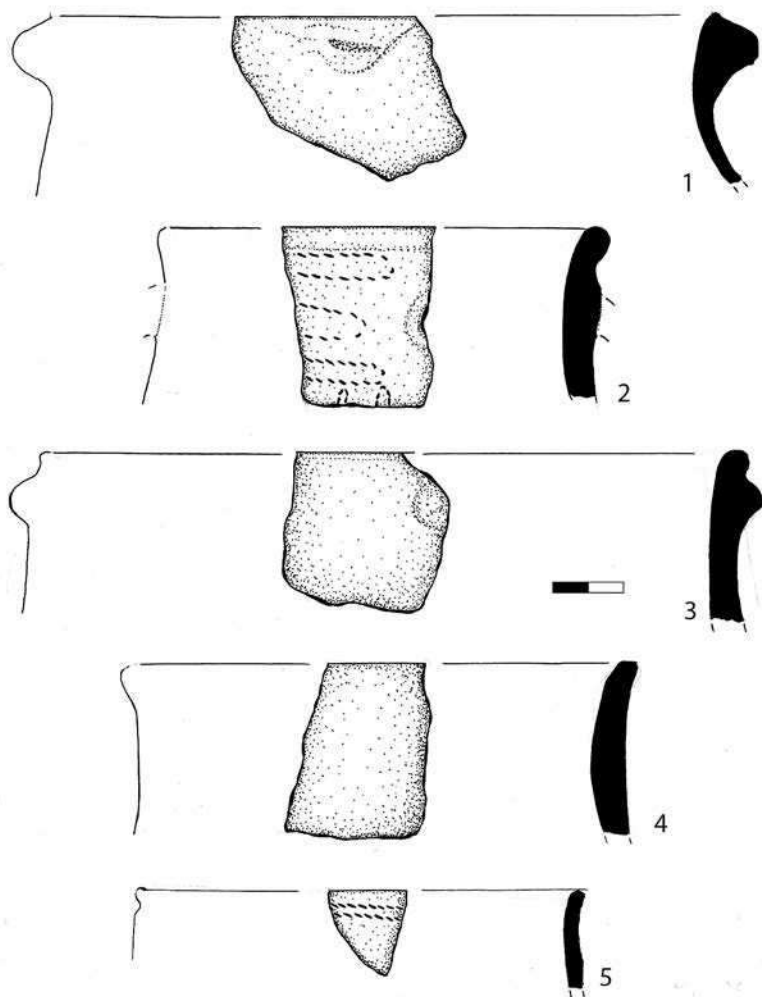
Рис. 2.9. Фрагменти посуду МК, БК. Клопіт, уроч. Дідичеве Хатисько, Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (за В. Рудим, О. Позіховським)

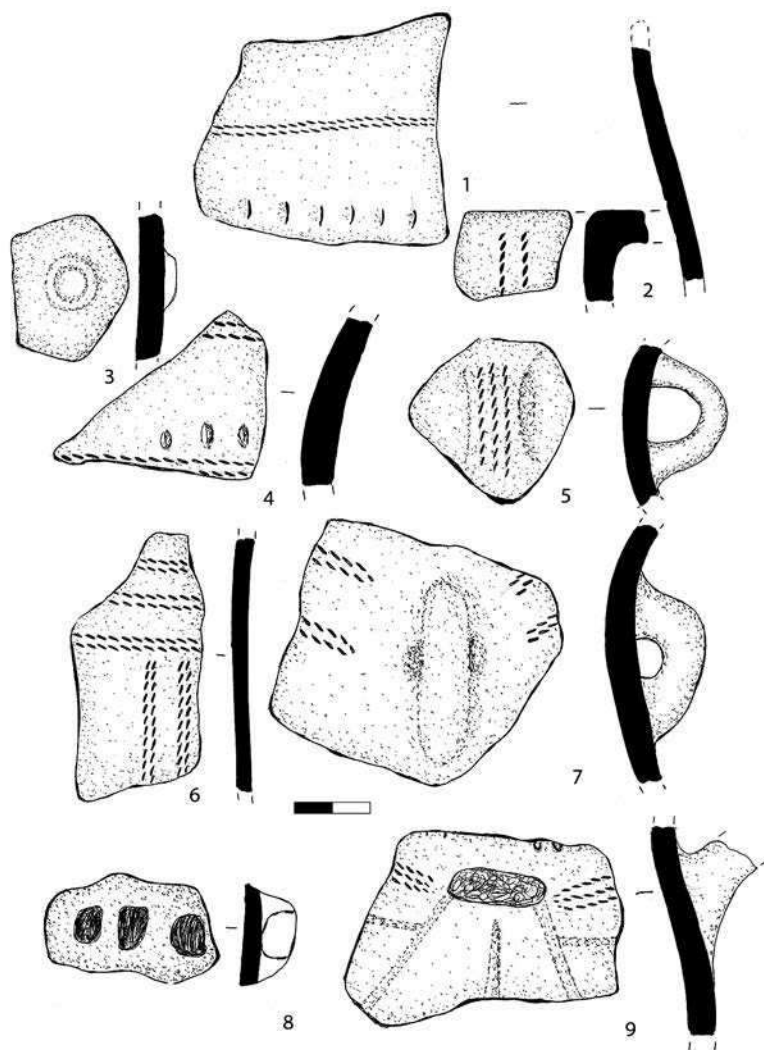
Рис. 2.10. Фрагменти посуду МК, БК. Клопіт, уроч. Дідичеве Хатисько, Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (1998 р.)
(за В. Рудим, О. Позіховським)

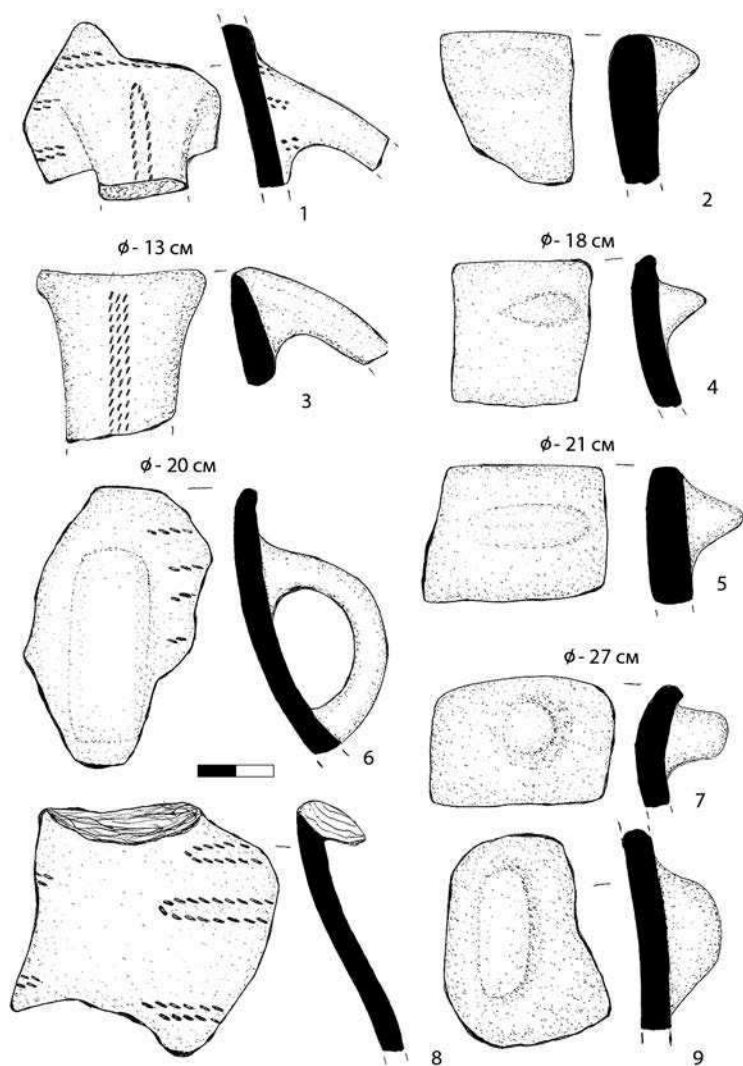
Рис. 2.11. Фрагменти кераміки МК: 1, 2, 4, 5 – Розваж–Кощара Острозького р-ну Рівненської обл.; 3 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за О. Позіховським)

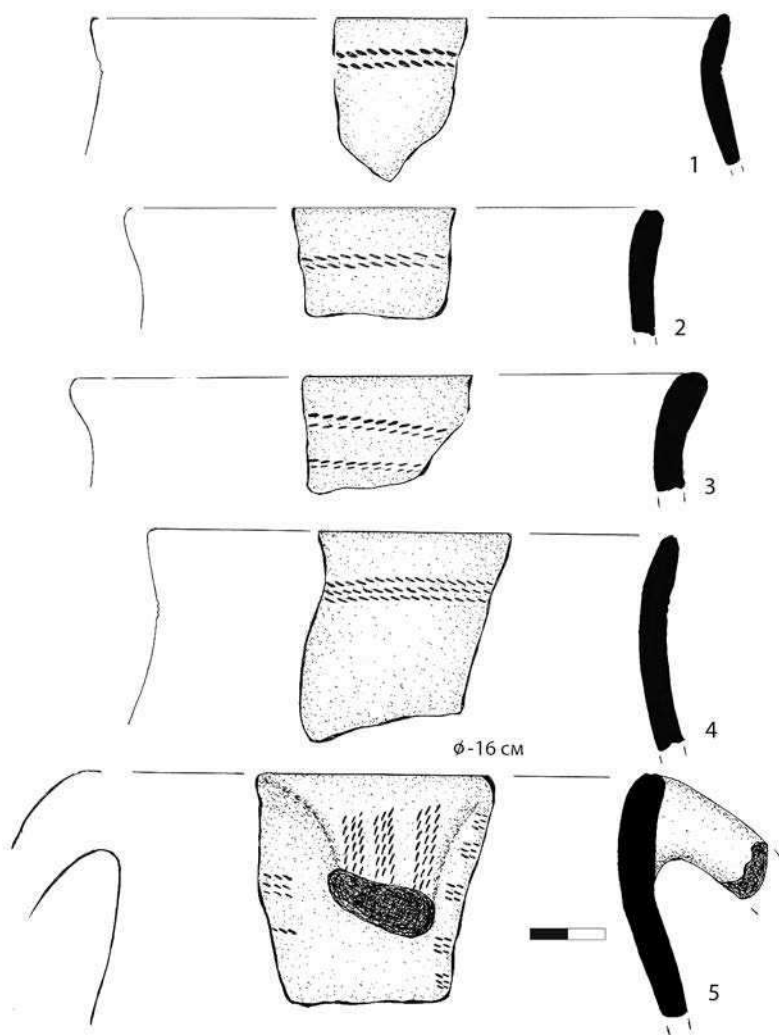
Рис. 2.12. Фрагменти кераміки МК: 1, 2, 4, 5 – Розваж–Кошара Острозького р-ну Рівненської обл.; 3 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за О. Позіховським)

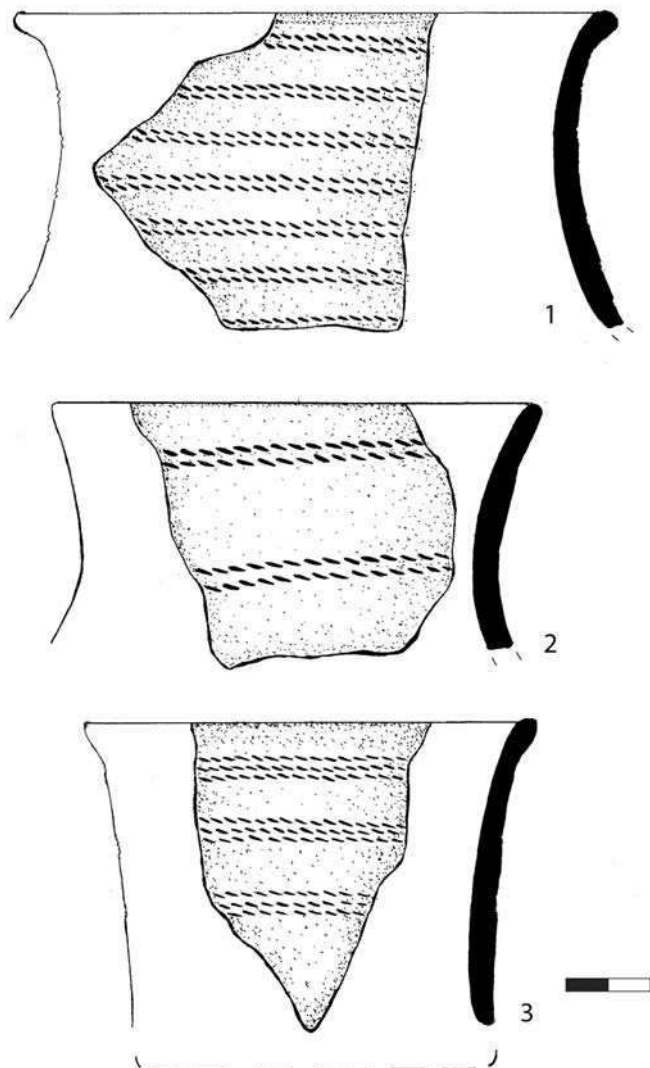
Рис. 2.13. Фрагменти кераміки МК (1, 2, 4–9) та КЛСК (?) (3) з розмитого берега р. Стир. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (за О. Кричевським, Г. Охріменком)

*Рис. 2.14. Фрагменти кераміки МК.
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.
(за О. Кричевським, Г. Охріменком)*

Рис. 2.15. Фрагменти кераміки МК.
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (за О. Кричевським,
П. Петровським, Г. Охріменком)

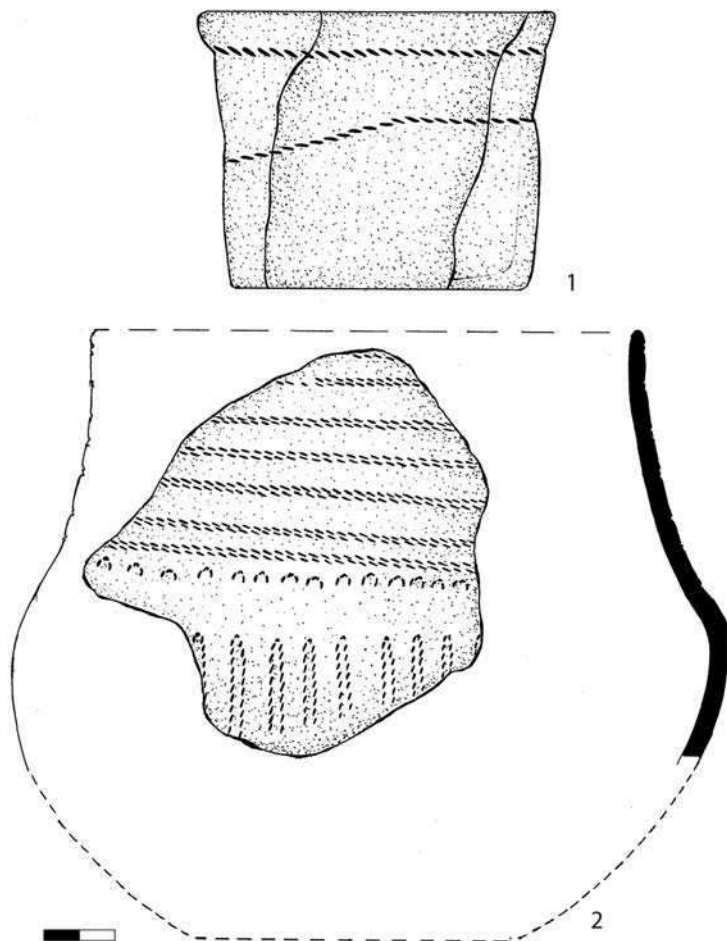

Рис. 2.16. Фрагменти кераміки МК.

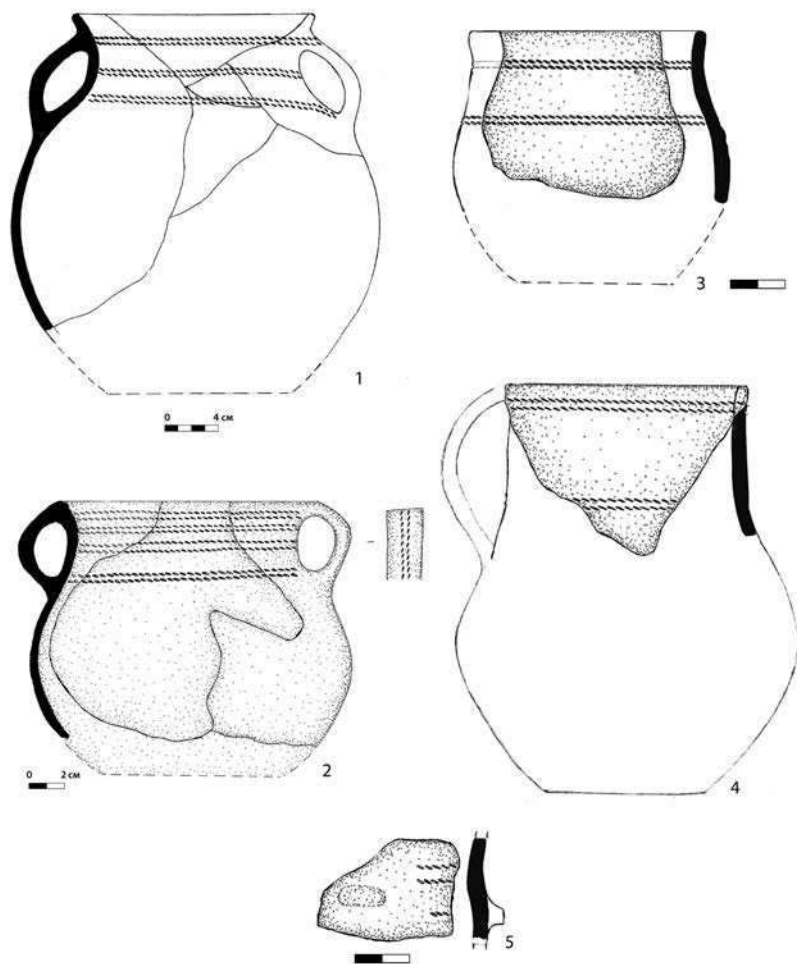
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.

(за О. Кричевським, П. Петровським, Г. Охріменком)

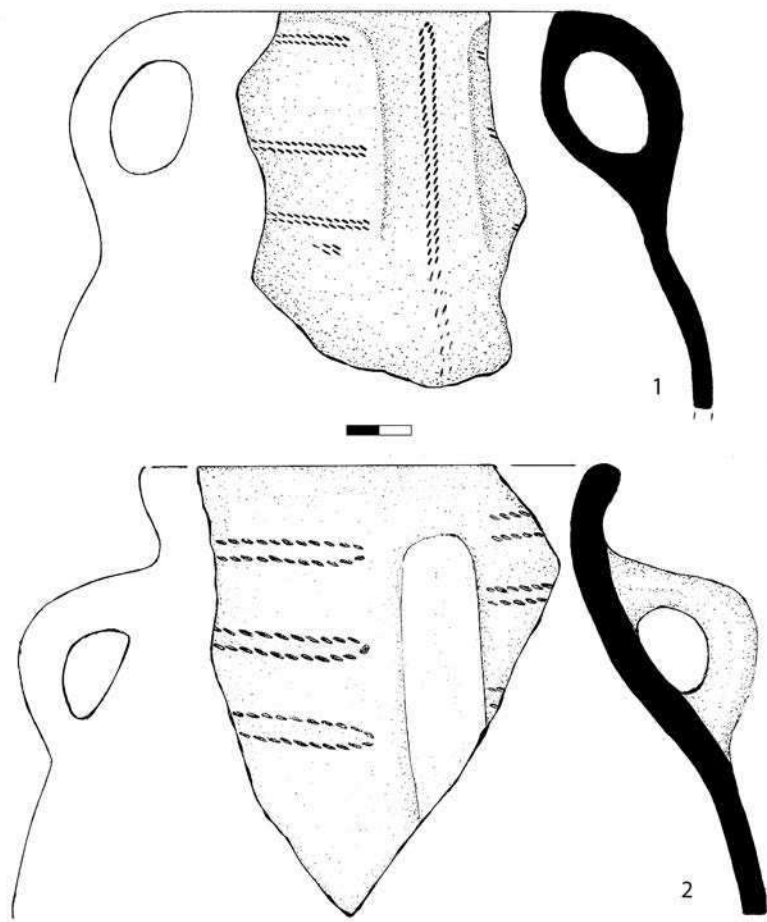

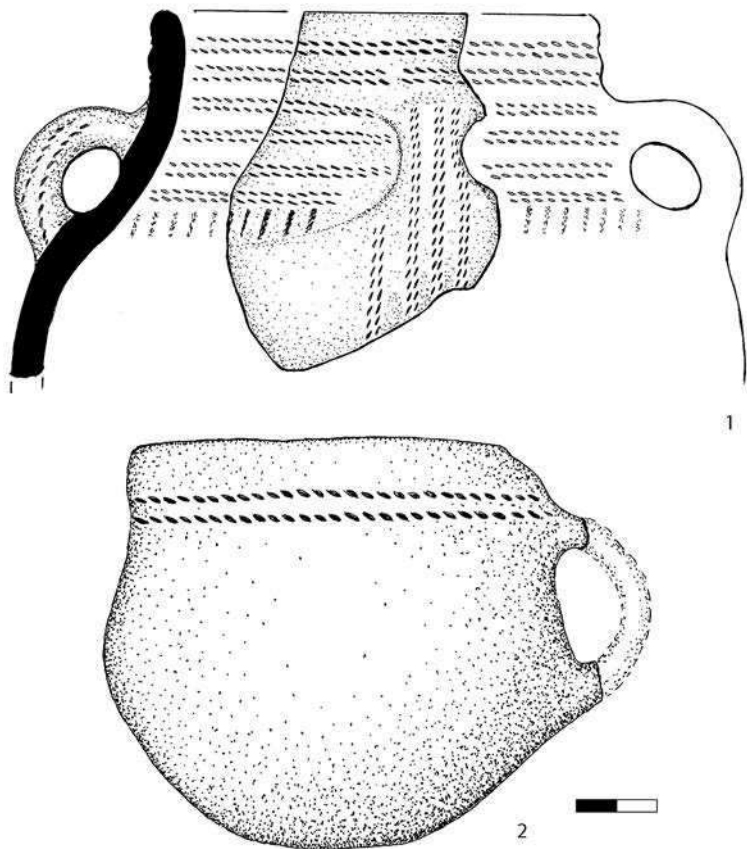
Рис. 2.17. Фрагменти кераміки МК.
Хрінники, уроч. Високий Берез, Демидівського р-ну
Рівненської обл. (за О. Кричевським, П. Петровським,
Г. Охріменком)

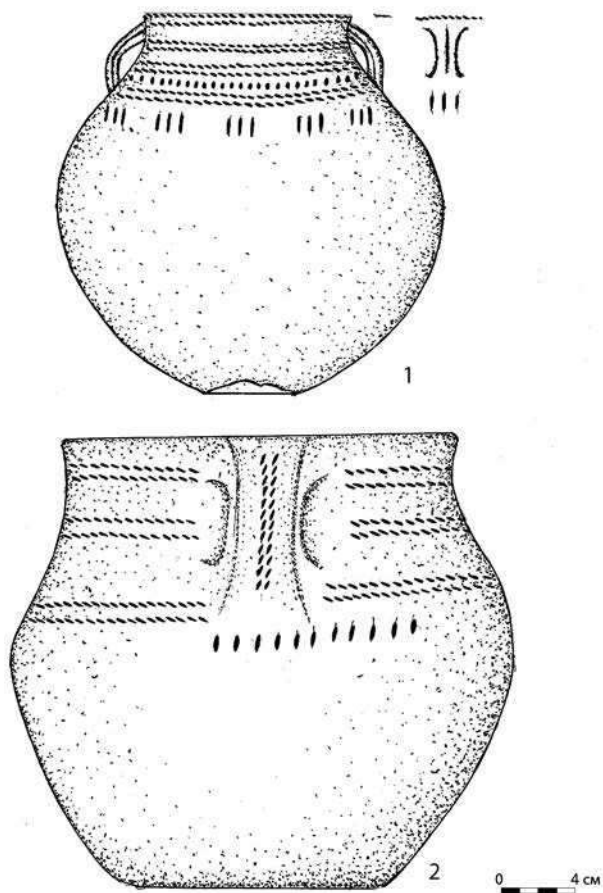
Рис. 2.18. Фрагменти кераміки МК. Хрінники, уроч. Високий Берг, Демидівського р-ну Рівненської обл.; 2–5 – матеріали з крем'яної майстерні (за О. Кричевським, Г. Охріменком)

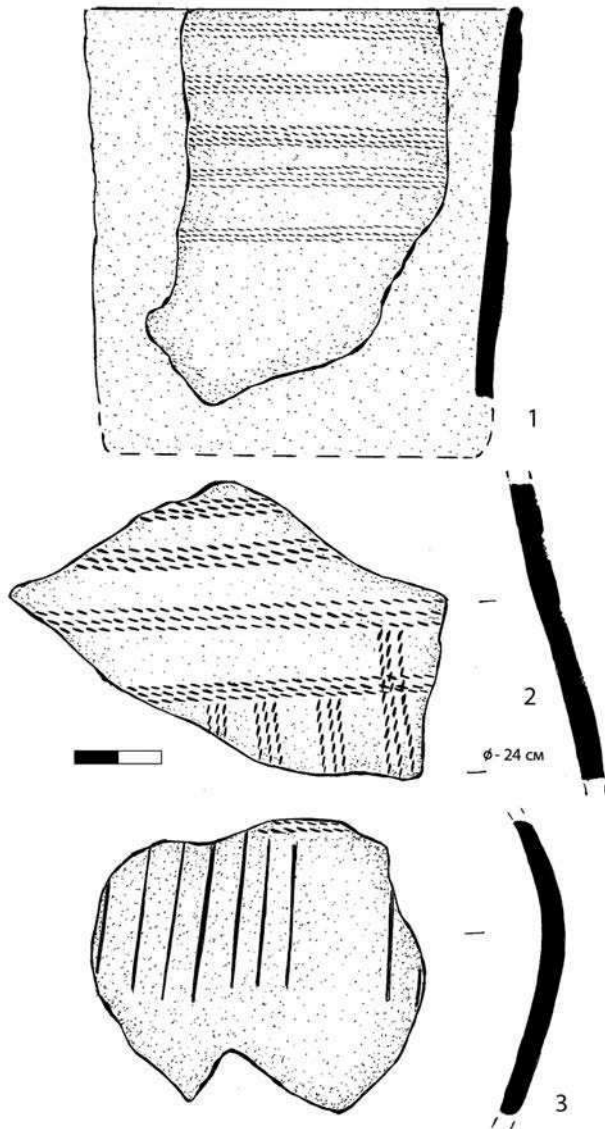
Рис. 2.19. Фрагменти кераміки МК: 1 – Хрінники Демидівського р-ну; 2 – Волиця Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за О. Кричевським, Г. Охріменком)

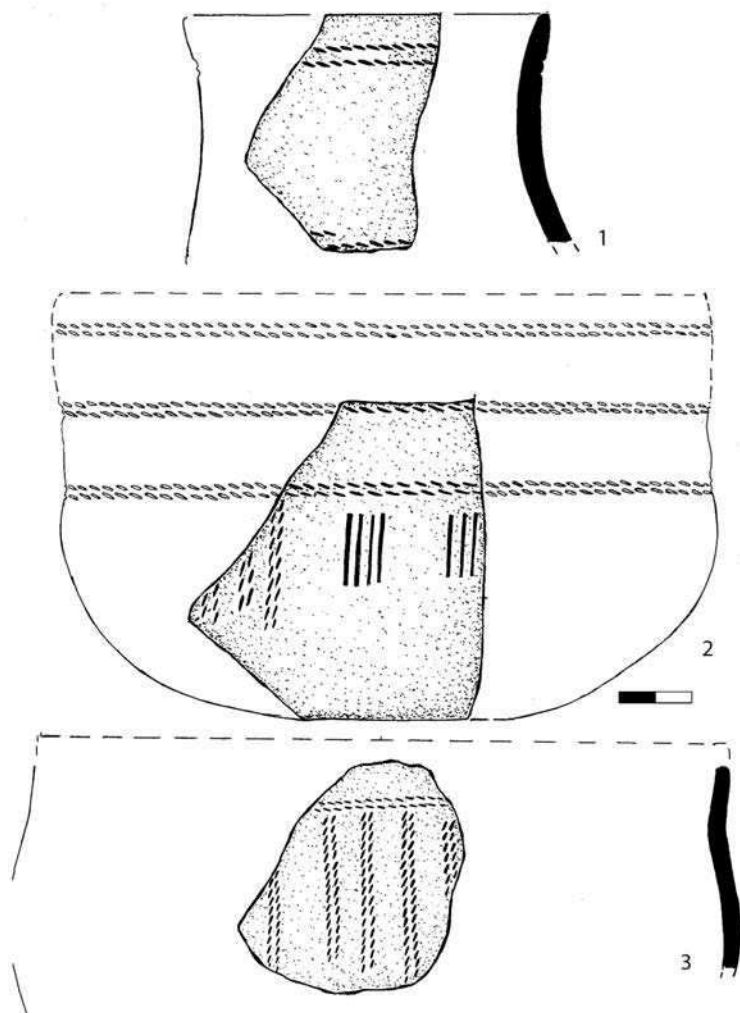
Рис. 2.20. Кераміка МК з поховання: 1 – Луцьк, уроч. Красне (знахідка Я.Фітцке); 2 – с. Вишків Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

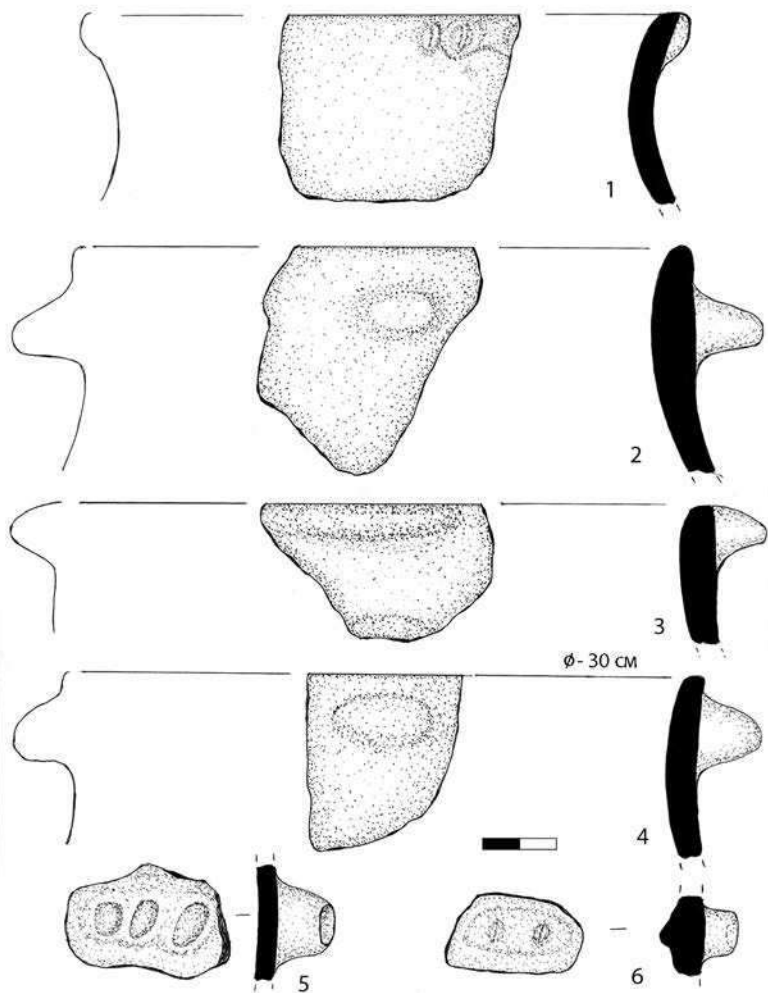
Рис. 2.21. Кераміка МК. Хрінники, уроч. Високий Берез, Демидівського р-ну Рівненської обл. (за М. Пелецишиним)

Рис. 2.22. Фрагменти кераміки МК (2, 3) та ГЗК (1).
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.
(за О. Кричевським, П. Петровським, Г. Охріменком)

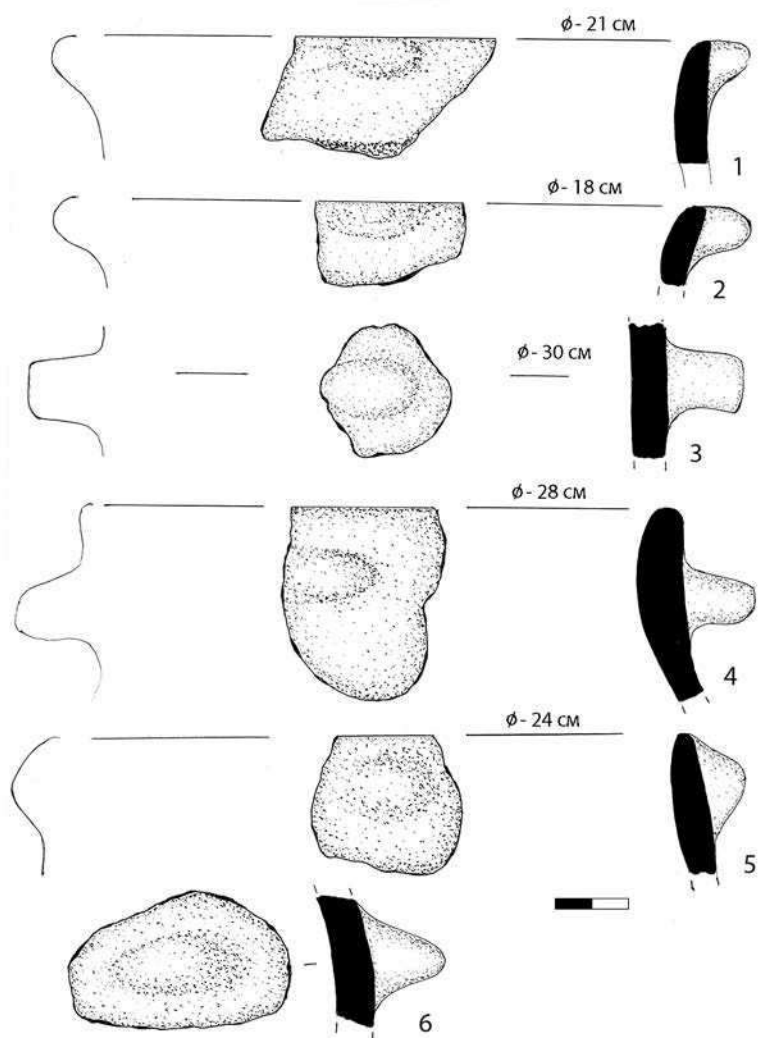

Рис. 2.23. Фрагменти кераміки МК.
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.
(за О. Кричевським, П. Петровським, Г. Охріменком)

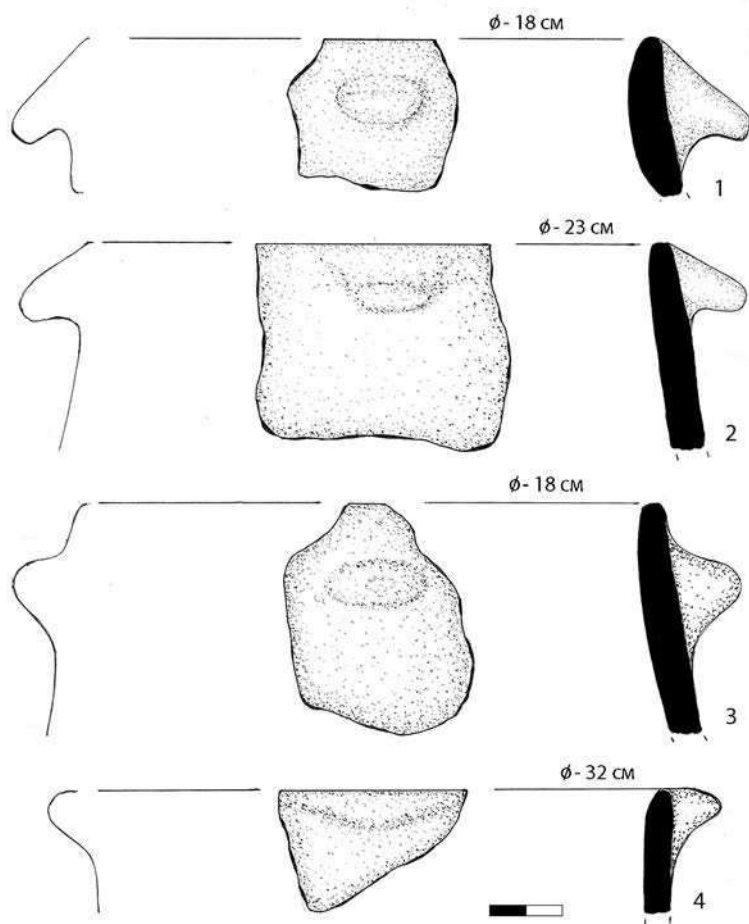

Рис. 2.24. Фрагменти кераміки МК: 1, 5, 6 – Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.; 2, 4 – Городок, уроч. Пасовище; 3 – Голишів Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

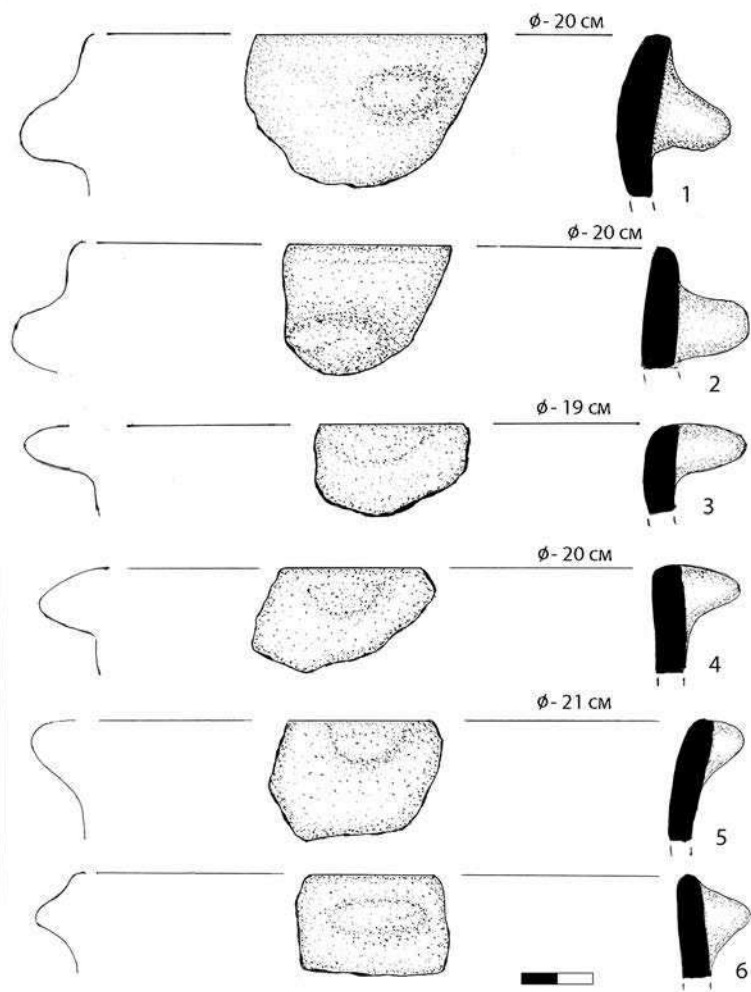

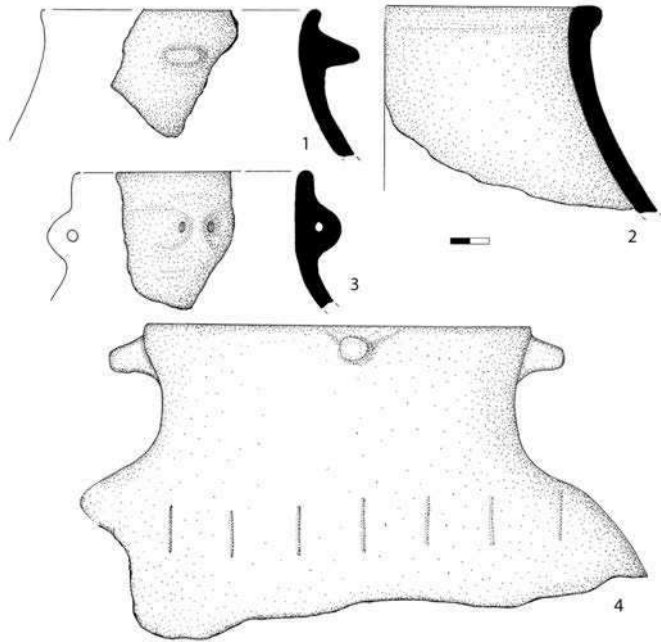
Рис. 2.25. Фрагменти кераміки МК: 1 – Хорупань; 2 – Коблин Млинівського р-ну; 3 – Розваж–Кошара Острозького р-ну Рівненської обл.; 4 – Олика Ківерцівського р-ну; 5 – Буяни; 6 – Боратин Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

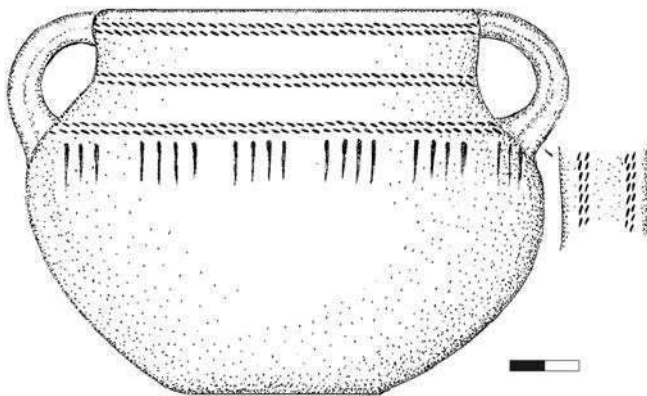
Рис. 2.26. Фрагменти кераміки МК: 1 – Голишів; 2 – Городище Луцького р-ну Волинської обл.; 3, 4 – Хорупань Млинівського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

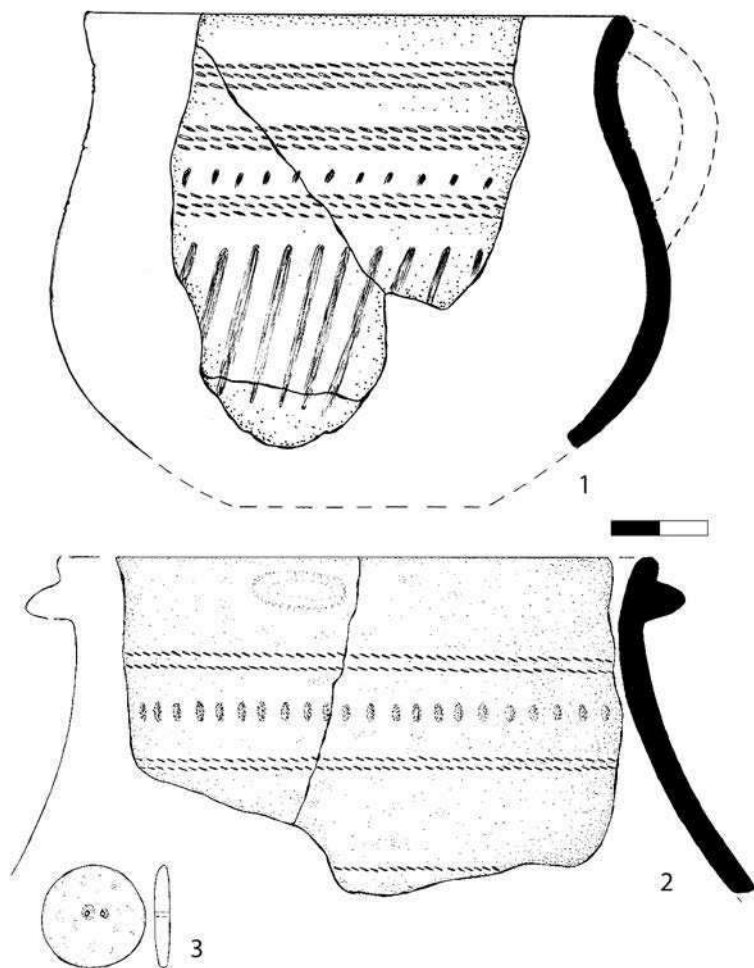
Рис. 2.27. Фрагменти кераміки МК: 1–3 – Коблин; 4 – Красне Луцького р-ну Волинської обл.; 5 – Клюки; 6 – Панталія Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

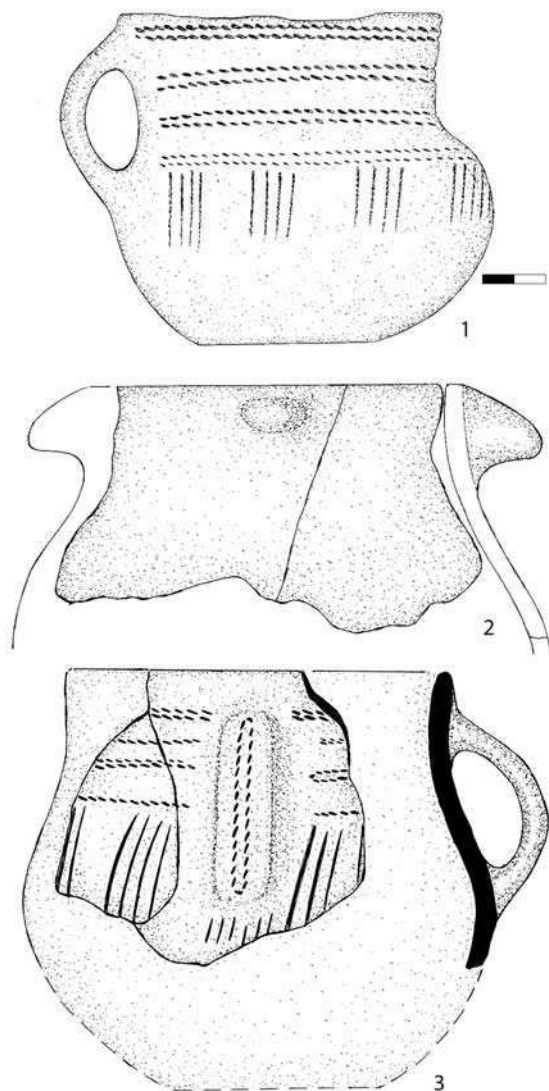
*Рис. 2.28. Фрагменти кераміки МК (1, 4), СК (3), СТК (2).
Городок Луцького р-ну Волинської обл. (за Д. Козаком)*

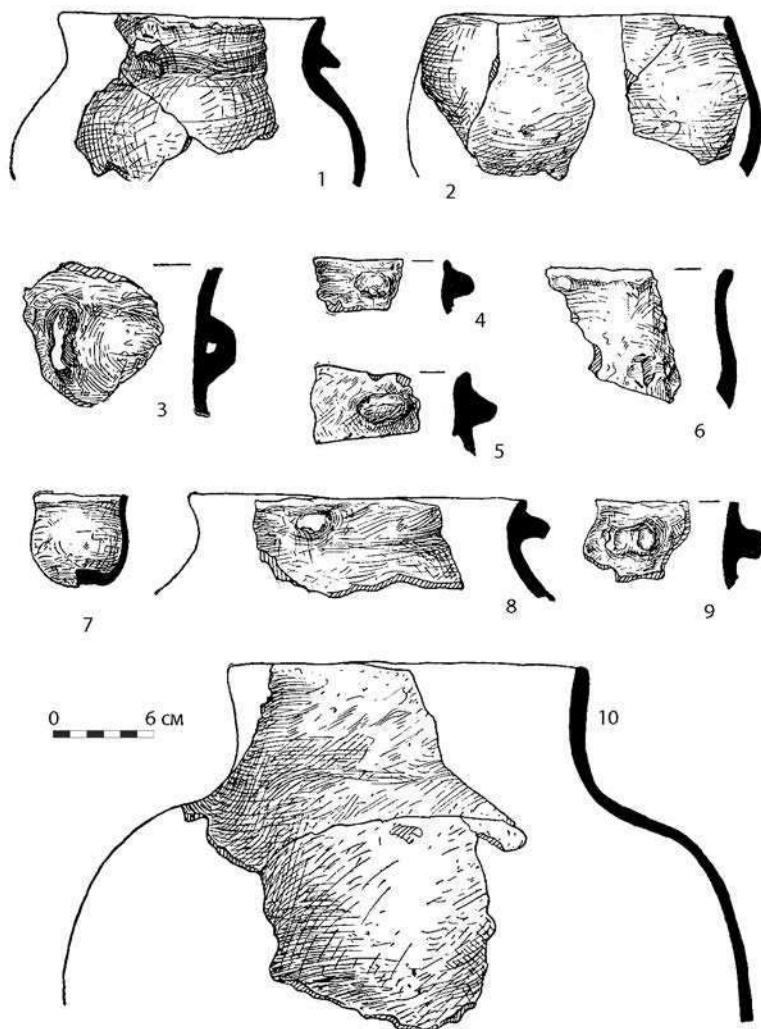
*Рис. 2.29. Посудина МК, виявлена Г. Гуртовим в с.Усичі
Луцького р-ну Волинської обл. Графічна реконструкція Г. Охріменка*

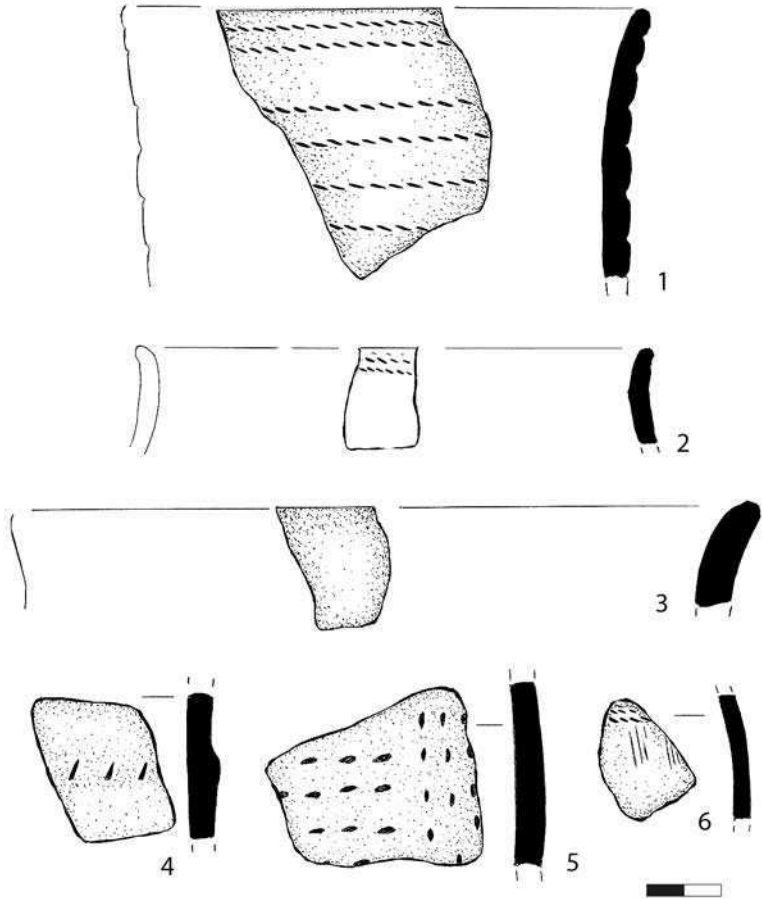
Рис. 2.30. *Кераміка МК: 1 – Полонка; 2, 3 – Садів Луцького р-ну Волинської обл.; 3 – гудзик з кістки (роботи ДП “Волинські старожитності”) (за Г. Охріменком)*

Рис. 2.31. Кераміка МК (рання фаза) з Торчина (мог. 1) та с. Усичі. Знахідки Я. Фітцке (1), Г. Гуртового (2, 3) (рис. Г. Охріменка)

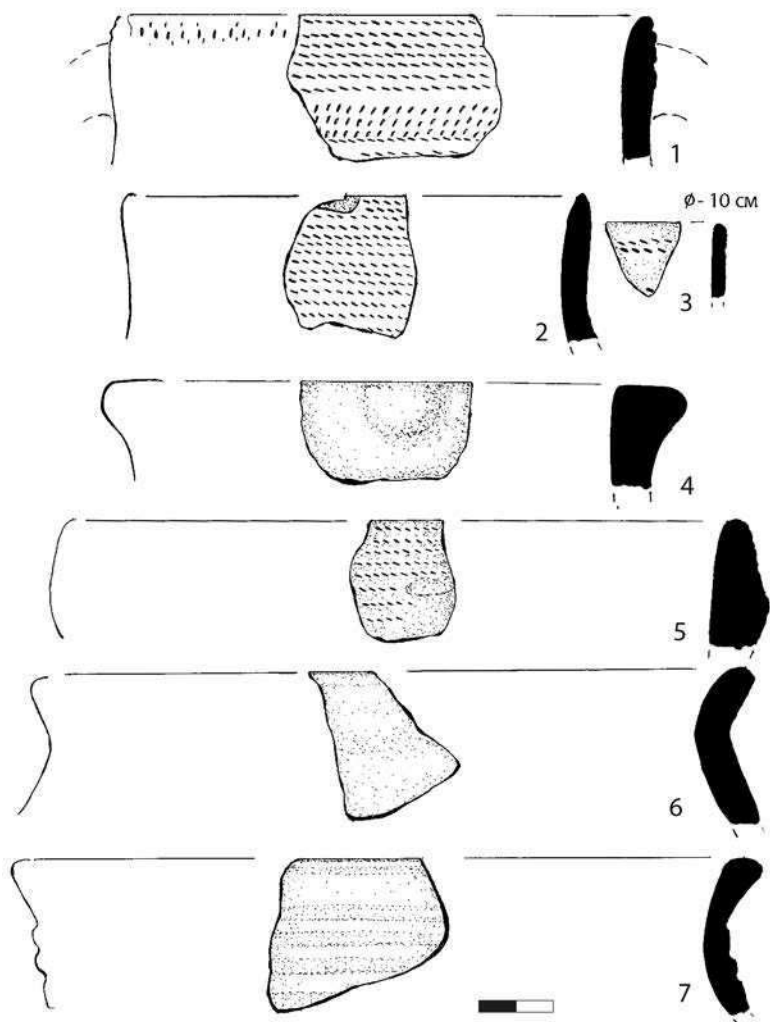

*Рис. 2.32. Зразки посуду МК з поселення с. Усичі
(за М. Пелецішиним)*

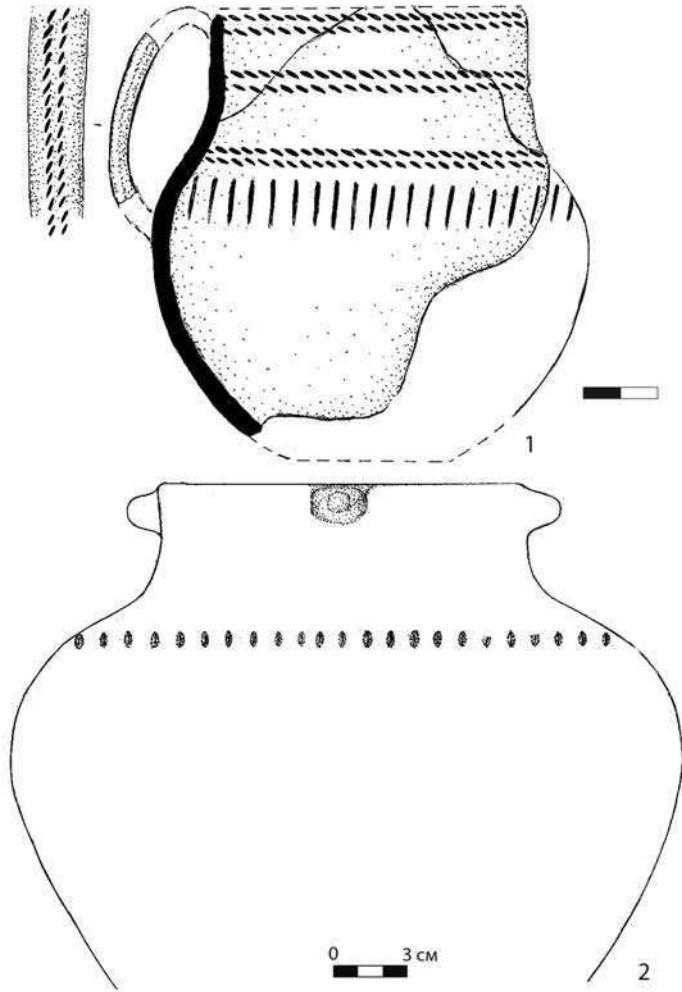

Рис. 2.33. Шепель. Кераміка МК (1–3) та СТК (4–6) з об'єкта № 1. Дослідження С. Панишка, В. Охріменка (рис. Г. Охріменка)

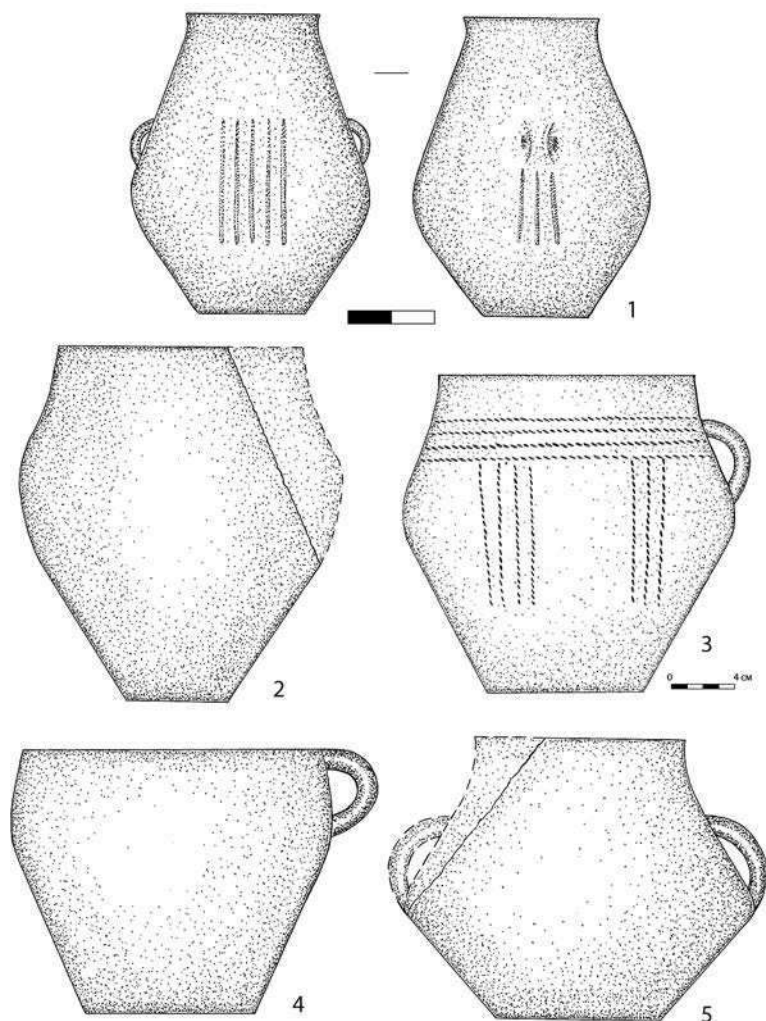

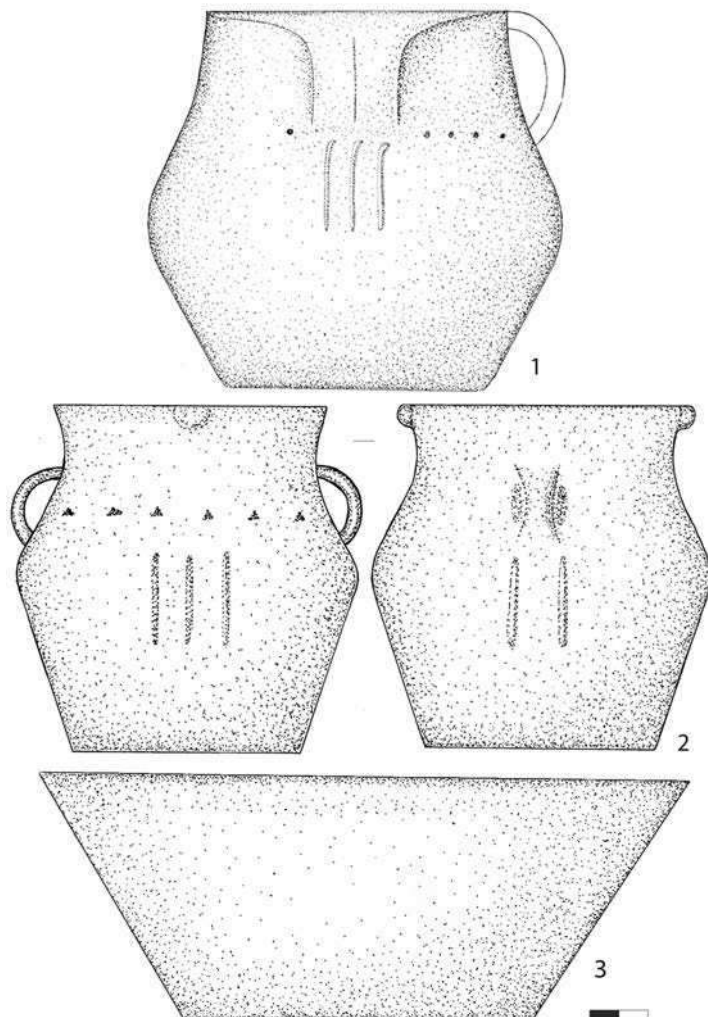
Рис. 2.34. Фалемичі Володимир-Волинського р-ну
Волинської обл. Фрагменти кераміки МК (3, 4),
СК (1, 2, 5), СТК (6, 7) (за А. Шведом)

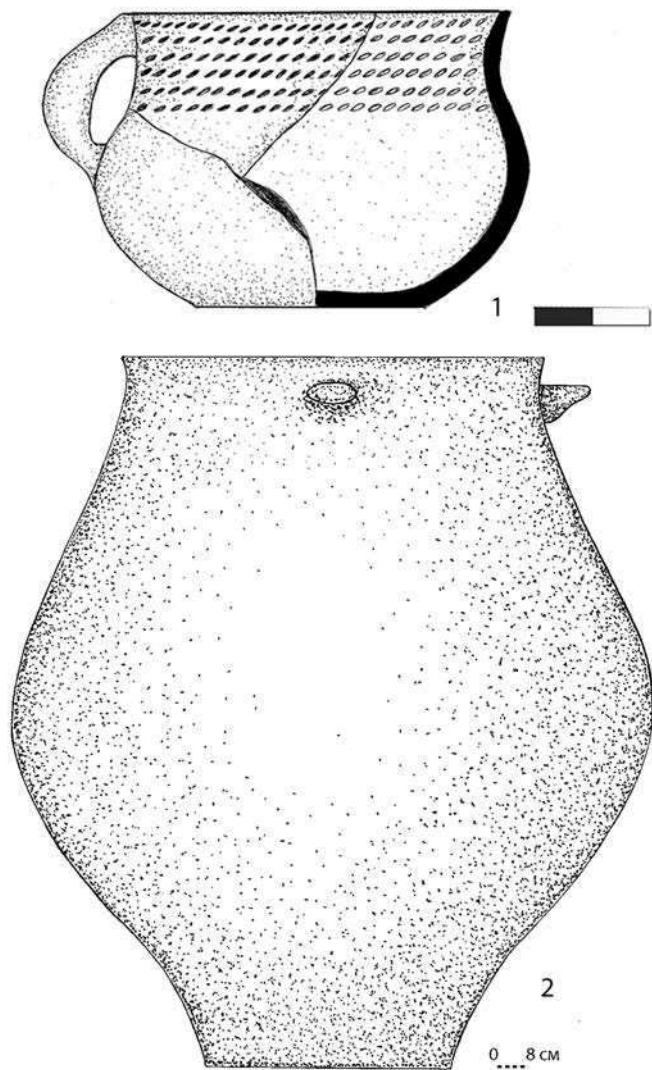
Рис. 2.35. *Кераміка МК: 1 – Лнів, уроч. Друга Безодня, Локачинського р-ну; 2 – Фалемичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за Д. Козаком, А. Будневським)*

*Рис. 2.36. Посуд з поселення МК. Лежниця
Іванічівського р-ну Волинської обл.
(за І. Михальчишиним, М. Пелецишиним)*

Рис. 2.37. Посуд з поховання МК. Лежниця Іваничівського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишиним, М. Пелецишиним)

*Рис. 2.38. Кераміка МК: 1 – Гринчуки Жовківського р-ну;
2 – с. Тадані Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
(за М. Пелецишиним)*

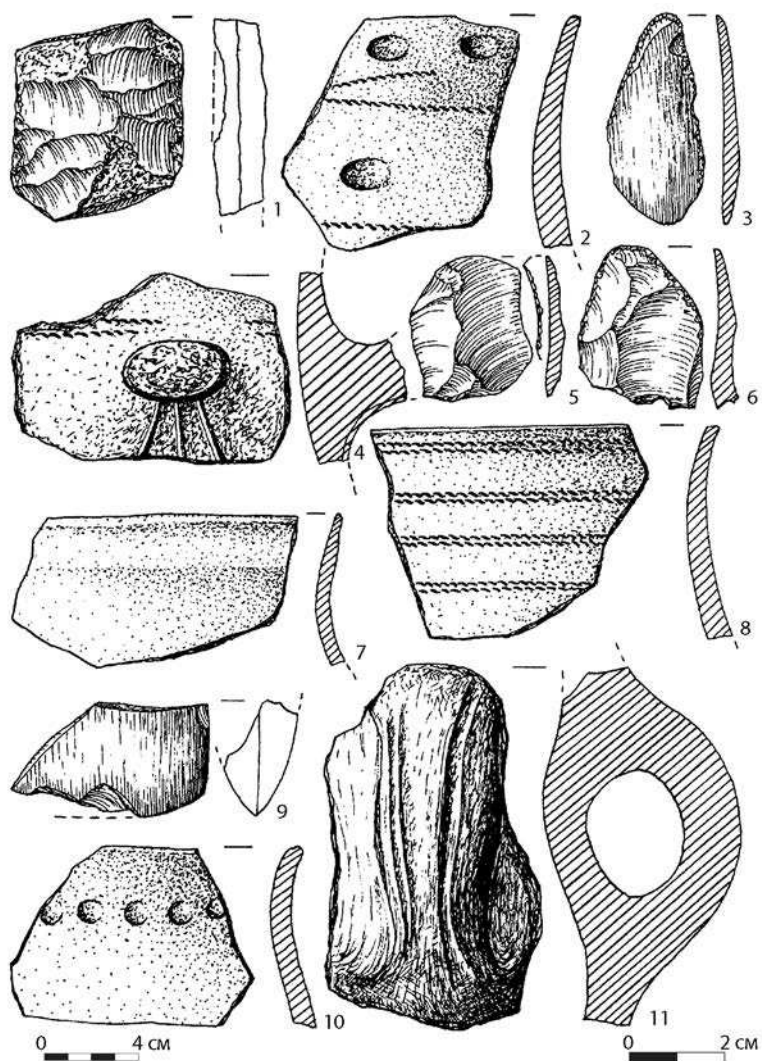

Рис. 2.39. Матеріали МК. Винники-Лазки
(за В. Коноплею)

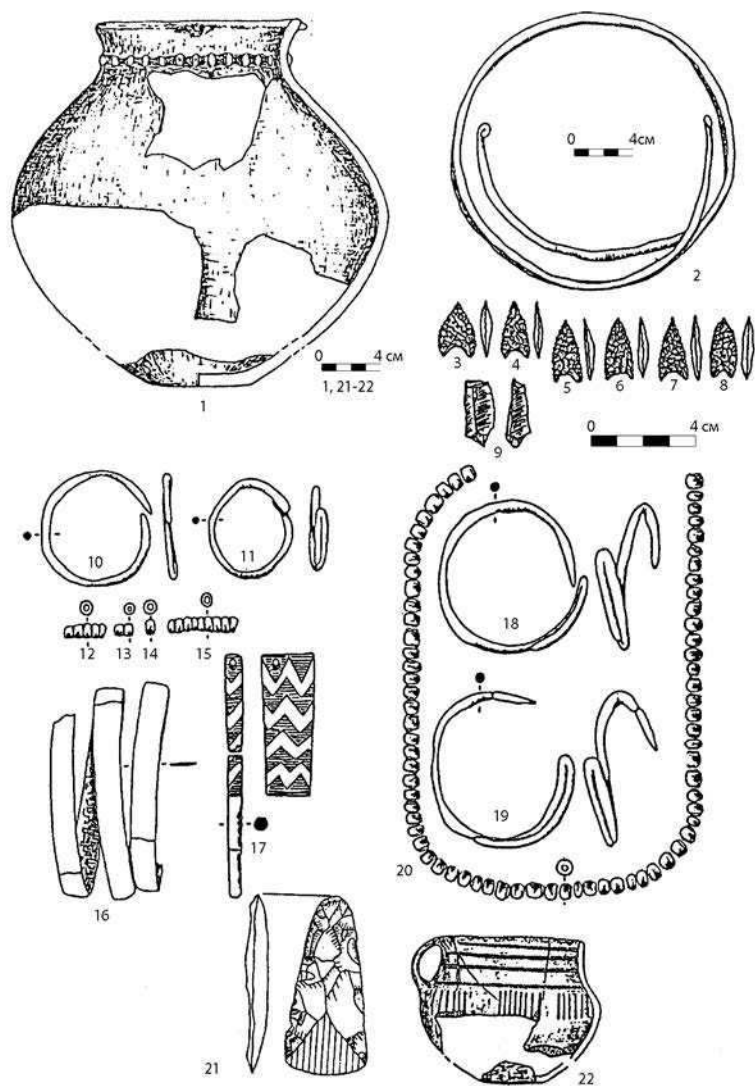
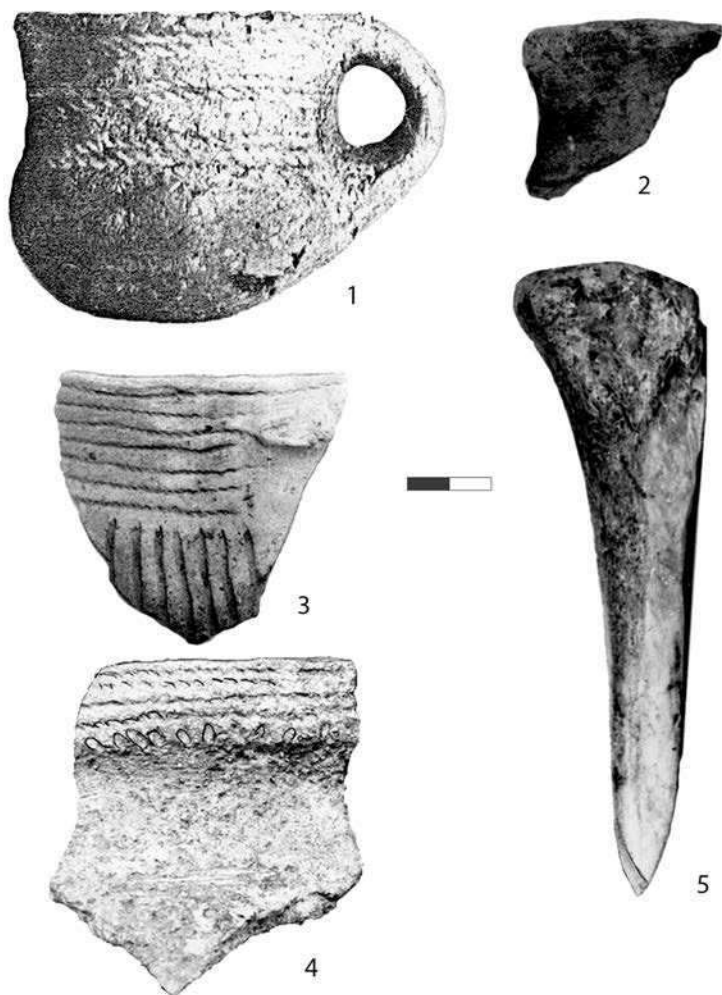

Рис. 2.40. Матеріали МК з кургану в Любче (2–20) та з поселення в Тептюкові, Польща (1, 21, 22)

Рис. 2.41. Матеріали доби бронзи з Побужжя: 1 – Яструбичі (протомежановицька фаза МК); 2, 3 – Нижанковичі; 4 – Микитичі III; 5 – Лежниця–Морозовичі, уроч. Біля Застави (за І. Михальчишиним)

2.2. Нові матеріали до вивчення городоцько-здовбицької культури

*О. Романчук, Г. Охріменко,
Н. Скляренко*

Винятково важливими є проблеми доби бронзи Західної Волині, Малопольщі, Подністров'я в постшнуровий час – період екзистенції та співіснування кількох культур: межановицької (МК), городоцько-здовбицької (ГЗК), стжижовської (СК), бабинської (БК), можливо, тшинецько-комарівської (ТКК). Проте пам'ятки перших двох (МК та ГЗК) на ранніх етапах дуже подібні, що викликає жваву дискусію про їх належність до однієї чи іншої, так само як і їх еволюція та походження. Одним із завдань є вивчення особливостей кераміки МК та ГЗК, передусім неопублікованих та нововідкритих артефактів, для більш чіткого розрізнення матеріалів цих культур. На основі таких описів на часі складання докладних карт пам'яток кожної з них з виділенням більш важливих пунктів, наприклад, великих поселень та їх скупчень, поховань чи могильників, місць окремих знахідок матеріалів, крем'яних майстерень (знов-таки різних рівнів – “місцевого” значення або для міжрегіонального обміну).

Басейни Горині та Західного Бугу вважаються на даний час ніби крайніми межами на заході та сході ареалу поширення городоцько-здовбицької культури, хоча є поховання ГЗК в басейні Случі – с. Новий Корець [Самолук, 2009, рис. 8, с. 30–31] (а окремі вироби КШК та кубки, подібні до ГЗК, знайдені аж за Дніпром [Бунятян, 2007, с. 92–94]). Так, з розкопок М. Пелещишина та О. Позіховського біля с. Хорів на багатошаровій пам'ятці Розваж–Кошара одержано матеріали ГЗК [Пелещишин, 1998, с. 160–192; Бунятян, 2011, с. 84–94; Позіховський, 2007, с. 710–726], а відомостей про те, чи проживало тут населення стжижовської, межановицької культур майже нема, лише в кургані біля с. Стадники Гошанського р-ну (Середнє Погориння) виявлено фрагменти посуду стжижовської та бабинської культур (Głosik, 1962, tabl. XXVI: 6–8). Як відомо, внаслідок довголітньої діяльності сільськогосподарської

техніки багато поселень та матеріалів доби бронзи над берегами р. Горинь значною мірою пошкоджені або знищені. Тому опрацьовані О. Романчуком у фондах Нетішинського та Острозького історико-культурного заповідника матеріали, зібрані ним же, становлять значну наукову вартість. Окремі фрагменти кераміки мають виразну подібність до межановицької культури.

На даний момент складається враження домінування в кінці III – першій третині II тис. до н.е. в басейні середньої Горині носіїв городоцько-здовбицької культури. Проте можуть бути і несподівані відкриття.

Незважаючи на певні напрацювання відомих дослідників старшого покоління, зокрема Яна Махніка (1997), Ігоря Свешнікова (1974), Яна Глосіка (1962, 1968), Миколи Пелещишина, Юрія Захарука, Івана Михальчишина, залишається багато нез'ясованих моментів стосовно доби бронзи на Західній Волині. З цього погляду дуже актуальними є проблемні статті та публікації, подані в останні роки К. Бунятян, В. Самолюком, О. Романчуком, О. Позіховським, В. Ткачем. Зокрема, важливі матеріали періоду середньої доби бронзи виявлені у 80-ті роки XX ст. в Середньому Погоринні науковим працівником Нетішинського історико-краєзнавчого музею О. Романчуком (до речі, ним були опубліковані пам'ятки ГЗК Березнівського р-ну Рівненщини [Романчук, 2007]), відкрито курганий могильник біля с. Дорогоща Ізяславського р-ну на Хмельниччині, досліджений І. Винокуром, В. Мегеєм, А. Гуцалом [Винокур, Гуцал, 2011, с.433–465], де виявлено кераміку ГЗК, МК, тшинецько-комарівської культури (і окремі фрагменти посуду бабинської та стжижовської культур). Не менш значні результати розвідок цього дослідника в басейні Горині поблизу Острога, проведені ним та викладачем Острозької національної академії О. Бондарчуком. Проте картина історичного розвитку в середній період доби бронзи цього регіону залишається далеко не повною.

Роль Погориння (транзитна зона) у формуванні городоцько-здовбицької культури як одної зі сполучних ланок між Подністрів'ям та Західною Волиною і Західноволинським Поліссям, напевно, є ключовою.

Серед 17 позначених на мапі польськими дослідниками пунктів пам'яток ранньої протомежановицької фази МК (2400–2200 рр. до н.е.) є кілька відкритих на теренах Західної України: Львів, Климківці, Вікняни, Старий Гвіздець, Велика Плавча [Kadrow, Machnik, 1997, s.14, Рис. 1]. Останній пункт знаходиться поблизу витоків р. Горинь [Свешніков, 1974, рис. 24]. Тобто Ян Махнік та Славомір Кадров, імовірно, вважали Погориння вже в кінці III тис. до н.е. зоною інфільтрації носіїв межановицької культури [Kadrow, Machnik, 1997], хоча тут відомі переважно поховальні пам'ятки з циліндричними кубками, які, як відомо, більше притаманні городоцько-здовбицькій культурі Волині та Волинського Полісся. (До слова, у верхів'ях цієї річки, а саме біля с. Залужжя, знайдено одну з небагатьох добре збережену посудину ГЗК [Свешніков, 1974, рис. 28: 27], дуже подібну до відомої амфори з Городка поблизу м. Рівне. Вона так само має дві ручки, розміщені нижче зрізу вінець та прикрашені подвійними відтисками шнура в кілька горизонтальних рядів, під якими нанесені скісно-вертикальні риси).

Не виключено, що формування ГЗК відбувалося саме в Подністров'ї, на Західній Волині та в Західноволинському Поліссі. Що стосується наявності старожитностей межановицької культури в Погоринні, то можна припустити, що незначні проникнення населення або кераміки в басейн Горині все ж таки відбувалися: Розваж–Кошара, Хорів, Дорогоща [Бунятян, Позіховський, 2011, с. 82–101; Позіховський, Г. Охріменко, В. Охріменко, 2007, с. 726, рис.4: 1, 2]. Міграції носіїв МК на Західну Волинь проходили з заходу на південний захід, тобто через сучасні терени Польщі.

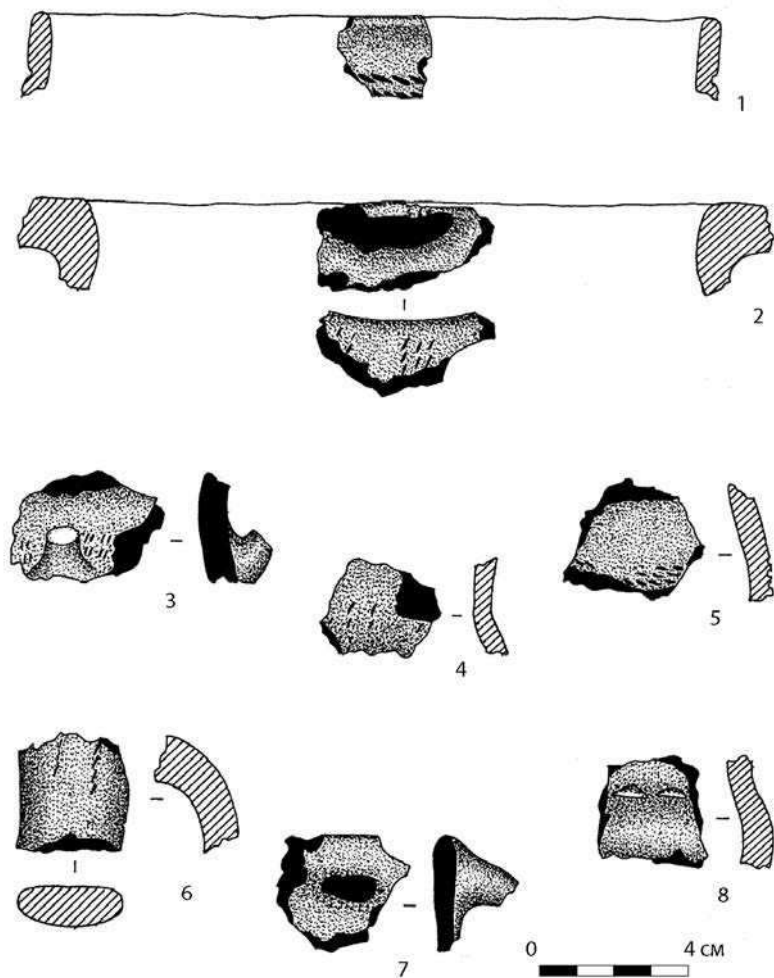
Матеріали з курганного могильника в Дорогощі дослідники (І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей) вважали належними до городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур. Проте Ян Махнік та Славомір Кадров відносили епішнурові матеріали з цього могильника до межановицької культури [Kadrow, Machnik, 1997, рис. 58: 1–8, s. 112]. Одночасно відзначалася певна своєрідність волинського сегменту МК, яка проявляється, зокрема, в керамічних матеріалах: наявності двовулих амфор типу С, D, які рідко трапляються в західному ареалі

МК. Далі автори зазначають, що на Волині, зокрема у східній її частині, риси ранньомежановицької культури “могли зберегтися дещо довше, ніж у Малопольщі, принаймні до середнього періоду класичної фази” МК. А як підтвердження наводяться матеріали з Дорогощі: амфори типу B2, C2, D1 та кубки типу G1, орнаментовані шнуром у ранньомежановицькому стилі, а також вази, прикрашені вертикальними валиками, горнята (garnki) типу А з чотирма гудзами – виступами біля вінець. Але технологічні риси кераміки з Дорогощі, на їх думку, типові для пізньої фази межановицької культури [Kadrow, Machnik, 1997, s. 143]. Таким чином, питання належності матеріалів з Дорогощі до ГЗК чи МК залишається спірним.

В Острозькому районі на Рівненщині в околицях с.Хорів відомо багато пам’яток різних археологічних культур, у тому числі пізнього Трипілля [Позіховський, 2005, с. 293–297]. Ліве надбережжя р. Горинь поблизу села зберігає сліди поселень постшнурових культур. Чотири пункти з матеріалами цієї культури знаходяться на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Горинь. Два з них розташовані на північній стороні тераси в бік села Бродів. Всі пам’ятки багатошарові. Один пункт, розміщений на високому мисі, в 1974 та 1976 роках досліджувався археологічною експедицією Львівського університету під керівництвом М. Пелещишина [Пелещишин, 1998, с.160–192].

Далі подаємо опис матеріалів з околиць с. Хорів, зібраних О. Романчуком у 80-х роках ХХ ст.

Село Хорів, урочище Підлужжя І. Багатошарова пам’ятка доби міді – раннього заліза знаходиться за 1 км на схід від південної околиці села, на полі. З північної сторони поле межує з меліоративною канавою, по якій тече струмок, що витікає із джерел на території села, та дорогою, яка веде на луки. З південної, східної та західної сторін поле оточують меліоративні канали. Вздовж східної сторони поля, із півночі на південь, тягнеться дюнне підвищення. Поряд знаходиться меліоративна канава із залізобетонним містком, а за канавою – вільховий лісок. Уздовж канави до сінокосів проходить ґрунтова дорога.

Рис. 2.42. Хорів, уроч. Підлужжя I, Острозького р-ну Рівненської обл. Фрагменти кераміки ГЗК (1, 2, 4–8), ПТК (3) (за О. Романчуком)

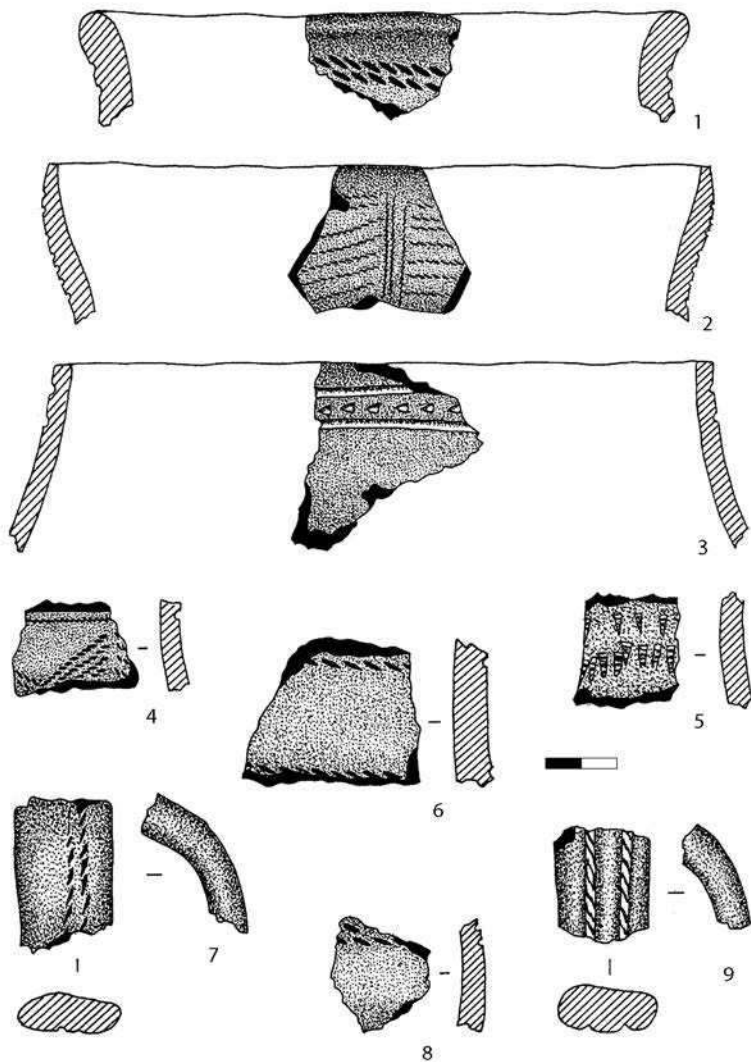

Рис. 2.43. Хорів, уроч. Підлужжя І. Фрагменти кераміки ГЗК (1, 6, 7, 8, 9), СДК (2, 4, 5 ?), ТКК (3) (за О. Романчуком)

Артефакти з відбитками шнура траплялися зрідка на південному кінці дюни. Культуровизначальний матеріал представлений 17-ма фрагментами кераміки з сірою або темносірою поверхнею. Посуд має згладжену поверхню, рідше лощену. Внутрішній бік деяких уламків чорний. В структурі глиняної маси в основному перепалений кремій, рідше трапляється пісок. Випал дво-, тришаровий, середньої якості.

Кераміка з пам'ятки має риси, притаманні городоцько-здовбицькій культурі (?) і складається з горщиків та амфор (*рис. 2.42:1, 2; рис. 2.43:1*). Орнамент нанесено парними, потрійними відбитками шнура (*рис. 2.42: 2, 5, 6; рис. 2.43: 1, 6–9*). Одна посудина орнаментована двома паралельними прокресленими лініями, між якими є ряд із трикутних вдавлень на фрагменті комарівської культури (*рис. 2.43:3*). Два ряди із потрійних вдавлень шнура є на ручці амфори (*рис. 2.42:2*). Плічки горщика орнаментовані рядом нігтевих вдавлень (*рис. 2.42:8*).

Фрагмент шийки горщика складається з горизонтальних відтисків шнура, під якими косі короткі смуги із чотирьох ліній (*рис. 2.43:4*). На вінчику посудини вертикальна смуга із трьох відбитків шнура, по боках якої відтиснуто по 6 горизонтальних тонких теж шнурових ліній (*рис. 2.43:2*) (імовірно, середньодніпровської культури).

У колекції фрагменти ручок з парним (*рис. 2.42:6; рис. 2.43:7, 9*) та потрійним (*рис. 2.42:2*) відтиском шнура. Один фрагмент ручки без орнаменту (*рис. 2.42:7*). Зважаючи на наявні керамічні матеріали, пам'ятка Підлужжя I належить до багатощарових. Тут перебувало населення пізнього Трипілля (*рис. 2.42: 3*), середньодніпровської культури (*рис. 2.43: 2*), ГЗК (*рис. 2.42: 1, 2, 4–7; рис. 2.43: 1, 6–9*), тшинецько-комарівської культури (*рис. 2.43: 3*).

Село Хорів, урочище Підлужжя III. Багатощарова пам'ятка доби неоліту – раннього заліза знаходиться за кілометр на схід від Хорова та за 300 метрів на північ від ґрунтової дороги, що веде на луг. Пам'ятка розміщена на широкому мисі першої лівої надзаплавної тераси річки Горинь. Тераса розглядається. Ґрунт на полі родючий, темно-сірого кольору.

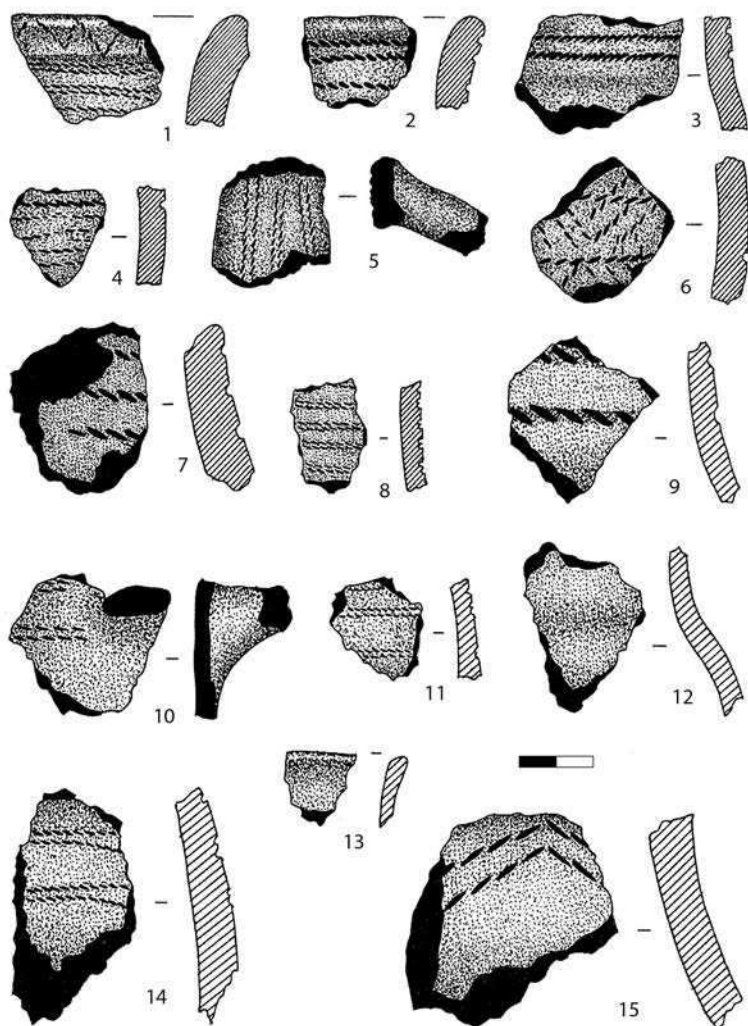

Рис. 2.44. с. Хорів, уроч. Підлужжя III
(за О. Романчуком)

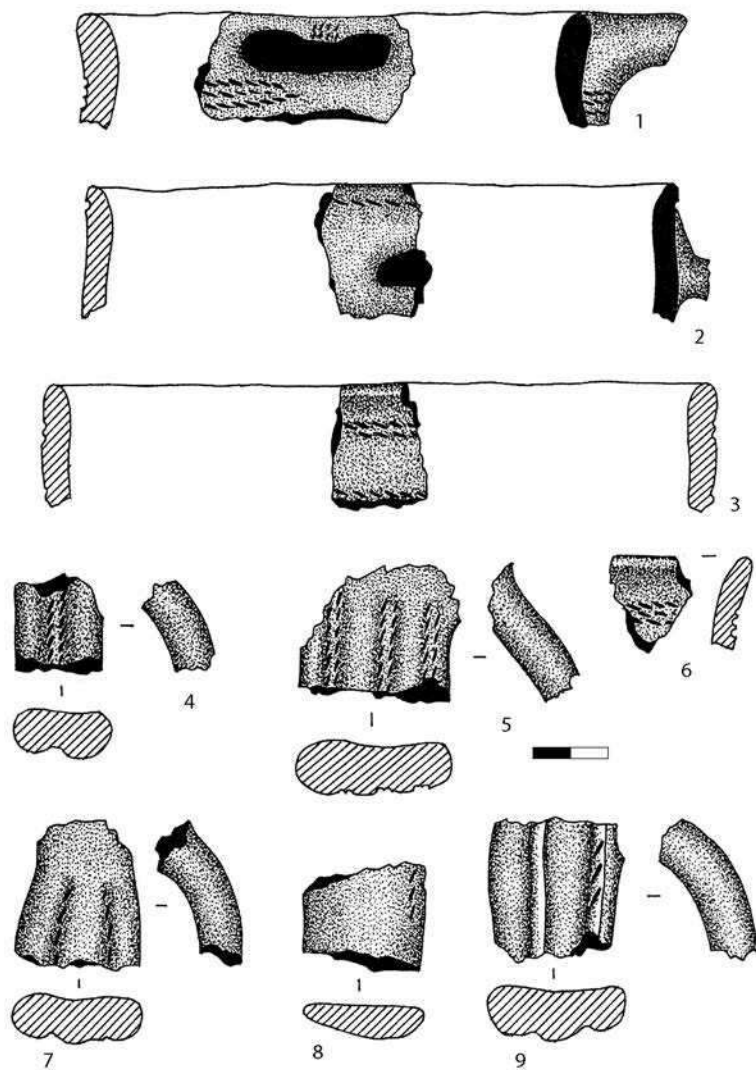

Рис. 2.45. с. Хорів, уроч. Підлужжя III
(за О. Романчуком)

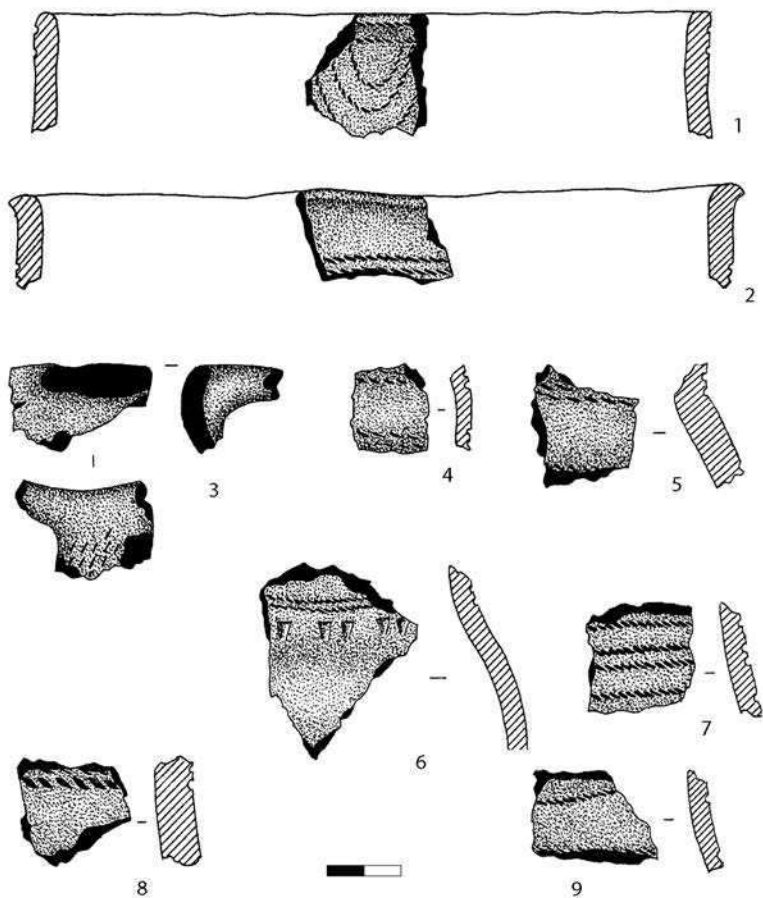

Рис. 2.46. с. Хорів, уроч. Підлужжя III
(за О. Романчуком)

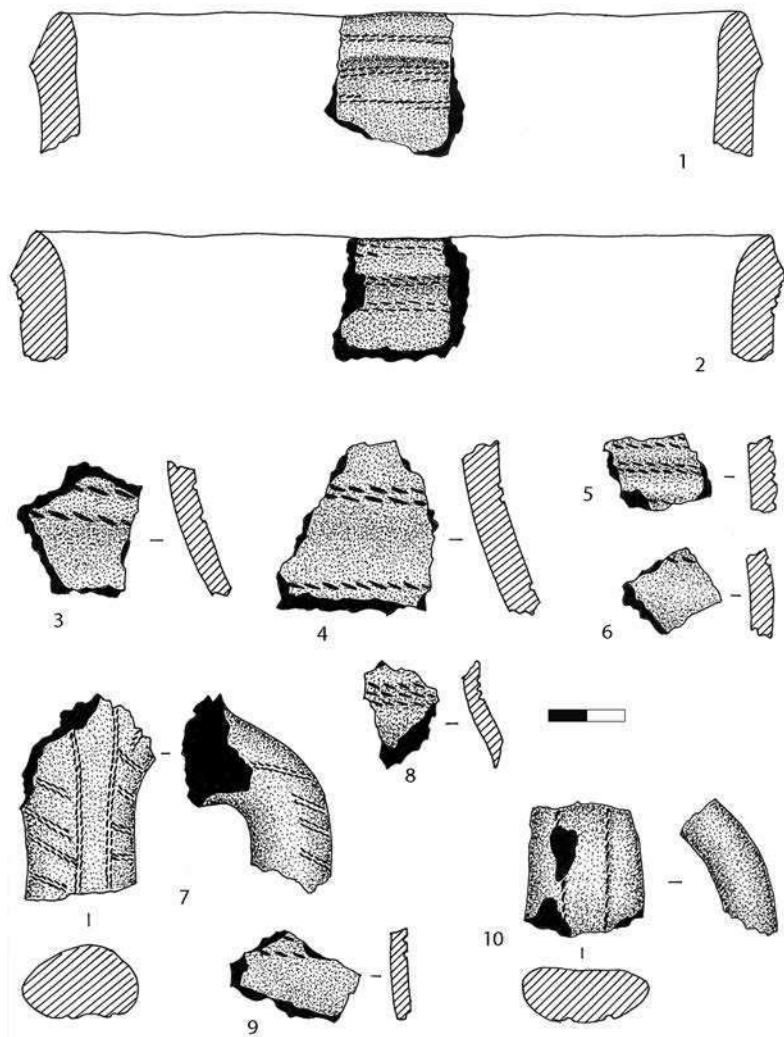

Рис. 2.47. с. Хорів, уроч. Підлужжя IV (?)
(за О. Романчуком)

Скупчення кераміки з відбитками шнура спостерігалися у північній і південній частині діюни – ближче до луку. В південній частині знахідки траплялися частіше. Основна маса кераміки характерна для городоцько-здовбицької культури. Деякі фрагменти можна віднести до посуду стжижовської культури. Майже весь підйомний матеріал сірого, темно-сірого кольорів. Поодинокі фрагменти коричневого, світло-коричневого, коричнево-сірого кольору. В тісті домішки товченого перепаленого кременю. Поверхня черепків бугриста, а частина має згладжену поверхню. Випал дво-, тришаровий.

Зважаючи на велику кількість уламків ручок, вони походять від дворучних амфор, горщиків та циліндричних кубків. Вінчик горщика декорований валиком, над яким трикутний відтиск шнура, а під валиком – горизонтальні смуги шнура (*рис.2.44:1*). На іншій посудині по краю вінчика парний відбиток шнура, до якого знизу примикають концентричні круглі дуги (*рис.2.46:1*). Вінчики інших посудин орнаментовані одинарними або парними відбитками шнура; з точки зору періодизації ГЗК є цікавими одинарні грубі відтиски мотузки (*рис.2.44:7, 9, 15*).

Один фрагмент стінки покритий суцільними відтисками шнура (*рис.2.44:4*). Інший фрагмент декорований горизонтальними одиничними лініями, між якими короткі косі лінії (*рис. 2.44:6*). Бочок горщика орнаментований парними паралельними лініями, під якими ряд із трикутних вдавлень (*рис. 2.46:6*).

На уламках ручок амфор декор із відтисків одинарного, парного шнура; потрійні відтиски є на широкій ручці (*рис. 2.45:1*).

Отже, пам'ятка в уроч. Підлужжя III може бути віднесена до ГЗК, проте насторожує техніка – домішування товченого паленого кременю, що притаманне виробам МК. Фрагмент вінець (*рис. 2.44: 13*) тонкостінного невеликого виробу (імовірно, кубка) може бути одним з аргументів на користь ГЗК.

Село Хорів, урочище Підлужжя IV. Підйомний матеріал зібраний на багат шаровій пам'ятці за 1 км на схід від села на високому мисі першої надзапlavної тераси – підвищення,

яке із заходу вклинюється в ліву заплаву річки Горинь. Мис підіймається над заплавою на висоту до 4 метрів і розорюється. Багатошарове поселення в даному пункті виявлене у 1950-х роках і розкопувалося М. Пелешишиним [Пелешишин, 1987]. Грунт на пам'ятці родючий, темно-сірого кольору.

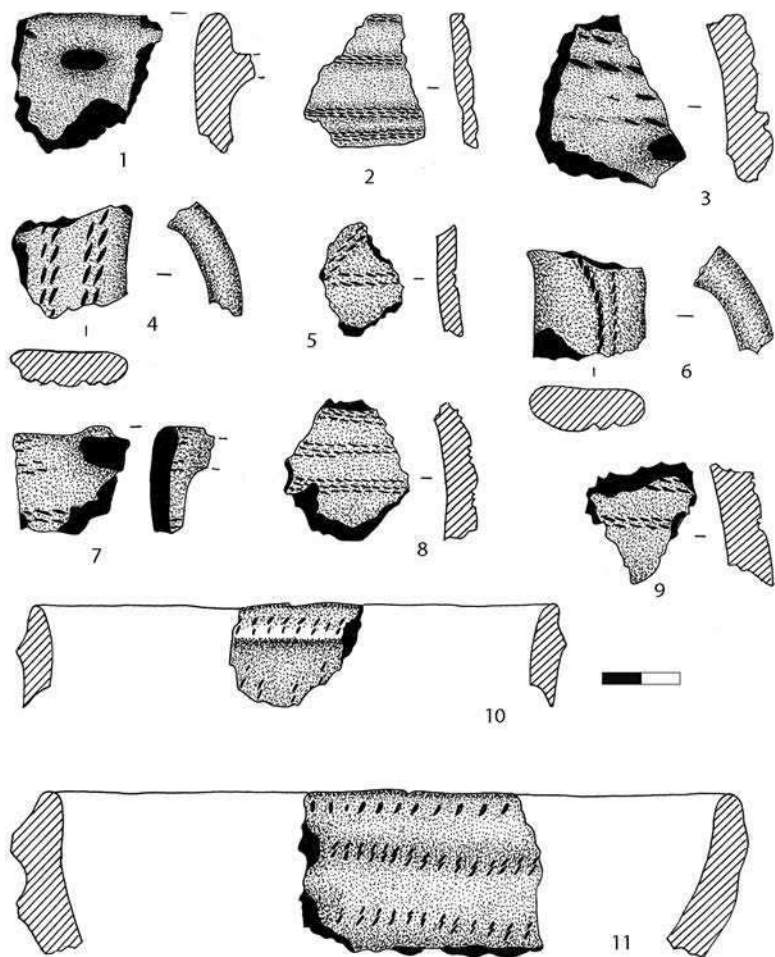
Поверхня вінчика СК (рис. 2.47:1) зовні сіра, а зсередини – чорна. В глиняній масі висока концентрація кварцу у вигляді дрібненьких та більших блискіток. Поверхня частково згладжена. Випал двошаровий, якісний.

Фрагмент іншого вінчика теж СК (рис. 2.47:2) зовні має світло-сіру поверхню з бежевим відтінком. У тісті домішки мікроскопічних блискіток слюди та кварцу, гравію. Поверхня згладжена з двох сторін, шорохувата. Випал двошаровий, якісний. Уламок стінки (рис. 2.47:3) зовні чорний з коричневим відтінком, а зсередини – коричневий. У структурі тіста зрідка простежуються зерна піску, більше мікроскопічних блискіток слюди. Випал одношаровий, якісний.

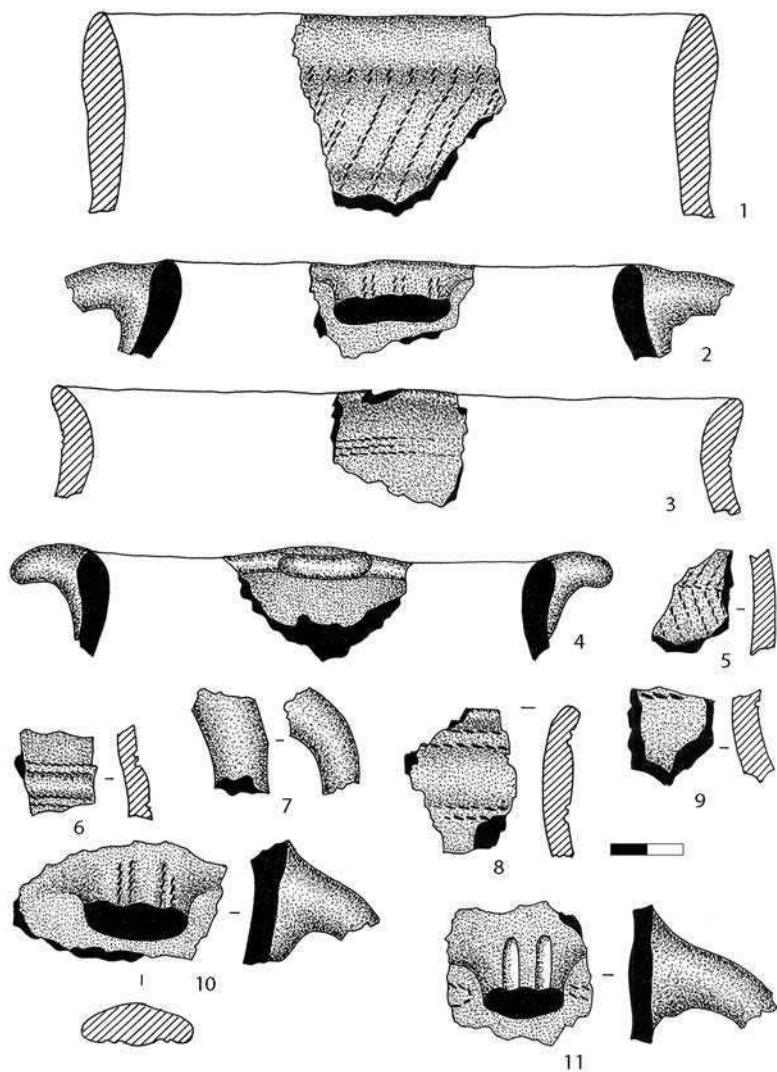
Фрагмент шийки горщика (рис. 2.47:4) з двох сторін коричневого кольору, а серцевина черепка сіра. В глині пісок, блискітки слюди. Випал тришаровий, якісний.

На двох фрагментах посудин (рис. 2.47:5, 6) поверхня з обох боків коричнева, а серцевина – сіра. В тісті пісок. Випал не дуже якісний, тришаровий. Ручка багато декорована (як у виробів СК) подвійним шнуром, світло-коричнева (рис. 2.47:7) з червонуватим відтінком, а серцевина темно-сіра. У структурі глиняної маси пісок. Поверхня шерехата. Випал середньої якості, тришаровий.

Поверхня фрагмента горщика (рис. 2.47:8) з двох сторін чорна, лощена. В тісті пісок. На місці переходу тулуба у шийку стрічка з трьох рядів відбитків тонкого шнура. Випал середньої якості. Уламок стінки (рис. 2.47:9) зовні світло-коричневий, а зсередини – чорний. Поверхня з двох сторін лощена. У верхній частині ряд відбитків шнура. Випал двошаровий, якісний. Фрагмент ручки (рис. 2.47:10) світло-коричневий, а серцевина – сіра. В глині домішки перепаленого кременю. Орнамент із двох смуг відбитків одинарного шнура. Випал тришаровий.

*Рис. 2.48. с. Хорів, уроч. Підлужжя IV
(за О. Романчуком)*

*Рис. 2.49. с. Хорів, уроч. Підлужжя V
(за О. Романчуком)*

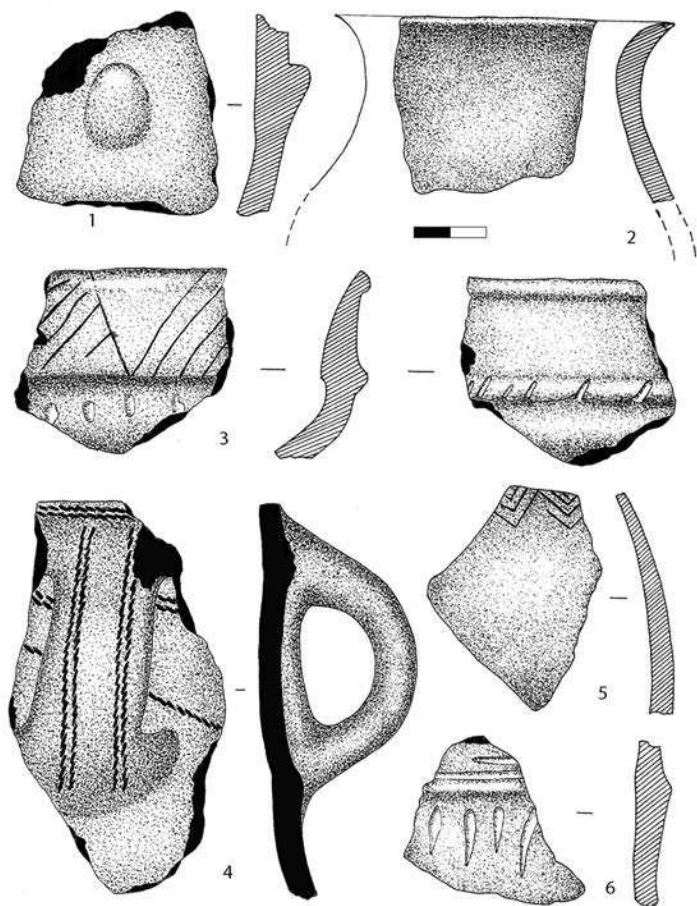
Фрагмент вінчика зі слідами ручки (*рис. 2.48:1*) світло-бежевого кольору. В тісті домішки піску різних фракцій, випал тришаровий. Стінка посудини (*рис.2.48:2*) орнаментована чотирма смугами з потрійних ліній тонкого шнура. Уламок стінки має поверхню, покриту одинарними лініями з відбитків товстого шнура. Зовнішня поверхня сіра, а внутрішня – чорна. В тісті пісок різних фракцій.

Фрагмент ручки (*рис. 2.48:4*) сірого кольору, а на зламі – темного. В глині пісок різних фракцій, випал середньої якості. Стінка посудини (*рис. 2.48:5*) сірого кольору, а на зламі темно-сіра. Поверхня згладжена. Орнамент складається з парних прямих і кутових смуг. У тісті незначна домішка піску. Випал тришаровий. Уламок ручки (*рис. 2.48:6*) плямистий – сірий, темно-сірий. Вздовж ручки орнамент із парного відбитка шнура. У глиняній масі високий відсоток дрібного перепаленого кременю. Випал одношаровий, якісний. Фрагмент вінчика (*рис. 2.48:7*) зі слідами від ручки, з двох сторін світло-коричневий, а серцевина – сіра. В тісті незначна домішка піску. Поверхня згладжена. Випал якісний.

Уламок стінки (*рис. 2.48:8*) декорований трьома смугами із трьох ліній-відтисків. Поверхня зовні світло-коричнева, а з внутрішньої сторони – чорна, шорохувата. В глиняній масі незначна домішка піску і великий відсоток мікроблискіток слюди. Випал двошаровий, якісний. Фрагмент стінки (*рис. 2.48:9*) зовні бежевого кольору, а з внутрішньої сторони – темно-сірий. Орнаментований парними відбитками шнура. В глиняній масі пісок. Випал двошаровий, якісний.

Вінчик горщика (*рис. 2.48:10*) має потовщену манжетку, вище якої горизонтальний ряд, утворений короткими вертикальними відбитками шнура. Нижче валика – такий самий ряд відтисків. Поверхня з двох боків сіра, шерехата. Серцевина черепка темно-сіра. В тісті шамот. Випал тришаровий, якісний. Зовнішня поверхня фрагмента миски (*рис. 2.48:11*) темно-сірого кольору, шорохувата, а внутрішня – сіро-коричнева, згладжена. В глиняній масі поодинокі домішки шамоту та поодинокі блискітки слюди. Випал двошаровий. Обидва вінчики належать до СК.

Рис. 2.50. с. Хорів, уроч. За озером (за О. Романчуком)

Фрагменти кераміки з багатошарової пам'ятки Підлужжя IV належать переважно до ГЗК і походять від дворучних амфор та інших виробів. Проте несподіваним моментом тут є яскрава збірка з кількох орнаментованих вінчиків та ручок від горщиків та амфор СК (рис. 2.47: 1, 2, 7; рис. 2.48: 10, 11). Вінчики мають валикоподібне гострореберчасте потовщення нижче від зрізу, а фрагмент миски – горизонтальні заокруглені валики на весь виріб (впливи бабинської культури) (рис. 2.48:

II). Остання обставина вельми важлива, оскільки в надбережжі Горині старожитності СК були майже невідомі. Очевидно, або носії СК змінили населення ГЗК або жили з ними поруч. Відповідь на цю дилему можуть дати розкопки.

Село Хорів, урочище Підлужжя V. Багатошарова пам'ятка знаходиться за кілометр на схід від шосе Острог–Оженіно, від якого через поля іде ґрунтова дорога в бік заплави річки Горинь. На північ від дороги вздовж заплави розміщені хати села Бродівське.

Поселення знаходиться в північному куті поля, яке з півночі межує з ґрунтовою дорогою, що іде від шосе. Зі східної сторони поле підходить до заплави річки Горинь, а з південної тягнеться вздовж заплави. Із західного боку поля проходить меліоративна канава, за якою городи жителів сіл Хорів, Бродівське. Ґрунт на пам'ятці супіщаний, темно-сірий, родючий.

Матеріали з уроч. Підлужжя V опублікував О. Позіховський. Цей пункт у нього значиться як Підлужжя–4. Опис деяких фрагментів посуду подаємо нижче. Керамічний комплекс з пам'ятки Хорів–Підлужжя V може походити від виробів кількох культур епішнурового періоду. До стжижовської культури належить фрагмент вінець великої амфори з короткими горизонтальними та подвійними навскісними відтисками шнура (рис. 2.49: 1), а також, можливо, бічний фрагмент посудини зі шнуровим орнаментом (рис. 2.49: 5). Уламок вінця з підовальним виступом залишився від горщика межановицької культури (рис. 2.49: 4). Решта уламків – від межановицьких (?) або городоцько-здовбицьких виробів (рис. 2.49: 2, 3, 6–11). З уроч. За озером (неподалік с. Хорів) є керамічні матеріали кількох періодів: енеоліту (рис. 2.50: 1, 2, 5), доби бронзи – ГЗК (рис. 2.50: 4), тшинецько-комарівської культури (рис. 2.52: 6)), а також залізного віку (рис. 2.50: 3).

З описаної колекції кераміки, що походить з околиць с.Хорів Острозького р-ну можна зробити попередній висновок про наявність тут матеріалів різних періодів та культур. Зокрема, до ранньої бронзової доби належить фрагмент посудини середньодніпровської культури, до середнього періоду доби бронзи – уламки посуду городоцько-здовбицької культури.

ри, невелика збірка стжижовської та один фрагмент межановицької посудини (раніше матеріали двох останніх культур тут були мало відомі). Найвні також уламки посуду тшинецько-комарівської культури. Загалом лівий берег Горині біля названого села був, очевидно, з багатьох причин вигідним для людності різних часів. Тим і пояснюється порівняно значна його заселеність у III – II тис. до н. е.

У кінці III – до середини II-го тис. до н.е. (2400–1600 рр. до н.е.), як можна попередньо судити з одержаних завдяки розкопкам М. Пелещишина, О. Позіховського, розвідок О. Романчука, О. Бондарчука, Г. Охріменко (*рис. А.28 – рис.А.37*) та ін. матеріалів, основним населенням були носії городоцько-здовбицької культури. Поки що важко сказати, наскільки чисельними вони були і в які періоди спостерігалось їх кількісне зростання (що такі пам'ятки існували, свідчать матеріали з околиць Хорова, Розважа, Дорогощі та ін.). Проте шляхи переселення на північ – до межі малозаселених в той час Волині та на Полісся (лесової та зандрової зон) проходили, ймовірно, тут берегами р.Горинь та надбережжями Стиру, Західного Бугу. Тобто зоною першопочаткового формування людності ГЗК могло бути Подністров'я та Верхнє Погориння, звідки в силу певних обставин (зокрема, не виключено, і кліматичних факторів) відбувалося розселення на північ. Для підтвердження цієї гіпотези, як і загалом для повнішого вивчення історії розвитку ГЗК, потрібні дослідження закритих комплексів, датування достовірних матеріалів тощо.

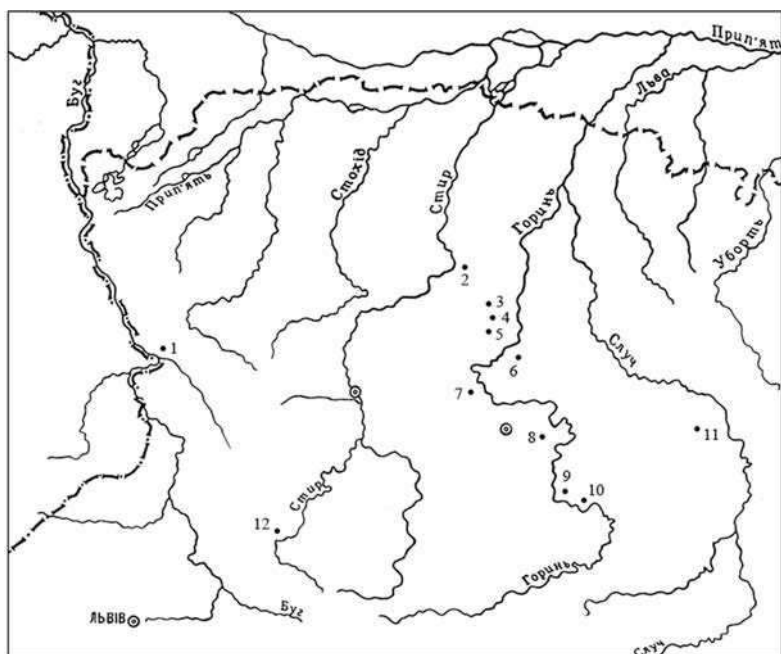
1. Бунятян К. *Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація* / К. Бунятян // *Археологія*. – 2008. – № 3. – С. 10–20.
2. Бунятян К. *Західні мігранти в Середній Наддніпряниціні близько середини 3 тис. Cal. BC* / К. Бунятян // *Матеріали та дослідження археології Східної України: зб. наук. праць / за ред. С.М. Санжарова*. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – Вип. 7. – С. 92–94.
3. Бунятян К. *Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи* / К. Бунятян // *Археологія*. – 2013. – № 1. – С. 33–50.

4. Бунятян К. Нові пам'ятки городоцько-здовбицької культури в Середньому Погоринні / К. Бунятян, О. Позіховський // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2011. – № 4. – С. 84–94.
5. Бунятян К. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. Бунятян, О. Позіховський // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 82–101.
6. Винокур І. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогоща на Волині / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Записки наукового товариства ім. Шевченка – Т. ССXXXV. – Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 433–465.
7. Винокур І. Могилишки доби бронзи в Погоринні / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2011. – С. 151–157.
8. Пелецишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру / М. Пелецишин // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 160–192.
9. Позіховський О. Керамічні матеріали з пам'ятки Розваж-Кошара на Острожчині / О. Позіховський, Г. Охріменко, В. Охріменко // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 710–726.
10. Позіховський О. Матеріали до каталогізації пам'яток Трипільської культури Середнього Погориння / О. Позіховський // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 293–297.
11. Романчук О. Пам'ятки доби бронзи в районі Полісся / О. Романчук // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 534–570.
12. Самолюк В. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури / В. Самолюк // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 26–37.
13. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 115 с.
14. Kadrow S. Kultura mierzanowiecka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik // Prace komisji archeologicznej. – Kraków: Polska Akademia nauk – oddział w Krakowie, 1997. – № 29. – 192 s.

2.3. Керамічні кубки городоцько-здовбицької культури

Г. Охріменко, Н. Скляренко

У фондах Волинського краєзнавчого музею, в археологічному музеї Східноєвропейського університету ім. Лесі Українки, Маневицькому краєзнавчому музеї зберігається рідкісна колекція кераміки городоцько-здовбицької культури (ГЗК) з околиць сіл Осова, Великий Мідськ, Майдан-Липно, з Волинського Полісся (крім с. Мерва Горохівського р-ну) та інших місць (рис. 2.51). Особливо показовою для цієї культури є збірка фрагментів посуду від кубків підциліндричної форми, які характерні для керамічного комплексу ГЗК.

Рис. 2.51. Поширення кубків ГЗК на Західній Волині та Західноволинському Поліссі: 1 – Устилуг; 2 – Балаховичі; 3 – Осова; 4 – Майдан-Липно; 5 – Берестяни; 6 – Кам'яна Гора; 7 – Городок; 8 – Ясне; 9 – Острог; 10 – Нетішин; 11 – Новий Корець; 12 – Мерва (за Н. Скляренко)

Проблеми городоцько-здовбицької культури є одними з найактуальніших в історії доби середньої бронзи Західної Волині. Лише докладний аналіз кераміки (зокрема кубків) цієї культури та порівняння її з аналогічними виробами межановицької культури допоможе з'ясувати походження, еволюцію етнічних груп окресленого регіону в XXIII–XVI ст. до н. е.

У 2008 р. в журналі “Археологія” з'явилася стаття К.Бунятян [Бунятян, 2008, с. 10–12], в якій категорично заперечувався погляд, що городоцько-здовбицька культура є локальним варіантом межановицької культури. Критиці піддавалася концепція проф. Я. Махніка (Краків) про панування пам'яток межановицької культури на території від басейну Вісли до Горині. Ця проблемна ситуація ускладнюється ще й тим, що носії ГЗК та МК синхронно співіснували на Західній Волині досить довгий час – приблизно з XXIII ст. до н.е. (або й XXIV ст. до н.е.) до XVI ст. до н.е., і на певних територіях могли з'являтися старожитності синкретичного характеру. Наприклад, на Дубенщині В.Ткачем виявлено чимало пам'яток МК, де остання, за його словами, вступала також у взаємодію зі стжижовською та бабинською культурами [Ткач, 2007, с. 571–709].

Етнічне оточення ГЗК складалося також із старожитностей пізніших груп культури кулястих амфор, культури шнурової кераміки (КШК), крім того, стжижовської, бабинської культур. У місцях їх довгочасного проживання формується кераміка із синкретичними ознаками (напр., в районі м. Дубно [Там само, с. 571–709]). Запозичення помітні також в інших проявах діяльності носіїв ГЗК. Внаслідок цього часто складно розрізнити посуд МК та ГЗК. Проте однією із стійких та показових рис ГЗК є кубки, які в МК рідкісні. Кубки (та інші вироби) ГЗК важливі також і як хронологічний індикатор: оздоблення виробів потрійним шнуром вказує, ймовірно, на їх більш ранній час, а подвійним – на пізніший [Бунятян, 2008, с. 17; Бунятян, 2013, с. 40; Самолюк, 2009, с. 35]. Нам мало відомо про знахідки кубків у басейні Західного Бугу, верхів'ях Прип'яті. Хоча кераміка ГЗК за Західним Бугом виявлена [Свешніков, 1974, с. 80; Бунятян, 2013, с. 36].

Припускаємо, що приблизно від 2400–2300 рр. до н. е. старожитності з традицією культури шнурової кераміки стають більш масовими на Волинському Поліссі та Волині. Їх можна пов'язувати з городоцьким етапом городоцько-здовбицької культури, за І. Свешніковим (протомежановицькою, ранньомежановицькою – за Я. Махніком). Занепад здовбицьких традицій городоцько-здовбицької культури, імовірно, припадає на XVIII–XVI (XV–?) ст. до н. е., коли тут з'являються і посилюються племена східнотшинецької культури [Самолук, 2007, с. 58].

Можна відзначити певний розквіт цих спільнот на згаданій території, що було зумовлено, напевне, сприятливими природними умовами, багатими лісами, водоймами, наявністю родючої землі, а також корисних копалин. Так, в межиріччі Стиру та Горині в той час відомі були поклади базальтів, міді – біля сіл Великий Мідськ, Полиці, Янова Долина та ін. У Великомідському мікрорегіоні від часу волино-люблінської до лужицької культур бачимо постійну присутність людності різних етнічних груп. На це вказують знахідки кераміки та знарядь праці. Особливо багато трапляється артефактів городоцько-здовбицької культури, зокрема кераміки, оздобленої переважно шнуровим орнаментом. На жаль, стаціонарними дослідженнями вони тут (як і загалом на Західному Поліссі) вивчалися мало [Ginter, 1965, s. 33–55].

На даний час найбільша кількість кубків ГЗК виявлена у згаданому Великомідському регіоні. Важливим у контексті вивчення пам'яток ГЗК є керамічний матеріал із сіл Осова та Майдан-Липно, що знаходяться поблизу с. Великий Мідськ.

Село Осова Костопільського району Рівненської обл. розташоване в особливому місці. Навколо нього є чимало більших і менших боліт, переважно неглибоких. Вони чергуються з піщанистими ділянками полів, підвищених дюн, які іноді утворюють більш високі кількакілометрові гряди. І тепер тут, в лісах та чагарниках, водиться чимало звірини, птахів. Ліси винятково багаті на гриби, ягоди, ліщинники, але найбільш привабливими для населення доби бронзи були тутешні поклади кременю, базальту та міді. Від села Осова вони розта-

шовані приблизно за 8 та 12 км на схід, біля сучасного с. Великий Мідськ цього самого району. Поклади базальту виходять на поверхню у двох місцях: на березі р. Млинок (ліва притока Горині) та в уроч. Гута (ближче до с. Осова). Ці родовища міді експлуатувалися ще з часів енеоліту [Археологія..., 1990, с. 68]. Поряд з виходами базальтів в уроч. Гута, як уже зазначалося, знайдено кераміку волино-люблінської культури. Окремі фрагменти кераміки культури лійчастого посуду виявлено в уроч. Стороживка біля с. Осова, у тому ж місці були крем'яні, середньої величини пластини (деякі зі струменевою ретушшю) та енеолітичні скребки на пластинах (5 екземплярів зберігається в Маневицькому краєзнавчому музеї).

Ріст населення в цих місцях, як видно із археологічних артефактів, зібраних на дюнах, припадає на час городоцько-здовбицької культури (≈2300–1600 рр. до н. е.). Можна припустити, що виявлена кераміка належить до різних її періодів: раннього та пізнього. Серед виробів виділено такі форми: горщики, амфори, кубки тощо. Колекція останніх (кубків), знайдених у розвалах або у фрагментах, з цього мікрорегіону є найбільшою серед відомих пам'яток ГЗК Західної Волині [Охріменко, 2005, с. 122–163; Охріменко, 2007, с. 277–305; Охріменко, 2011, с. 8–13]. Вони, швидше за все, походять із зруйнованих поховань та поселень. До поховань можуть належати два кубки, знайдені біля водонапірної башти на глибині 0,6–0,7 м в уроч. Стороживка та один виріб поблизу сучасного кладовища (рис. 2.53: 3, 4). Два кубки виявлено в житлі СК, відкритому в уроч. За Корчі (рис. 2.53: 1, 2; рис. 2.56: 5). Один з них світло-коричневого кольору, має висоту 9,8 см, діаметр верху – 9,5 см, діаметр дна – 8,6 см (рис. 2.53: 2). У верхній частині він прикрашений горизонтальними парними рядами відтисків шнура. Збоку є виступ для тримання. Виріб має домішку піску, блискучої жорстви.

Інший кубок темного кольору (рис. 2.53:1), висота його 9,1 см, діаметр верху – 11,5 см, дна – 8,8 см. На ньому є овальна ручка (ширина – 1,8 мм), прикрашена під вінцем у верхній частині подвійними відтисками шнура (нанесеними двічі, проте один ряд перерваний), нижче від яких видно ряд верти-

кальних відтисків лопаточки. Це рідкісний тип оздоблення для кубків. У тісті середня домішка товченої жорстви. Дещо подібний виріб наводить І. Свешніков [Свешніков, 1974, с. 108, рис. 36: 2], інший – М. Пелешишин [Пелешишин, 1998, с. 166, рис. 3: 1].

Ще один відомий кубок (рис. 2.53: 3) викопано на глибині приблизно 1,3 м в уроч. Стороживка (на сучасному цвинтарі) у 2003 р. і передано до Волинського краєзнавчого музею колишнім учнем Майдан-Липненської школи А. Снітком. Ним же за 200 м на схід в піщаній ямі знайдено ще один подібний виріб. Інший – цілий – виявлено в 1982 р. біля корівника під час вибирання піску для потреб будівництва на глибині 0,6 м (рис. 2.55: 2). Великий фрагмент кубка (ручка і частина від вінця до дна) походить з уроч. Осівка (рис. 2.56: 2).

Отже, майже всі кубки знайдено поряд із с. Осова на піщаних полях та дюнах, висота яких над рівнем боліт до 1–2 м. Ці підвищені місця простягнулися на відстань до 4 км із заходу на схід північніше села.

Порівняно довгий час екзистенції городоцько-здовбицької культури на Західній Волині та Західноволинському Поліссі (прибл. 2400 (?) / 2300 рр. до н. е. – 1600 рр. до н. е.), тобто щонайменше 900 років, змушує більш пильно подивитися на це етнокультурне явище. Її не надто чисельні пам'ятки фіксуються переважно у межиріччі Стиру та Горині. В західному та центральному ареалах поширення ГЗК вона більше контактує з межановицькою культурою, зокрема в районах виходу волинського кременю: Хрінники, Волиця Страклівська та ін.

Серед матеріалів поселення Майдану-Моквинського немає фрагментів від кубків. Цей посуд, як сказано вище, використовували здебільшого в похованнях, інколи його виявляли в об'єктах, напр.: Зозів II, яма № 21 [Свешніков, 1974, рис. 36: 1, 2], житло СК з с. Осова, уроч. За Корчі та ін. У цьому контексті важливими питаннями є особливості формування ГЗК, пунктирів міграційних шляхів, якими це населення могло прийти на Західну Волинь та Західноволинське Полісся: напевно, з півдня (на відміну від носіїв межановицької культури, що з'явилися тут із заходу та південного заходу). Вірогідно, що ці

переміщення відбувалися з Подністров'я, наприклад, вздовж лівобічних допливів Дністра до верхів'їв Стиру та Горині і далі на північ. Знахідки кубків з с. Мерва Горохівського р-ну, м. Нетішин (уроч. Козацькі Могили [Самолук, 2009, рис. 6: 3], с. Розваж–Кошара [Бунятян, 2011, с. 88, рис. 6: 10], с. Кам'яна Гора [Самолук, 2009, рис. 3: 2], с. Новий Корець (басейн Случі) [Там само, рис. 8: 3], м. Острог [Там само, рис. 9: 1], с. Ясне Гошанського р-ну [Там само, рис. 13: 3] вказують на імовірність цих напрямків. Як сказано, села Осова та Майдан-Липно знаходяться приблизно по центру між річками Стир та Горинь на відстані орієнтовно 20–30 км.

Кубки ГЗК Західної Волині та Полісся (Зозів II [Свешніков, 1974, с. 1–3, рис. 36: 1, 2] та ін.) досить подібні до кубків пізнього етапу подільської групи КШК [Там само, рис. 15: 1, 4, 15, 16, 21; рис. 16: 11, 14, 16; рис. 17: 21].

I. Свешніков поділяв кубки на два типи: з петельчатою ручкою (тип 1: Хоростків, Качанівка – курган 4; Стригани, Студениця – в кам'яній гробниці; Кошиловці) та з вертикальним або горизонтальним виступом (Качанівка – курган 3, курган 2; Буглів, Гвіздець – курган 2; Клинківці, Стерня). Більшість кубків прикрашені шнуровим орнаментом, розрідженими одинарними відтисками, а також парними та потрійними. В останніх випадках вони утворюють смуги [Там само, с. 61–63].

Вихідним типом кубків ГЗК могли бути “пухари” типу VI з території Малопольщі чи сусідніх територій [Włodarczak, 2006, tabl. XI]. Традиція їх виробництва поширюється, як бачимо, в Подністров'ї – в підкарпатській культурі шнурової кераміки [Свешніков, 1974], проте спорадично посудини подібного до ГЗК типу трапляються і в ареалі виникнення межановицької культури, як наприклад, кубок з ручкою, оздобленою подвійними відтисками шнура в три смуги, який подають А. та Я. Махнікове [Machnikowie, 1987, гус. 29: d]. Подібним за формою та декором до кубків з сіл Осова та Майдан-Липно є виріб із Сіяжево (пункт 1, Куяви), поданий у статті Я. Чебрешука та М. Шмит. Його віднесено до культури шнурової кераміки. Кубок прикрашений чотирма пасмами подвійного шнура [Czebreszuk, 2010, с. 212, гус. 7].

Ще одна характерна деталь: кубки, як і інші керамічні виробу ГЗК, мають домішку піску, жорстви з граніту та інших порід каменю, зрідка шамоту (остання домішка притаманна виробам стжижовської культури Полісся). Але додавання паленого товченого кременю тут практикувалося досить рідко. Натомість, домішка крем'яної жорстви – важлива ознака належності посуду з відбитками шнура до межановицької культури, зокрема басейну Ікви [Ткач, 2007, с. 577]. Колір останніх здебільшого темно-сірий, темний, у ГЗК – коричневий.

На сьогодні, за нашими даними, кубки ГЗК та їх фрагменти, прикрашені шнуровим орнаментом або без нього (рис. 2.54; рис. 2.52; рис. 2.56 – рис. 2.58), із цього мікрорегіону відомі з таких пунктів (табл. 2.1):

1. с. Балаховичі Володимирецького р-ну Рівненської обл.

У 1981 р. південніше села, на березі р. Стир, знайдено фрагменти кубка ГЗК, діаметром 10 см. Уламки прикрашені потрійними рядами відтисків шнура, відбитих неглибоко. Товщина їх – 4 мм. Зовнішня поверхня світло-коричнева, на зламі всередині черепок темний. Поверхня виробу вирівняна відносно добре. В тісті наявна невелика домішка піску та дрібної жорстви (рис. 2.58: 6).

2. с. Берестяни Ківерцівського р-ну Волинської обл.

У 1985 р. виявлено фрагмент кубка (діаметр 11 см), декорованого смугами відтисків шнура із шести рядів. Між ними інтервал до 1 см. Колір зовнішньої поверхні цеглястий, внутрішньої – сіро-коричневий, всередині на зламі – темний. Середня домішка дрібного піску. Поверхня вирівняна відносно добре, товщина 6 мм (рис. 2.58: 2).

3. с. Осова, уроч. Накоти. У 2001 р. підібрано фрагмент посудини діаметром 8 см, прикрашений потрійними відбитками тонкого шнура. Зовні колір цеглястий, зсередини – сіро-коричневий, на зламі – темний. Середня домішка товченого граніту, товщина стінок 5 мм, поверхня вирівняна недостатньо (рис. 2.58: 4).

4. с. Осова, уроч. Накоти. 2002 р. знайдено фрагмент вінчика кубка (діаметр 10 см), прикрашений потрійними смугами відтисків шнура, які розміщені один від одного на відста-

ні 7–10 мм. Зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору, внутрішня – коричнева. В середині на зламі черепок темний. Невелика домішка дрібного товченого граніту. Товщина стінок 0,6 мм. Поверхня слабо вирівняна (рис. 2.58: 3).

5. с. Осова, уроч. Стороживка. У 1981 р. піднято фрагмент вінчика діаметром 8 см. З обох боків колір сіро-коричневий, видно невелику домішку крупних зерен граніту, піску. В середині на зламі колір темний. Товщина стінок 6 мм. Орнамент складається з подвійних рядів відтисненого шнура.

6. с. Осова, уроч. Стороживка. У 1981 р. знайдено пошкожене дно кубка діаметром 5,9 см. З обох боків колір коричневий, на зламі – темний. Невелика домішка дрібно товченої жорстви. Поверхня не особливо ретельно вирівняна. Край дна заокруглений.

7. с. Осова, уроч. Криничка 1. 1980 р. знайдено бічний фрагмент кубка діаметром 8 см. Прикрашений смугами з потрійних дрібних відбитків шнура, інтервал між якими 6–8 мм. З обох боків колір коричневий, в середині – темний. Значна домішка дрібного піску. Зовнішня поверхня вирівняна краще (рис. 2.58: 8).

8. Вже згаданий кубок з уроч. *Стороживка (с. Осова)* виявлено під час копання могили на сучасному цвинтарі села Осова. Він має висоту 6,8 см, діаметр вінець $\approx 7,8$ см (підовальний). Діаметр дна – 7,5 см. Зовні та в середині поверхня коричнева з темним, на зламі черепок темний. Кубок прикрашений трьома рядами потрійних тонких відтисків шнура. Ручка відбита. Вона з'єднувала край вінець з нижньою частиною посудини. В тісті незначна домішка дрібно товченого кремню та дрібного піску. Поверхня виробу старанно вигладжена.

В усіх випадках випал здійснювався, ймовірно, на відкритому вогнищі.

9. Ще один згадуваний фрагмент кубка (від дна до вінчика з ручкою) походить з уроч. *Осівка біля села Осова* (1978 р.): діаметр дна ≈ 9 см, висота – 8,9 см. Діаметр вінець, імовірно, дещо більший від дна. Зовнішня поверхня сіро-коричнева, на зламі темна. Товщина стінок – 0,6–0,7 см. Дно тонке – 0,4–0,5 см. Поверхня вирівняна. В тісті невелика домішка жор-

стви – паленого, товченого кременю. Кубок прикрашений подвійними відбитками шнура, нанесеними тричі. На ручці відтиснуті дві смуги здвоєного шнура (рис. 2.56: 2).

10. У культурному шарі зруйнованої кар'єром пам'ятки доби бронзи *Кругле Поле* (поблизу с. Майдан-Липно) знайдено фрагменти вінець та дна невеликого кубка: діаметр вінець – 8 см, діаметр дна дещо менший – 7,7 см. Ймовірна висота його близько 7 см, товщина стінок – 4–5 мм. Кольори такі ж, як і в описаних вище виробів – зовні коричневі, на зламі темні. В тісті середня домішка піску. По всій поверхні кубок оздоблений паралельними відтисками шнура, розміщеними на відстані 1–0,8 см один від одного. Тобто орнаментальних смуг могло бути сім. Поверхня вирівняна відносно добре (рис. 2.58: 1).

11. З цієї ж багатошарової пам'ятки – *Кругле Поле* – походить ще один фрагмент вінець мініатюрної посудини (діаметр її вінець $\approx$ 8 см). Товщина стінок – 0,3 см. Колір – темно-коричневий. На зламі темний. В тісті середня домішка піску.

12. На поселенні *Кругле Поле* у 2005 р. в культурному шарі виявлено придонний уламок кубка, діаметр дна якого, напевно, менший від діаметра вінець, тобто стінки його не були вертикальними. На висоті 2,4 см від дна нанесені подвійні відбитки тонкого шнура з інтервалом приблизно 8 мм. Колір зовнішніх боків темно-коричневий, на зламі – темний. Поверхня вирівняна. Товщина стінок 4–5 мм. В тісті наявна невелика домішка піску та дрібно товченої жорстви.

13. З уроч. *Кругле Поле* походить фрагмент вінця посудини діаметром 12 см, можливо, кубка. Товщина стінок – 6 мм. Специфіка його полягає в оформленні краю вінець – вони злегка вигнуті назовні й потоншені (рис. 2.58: 5). Решта ознак аналогічна вищеописаним. У тісті невелика домішка жорстви з граніту, зовні колір коричневий, всередині темний. Поверхня вирівняна краще із зовнішнього боку. Від самого вінця виріб прикрашений здвоєними відтисками шнура.

14. З цього ж уроч. *Кругле Поле* походить ще один уламок вінця, або кубка, або амфори. Товщина стінок – 7 мм, діаметр вінця – 12,2 см, зовнішня поверхня його вигладжена до блиску. В тісті мало зерен граніту. Зовнішня поверхня коричнева,

внутрішня – темна. Виріб декорований потрійними відтиска-ми шнура (рис. 2.58: 7).

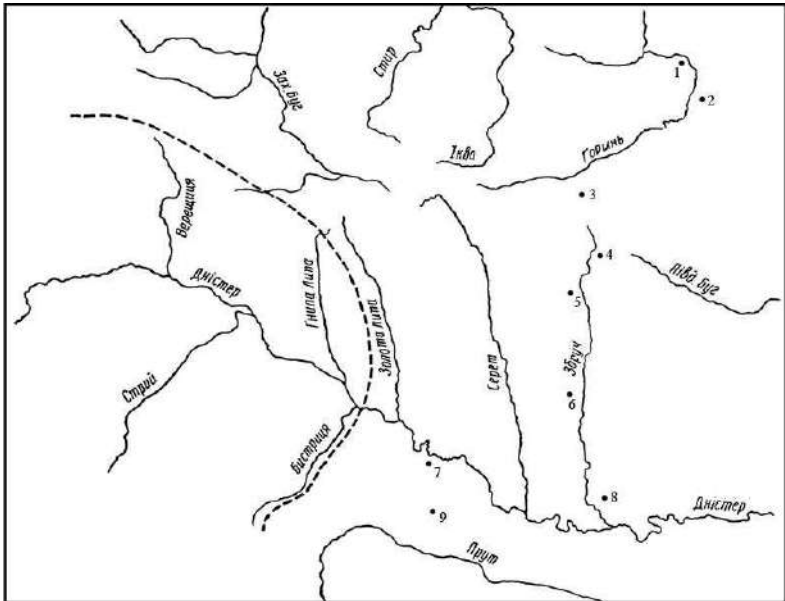
У розв'язанні дилеми городоцько-здовбицька – межановицька культура на території Західної Волині та Волинського Полісся вагомим аргументом самотутності ГЗК є така чисельна категорія посуду, як кубки. Вони відомі серед ранньошнурових комплексів, дуже рідко – межановицьких, але досить поширені в комплексах старожитностей (зокрема поховальних) саме ГЗК. Керамічні вироби – кубки ГЗК – можна поділити на кілька типів: 1) високі, низькі; 2) орнаментовані, неорнаментовані; 3) з ручками, без ручок; 4) з виступами, замість ручок.

Як пише К. Бунятян, кубки ГЗК відзначаються великою варіантністю за розмірами, товщиною стінок, циліндричною чи розхиленою або розширеною зверху формою, орнаментом [Бунятян, 2008, с. 10–20]. Ці вироби (здебільшого з ручками або виступами) декоровані: а) потрійними відбитками шнура; б) подвійними; в) розрідженими рядами одинарних відтисків; г) орнаментом у верхній частині; г) по всій поверхні; д) поєднанням шнурового горизонтального декору з вертикальними відбитками лопаточки або коротких прокреслень. Викладене вище дає підстави стверджувати, що кубки є культуровизначальними виробами в розрізненні межановицьких та городоцько-здовбицьких пам'яток.

1. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо) / Э. А. Балагури и др.; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 189 с.*
2. *Бунятян К. П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація / К. П. Бунятян // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 10–20.*
3. *Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи / К. П. Бунятян // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 33–50.*
4. *Бунятян К. П. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. П. Бунятян, О. Позіховський // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 82–101.*

5. Маркус І. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х.: навч. посіб.* // І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
6. Охріменко Г. *Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи* / Г. Охріменко // *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 122–163.
7. Охріменко Г. *Культури пізньошнурової кераміки на Волині та Волинському Поліссі* / Г. Охріменко, І. Маркус // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: наук. зб.* – Луцьк, 2011. – Вип. 38. – С. 8–13.
8. Охріменко Г. *Поселення доби середньої бронзи Майдан Моквинський* / Г. Охріменко, І. Маркус // *Літопис Березнівщини: наук. записки Березнівського краєзнавчого музею*. – Рівне, 2011. – Вип. 1. – С. 4–16.
9. Охріменко Г. *Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи* / Г. Охріменко // Охріменко Г. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині* / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 277–305.
10. Пелещишин М. *Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стіру* // *Волино-Подільські археологічні студії*. – Львів, 1998. – С. 160–172.
11. Романчук О. *Пам'ятки середньодніпровської культури на Західній Волині та Волинському Поліссі* / О. Романчук, Г. Охріменко // *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 10. – С. 5–11.
12. Самолюк В. *Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури* / В. Самолюк // *Археологія*. – 2009. – № 4. – С. 26–37.
13. Самолюк В. *Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині* / В. Самолюк // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С. 58–72.
14. Свешніков І. К. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери: монографія* / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
15. Ткач В. *Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки)* / В. Ткач // Охріменко Г. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині* / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571–709.
16. Czebreszuk J. *Z badań nad formami osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w Polsce północnej* / J. Czebreszuk, M. Szymt // *Матэрыялы па археалогіі Беларусі: зборн. навуков. артыкулаў*. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – Вып. 18. – С. 209–218.

17. Ginter B. *Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwiskim, pow. Kostopol, USRR) / B. Ginter, R. Rogozińska-Goszczyńska // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1965. – T. VI. – S. 33–55.*
18. Machnikowie A. i J. *Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na „Górze Klin” w Iwanowicach / A. i J. Machnikowie. – Wrocław, Warszawa, Kraków : Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 158 s.*
19. *Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / P. Kaczanowski, J.K.Kozłowski. – Kraków : Fogra, 1998. – 382 s.*
20. *Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej / P. Włodarczak // Instytut archeologii i etnologii Polskiej Akademii Nauk. – Kraków : Wyd. Polskiej Akademii nauk, 2006. – 336 s.*

Рис. 2.52. Поширення кубків, подібних до ГЗК (?), у Подністров'ї: 1 – Стригани; 2 – Стерня; 3 – Буглів; 4 – Климківці; 5 – Качанівка; 6 – Хоростків; 7 – Білогірка; 8 – Студенця; 9 – Гвіздець (за І.Свєшніковим)

Опис кубків ГЗК

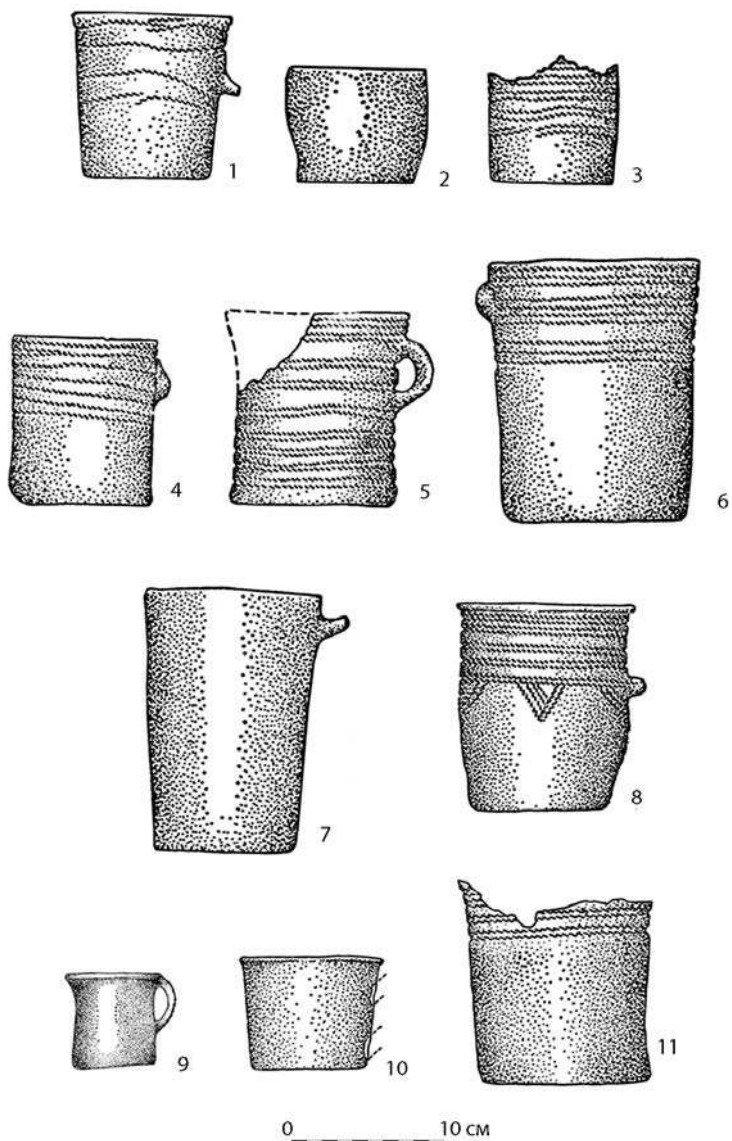
№	Місце знахідки	Орнамент	Колір		Домішка			Товщина (мм)	Рука	Виступ	Діаметр (см)
			Всеред.	Зовні	Пісок	Жорстка	Пал. крем.				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	с. Осова, уроч. За Корчі Костопільський р-н Рівненська обл.	подвійний шнуровий	темний	темно-сірий	+	+	-	3-4	+	-	11,5
2.	с. Осова, уроч. За Корчі Костопільський р-н	подвійний шнуровий	темний	світло-коричневий	+	-	-	4	-	+	9,5
3.	с. Осова, уроч. Осивка Костопільський р-н	подвійний шнуровий	темний	сіро-коричневий	+	+	-	6	+	-	≈ 9,6
4.	с. Осова, уроч. Стороживка Костопільський р-н	потрійний відбиток шнура	темний	коричневий	+	+	-	4	+	-	7,8
5.	с. Осова, уроч. Стороживка Костопільський р-н	розріджений відбиток шнура	темний	темно-коричневий	+	+	-	6	-	+	10,5
6.	с. Осова, уроч. Стороживка Костопільський р-н	подвійний шнуровий	темний	темно-коричневий	+	+	-	5	+	-	12,2
7.	с. Осова, уроч. Стороживка Костопільський р-н	подвійний шнуровий	темний	світло-коричневий	+	+	-	4	+	-	7,8
8.	с. Осова, уроч. Стороживка Костопільський р-н	подвійний шнуровий	темний	коричневий	+	+	-	5	+	-	9,9
9.	с. Осова, уроч. Криничка Перша Костопільський р-н	потрійний шнуровий	темний	коричневий	+	+	-	5	+	-	9,2
10.	с. Градзя* Маневецький р-н Волинська обл.	-	темний	темний	+	+	-	4	+	-	6,9
11.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневецький р-н Волинська обл.	потрійний шнуровий	темний	темно-коричневий	+	+	-	5-6	+	-	
12.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневецький р-н	подвійний шнуровий	темний	темно-коричневий	+	+	-	3	-	?	8
13.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневецький р-н	подвійний шнуровий	темний	темно-коричневий	+	+	-	3	?	?	12
14.	с. Мерва, Горохівський р-н Волинська обл.	потрійний шнуровий	темний	темно-коричневий	+	+	-	3-4	+	-	≈ 9,2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
15.	с. Балаховичі, Володимирецький р-н Рівненська обл.	потрійний шнуровий	темний	цегляний	+	+		3			10
16.	с. Берестяни, Ківерцівський р-н Волинська обл.	шість рядів шнура	темний	коричне- вий	+			3			11
17.	с. Осова, уроч. Накоти, Костопільський р-н Рівненська обл.	потрійний шнуровий	темний	цегляний	+			4			8
18.	с. Осова, уроч. Накоти Костопільський р-н	потрійний шнуровий	темний	сіро- коричне- вий	+	+		4			10
19.	с. Осова, уроч. Сторожівка Костопільський р-н	–	темний	коричне- вий	+	+		6			8
20.	с. Осова, уроч. Сторожівка Костопільський р-н	потрійний шнуровий	темний	коричне- вий	+			5			≈ 6
21.	с. Осова, уроч. Криничка Перша Костопільський р-н	потрійний шнуровий	темний	коричне- вий	+			5			8
22.	с. Осова, уроч. Сторожівка Костопільський р-н	потрійний шнуровий	темний	сіро- коричне- вий	+		+	4–5			7,8
23.	с. Осова, уроч. Осівка Костопільський р-н	потрійний шнуровий	темний	коричне- вий	+		+	4			9,4
24.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневицький р-н Волинська обл.	подвійний шнуровий	темний	коричне- вий	+			4–5			8
25.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневицький р-н	подвійний шнуровий	темний	коричне- вий	+		+	4–5			8
26.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневицький р-н	подвійний шнуровий	темний	коричне- вий	+		–	3		–	8,2
27.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневицький р-н	подвійний шнуровий	темний	коричне- вий	+	+	–	6		–	12
28.	с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле Маневицький р-н	потрійний шнуровий	темний	коричне- вий	+	+	–	5		–	12
	Всього	подвійний шнуровий –12, потрійний шнуровий –12	28	коричне- вий – 27	28	19	2	3–6	10	2	6,9– 12

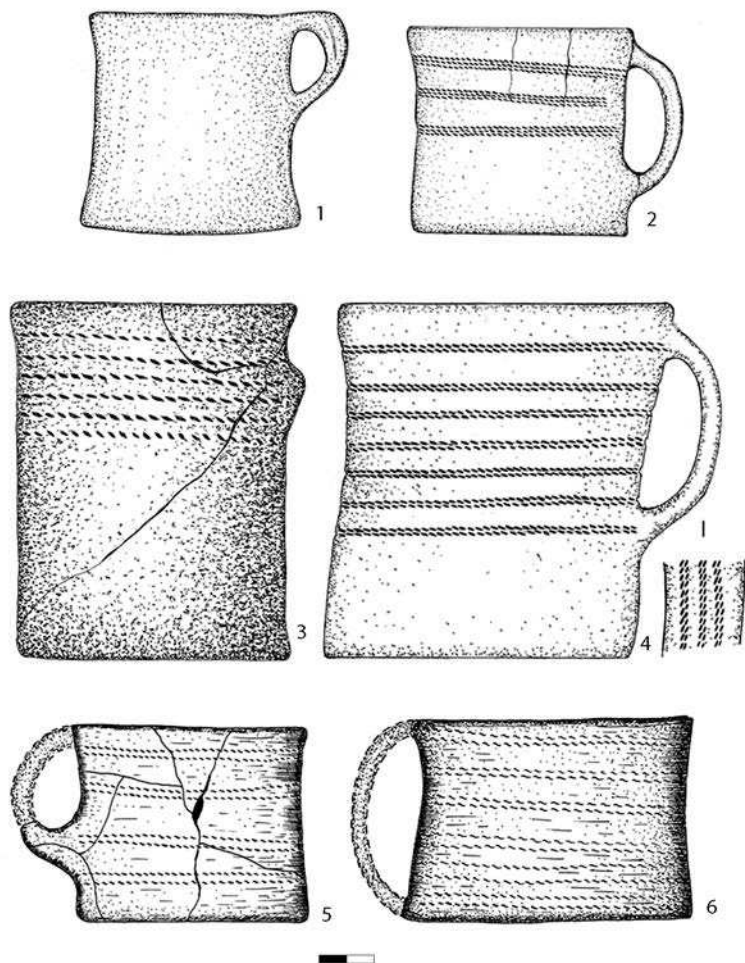
* Описаний в таблиці кубок із с. Градця знайдений у 70-ті роки ХХ ст. Петром Шишком та Віктором Старком в уроч. Гора на глибині 1,3 м.

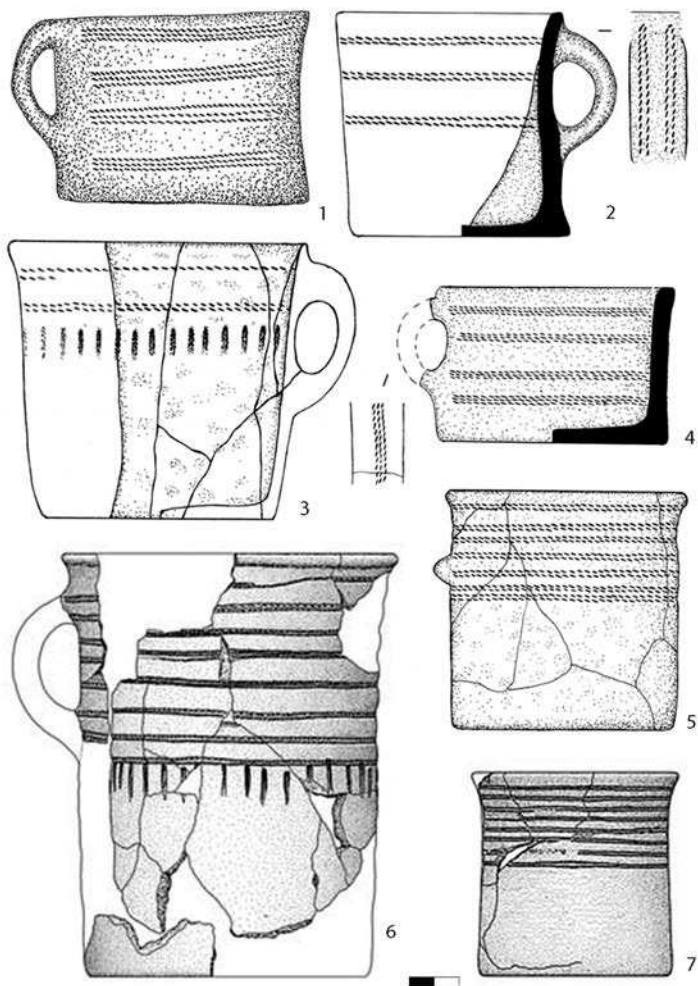
Рис. 2.53. Кубки ГЗК: 1, 2 – с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (уроч. За Корчі), 3, 4 – с. Осова (уроч. Стороживка) (за Г. Охріменком)

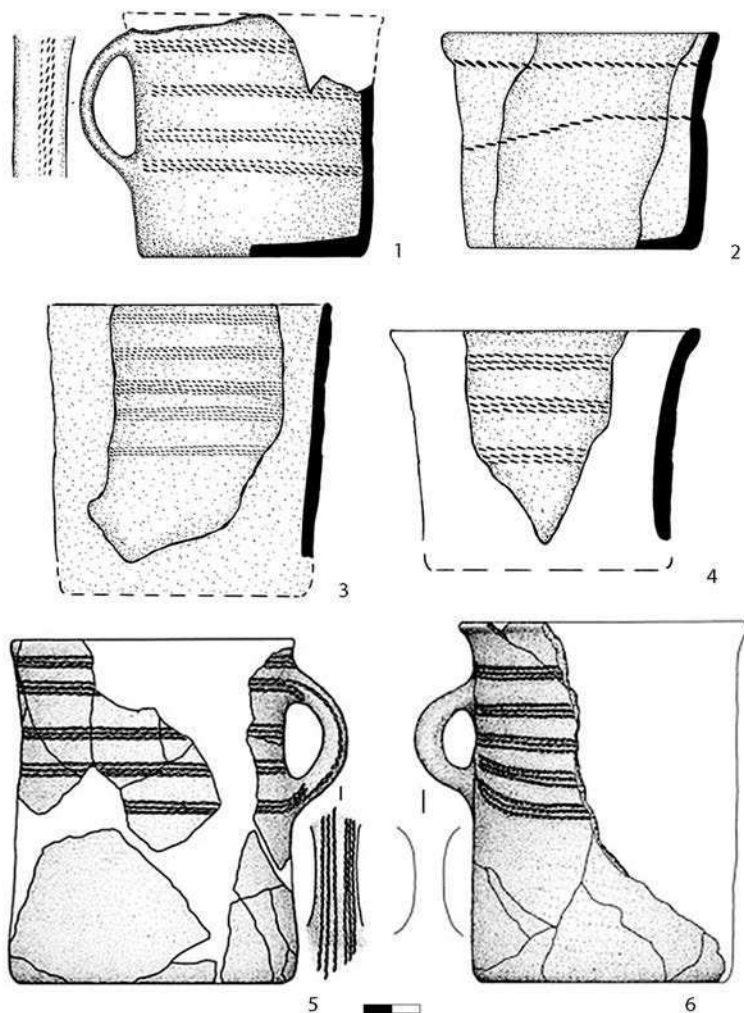
Рис. 2.54. Кубки ГЗК з поховань: 1 – Качанівка, курган III; 2-3 – Качанівка, курган IV; 4 – Буглів, курган II; 5 – Хоростків; 6 – Білогірка, курган I; 7 – Гвіздець, курган II; 8 – Стерня; 9 – Студениця; 10 – Стригани; 11 – Климківці (за І. Свєшніковим)

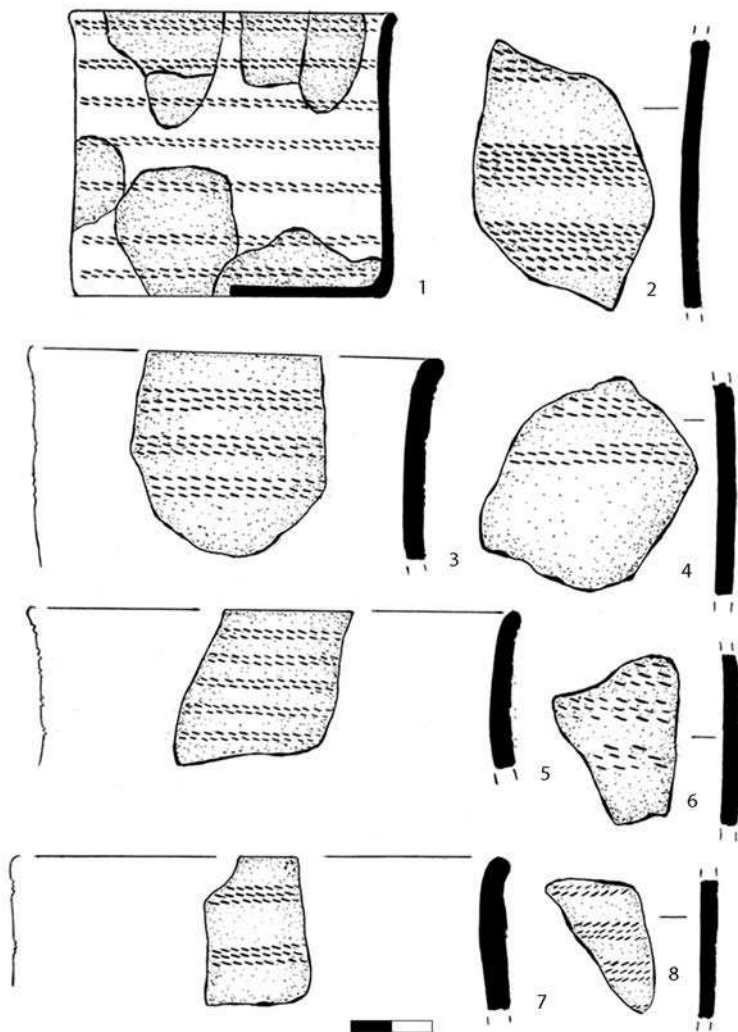
Рис. 2.55. Кубки ГЗК: 1 – с. Граддя Маневицького р-ну Волинської обл., 2–6 – с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (уроч. Стороживка) (за Г. Охріменком)

Рис. 2.56. Кубки ГЗК: 1 – с. Осова (уроч. Криничка Перша); 2 – с. Осова (уроч. Осивка); 3, 5 – с. Осова (уроч. За Корчі); 4 – с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле); 6 – с. Кам'яна Гора Костопільського р-ну Рівненської обл.; 7 – с. Ясне Гоцанського р-ну Рівненської обл. (1–5 – за Г. Охріменком, 6–7 – за В. Самолюком)

Рис. 2.57. Кубки ГЗК: 1 – с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл., 2-4 – с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (уроч. Високий Берег), 5 – м. Нетішин Хмельницької області (уроч. Козацькі Могили), 6 – м. Остроз Рівненської обл. (уроч. Курган) (1-4 – за Г. Охріменком, 5-6 – за В. Самолюком)

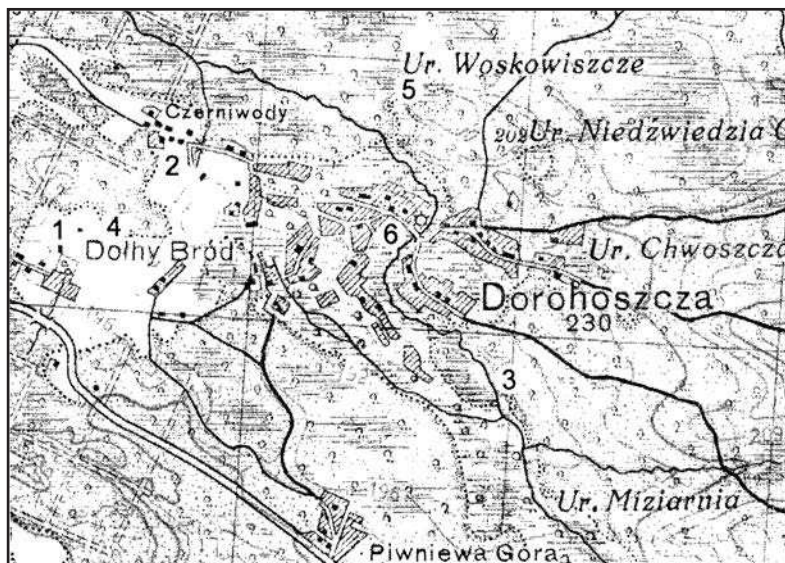
Рис. 2.58. Кубки ГЗК: 1, 5, 7 – с. Майдан-Липно Маневецького р-ну (уроч. Кругле Поле), 2 – с. Берестяни Ківерцівського р-ну; 3, 4 – с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (уроч. Накоти); 6 – с. Балаховичі Володимирецького р-ну; 8 – с. Осова (уроч. Криничка Перша) Костопільського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

2.4. Сліди поселень культур шнурової кераміки, затоплених водою-охолоджувачем Хмельницької АЕС

О. Романчук

У північно-західній окраїні Ізяславського району, поблизу кордону з Рівненщиною, знаходилося колись село Дорогоща, відоме у джерелах із 1650-х років [Описи Острожчини..., 2004, с.368]. Це був промисловий осередок в зоні Малого Полісся на піщаних дюнах, у лівій заплаві р. Гнилий Ріг [Романчук, 1994, с.30–31; Романчук, 1994 а, с. 113–115; Романчук, 2002, с. 187–194]. На території села і в його околицях з часів пізнього палеоліту селилися люди різних археологічних культур, які залишили після себе сліди поселень, ґрунтові та курганні поховання. Курганний могильник доби бронзи у північній околиці села було виявлено автором в кінці 1970-х років [Винокур, Гуцал, Мегей, 2002, с.151].

Рис. 2.59. Карта пам'яток шнурової кераміки села Дорогоща:
1 – с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід I; 2 – с. Дорогоща II, кар'єр;
3 – с. Дорогоща, уроч. Дубина; 4 – с. Дорогоща, уроч. Довгий
Брід II; 5 – с. Дорогоща VIII; 6 – с. Дорогоща XII

На початку 1980-х років село підлягало відселенню у зв'язку з будівництвом Хмельницької атомної електростанції. На його місці планувалося спорудження водойми-охолоджувача АЕС. У 1985 році шість курганів цього могильника було досліджено археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. Винокура, А. Гуцала та В. Мегея [Винокур, Гуцал, Мегей, 1998, с. 433–465; Баженов, Баженов, 2002, с. 123–134].

У часи відселення села його околиці обстежувалися автором. Археологічний матеріал збирався на дюнах серед боліт та озер, у шарах ґрунту, порушених земляними роботами. Зібрано підйомний матеріал різних археологічних культур, серед якого були й артефакти часів шнурової кераміки. В нашій місцевості до культур останньої належать городоцько-здобицька (2400/2350 – 1600 рр. до н.е.), межановицька (2600 – 1800 рр. до н.е.) та стжижовська (2400/2350 – 1600 рр. до н.е.) культури. Характерною рисою культур шнурової кераміки є орнаментування посуду за допомогою шнура.

Село Дорогоща, уроч. Довгий Брід I

Фрагменти двох вінчиків горщиків знайдено у 1984 році в урочищі Довгий Брід, за сто метрів на південь від болота, на дюні з частково порушеним шаром ґрунту. Уламки вінчиків (*рис. 2.60: 1, 2*) щільно оздоблені горизонтальними лініями одиночного шнура.

Кераміка темно-сірого кольору. У структурі глиняної маси значний відсоток зерен піску різних фракцій. Випал низької якості. Внутрішня поверхня черепків вилощена. З даного пункту в колекції є два крупних уламки неорнаментованих стінок горщиків сірого кольору.

Село Дорогоща II, кар'єр

Підйомний матеріал культур доби бронзи (шнурової кераміки, тшинецької) та періоду раннього заліза зібраний на захід від відселеного села Дорогоща, на дюні, ліворуч від дороги до міста Острога. Поряд із дюною було озеро. Ґрунт піщаний, світлих кольорів, брався на підсіпку дороги.

Матеріал межановицької культури представлений лише одним орнаментованим уламком стінки (*рис. 2.60:3*), на якому

парний відтиск тонкого шнура. В колекції є незначна кількість неорнаментованих стінок посуду цієї ж культури. Зовнішня поверхня уламків кераміки сіра, а внутрішня – темно-сіра, чорна. В тісті домішки перепаленого кременю. Поверхня згладжена. Випал двошаровий, середньої якості.

Село Дорогоща, уроч. Дубина

На південний схід від села, за колгоспними будівлями, вздовж правої заплави річки Гнилий Ріг, тягнулася висока довга дугаста дюна. У 1989 році рівень води у водоймищі-охолоджувачі різко спав, площа дюни частково оголилася й автором на її південно-західному схилі було зібрано невеличку колекцію кераміки городоцько-здовбицької культури (рис. 2.60:4–7).

Посуд оздоблений горизонтальними подвійними та потрійними (рис. 2.60:6) лініями шнура. Зовнішня поверхня уламків світло-коричнева з сірим відтінком. На трьох фрагментах внутрішня поверхня темно-сіра, до чорного. У структурі глиняної маси черепка (рис. 2.60:4) перепалений подрібнений кремій, а в решти – пісок, блискітки слюди (один уламок). Випал двошаровий, низької якості.

Село Дорогоща, уроч. Довгий Брід II

Хутір Довгий Брід був розташований на дюноподібному підвищенні, яке з трьох сторін оточене болотистою низиною лівої заплави р. Гнилий Ріг. Підйомний матеріал городоцько-здовбицької та тшинецької культур збирався в 1984–1985-х роках на місці вирізаного соснового лісу, на площі приблизно 0,5 га. Під час повторного обстеження розмитого водами берега дюни автором було виявлено об'єкт з фрагментами кераміки двох культур.

Серед уламків кераміки основна маса походить від горщиків, є декілька фрагментів циліндричних кухлів (рис. 2.61:6). Переважає посуд, орнаментований парними горизонтальними лініями шнура (рис. 2.61: 2, 5, 11). Фрагменти вінчика (рис. 2.61:7) та стінки оздоблені потрійними шнуровими лініями. В колекції є уламки непрофільованого вінчика та стінки, покриті горизонтальними лініями. На одному – на місці переходу горловини в плічка – парний відбиток шнура, а на пліч-

ках – чотирирядний. На іншому фрагменті горловина декорована потрійним відбитком шнура, а на плічках – двома пасмами із чотирьох смуг. Чотирма відбитками шнура оздоблена ручка амфори (рис. 2.61:9).

У колекції є фрагмент орнаментованої стінки з парними гудзами (рис. 2.61:15), розділеними парним відтиском шнура. Вище і нижче від гудзів – короткі смуги із парних ліній. Під гудзами одинарний горизонтальний відбиток шнура, над яким короткі дуги. На фрагменті стінки у місці переходу горловини в плічка – горизонтальний ряд із косих вдавлень (рис. 2.61:12). Великий неорнаментований фрагмент вінчика походить від кубка діаметром 16,5 см. Серед підйомного матеріалу – дві ручки від амфор (рис. 2.61:10) та один фрагмент ручки (рис. 2.61:9). Колір посуду з пам'ятки – від світло-сірого до темно-сірого. Є уламки з чорною поверхнею. Декілька фрагментів світло-коричневих, жовто-коричневих. У глиняній масі значні домішки кварцу крупних фракцій, блискітки слюди.

Село Дорогоща VIII

На північ від села, в бік Нетішина, у 1984 році працював земснаряд, який намівав дамбу водойми-охолоджувача Хмельницької АЕС. На місці роботи земснаряда простежувалися сліди двох озер. За метрів 400 на захід від озер був курганний могильник із шести насипів. Підйомний матеріал збирався на західному схилі водоймища, з якого наміваний ґрунт. Знахідки були нечисельні, представлені уламками кераміки, поодинокими знаряддями праці та відходами кремнеобробної індустрії. Серед знахідок незначну групу становили уламки посуду межановицької культури. Фрагмент вінчика (рис. 2.62:2) орнаментований горизонтальним подвійним відтиском шнура. Такий же відтиск – на фрагменті стінки (рис. 2.62:3), нижче від якого – ряд із трикутних вдавлень. Знайдено уламок вінчика з фрагментом ручки (рис. 2.62:1), яка декорована двома парними відтисками шнура, зовні – сірого, а зсередини – чорного кольору. Інший фрагмент ручки (рис. 2.62:4) – світло-коричневого кольору. В тісті – домішки перепаленого кременю. Орнаментований двома парними відтисками товстого шнура. Поверхня шорохувата. Серед знахідок є дві неорнаментовані стінки.

Колір кераміки сірий, світло-коричневий. Внутрішня поверхня декількох уламків чорного кольору. В глиняній масі наявні домішки шамоту і великий відсоток мікроскопічних блискіток слюди.

Село Дорогоща XII

Двошарова пам'ятка городоцько-здовбицької та тшинецької культури знаходилася на лівому березі р. Гнилий Ріг. Через пам'ятку проходила центральна вулиця села Дорогоща. Підйомний матеріал збирався у 1986 році в місцях порушеного шару ґрунту. Тут же спостерігався товстий, великий за площею шар шлаку з домниці.

Кераміка, в основному, орнаментована парними відбитками шнура (рис. 2.62: 5, 9). Вінчик однієї посудини має орнамент з одинарного відбитка шнура (рис. 2.62:7), а фрагмент стінки – з потрійного (рис. 2.62:11). Поверхня посуду двох уламків світло-коричнева, а внутрішня – темно-сіра.

Два уламки мають зовні і зсередини світло-коричневу поверхню. На одному фрагменті (рис. 2.62:9) зовнішня поверхня темно-сіра, а внутрішня – чорна. Поверхня ручок світло-сіра, а серцевина – темно-сіра (рис. 2.62: 8, 10). В глиняній масі домішки шамоту, випал дво-, тришаровий, низької якості. На деяких черепках є ділянки з вилущеним поверхневим шаром.

Нечисленний підйомний матеріал з Дорогощі не дає можливості зробити повноцінні висновки про ці культури, а лише дозволяє зафіксувати факт перебування представників тих чи інших культур у зоні Малого Полісся.

Одне з останніх досліджень Катерини Бунятян та Олександра Позіховського “Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога” [Бунятян, Позіховський, 2011, с.82–101] дає можливість порівняти матеріал з Дорогощі та села Розважа Острозького р-ну. Ці пам'ятки територіально знаходились на незначній віддалі, а тому можна шукати між ними спільні риси.

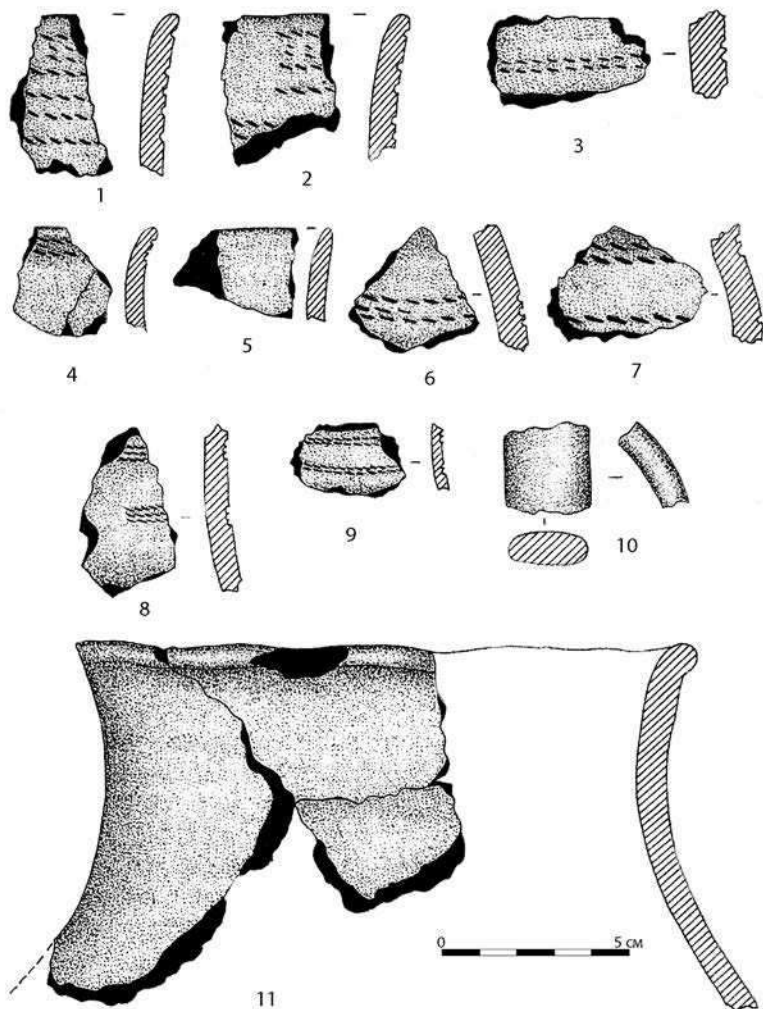
Посуд з пам'яток у Розважі представлений амфорами, рідше – кубками. В колекції переважає кераміка з парними горизонтальними відбитками шнура. Також є фрагменти посуду, оздобленого парними пасмами потрійних відбитків шнура. З

Довгого Броду походять уламки кераміки, декорованої пасмами із чотирьох ліній, поєднаних з дво- та з трилінійними смугами. Посуд з таким орнаментом автори розглядають як прикметну рису ранньої фази межановицької культури. Згадані археологи зазначають, що важко визначити хронологічне місце посуду, щільно оздобленого горизонтальними лініями одинарного шнура.

У колекції з Дорогощі є фрагмент стінки з гудзами, характерний для межановицької культури, проте в Розважі посуду з таким декором знайдено не було. У своїй праці В. Ткач зазначає, що змішаних пам'яток культур шнурової кераміки та тшинецько-комарівської на Волині майже невідомо [Ткач, 2007, с. 611], згадає лише могильник, досліджений І. Винокуром в селі Дорогоща. Однак, як бачимо за результатами наших розвідок, в околицях села Дорогоща зафіксовано три таких місцезнаходження. Можливо, в перспективі на Острожчині та Ізяславщині дослідникам вдасться виявити нові пам'ятки шнурових культур, а це дозволить зробити більш повні висновки з цієї проблематики.

1. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття /упор. В. Атаманенко. – К. : Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 368.*
2. *Баженов Л. Етапи археологічних досліджень Південно-Східної Волині (кінець XIX – початок XXI ст.) / Л. Баженов, О. Баженов // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Т. 1. – С. 123–134.*
3. *Бунятян К. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. Бунятян, О. Позіховський // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 82–101.*
4. *Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Могильник доби бронзи в Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Т. 1. – С. 151–157.*
5. *Винокур І. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогоща на Волині / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 433–465.*

6. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Охріменко Г., Склярєнко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571–709.
7. Романчук О. Випалювання деревного вугілля в Дорогощі / О. Романчук // Спащина. Бюлетень Острозького науково-краєзнавчого товариства “Спащина” імені князів Острозьких. – 1994. – № 2. – С.30–31.
8. Романчук О. Село Дорогоща під Острогом – важливий осередок ковальського і стельмахівського промислів в краї / О. Романчук // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1994а. – С. 113–115.
9. Романчук О. Традиційні промисли Дорогощі / О. Романчук // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Т. 1. – С. 187–194.

Рис. 2.60. с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід I (1 – 2);
с. Дорогоща II, кар'єр (3); с. Дорогоща, уроч. Дубина (4–7);
с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід II (8–11)

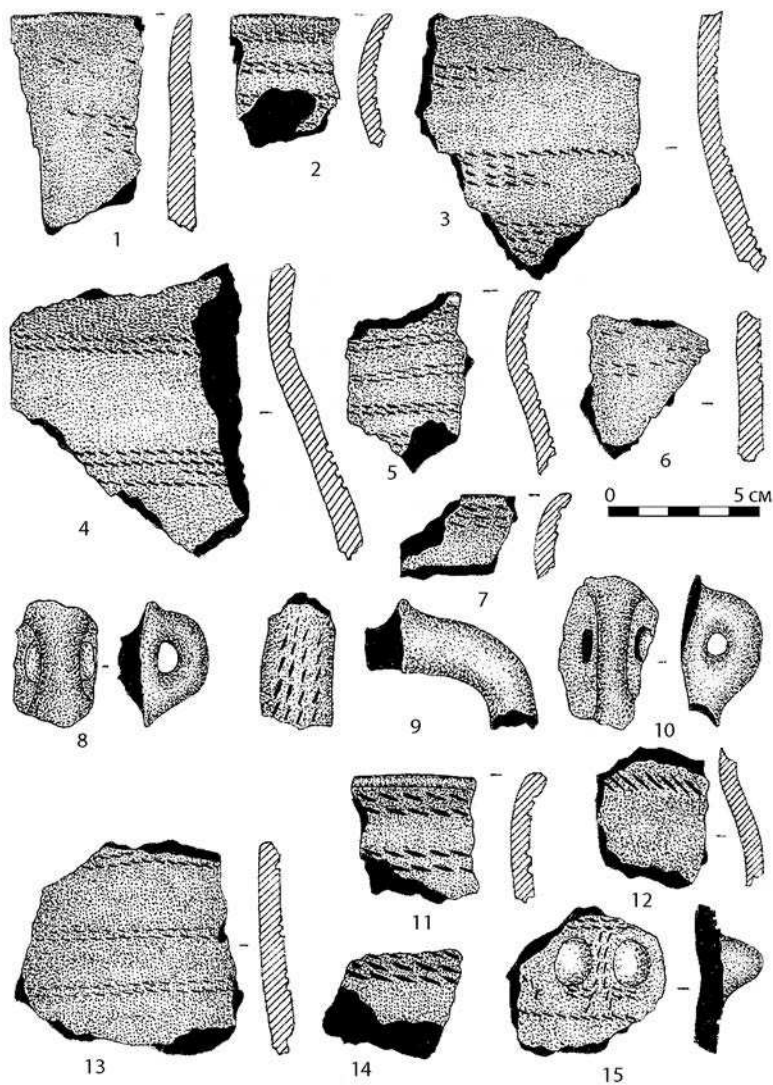

Рис. 2.61. с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід II (1–15)

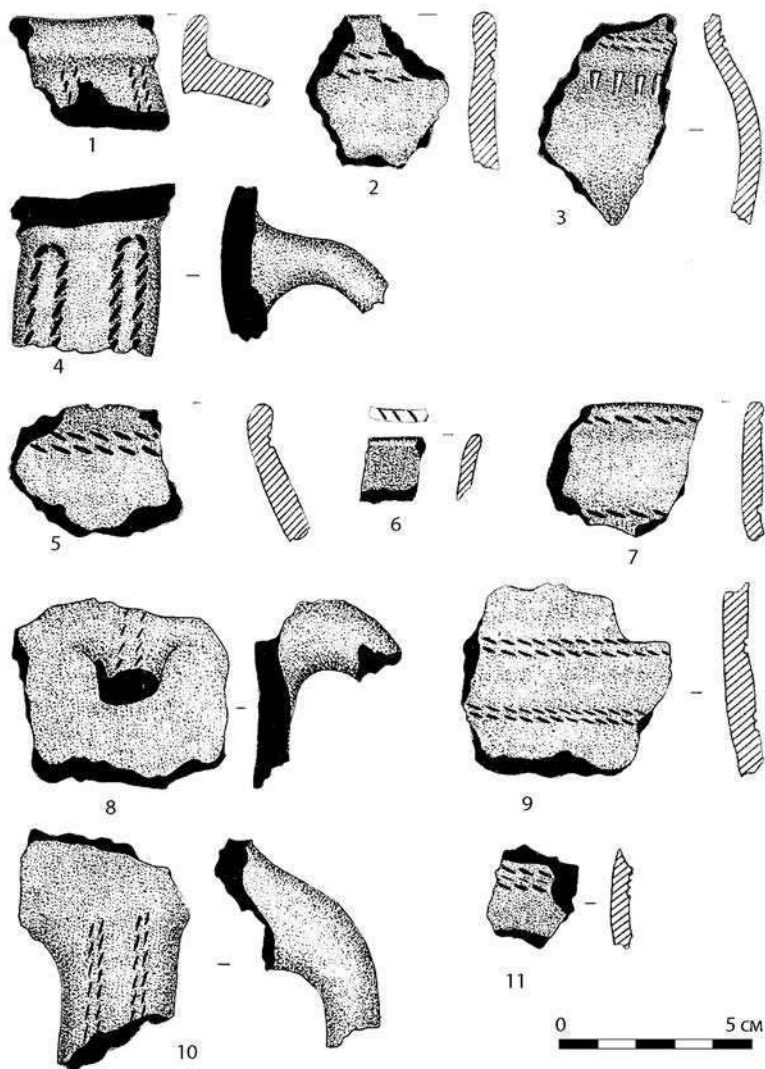

Рис. 2.62. с. Дорогоща VIII (1–4); с. Дорогоща XII (5–11)

2.5. Поселення доби середньої бронзи Майдан-Моквинський

Г. Охріменко, І. Маркус

Первісні пам'ятки Західноволинського Полісся вивчено недостатньо, зокрема це стосується доби бронзи. Знайдені матеріали походять із поверхневих зборів і відомі з публікацій Ю. Кухаренка, О. Романчука та ін. Розкопки поселень доби бронзи проводилися лише Т. Сулімірським поблизу с. Майдан-Моквинський (1938 р.), Г. Охріменком у Костопільському р-ні на Рівненщині та сусідньому Маневицькому р-ні Волинської області. Досліджені площі порівняно невеликі.

Пам'ятка в Майдані-Моквинському розміщена в урочищі Острівок на невисокому підвищенні серед вологих, болотистих місць біля замуленого озера [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 33]. Знайдені під час розкопок артефакти зберігаються в Археологічному музеї Кракова. Виявлені професором Тадеушем Сулімірським матеріали (кераміка, крем'яні та кам'яні вироби тощо) “по свіжих слідах” частково описані автором в наукових публікаціях [Sulimirski, 1939a; 1939b, s. 36–39; 1957–1959, s. 241, рис. 61]. На останню працю є посилання і в Єжи Глосіка [Głosik, 1962, s. 125–216]. Найповнішу інформацію про це поселення середньої доби бронзи подали Болеслав Гінтер, Рената Рогозінська-Гощинська [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965].

Важливим відкриттям у Майдані-Моквинському були залишки житла. Це, певно, перша житлова споруда початку II тис. до н. е., виявлена в цьому регіоні. Її контури простежувалися вже на глибині 0,2 м від поверхні ґрунту, форма нагадувала неправильну трапецію довжиною 7 м та шириною 3–6 м, заповнення мало темний колір. По контуру виявлено 7 ям – по три на довгих сторонах. По вісі північний захід – південний схід видно було 3 менші ями. У центрі цього об'єкта знаходилося вогнище діаметром 2,5 м, оточене з чотирьох боків 4 ямами.

Значну частину археологічних знахідок із житла становила кераміка, переважно темного, інколи жовто-червоного,

жовто-сірого кольору. У тісті виробів видно домішки піску, слюди та жорстви [Ginter, Rogozinska-Goszczyńska, 1965, s. 33]. Поверхня вирівняна, особливо зовнішній бік, на деяких посудинах пролощена. Діаметр верхньої частини горщиків та амфор 18,4–27 см.

Керамічні вироби орнаментовано подвійними або одинарними відтисками шнура, рядами овальних ямок або вертикальними видовженими відбитками. На окремих виробих відтиски шнура нанесено у вигляді дуг (“підківок”). На двох фрагментах є відтиски рядів зубців. Вони подібні до декору, який інколи називають “гусеничним” [Кривальцєвич, 1994, с. 83, рис. 30: 3].

Не виключено, що орнаментация «підківками» чи «гусеничками» є віддаленою ремінісценцією впливів катакомбної культури, носії якої залишили свої артефакти на берегах Дніпра та середньої течії Прип’яті. Варто додати, що подібних елементів декору серед кераміки городоцько-здовбицької культури басейну річки Кормин (в Костопільському р-ні Рівненщини та Маневицькому р-ні Волинської обл.) не помічено. До своєрідних елементів декору посуду з Майдану-Моквинського можна віднести і вуха, прикріплені з обох чи з одного боку посудини. Вони мають підовальну форму, ширину 1,5–3 см та відтиски шнура – подвійні або одинарні; інколи вироби неорнаментовані. Загалом, посуд з цього поселення відзначається високою якістю виготовлення (*рис. 2.63*).

Подані авторами рисунки кераміки справляють враження їхньої належності до періоду городоцько-здовбицької культури. Зважаючи на порівняно багатий декор, яким прикрашені верхні частини виробів, ці артефакти (кераміку), очевидно, потрібно датувати не раннім, а середнім періодом розвитку ГЗК.

Усього на площі житла знайдено більше 100 фрагментів кераміки від посудин різної величини (діаметр вінець окремих з них становить 25–28 см). За формою це амфори, орнаментовані кубки з вухами, вази, горщики. Більшість керамічних виробів була середніх розмірів. Їх діаметр дорівнює 12–14 см.

Автори публікації структурували кераміку за типами – критерієм поділу слугувала технологія виготовлення, а саме:

- а) домішка піску, товченого каменю, слюди;
- б) колір, який залежав від температури випалу, доступу повітря, якості дров – сухі чи сирі (останні давали багато диму);
- в) обробка зовнішньої та внутрішньої поверхні (вигладжена рівно чи відносно рівно, лощена до блиску).

Цей поділ є умовним. Незрозумілі, щоправда, причини лощення окремих виробів городоцько-здовбицької культури. Можливо, це пояснюється її особливим призначенням.

Б. Гінтер та Р. Рогозінська-Гощинська відзначають, що посуд був добре випалений, міцний, проте не відзначався особливою старанністю виготовлення, тобто естетичністю [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 46]. Автори також зауважують, що обробка поверхні виконувалася різними способами: вдавненням товчених камінців, обмазуванням зовнішньої стінки розведеною глиною (ангоб). Аналогії окремим посудинам автори знаходять в Більському повіті (пункт Слохи Антопольські). Звертається також увага на оформлення вінець. Деякі з них заокруглені, інші – потовщені [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, tabl. IV:8]. На нашу думку, тут могли бути окремі фрагменти стжижовської культури (рис. 2.64).

Подібність в орнаментативній кераміці з Майдану-Моквинського та стжижовської культури автори все ж знаходять, використовуючи аналогії з книги Є. Глосіка “Kultura strzyżowska”, 1968 р. (напр., табл. III: 12) [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 47, 48]. Один із фрагментів денець має орнамент, що теж міг бути пов’язаний із впливом стжижовської культури або й “імпортом”. Згадані дослідники звертають увагу на посуд типу “вухаті кубки”, аналогії яким відомі з теренів Чехії, Моравії (в культурах дзвоноподібних кубків, передунетицькі), Сілезії, Куяв, Південної Люблінщини, Західної України [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 48]. Названі вище подібності виробів дають уявлення про широту зв’язків і впливів культур доби середньої бронзи.

Переважно скромний декор посуду з Майдану-Моквинського автори ділять на чотири групи:

- 1) кілька видів штампованого орнаменту;
- 2) пластичний орнамент з валиків (оздоблених або ні);

3) відтиски шнура;

4) насічки, ямки, виконані орнаментами або нігтями.

Аналогії орнаментам, формам посуду наведені з таких пам'яток, як Чудви Костопільського району, Невір на р.Прип'ять, Гнідава (в околицях Луцька), П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 48, 49].

Шнуровий декор посуду часто поєднаний з рядами вдавлень, насічок і разом із особливостями тектоніки виробів справляє певне мистецьке враження. Відтиски шнура (різної товщини) укладені одинарними, парними й потрійними рядами; горизонтально, вертикально і навскіс (рис. 2.66) [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, tabl.VI, VII].

У публікації подано також докладний опис крем'яних та кам'яних матеріалів, серед них наявні порівняно тонкі пластини з двобічною ретушшю; ножі на пластинах; долото зі зуженою шліфованою робочою частиною (рідкісний виріб); великі скребки на пластинчастих відщеплах, оброблені половою ретушшю; плоскі сокирки зі шліфованим робочим краєм, довжиною 9–12 см; уламки серпів із зализкуванням робочої частини; фрагменти наконечників списів або кинджалів; овальна в перетині сокира, що використовувалася, напевно, для зрубвання дерев; підокруглі відбивачі з кременю; уламки кам'яних сокир; виверт від просвердленого отвору сокири (рис. 2.67–рис. 2.70) [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, tabl. VIII–XIII].

Дуже цінними є одержані під час розкопок житла та визначені палеозоологічні й палеоботанічні матеріали. Кістки належали тваринам домашнім: великій рогатій худобі (*Bos sp.*), козі й вівці (*Capra sp.*, *Ovis sp.*), свині (*Sus sp.*), – та диким: борсуку (*Meles meles*) і сарні (*Capreolus capreolus*). Невизначеними залишилися 30 фрагментів кісток.

Ці дані є винятково важливими для вивчення господарства населення городоцько-здовбицької культури регіону (скарство, мисливство), а також ще раз підтверджують припущення про довший час проживання людей у цьому житлі, а отже, і про ймовірність довготривалого періоду осілого жит-

тя людей навіть в умовах Полісся. У житлі, крім зазначеного, були знайдені рештки дуба та бука. Поряд з житлом, під його південною стіною, виявлено яму, що, ймовірно, слугувала для утилізації сміття. Там було знайдено 19 фрагментів кераміки, 2 кремені, кістка птаха зі слідами шліфування [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 41].

Поблизу житла зібрано також чимало кераміки городоцько-здовбицької культури та, не виключено, кілька уламків посуду стжижовської культури, з них 67 фрагментів описані польськими авторами. Подано також опис п'яти знахідок з кременю. Поблизу зібрано кістки тварин та рештки деревини (дуба та модрина).

Палеозоологічний матеріал: 1) дикий кабан (*Sus scrofa*), 2) домашня свиня (*Sus domesticus* L.), 3) коза, вівця (*Capra hircus* L., *Ovis aries* L.), 4) велика рогата худоба (*Bos taurus* L., *Bos* sp.), 5) кінь (*Equus caballus*).

Крім артефактів, знайдених у житлі та біля нього, кераміку городоцько-здовбицької культури зібрано також у різних урочищах (На бору, Огороди, Кургани, Островок, Кошарка). Інші знахідки датуються періодом “римських впливів” та пізнього середньовіччя. У загальному описі гатунків кременю та виробів з нього Б. Гінтер та Р. Рогозінська-Гощинська зазначають, що сировина належить до т. зв. “волинського” – не зовсім прозорого кременю з різною барвою: темно-блакитного зі світлими плямами; плямистого, подібного до кшемьонківського. Варто зазначити, що подібний креміль виявлено нами в невеликому житлі стжижовської культури з с. Осова Костопільського р-ну. Можливо, креміль подібного гатунку – коричневий, смугастий – походить з родовищ Житомирщини [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 50].

З усіх крем'яних знахідок третина належала до знарядь – цілих і ушкоджених. Основними типами серед них є пластики, скребла, ножі, відбивачі, серпи, сокири. Серпів (в уламках) знайдено п'ять. Усі вони типологічно подібні – тонкі, з розширеним кінцем, який закінчується рівно або заокруглено. Подібні вироби знайдено в Мирогощі Дубнівського р-ну [Głosik, 1962, tabl. XIX : 8].

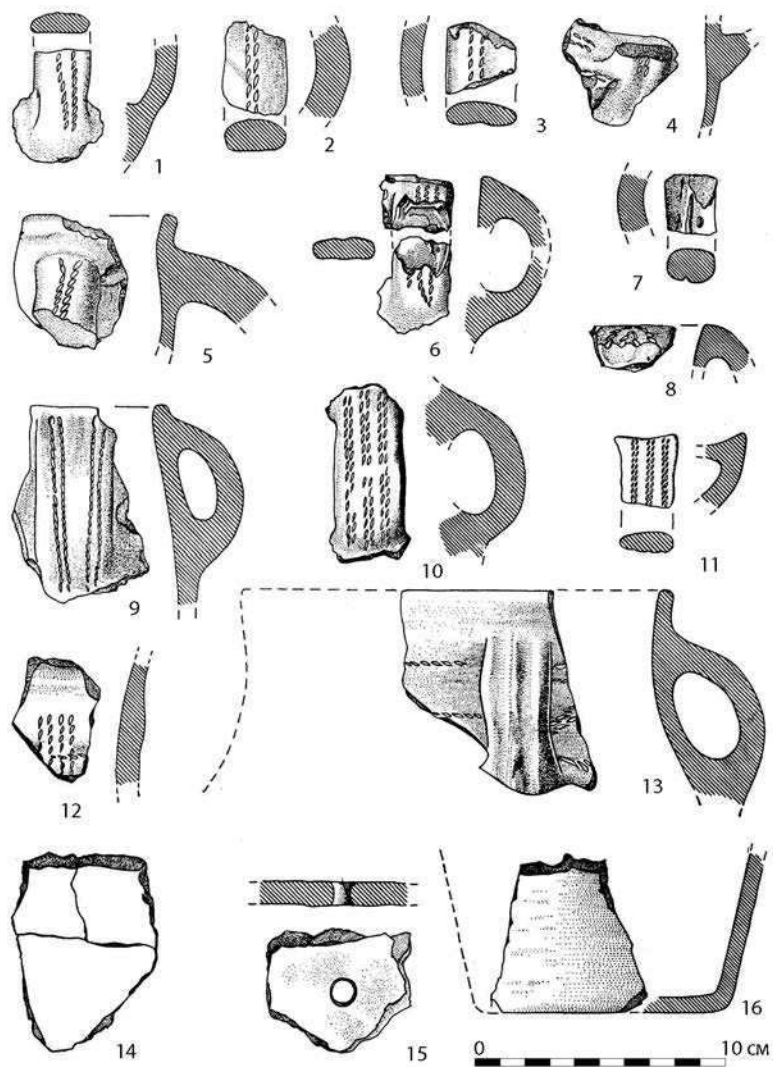
Серед крем'яних сокир автори виділили три типи: 1) невеликі плоскі з тонкими обушками; 2) масивніші, лінзоподібні в перетині; 3) сокира-долото [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965, s. 50–52, tabl. IX : 2; X : 1; XII : 3, 4].

Подані в таблицях рисунки та фотоілюстрації крем'яних виробів винятково важливі тим, що належать до однієї культури – городоцько-здовбицької. Тому вони є еталоном саме для цієї культури. Справа в тому, що більшість пам'яток Полісся і Волині цього періоду містять змішані комплекси кераміки та знарядь – стжижовської культури з межановицькою або городоцько-здовбицькою, часто до них додаються знахідки тшинецької культури. Тоді пов'язати знаряддя з певними видами кераміки дуже складно.

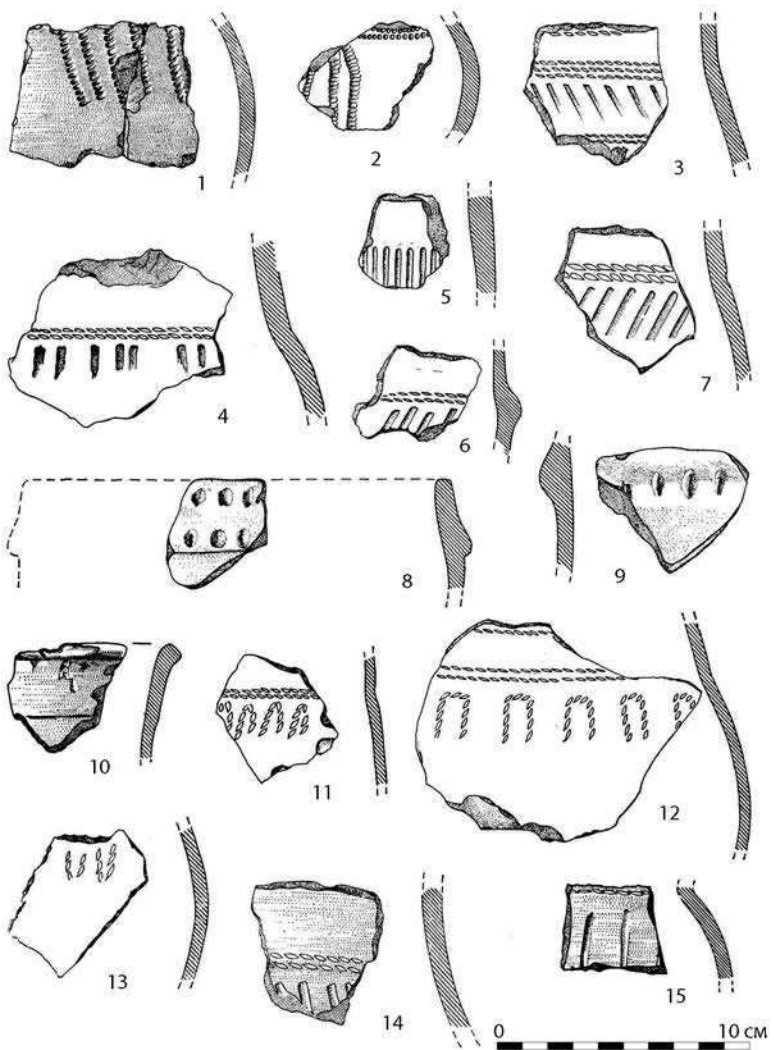
Якщо взяти, наприклад, сокири плоскі, більш масивні, лінзоподібні в перетині, то вони є, очевидно, типовими і для комплексів стжижовських, і городоцько-здовбицьких, а то й межановицьких (адже це частково синхронні культури) і виробу майстрів однієї з них поширювалися серед населення іноетнічних груп.

1. Кривальцэвіч М. М. Азярное I – паселішча эпохі бронзы на поўначы Палесся / М. М. Кривальцэвіч. – Мінск, 1999. – 108 с.
2. Ginter B. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwiskim, pow. Kostopol, U.S.R.R.) / B. Ginter, R. Rogozińska-Goszczyńska // *Materiały archeologiczne*. – Kraków, 1965. – T. VI. – S. 33–55.
3. Głosik J. Wołyńo-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowóm Muzeum Archeologicznóm w Warszawie / J. Głosik // *Materiały starożytne*. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – S. 125–216.
4. Sulimirski T. O poleskiej praojczyźnie słowian / T. Sulimirski // *Z otchłani wieków*. – Poznań, 1939. – T. XIV. – Z. 3–4.
5. Sulimirski T. Notatki z badań archeologicznych na Wołyniu / T. Sulimirski // *Ziemia Wołyńska*. – 1939. – R. II. – S. 36–39.
6. Sulimirski T. *Polska przedhistoryczna* / T. Sulimirski. – Londón, 1959. – Cz. II.

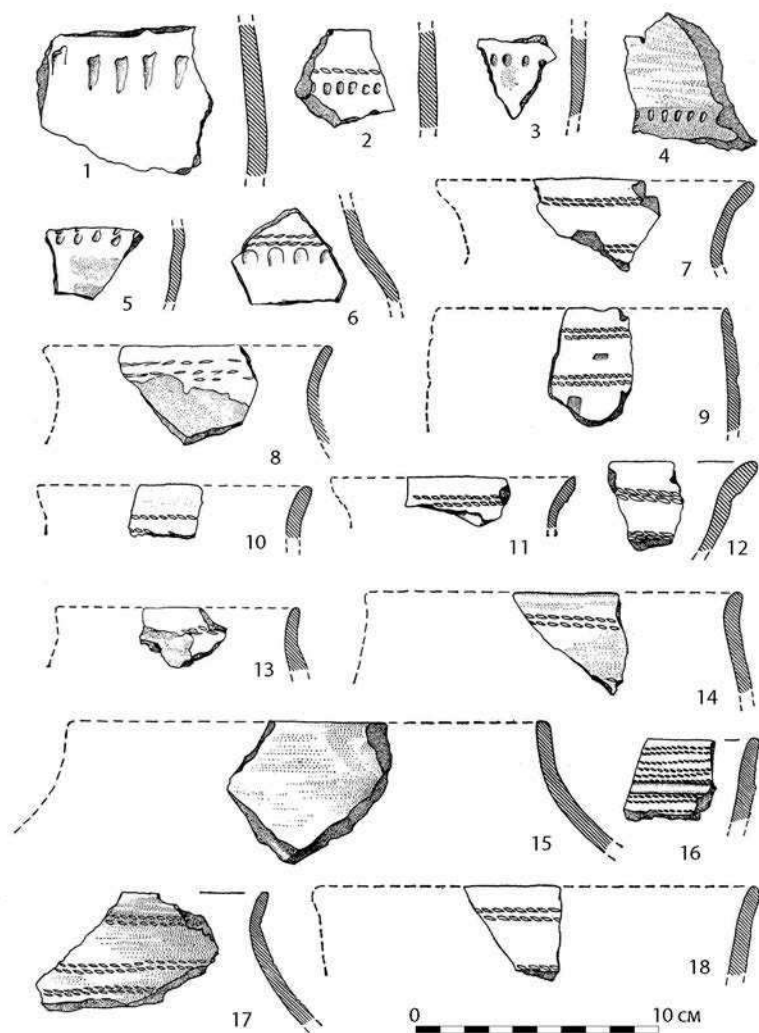

Рис. 2.63. Майдан-Моквинський. Фрагменти кераміки: 1–6, 9, 11–16 – з житла, 7, 8 – біля житла, 10 – поверхневі збори (за Т. Сулімівським)

Рис. 2.64. Майдан-Моквинський. Фрагменти кераміки: 1, 3–5, 11–13 – житло, 2, 7, 8, 10, 14 – біля житла, 6, 15 – з ями, 9 – поверхневі збори (поле “Кургани”) (за Т. Сулімірським)

Рис. 2.65. Майдан-Моквинський. Фрагменти кераміки: 1–3, 8, 10, 11, 13, 16, 17 – з житла; 4, 5, 12 – біля житла; 7, 9, 14, 18 – з ями; 6, 15 – поверхневі збори (за Т. Сулімірським)

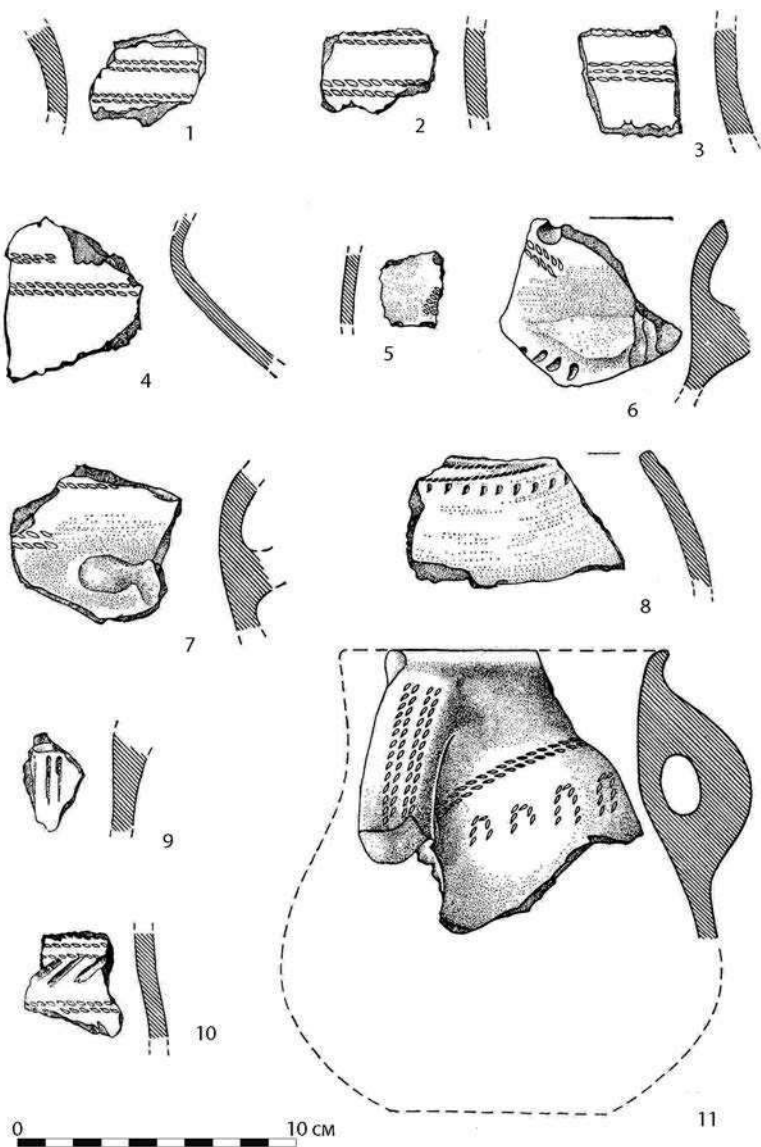
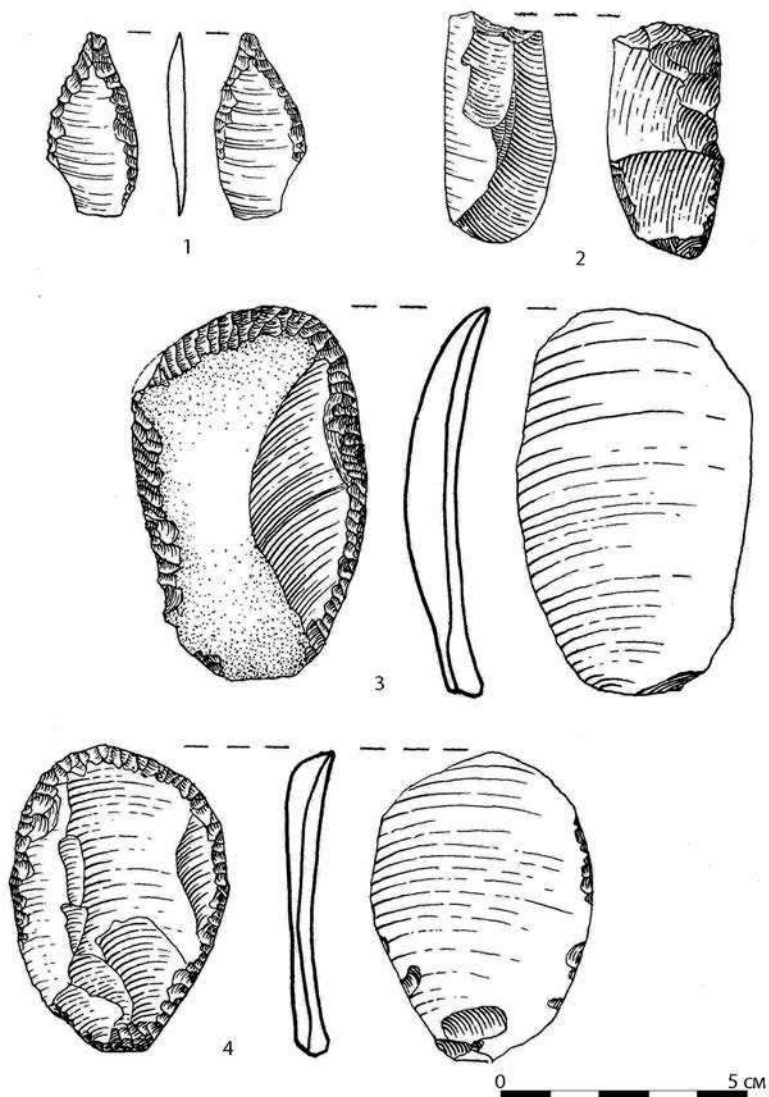
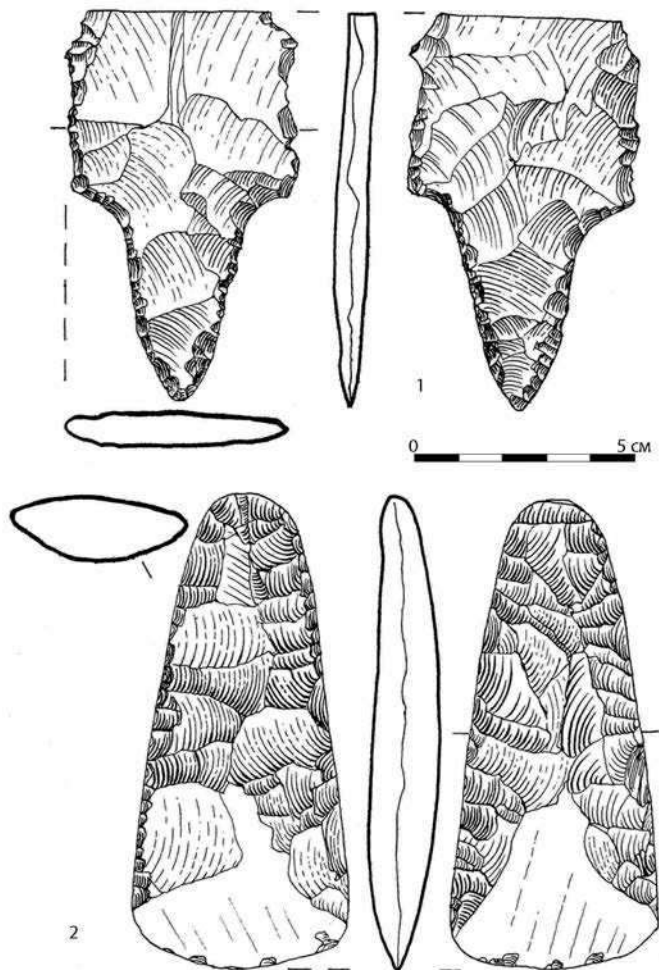

Рис. 2.66. Майдан-Моквинський. Фрагменти кераміки: 1–4, 6, 10, 11 – з житла; 5, 7–9 – з ями (за Т. Сулімівським)

*Рис. 2.67. Майдан-Моквинський. Крем'яні вироби з житла:
1 – наконечник (розвертка?); 2 – нуклеус; 3, 4 – скребки
(за Т. Сулімирським)*

Рис. 2.68. Майдан-Моквинський. Крем'яні вироби з житла: 1 – фрагмент наконечника списа або кинджала, 2 – сокира (за Т. Сулімирським)

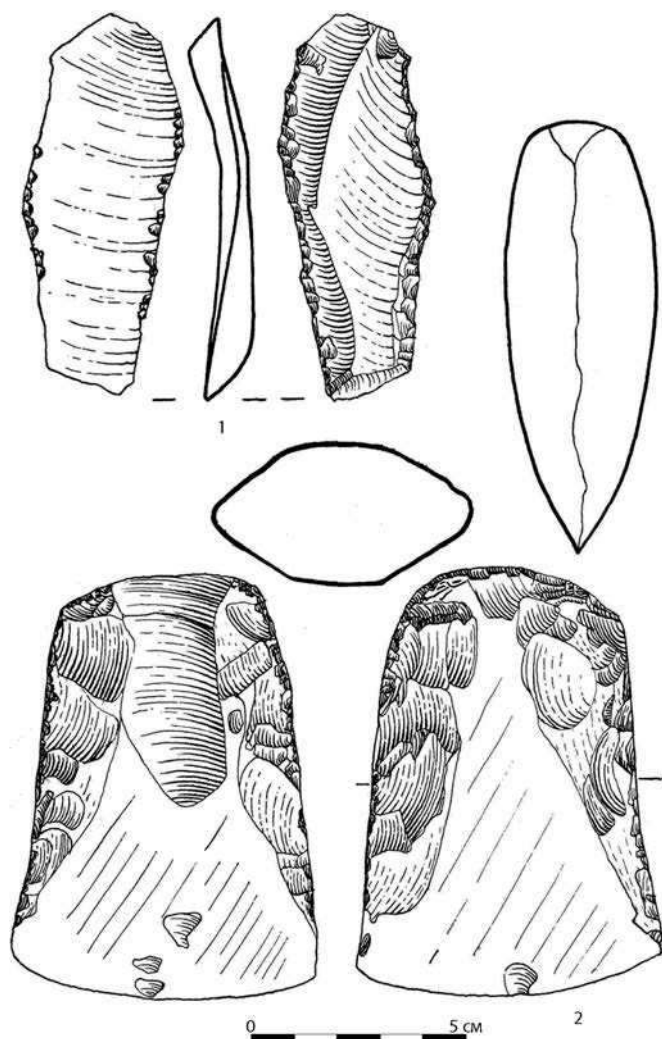
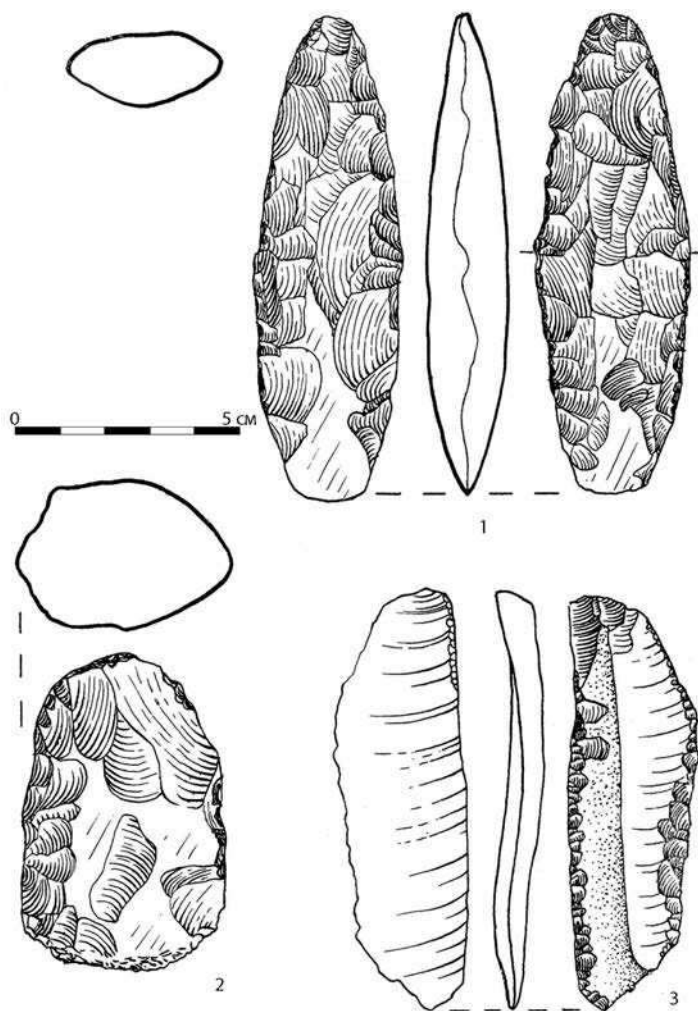

Рис. 2.69. Майдан-Моквинський. Крем'яні вироби: 1 – ніж (з житла), 2 – сокира (біля житла) (за Т. Сулімирським)

Рис. 2.70. Майдан-Моквинський. Крем'яні вироби: 1 – долото (біля житла), 2 – відбійник, 3 – ніж (з житла) (за Т. Сулімирським)

2.6. Дослідження стжижовської культури на території Західної Волині та Волинського Полісся

Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук

У кінці III – першій половині II тисячоліття до н. е. на Волині та Волинському Поліссі перебувало населення таких постшнурових культур, як городоцько-здовбицька (ГЗК), межановицька (МК), стжижовська (СК), а також окремі групи культури кулястих амфор (ККА). Імовірно, з XVIII ст. до н. е. тут з'являються носії тшинецької (ТК) або східнотшинецької (СТК) (за С. Березанською), а пізніше тшинецько-комарівської (ТКК) культур.

Початок доби бронзи в басейнах середньої та верхньої Вісли пов'язують з ранньою фазою межановицької культури [Kadrow, Machnik, 1997, гус. 1].

Окремі комплекси протомежановицької фази (2300–2200 рр. до н. е.) відомі на Люблінщині, де “вписуються в курганні поховання культури шнурової кераміки” [Bagińska, 1997; Taras, 2005, s. 179]. Не виключена їх присутність і на Західній Волині та Волинському Поліссі.

У верхньому Подністров'ї є приклади довгочасної екзистенції поселень культури шнурової кераміки (КШК). Випасаючи худобу, це населення переміщувалося на великі відстані. У III тис. до н. е. в межиріччя Сяну та Західного Бугу зі сходу надходять групи середньодніпровської культури (СДК) [Bagińska, Machnik, 2003, s. 53–55; Machnik, 2004, s. 39–41; Бунятян, 2010, с. 18–30]. У Подністров'ї групи КШК продовжували існувати і в той час, коли там з'явилося населення межановицької культури. Хронологічний стик обох культур підтверджується наявністю в курганах КШК кубків МК, запозиченням декоративних мотивів, фактом спільних поховань, наприклад, поховання МК вкопувалося в насип КШК.

У 2200–1600 рр. до н. е. межановицька культура в зазначеному регіоні перебуває в ранній, пізніше – в класичній фазі [Kadrow, Machnik, 1997, s. 150–170. гус. 7, 17]; (Machnik, 2003, s. 227–237). У цей час, як пише Г. Тарас, помітним є стилістичний синкретизм в орнаментуванні кераміки, де поєднують-

ся мотиви МК, КШК та інші, що виявляється на теренах Побужжя, Волині, Поділля. Змішані комплекси могли тут існувати до класичної фази МК [Kadrow, Machnik, 1997, s. 139–149; Taras, 2005, s. 179].

У період появи на Волині протомежановицьких спільнот тут, імовірно, жили племена культури кулястих амфор (Szmit, 1996, s. 9–12; 1998, s. 228–230; 1999, s. 64–71, 268). Особливо це актуально для території поширення західноволинських пам'яток цієї культури. Г. Тарас зазначає, що є імовірність хронологічного стику пізньої фази ККА та СК, а саме – в північно-східній зоні поширення СК [Taras, 2005]. Дослідники Г. Тарас, С. Кадров підкреслюють, що на волино-подільській території перехрещувалися різні традиції та культурні впливи і трансформація пізніх груп ККА, так само, як і пізньошнурових, “вписалася в фінальний продукт, яким є СК” (Kadrow, 1998, гус. 7); [Taras, 2005, s. 182]. Тоді ж фіксуються зв'язки КШК із середньодніпровською культурою [Бунятян, 2005, с. 26–36]. Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, доповнюються іншими зв'язками зі степовою зоною Припонтиди. Дослідники звертають увагу на взаємодію ККА з ямною культурою (Рассамакин, 1996, с. 132); [Szmyt, 1999, s. 148–167]. На правому березі Дніпра анклав останньої перебувають до 2300 рр. до н. е. та до ранньої фази інгулецької культури каткомбних поховань, яку датують тепер 2450–1950 рр. до н. е. [Kaiser, 2003, s. 65–80; Buniatian, Samoluk, 2009, s. 252–268].

Приблизно з ХХІІІ ст. до н. е. на теренах Західної Волині на основі прийшлого зі сходу каткомбного населення (рис. А.38 – рис. А.43) поступово формується стжижовська культура. За новішими датуваннями, поява СК припадає на 2000–1950 рр. до н. е. (Kadrow, Machnik, 1992, s. 91–92; Kadrow, 1995, s. 22); [Kadrow, Machnik, 1997, s. 79]. (Хоч є й інші точки зору [Бандрівський, 2006, с. 16]). Її формування відбувалося на підґрунті етнокультурних зв'язків КШК, МК, ККА, СДК, але “степова традиція” в цьому випадку стала домінуючою [Glosik, 1968, s. 66; Свешников, 1990, с. 74; Taras, 2005, s. 180–181]. Певний вплив на її становлення мала також городоцько-здовбицька культура [Свешников, 1974, с. 158, 159

та ін.]. Продовження традицій ямної, катакомбної культур проявилось, зокрема, в обробці кераміки (протиранні поверхні віхтем трави), в подібності окремих форм посуду КК та СК [Taras, 2005, рис. 1, рис. 2] (рис. А.45 – рис. А.55).

Так, територія, де сформувалася СК, була зоною різних культурних впливів та етнічних міграцій, де змішувалися традиції “лісові”, “лісостепові” (ККА, КШК), південні (ямна, катакомбна культури), карпатські (Шнекенберг-Глина III).

У зоні Полісся до 1980-х рр. відомі були лише деякі пам’ятки СК (наприклад, Колки Сарненського р-ну, м. Ковель (Głosik, 1962, s. 142, 143) та ін.) і складалося враження про їх незначну кількість. Так подано й на карті І. Свешнікова [Свешніков, 1974, с.120, рис. 41]. Проте, як показали розвідки Г. Охріменка, проведені у 80–90-ті роки ХХ століття, поліський ареал поширення пам’яток СК значний, хоч, у більшій або меншій мірі, охоплює всього шість поліських районів: Маневицький, Ківерцівський, Рожищенський у Волинській області, Костопільський, Володимирецький та Рівненський на Рівненщині (рис. 2.71). Тут носії СК заселяли басейни середніх та невеликих річок: Кормину, Путилівки, Конопельки, Усті, Млинка. Інші пункти з незначною кількістю матеріалів розпорошені в більш північних частинах Прип’ятського Полісся, у тому числі на території Білорусі [Кривальцэвіч, 1999, с. 83].

Викладена Г. Тарас концепція етнічних процесів на Волині в кінці III – на початку II тис. до н.е., а також умов формування СК, на наш погляд, є переконливою. Вона, безперечно, буде доповнюватися новими матеріалами, ідеями, спостереженнями. Стосовно Західної Волині, до теорії Г. Тарас вважаємо за необхідне додати деякі уточнення. Межа поширення пам’яток СК на півночі не обмежується кордоном Волинської височини та Полісся. Ареал СК у задровій зоні досить значний. По Горині він піднімається до Прип’яті (пункти Заслущя – уроч. Горинка, Золотолин та ін.), на територію Білорусі (пункт Азерное) [Кривальцэвіч, 1991, с. 20]. Окремі фрагменти кераміки СК знайдені Г. Охріменком біля озер Тур, Люб’язь на Прип’яті, В. Артюхом – в районі Шацьких озер (с. Затишся) тощо.

Можна припустити існування “ранньостжижовського” періоду в кінці середньої доби бронзи на Західній Волині. Це був час приходу на цю територію груп катакомбної культурно-історичної спільності, адаптації, формування її нового типу господарства [Бунятян, 1997, с. 32–39], дещо видозмінених етнографічних ознак, зокрема кераміки. Це могло відбуватися упродовж XXII–XXI ст. до н.е. Прикладів кераміки такого найранішого – “достжижовського” або раннього стжижовського – типу, відомо мало: Івання; Усичі, хут. Валентинів (одна з посудин має гусеничний орнамент), інші дві теж раннього вигляду (поховання досліджене Я. Фітцке); Вишків (роботи ДП “Волинські старожитності” 2011 р.); можливо, Торчин, де виявлено поховання з двома мисками (2006 р., цвинтар II); горщик із с. Городок Рівненської обл.

Пам’ятки наступного періоду – власне сформованої стжижовської культури – від приблизно 2000-х рр. до н. е. відомі з багатьох пунктів Люблінщини та Західної Волині (*рис. 2.72 – рис. 2.75; рис. 2.78 – рис. 2.81*). До третього періоду СК можна умовно віднести етап взаємодії стжижовської та бабинської культур (так само, як і з іншими – ГЗК, МК) в басейнах Стиру та Ікви у XVIII–XVI ст. до н. е. [Бунятян, Позіховський, 2011, с. 99]. Матеріали з поховання в Підгайцях, імовірно, належать саме до цього етапу. Широким ареалом взаємодії СК з бабинською культурою (БК) була нижня та середня течія р. Ікви (В.Ткач), околиця Луцька – Гнідавська Гірка (роботи ДП “Волинські старожитності”, 2009 [Златогорський, Бардецький, 2010, с. 102, 106, 108, *рис. 5*], 2010 р.), у т. ч. Маяки, Зміїнець (*рис. А.56*) та інші місця в межах Здолбунівського, Острозького, Гоцанського, Демидівського, Рівненського, Луцького р-нів.

Розвиток стжижовської культури міг тривати з кінця XXI – до XVI ст. до н. е. Не виключено, що зникнення її пов’язане з приходом тшинецької культури. Проте в різних місцях стосунки СК і тшинецької культур могли бути різними – або мирними, або конфронтаційними. Окремі керамічні вироби СК з Грудека Надбужного мають прокреслений лінійний декор – характерний для тшинецької культури [Głósik, 1968, tabl. XII:3]. Спробуємо розглядати його як можливий приклад взаємодії.

Активні контакти з носіями постшнурових та ранньотшинецьких культур мали племена культури багатоваликів кераміки (бабинської культури – за найменуванням найраніше дослідженого поселення – Бабине III) [Братченко, 1971, с. 334–343]. Військова техніка у племен БК, як вважають дослідники [Отрощенко, 2009, с. 18], була на високому рівні: використання бойових колісниць давало значні переваги у військових сутичках (для порівняння: (Клочко, Пустовалов, 1992, с. 136)).

На базі середньодонської катакомбної культури постає бабинська культура [Литвиненко, 2007, с. 117]. В її формуванні значну роль відіграло населення харківсько-воронезької катакомбної культури (так само, як і СК), яке під впливом доноволзької абашевської культури колісничих мігрувало на схід України [Археологія України, 2005, с. 175].

Значну увагу дослідженню впливів степових культур Припонтиди на західні терени українського лісостепу за доби бронзи приділив М. Бандрівський. Так, він запропонував виділити Остап'євські пам'ятки у верхньогоринський підваріант, що входить до складу південно-західного локального варіанту БК [Бандрівський, 2006, с. 10–14], віднісши до нього пункти Кутянка, Зозів, Жорнів, Торговиця (щоправда, остання належить до басейну р. Стир) та інші (зауважимо, що курган з Жорнова, досліджений І. Свешніковим, вважають належним до СК, але знайдена в ньому кістяна пряжка та антропологічні особливості похованої жінки дають підстави таки віднести поховання до бабинської культури). Курган II, поховання № 1 в Дорогощі (поблизу м. Остріг, в межириччі Вілії та Горині) М. Бандрівський пропонує зарахувати до першої фази БК, датуючи її 2300–2200 BC [Бандрівський, 2006, с. 17].

М. Бандрівський до виділеної ним Остап'євської групи БК відносить пам'ятки, досліджувані під час розкопок у таких населених пунктах:

1) с. Зозів, в уроч. Кут (Зозів II), Рівненського р-ну Рівненської обл. [Свешніков, 1974, рис. 37:6];

2) с. Лагодів Львівської обл. Під час розкопок у 1974 році Л. Крушельницька виявила “чудово орнаментований кубок” БК [Бандрівський, 2007, с. 194];

3) с. Перевередів (ур. Лагори) на лівому березі р. Ккви Млинівського району Рівненської обл. – розкопки І. Свешнікова, В. Коноплі у 1975, 1977 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 78–79];

4) с. Хоростків Гусятинського р-ну Тернопільської обл. У 1989 р. Г. Осовським у кургані 2 (h–1 м, D–18 м) під розвалом кам'яної вимостки знайдено рештки похованого з кубком ГЗК (висотою 12,5 см) та круглою пряжкою з бурштину діаметром 7,5 см, яка нагадує кістяні предмети БК;

5) с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської обл. Під час розкопок Я. Бриком (1929 р.) в кургані 1 знайдено банкоподібний горщик з наліпними карбованими валиками та кухлик. Скелети лежали скорченими на правому боці, головами в протилежні боки. В кургані 2 був фрагмент кераміки БК з валиком, на якому нанесене карбування;

6) с. Паликорове Бродівського р-ну Львівської обл. Л. Крушельницька та М. Бандрівський у 1987 р. дослідили найбільший з трьох курганів, висотою 1,4 м, діаметром 35–40 м (тобто підовальної форми). На дні поховальної камери були плахи з обгорілого дерева. Виявлено шість уламків кераміки БК [Бандрівський, 2007, с. 194–197];

7) с. Кутянка Шумського р-ну Тернопільської обл. В підкурганному похованні виявлено кістяну пряжку, пластини з кістки, наконечник стріли (Сункаловський, 1961, tabl. VIII:3);

8) с. Жорнів Дубнівського р-ну Рівненської обл. У 1970 р. І. Свешніков розкопав курган розмірами 11x19 м (теж овальний), висотою 4,03 м, в якому були два людських поховання. В ямі розмірами 2,1x1,17 м знаходився кістяк у скорченому положенні на лівому боці зі складеними перед обличчям руками. Біля черепа лежали два скроневики кільця, на грудях сім мідних пронизок, на поясі – чотири кістяні рурки (можливо, від сопілки). За визначенням Т. Кондукторової, це була жінка приблизно 60 років з різко видовженим черепом, вузьким лобом, високим та вузьким лицем, ніс вузький з горбинкою, на черепі помічено сліди штучної деформації, відомої з поховань коцівників Поволжя. В похованні 2 виявлено скелет дорослого чоловіка. На руці був мідний дротяний браслет, а поряд – кіс-

тяна бляха-пряжка [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 46–47; Свешников, 1990, с. 73,74] та невелика двовуха амфора [Бандрівський, 2007, с. 194–197]. Обидва поховання, напевно, треба віднести до елітних;

9) с. Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл. Ю. Нікольченком у 1972, 1974 рр. досліджено три кургани. В кургані № 1 – овалному, висотою 4,5 м, розмірами 30х24 м – виявлено скорчені поховання чоловіка та жінки, орієнтовані на північний захід (Свешніков, 1993, с. 29).

Ознайомлення з матеріалами музеїв Західної Волині та доступних приватних колекцій дозволяє припустити, що матеріали, близькі до катакомбної культури та БК, знаходяться не лише в межиріччі Стиру й Горині, але можуть бути й далі – на захід – аж до верхів'їв Західного Бугу.

Пам'ятки бабинської культури охоплювали різні зони території України – степову, лісостепову. Відомі вони і на теренах Білорусі. В цьому контексті особливо несподіваним є перебування населення БК на Західній Волині, порівняно густо заселеній у той час носіями ГЗК, МК, СК.

Всього пам'яток волинської групи СК нараховується більше 100, у тому числі близько 20 в зоні Полісся. Це – поселення, поховання, окремі знахідки кераміки (*рис. 2.76; рис. 2.77*). Одношарових пунктів відомо мало: Фалемичі, Ставок, Милуші, Торчин, можливо, Усичі II (останні дві виявлені М. Пелешцишиним) [Пелешцишин, 1971, с. 89–103]. Переважно відомі багатшарові пам'ятки.

Одним з найбільш інтенсивно заселених носіями стживовської культури був сучасний Луцький район. Береги річок Сарни, Черногузки, відтинок р. Стир поблизу м. Луцька рясніють пам'ятками СК. Назвемо лише деякі з них:

1) Гнідава (с. Рованці) – поховання та велике поселення, де в об'єктах СК трапляється кераміка бабинської культури – дослідження М. Матвієйка, а також розвідки Г. Охріменка у 80-х рр. ХХ ст., розкопки ДП “Волинські старожитності” у 2009, 2010 рр.; 2) Боратин – курган, досліджуваний Я.Фітцке, та поселення; 3) Торчин – два цвинтарі та поселення (*рис. А.57:1; рис. А.58*); 4) Усичі (хутір Валентинів) – похо-

вання та поселення (роботи Я. Фітцке (рис. 2.82) та М. Пелещишина); 5) Шепель – кілька поселень та поховання (роботи ДП “Волинські старожитності”, 2010 р.) (рис. А.59); 6) Веселе – випадково виявлене селянином С. Сільчуком у 1960-х роках поховання (грунтове): кістяк, посипаний вохрою, на грудях лежали крем’яний кинджал та наконечник. У селі знайдено знаряддя праці, подібні до виробів СК; 7) Рокині – на березі р. Стир сліди поселення; 8) Маяки – в кількох місцях сліди поселення на березі р. Стир; 9) Зміїнець – на березі р. Стир поселення та рештки поховань; 10) Іванчиці – сліди поселення; 11) Буків – також сліди поселення.

У басейні р. Черногузки поселення та сліди поселень за знахідками кераміки зафіксовано поблизу сіл Голишів, Коршівець, Гірка Полонка, Полонка, Баїв, Цеперів, Оздів та ін. В цих місцях стжижовське населення приваблювали ліси із звіриною, річки з заплавами, як місця круглорічного випасу худоби, та родючі землі. Знахідки крем’яних серпів тут досить часті.

Це скупчення пам’яток у згаданому регіоні, швидше за все, належить до передстжижовського (раннього), середнього та пізнього періодів СК. До раннього періоду відносимо, зокрема, згаданий горщик, виявлений у с. Вишків (роботи ДП “Волинські старожитності”, 2011 р.) та інші керамічні вироби. До пізнього періоду належать керамічні вироби з поховання в с. Підгайці, частину кераміки з Гнідави (об’єкти з фрагментами посуду БК (розкопки ДП “Волинські старожитності”, 2009 р. [Златогорський, Бардецький, 2010, с. 108, рис. 5]), амфору з поховання № 4 у смт Торчин (розкопки Я. Фітцке, 1937 р.), яка у верхній частині тулуба має валики з насічками, та частину матеріалів Дубнівського і Млинівського районів Рівненщини). Актуальним є радіовуглецеве датування матеріалів СК із закритих комплексів.

Отже, в кінці III тис. до н. е. на території Західної Волині з’являються групи катакомбної культури. Поступово на їх основі при взаємодії з межановицькою, городоцько-здовбицькою, частково кулястих амфор, шнурової кераміки культур, можливо, автохтонного населення поліської зони формується стжижовська культура.

Поки що гіпотетично час перебування СК на Західній Волині та Волинському Поліссі (прибл. 2000–1600 рр. до н.е.) можна поділити на три періоди: ранній, середній, пізній. У середньому періоді СК або на початку пізнього на Волині з'являються носії БК. Поява номадичного населення (КК і БК) на Волинській височині, ймовірно, зумовлена багатьма причинами: 1) сприятливими природними умовами (родючі ґрунти, значні площі прирічкових, болотяних пасовищ, наявність річок, джерел, лісів); 2) значними покладами високоякісного волинського кременю. Зникнення СК з історичної арени, напевно, було пов'язане з приходом в цей регіон носіїв тшинецької культури (імовірно, у XVIII–XVI ст. до н. е.), які приблизно із XVI ст. могли тут кількісно переважати.

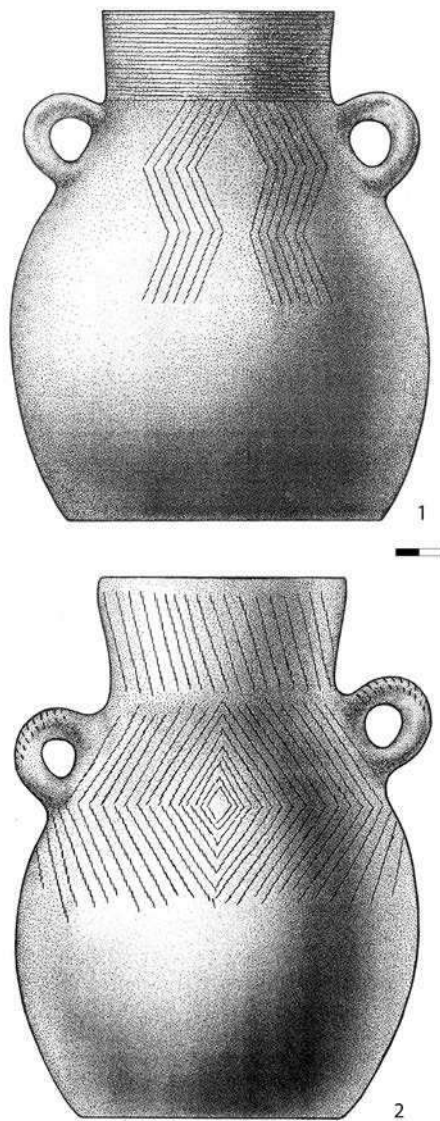
1. *Археологія України / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.*
2. *Бандрівський М. Північно-західна периферія культурного кола Бабино: спостереження за хронологією та поховальним обрядом / М. Бандрівський // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – Львів: Логос, 2006. – Кн. I. – С. 8–21.*
3. *Бандрівський М. Вплив сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході українського лісостепу / М. Бандрівський. – Львів, 2007. – С. 153–205.*
4. *Бунятян К. Господарство та спосіб життя / К. Бунятян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32–39.*
5. *Бунятян К. Підкарпатська культура шнурової кераміки / К. Бунятян // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 18–30.*
6. *Бунятян К. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України / К. Бунятян // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26–36.*
7. *Бунятян К. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. Бунятян, О. Позіховський // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 82–100.*
8. *Златогорський О. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році / О. Златогорський, А. Бардецький // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2010. – Т. XXXI. – С. 101–114.*
9. *Кривальцэвіч М. Азярное I – паселішча эпохі бронзы на паўначы Палесся / М. Кривальцэвіч. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1999. – 108 с.*

10. Литвиненко Р. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого) / Р. Литвиненко // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С.116-119.
11. Отроценко В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III – II тис. до н.е.) / В. Отроценко // *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. – Київ-Львів, 2009. – С. 17–20.
12. Пелецишин М. Нові поселення стжижовської культури на Волині / М. Пелецишин // *Археологія*. – 1971. – № 1. – С. 89–103.
13. Свешников И. Стжижовская культура / И. Свешников // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья*. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 68–74.
14. Свешников І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на поч. II тис до н.е. / І. Свешников. – К. : Наук. думка, 1974. – 202 с.
15. Свешников І. Довідник з археології України. Ровенська обл. / І.Свешников, Ю. Нікольченко. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.
16. Bagińska J. Groby kultury mierzanowickiej na Grzędzie Sokalskiej / J. Bagińska // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 1997. – T. 49. – S.191–205.
17. Bagińska J. Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Wereszczycy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej / J. Bagińska, J. Machnik // *Archeologia Polski środkowo-wschodniej*. – 2003. – T. VI. – S. 38–57.
18. Bunyatyan K. Manifestations of middle Dniepr Culture in the Volynia territory and the issue of ancient routes / K. Bunyatyan, V. Samoluk // *Baltic-Pontic studies*. – 2009. – Vol. 14. – S. 252–268.
19. Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // *Materialy starożytne*. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich. – 1968. – T. XI. – S. 7–117.
20. Kadrow S. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik // *Prace komisji archeologicznej*. – Kraków, 1997. – № 29. – S. 150–170.
21. Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut / E. Kaiser. – Mainz am Rhein, 2003. – S. 47–80.
22. Machnik J. Stosunki kulturowe pogranicza Europy Środkowej i Wschodniej w pradziejach / J. Machnik // *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej*. – Lublin, 2004. – S.31–41.

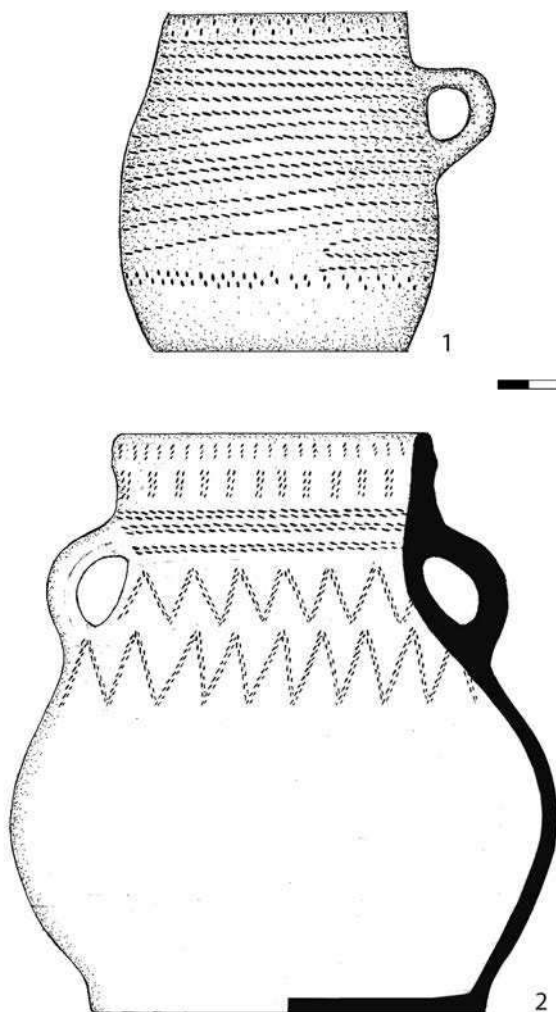
23. Szmyt M. *Between West and East / M. Szmyt // Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950–2350 BC. – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.*
24. Taras H. *Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) / H. Taras // Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski: Materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. – Łańcut, 2005. – S. 179–194.*

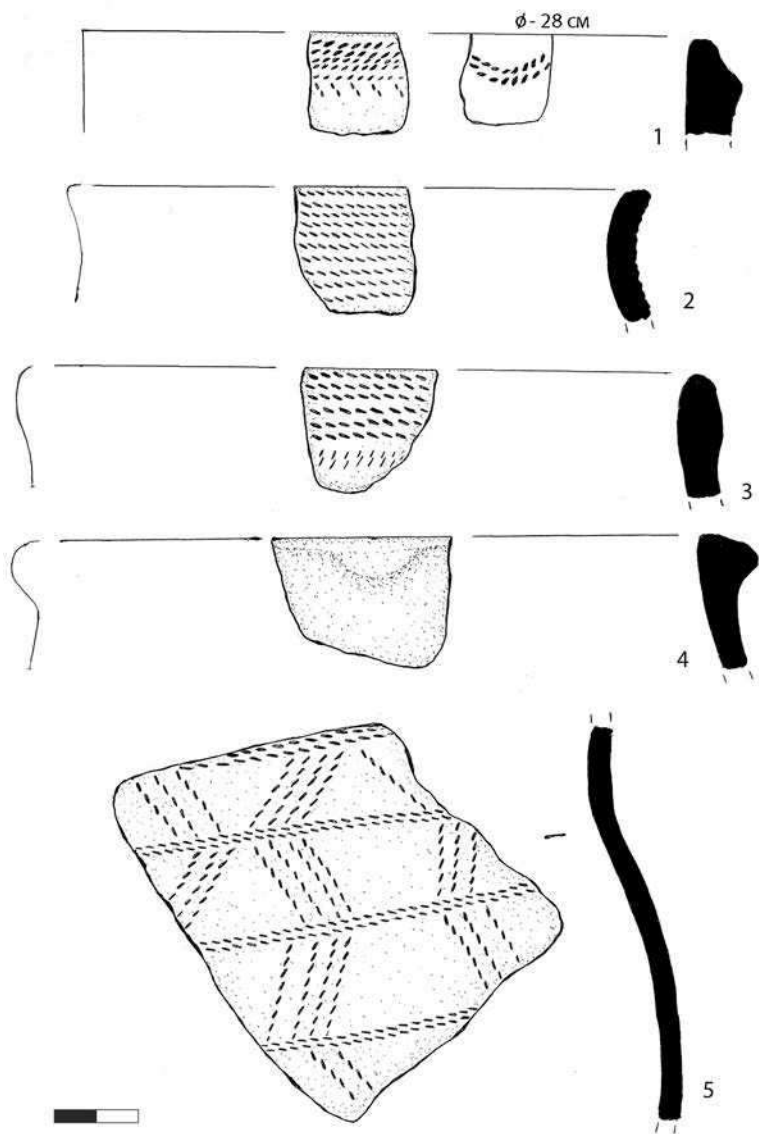
Рис. 2.71. Карта пам'яток стожисовської культури: 1 – Бужанка; 2 – Литовеж; 3 – Заріччя; 4 – Володимир-Волинський; 5 – Зимно; 6 – Бубнів; 7 – Фалемичі; 8 – Тур; 9 – Торчин II; 10 – Торчин; 11 – Валентинів; 12 – Шепель; 13 – Іванчиці; 14 – Буків; 15 – Рокіні; 16 – Баїв; 17 – Полонка; 18 – Гірка Полонка; 19 – Голишів; 20 – Боратин (Великий); 21 – Маяки; 22 – Жидичин; 23 – Вишків; 24 – Сокиричі; 25 – Гнідава; 26 – Підгайці; 27 – Ставок; 28 – Торговиця; 29 – Люб'язь; 30 – Башилки; 31 – Цумань; 32 – Клевань; 33 – Ничогоївка; 34 – Гораймівка; 35 – Майдан-Липно; 36 – Осова; 37 – Осова II; 38 – Великий Мидськ; 39 – Золотолін; 40 – Заслуччя (за Г. Охріменком, І. Маркусом)

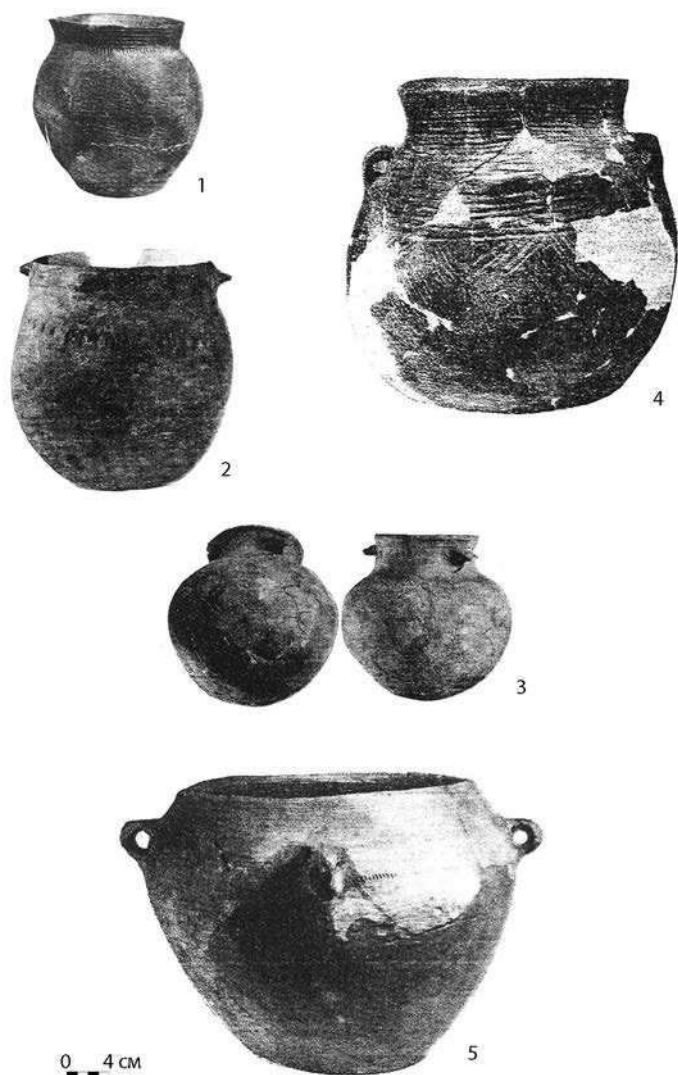
*Рис. 2.72. Амфори СК з поховання.
м. Володимир-Волинський Волинської обл. (рис. Н. Скляренко)*

Рис. 2.73. Кераміка СК з пошкоджених поховань цвинтаря Торчин II Луцького р-ну Волинської обл. (рис. Г. Охріменко)

Рис. 2.74. Фрагменти кераміки СК.
с. Фалемичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
(рис. Г. Охріменка)

Рис. 2.75. Зразки кераміки СК (1, 2, 4, 5) та МК (3) з Люблінщини (за С. Глосіком, 1968 р.)

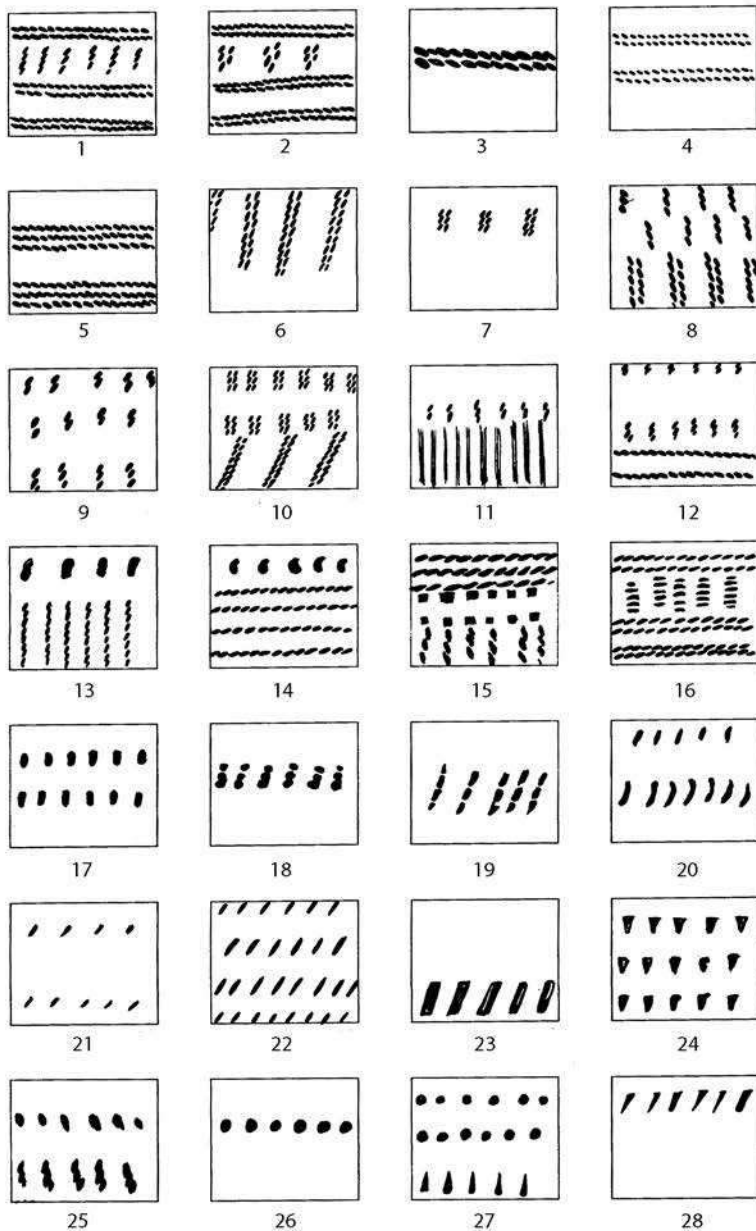
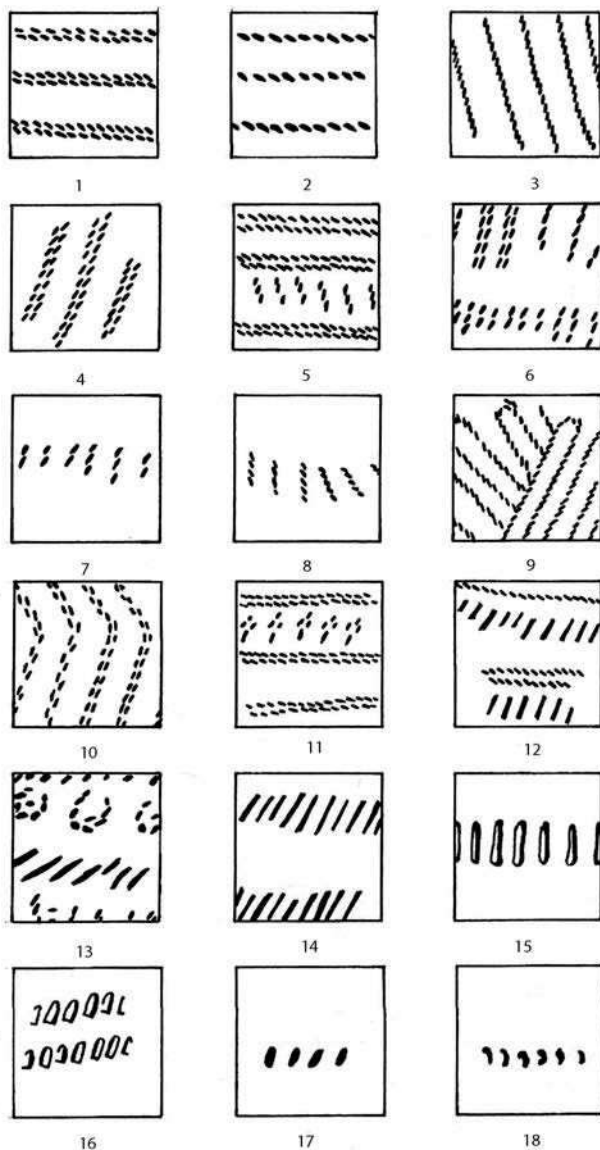

Рис. 2.76. Елементи декору кераміки СК із Західної Волині (за Н. Скляренко)

Рис. 2.77. Елементи декору кераміки СК з Волинського Полісся:
 1, 15, 18 – Осова (Криничка II); 2 – Майдан-Липно; 4 – Гнідава;
 3, 5, 6, 10 – Ничогівка; 7–8 – Гораймівка; 11 – Осова (Сторожівка);
 9, 12–13, 16 – Осова (За Корчі); 14 – Коник; 17 – Осова (Ожгове)
 (за Г. Охріменком, Н. Скляренко)

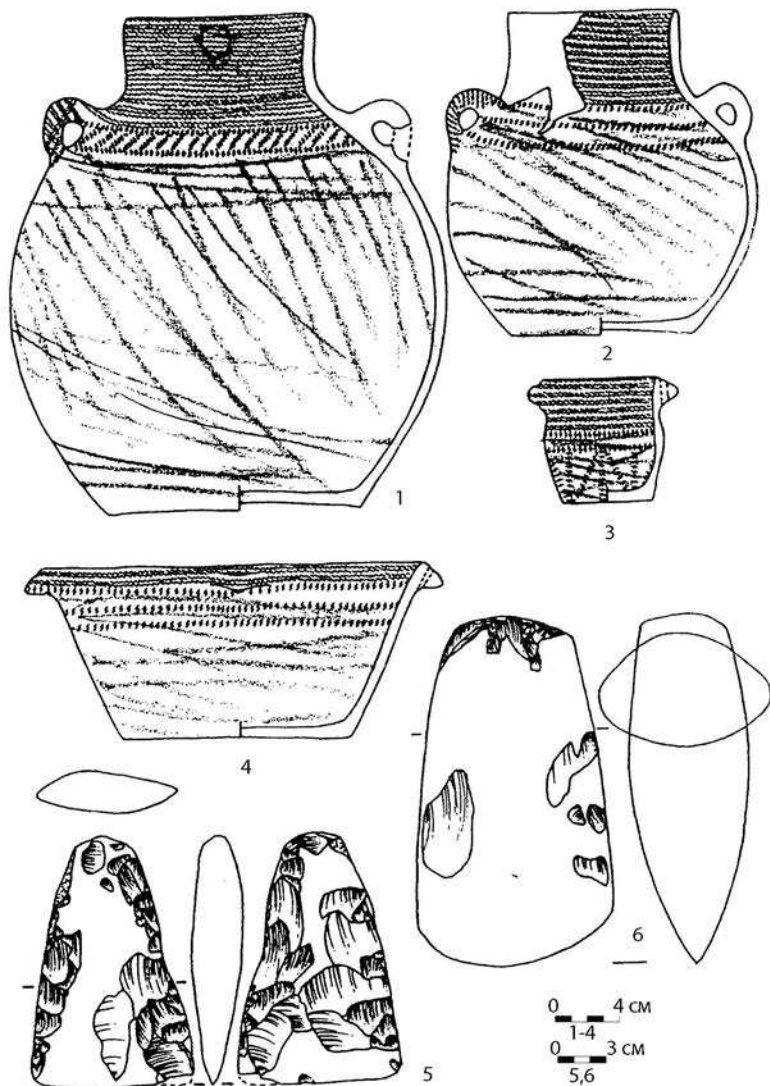

Рис. 2.78. Інвентар з поховання СК № 25. Раціборовіце, п. 2
(за А. Броніцьким, 1991 р.)

Рис. 2.79. Раціборовице–Колонія, п. 11, поховання № 21, воєв. Хелмське (за М. Полянською)

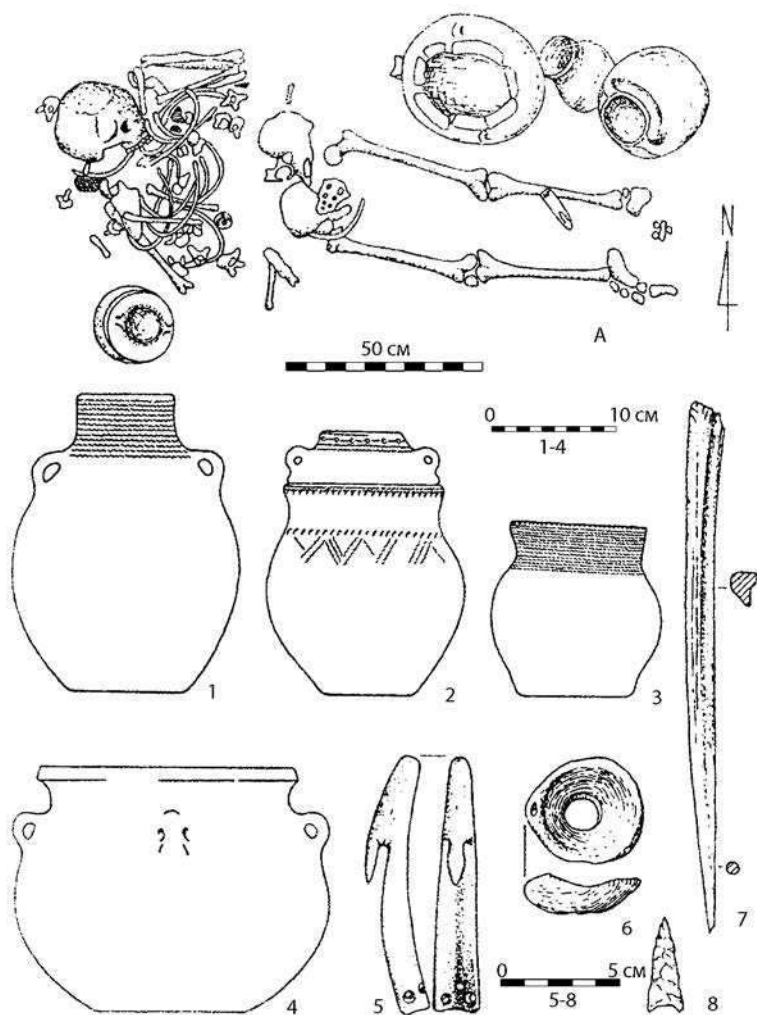
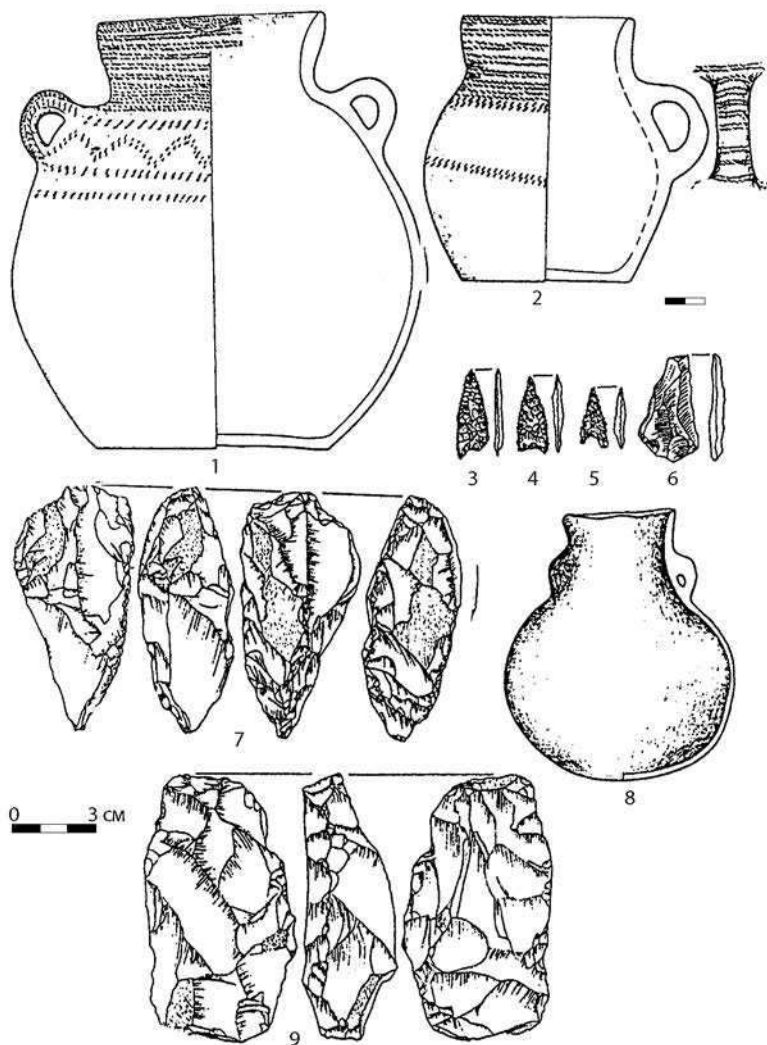

Рис. 2.80. Матеріали з поховання. Грудек над Бугом
(за Є. Глосіком)

Рис. 2.81. Матеріали СК зі Стжижова (1, 2), КШК (3–6) з Любче, МК (7–9) з Рахова Нового, ККА (8) зі Сліпче

2.7. Припонтійські етнокультурні впливи на території Західної Волині за доби бронзи

Г. Охріменко, Н. Скляренко

На різних етапах доби бронзи впливи степових спільнот на території Західної Волині фіксуються неоднаково. Якщо в часи ямної культурно-історичної спільності (КІС) це могли бути незначні проникнення в лісостепову зону (що видно за окремими артефактами, зокрема хрестоподібними булавами) (Конопля, 2006, с. 209), то в період катакомбної КІС (2500–2000 рр. до Р. Х.) [Археологія України, 2005, с. 156] такі міграції могли бути інтенсивнішими.

Ймовірно, на присутність окремих катакомбних спільнот в басейнах Стиру та Горині вказують археологічні артефакти: 1) “цитринові” та інші кам’яні булави, які поширені майже в усій зоні Волинського Полісся та Волині (рис. 2.89); 2) бронзові ретушери, що мали розміри 5–10 см, потоншені два кінці та чотирибічну середню частину; 3) нечисельні зразки катакомбної кераміки, зокрема з “гусеничним” декором (Дубенщина, Луцький район (рис. 2.84), Середнє Надприп’яття); 4) фаянсове намисто (відоме переважно на Люблінщині), походження якого, можливо, пов’язане з катакомбною культурно-історичною спільністю; 5) кам’яні сокири, аналоги яким відомі в Причорномор’ї та пониззі Дніпра (рис. 2.85; рис. 2.87; рис. 2.88). Сокири СК мали і інші форми (рис. 2.86), навіть астрагали (рис. А.67).

Шлях, прокладений на землі Західної Волині групами катакомбників, пізніше торували невеликі групи бабинської культури (багатоваликової кераміки), які приходили сюди за кременем з тутешніх родовищ і жили поряд з етнічно близькими носіями місцевого варіанта катакомбної культури, яким була СК.

Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, могли доповнюватися іншими зв’язками зі степовою зоною Припонтиди. Дослідники звертають увагу на взаємодію ККА з ямною культурою (ЯК) [Rassamakin, 1996, с. 132; Szmyt, 1999, с. 148–167].

На правому березі Дніпра анклав ЯК перебувають до 2300 рр. до н.е. та до ранньої фази інгулецької культури катакомбних поховань, яку датують тепер 2450–1950 рр. до н. е. [Kaiser, 2003, s. 65–80]. Приблизно в цей час або дещо пізніше з'являється стжижовська культура. За новішими датуваннями це сталося в 2000–1950 рр. до н. е. (Kadrow, Machnik, 1992, s. 91–92; Kadrow, 1995, s. 22) [Kadrow, Machnik, 1997, s. 79]. Її формування відбувалося на підґрунті етнічних зв'язків КШК, МК, ККА, але “степова традиція” в цьому випадку стала домінуючою [Głosik, 1968, s. 66; Taras, 2005, s. 180–181]. Продовження традицій ямної, катакомбної культур виявилось, зокрема, в обробці (протиранні) кераміки віхтем трави, подібності окремих форм посуду СК [Taras, 2005, rys. 1, rys. 2].

С. Братченко звернув увагу на подібність деяких елементів декору “катакомбного барокового стилю” та межановицької кераміки [Братченко, 2007, с.103–109]. Аналогія простежується і в поховальному обряді – тілопокладання на спині – в СК та найбільш східних похованнях інгулецької групи катакомбної культури (Братченко, Шапошникова, 1985, с. 416); [Kaiser, 2003, s. 49]. Відомі також підкурганні поховання в носіїв СК (дослідження І. Свешнікова). Останній ритуал міг бути спадщиною від КШК. До цього ще потрібно додати факт запозичення гончарями СК елементів декору від носіїв вищезгаданих культур, виготовлення деяких кістяних виробів.

Близькі стосунки СК та МК, напевне, можна прослідкувати в районі Торчина поблизу Луцька, де на одному цвинтарі є поховання представників СК та МК, на поселенні в Усичах (дослідження J. Fіtske, М. Пелещишина) [Пелещишин, 1971, с. 94, рис. 6], Хрінниківського водосховища, на Дубенщині (матеріали О. Кричевського).

Взаємодію СК та городоцько-здовбицької культури бачимо на Поліссі та в Рівненському, Здолбунівському та інших районах середнього Погориння [Свешніков, 1974, с.80–142].

Г. Тарас зазначає, що під час аналізу кераміки несподівано було виявлено подібність виробів СК з так званою харківсько-воронезькою групою [Taras, 2005, s.187]. Окремі дослідники простежували спільні риси ККА та СК (Kostzewski,

Chmielewski, Jażdżewski, 1965, s. 132–134) [Bargel, 1991, s. 107]. На думку Г. Тарас, такі подібності справді наявні [Taras, 2005, s. 181]. СК є дещо пізнішою, ніж городоцько-здовбицька культура, частково їй синхронною [Свешніков, 1974; Głosik, 1968, s. 24–29; Kadrow, Machnik, 1997, s. 79].

На нашу думку, носії стжижовської культури склалися, переважно, з нащадків однієї чи кількох груп катакомбного населення. Нове етнографічне “обличчя” СК було наслідком культурної взаємодії цих груп із сусідніми іншоетнічними спільнотами: культурами шнурової кераміки пізнього етапу, ранньомежановицькими племенами, населенням культури кулястих амфор, можливо, середньодніпровської культури.

Питання генези СК постає лише всередині ХХ ст. Причиною такого запізненого вивчення її витоків є, зокрема, виразні риси цієї культури, яка “не має точних аналогів серед інших культур” [Głosik, 1968, s. 62]. До цього потрібно додати, що серед її комплексів, як зазначає Є. Глосік, не вдається виділити більш ранні, а також розробити внутрішню періодизацію “на фоні навколишнього середовища, і не лише археологічного, а й природно-географічного, в якому перебувала СК” [Głosik, 1968, s. 62]. Цитований автор мав на увазі становлення культур, які були попередницями СК, а також одночасно з нею розвивалися на цій та суміжних територіях. У пошуках аналогів дослідники звертали увагу на форми посуду, оформлення вінець, технологію виготовлення, декор, на особливості й типи кістяних виробів.

За спостереженням Є. Глосіка, СК поширювалася на люблінсько-волинських лесових ґрунтах, тобто на родючих землях. У зоні Полісся відомі були лише деякі пам'ятки СК і складалося враження про їх незначну кількість. Так подано і на карті І. Свешнікова (рис. 2.83) [Свешніков, 1974, с. 120, рис. 41]. Проте, як показали розвідки Г. Охріменка, проведені у 80-90-ті роки минулого століття, поліський ареал поширення пам'яток СК значний, хоч охоплює всього чотири райони Західної Волині: Маневицький, Ківерцівський, Рожищенський у Волинській області та Костопільський на Рівненщині. Тут носії СК заселяли басейни середніх та невеликих річок:

Кормину, Путилівки, Конопельки, Млинка. Інші пункти з незначною кількістю матеріалів розпорошені в більш північних частинах Прип'ятського Полісся, у тому числі на території Білорусі [Кривальцэвіч, 1999, с. 83].

С. Глосік подає три гіпотетичні теорії походження СК, а саме: 1) місцева; 2) північна; 3) східна. Перші дві базуються на теоретичних засадах, третя – на доступних матеріалах. Першу гіпотезу підтримував Т. Сулімірський [Sulimirski, 1957–1959, s. 234, 235], вбачаючи походження СК в культурі кераміки “встенъгованої”, мальованої (волино-люблінської культури).

Певні підстави має теорія походження СК від східного варіанту культури кулястих амфор [Wiślański, 1966, s. 120]. Було звернуто увагу на подібність класичних амфор цієї культури, які є одною з провідних форм СК та виявлені в похованнях (Грудек Надбужний, Раціборовіце). На пам'ятці Раціборовіце помічено стратиграфічний стик обох культур. Певні аналогії простежено зі злотською культурою [Głosik, 1968, s. 63].

Прихильником північної гіпотези виступив Ян Ковальчик [Głosik, 1968, s. 63, 64]. Відповідно до його припущення, можливою зоною виникнення СК могло бути верхів'я Німану. Згадуються наявні тут гірничі розробки та майстерні кремню над р. Рось, де виготовляли сокири, лінзоподібні в перетині, аналогічні виробам СК. Біля Волковиська та в інших місцях знайдено кераміку, що має сліди розчесів (протирань травою), як в СК. Проте ця риса характерна для багатьох неолітичних культур, у тому числі для німанської, “гжебикової”, волинської неолітичної [Охріменко, Скляренко, Ткач, 2006, с. 406–407].

Найбільш переконливою, як на наш погляд, є гіпотеза про східне походження СК, яку запропонував у свій час А. Гардавський, викладаючи власну теорію генезису слов'ян. Він припустив, що людність майбутньої СК прибула на Волинь, Люблінщину із середнього Наддніпров'я через Житомирщину [Gardawski, 1959, s. 75].

Матеріали, подібні до СК, можна побачити в музеях м. Києва серед старожитностей лівобережжя середнього Наддніпров'я. Це вазоподібний посуд з нахиленими до середини вінцями у верхній частині. Краї вінець посудин ката-

комбної культури середнього Наддніпров'я мають потовщення. Вони прикрашені відтисками шнура, намотаного на паличку. Привертає увагу орнаментация внутрішньої частини вінець, протирання поверхні травою, технологія виготовлення. Крім того, К. Яжджевський зауважив, що посуд з Валентинова подібний до середньонаддніпровських виробів [Głosik, 1968, s. 110–111; Jażdżewski, 1937, s. 65].

Польські дослідники виявили аналогії до СК в “ямно-катакомбному циклі культур” [Taras, 2005, s. 26–28]. Це підтверджено археологічними матеріалами, поданими Є. Глосіком. Так, посуду СК групи I (яйцеподібні посудини) відповідає аналог з поховання № 13 кургану 11 катакомбної культури, розташованого на березі р. Молочної (уроч. Аккермен) в Запорізькій області. Іншим прикладом є знайдена в похованні № 4 кургану 9 на цій самій пам'ятці широковідкрита посудина з кулястою середньою частиною та плоским дном, аналогічна VI групі кераміки СК [Вязьмитіна, Іллінська, 1960, с. 101, рис. 79: 1].

У кургані № 6 скелет лежав у випростаній позиції (курган 2, Преслав Збиточний (Панова, 1955, с. 55). У цьому похованні була яйцеподібна посудина з короткою розхиленою шийкою та потовщеними вінцями. Поверхня посудини з Преслава протерта віхтем трави з обох боків. Посудина з Яцківцево (поблизу Липовця) оздоблена характерними для СК перпендикулярно укладеними групами шнурових ліній.

Є. Глосік наголошував на необхідності порівняльного аналізу (встановлення подібності) поховальних пам'яток КК та СК, а також на важливості дослідження матеріалів СК із Західної Волині [Głosik, 1968, s. 65, 66].

Актуальним є питання долі СК, зокрема її зв'язків із тшинецькою культурою. Можливо, лінійний прокреслений орнамент на посудині з Грудека Надбужного свідчить про ці контакти [Głosik, 1968, tabl. XIII: 3]. До цього можна додати, що Г. Тарас аналогії керамічним виробам СК вбачає в катакомбних пам'ятках, розташованих на схід від наддніпровських – у воронезькій групі [Taras, 2005, s. 187]. Не виключено, що частина населення цієї групи дала початок новій культурі – СК.

Цікавим є питання про шляхи міграції носіїв катакомбної культури на Західну Волинь. Тут можливі дві версії: 1) через Житомирщину, як припускав А. Гардавський; 2) степами Причорномор'я, басейном Південного Бугу на північний захід і далі – в басейн Ікви та Стиру.

Питання раннього чи пізнього датування СК залишається відкритим. Особливо це актуально для території поширення пам'яток цієї культури на Західній Волині. Так, поховання в Раціборовіце–Колонії, де в могилі № 20 знайдено фаянсову намистину та посудинку [Polańska, 1994], датується 2200–2020 рр. до н. е. [Wróbel, 1991, s. 223].

На думку Г. Тарас, є імовірність хронологічного стику пізньої фази ККА та СК, а саме в північно-східній зоні поширення СК [Taras, 2005, s. 184]. Дослідники Г. Тарас, С. Кадров підкреслюють, що на волино-подільській території перехрещувалися різні традиції та культурні впливи [Kadrow, 1998, rys. 7; Taras, 2005, s. 182] і трансформація пізніх груп ККА, так само як і пізньошнурових, “вписалася в фінальний продукт, яким є СК” [Taras, 2005, s. 182].

Західний кордон СК зафіксовано біля р. Вепж, північний – поблизу межі лісостепу та Полісся [Taras, 2005, s. 182]. З останнім положенням погодитись не можемо, бо в різних районах Полісся є поселення СК [Охріменко, Кучинко, Скляренко, 2007, с. 425–456].

Про східні впливи та імпорт зі сходу (металеві вироби, сережки у формі вербового листя, фаянсове намисто, прикраси з кістки та мушлів) у свій час писали дослідники Я. Махнік, С. Кадров, Я. Батора та ін. (Machnik, 1973; Batora, 1995; Nadar, 1973; Kadrow, 1998). На сьогодні встановлено, що прикраси у вигляді вербового листя виготовляли в різних місцевих майстернях, а ідея такої форми виробів походить з Близького Сходу. У той самий час вони з'явилися і на Кавказі. Прикраси у формі вербового листя, як відомо, були поширені в епішнуровий період кола прикарпатських культур (Kadrow, 1995, s. 83–84; Kadrow, 2000; Kadrow, 2001, s. 198).

Намисто з мушлів, фаянсові “пацьорки” відомі серед матеріалів пізніх фаз КК, СК у різних спільнот Прикарпаття.

Фаянсові прикраси (намисто), як підтвердили хімічні аналізи, також були локальними виробами Малопольщі, Волині та ін. (Harding, Warren, 1973, s. 64–66; Batora, 1995, s. 185–188; Kadrow, 1995, s. 87–98).

Найбільш компактним ареалом проживання населення СК на Поліссі є басейни таких невеликих річок, як Путилівка (сmt Цумань, с. Башлики та ін.), Кормин (с. Гораймівка, с. Ничогівка), Бронниця (с. Осова), Млинок (с. Великий Мідськ); неподалік с. Майдан-Липно кілька пунктів розташовані біля неглибоких боліт. Вищеназвані пам'ятки СК знаходяться в межах Ківерцівського, Маневицького районів Волинської обл. та Костопільського, Володимирецького районів Рівненської обл. Особливо значні скупчення знахідок СК зафіксовано поблизу сіл Осова та Майдан-Липно. Тут відкрито близько 10 багатощарових поселень з матеріалами стжижовської культури: с. Осова – уроч. Стороживка, уроч. За Корчі, уроч. Осивка, уроч. Криничка-Друга, уроч. Густина, уроч. Капелька; с. Майдан-Липно – уроч. Бирче, уроч. Неріччя, уроч. Кругле Поле. В останньому пункті проводилися стаціонарні дослідження у 2005 р.

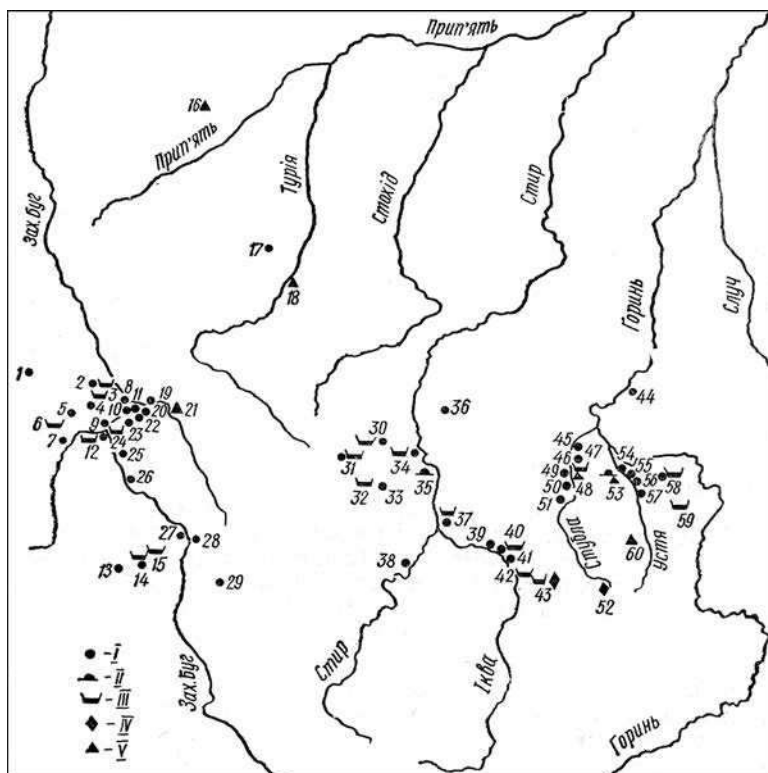
1. *Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняк та ін. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.*
2. *Братченко С. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаменталії / С. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України: зб наук. праць. – Луганськ : Східноукраїнський національний ун-тет ім. В. Даля, 2007. – №4. – С. 103–109.*
3. *Вязьмитіна М. Курган біля с. Ново-Пилипівський і Радгоспний «Аккермен» / М. Вязьмитіна, В. Іллінська // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1960. – Т. VII. – С. 101.*
4. *Кривальцьєвіч М. Азярное I – паселішча эпохі бронзы на пруначы Палесся / М. Кривальцьєвіч. – Мінск : Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1999. – Вып. 2. – 108 с.*
5. *Охріменко Г. Особливості стжижовської культури Волині та Волинського Полісся / Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Скляренко, І. Шовкович // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 425–456.*

6. Охріменко Г. Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, Н. Склярєнко, В. Ткач // Нариси культури давньої Волині / [за заг. ред. Г. Охріменка]. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 404–413.
7. Пелецишин М. Нові поселення стжижовської культури на Волині / М. Пелецишин // Археологія. – № 1. – 1971. – С. 89–103.
8. Свешиников І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на поч. II тис. до н.е. / І. Свешиников. – К. : Наук. думка, 1974. – 202 с.
9. Свешиников И. Стжижовская культура / И. Свешиников // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 68–74.
10. Bargel B. Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie / B. Bargel // Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej: materiały z konferencji / red. J. Gurba. – T. 6. – Lublin 1991. – S. 103–113.
11. Gardawski A. Pierwsi słowianie na ziemiach dzisiejszej Lubelszczyzny / A. Gardawski // Z otchłani wieków. – 1959. – R. XXV. – S. 75.
12. Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // Materiały starożytne. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. 11. – S. 7–117.
13. Jażdżewski K. Grob kultury ceramiki sznurowej z Walentynowa w pow. Łuckim / K. Jażdżewski // Z otchłani wieków. – 1937. – R. XII. – S. 24–29.
14. Kadrow S. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik // Prace komisji archeologicznej. – Kraków, 1997. – № 29. – 196 s.
15. Kaiser E. Studien zur Katakombengrab kultur zwischen Dnepr und Prut / E. Kaiser. – Mainz am Rhein, 2003. – S. 47–80.
16. Polańska M. Wyniki badań ratowniczych na stan. 6 w Husyńnem Kolonii, gm. Hrubieszów / M. Polańska // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim w 1993 roku / red. Urbański A. – Zamość, 1994. – S. 16–18.
17. Rassamakin Y. Y. On Early Elements of the Globular Amphora Culture and other European Cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea Region / Y. Y. Rassamakin // Baltic-Pontic Studies: Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950–2350 BC / red. Koško A. – Poznań, 1996. – T. 4. – S. 132.

18. Szmyt M. *Between West and East* / M. Szmyt // *Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950–2350 BC.* – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.
19. Sulimirski T. *Polska przedhistoryczna* / T. Sulimirski. – Londyn : University, 1957–1959. – Cz. II. – S. 84–257.
20. Taras H. *Na przedpołu świata pontyjskiego osadnictwo kultury strzyżowskiej (2000/1950 – 1600 przed Chr.)* / H. Taras // *Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, Lublin, 2007. – S. 85–94.
21. Taras H. *Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny)* / H. Taras // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski: Materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.* – Łańcut, 2005. – S. 179–195.
22. Wiślański T. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej* / T. Wiślański / *Polskie Badania Archeologiczne.* – Wrocław : Ossolineum, 1966. – T. 13. – 285 s.
23. Wróbel H. *Badania nad osadnictwem kultury trzcinieckiej / H. Wróbel // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej: materiały z konferencji / red. Gurba J.* – Lublin, 1991. – S. 219–225.

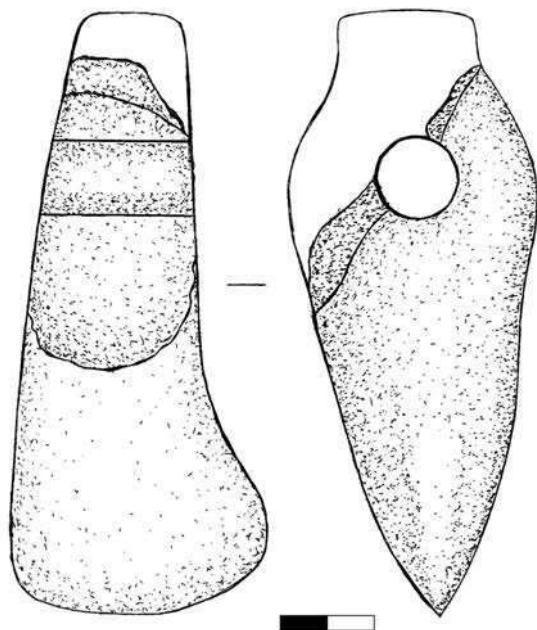
Рис. 2.82. Кераміка у “катакомбному стилі” з поховання с. Усичі, хут. Валентинів, Луцького р-ну Волинської обл. Розкопки Я. Фітцке, 1938 р. (фото Г. Охріменка)

Рис. 2.83. Район поширення пам'яток стжижовської культури (за І. Свєсінковим): I – поселення; II – кургани; III – ґрунтові поховання; IV – скарби бронзових речей; V – випадкові знахідки кераміки. 1 – Краснистав, 2 – Раціборовіце, 3 – Шпиколоси, 4 – Волаєвіце, 5 – Уханья, 6 – Скоморохи Мале, 7 – Вербковіце, 8 – Городло, 9 – Стжижув, 10 – Рогалін, 11 – Зосін, 12 – Грудек Надбужний, 13 – Єзерна, 14 – Диниска Нове, 15 – Кшевіца, 16 – Тур, 17 – Грядки, 18 – Ковель, 19 – Володимир-Волинський, 20 – Лежниця, 21 – Зимне, 22 – Млиниська, 23 – Ізів, 24 – Черників, 25 – Кречів, 26 – Литовеж, 27 – Вільхове, 28 – Ромош, 29 – Яструбичі, 30 – Валентинів, 31 – Торчин, 32 – Сьомаки, 33 – Коршів, 34 – Гнідава, 35 – Великий Боратин, 36 – Вишків, 37 – Ставок, 38 – Лопавше, 39 – Муравиця, 40 – Озліїв, 41 – Підгайці, 42 – Дубно, 43 – Липа, 44 – Чудви, 45 – Смержів, 46 – Диків, 47 – Пересопниця, 48 – Білів, 49 – Заріцьк, 50 – Заруддя, 51 – Олибів, 52 – Стеблівка, 53 – Городок, 54 – Караєвичі, 55 – Зозів II, 56 – Великий Олексин, 57 – Шпанів, 58 – Забороль, 59 – Білокриниця, 60 – Здовбиця

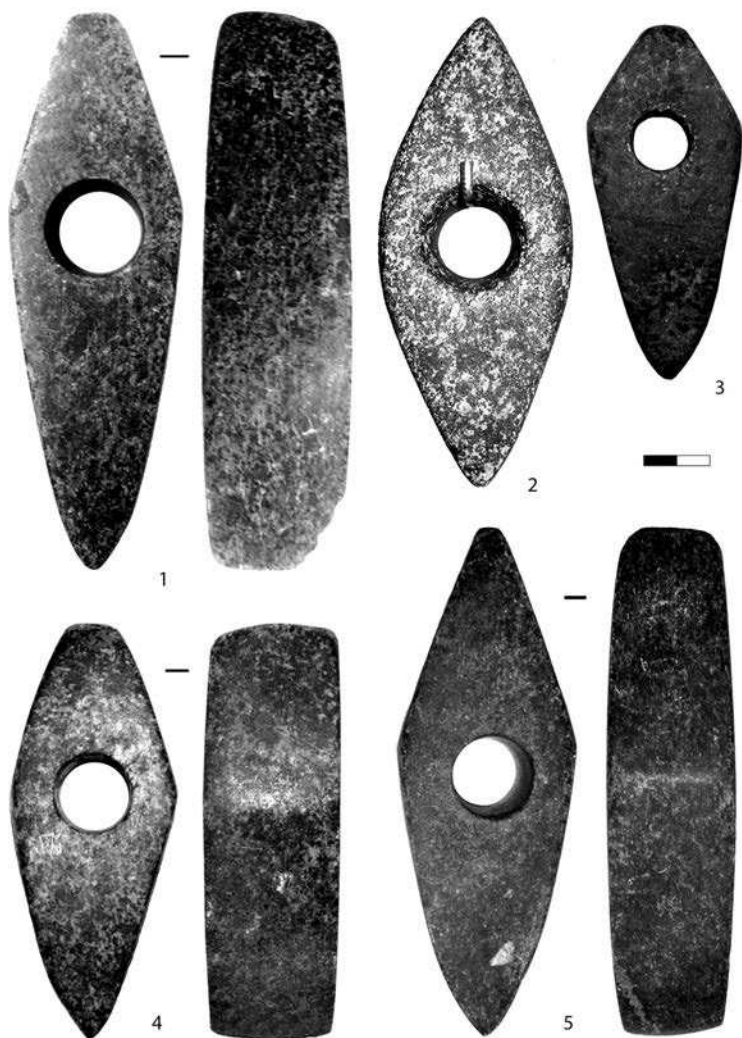

Рис. 2.84. Голишів. Фрагмент миски з “гусеничним” орнаментом від виробу у “катакомбному стилі”

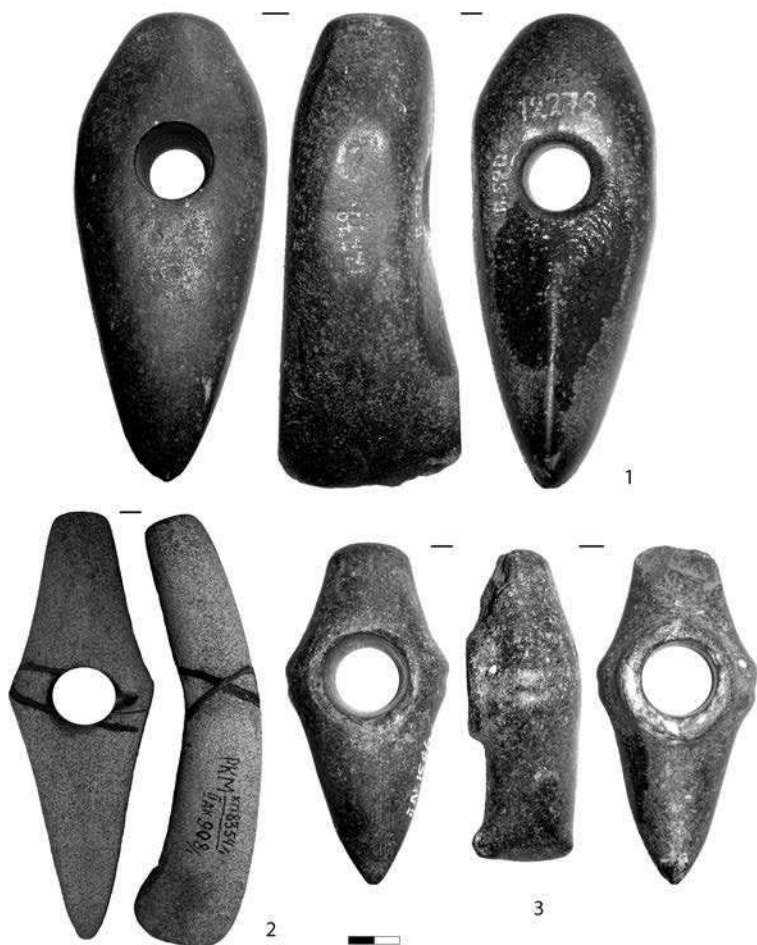

Рис. 2.85. Фрагмент кам'яної сокири. с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

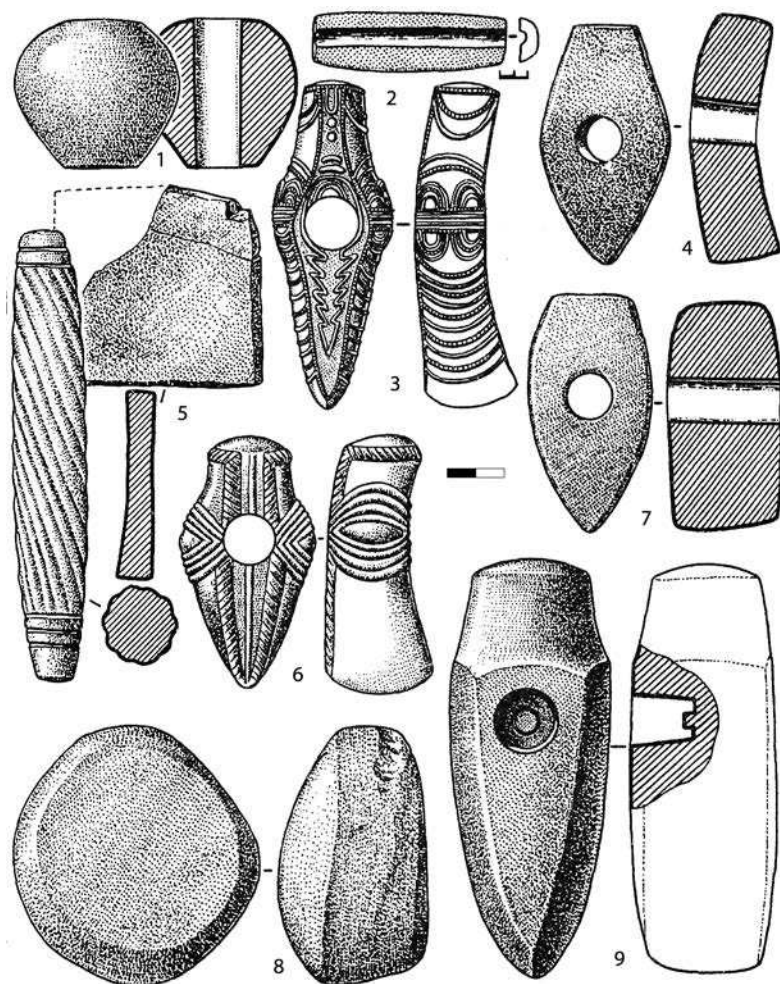

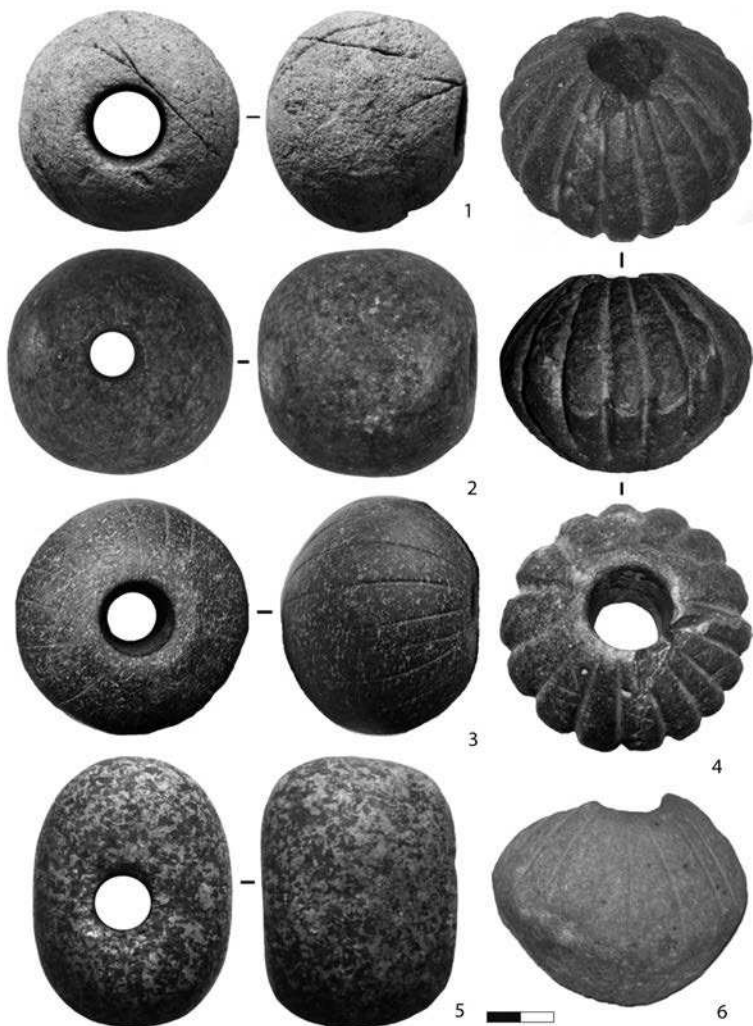
*Рис. 2.86. Ромбічні кам'яні сокири СК із території Західної Волині: 1 – Торчин Луцького р-ну (фонди ТНІМ), 2 – Головно Любомльського р-ну (фонди ЛКМ), 3 – Ковельський р-н (фонди ВІМ, А-108), 4 – Лудин (фонди ВІМ, А-219), 5 – Білин Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (фонди ВІМ, А-18)
(Фото І. Маркуса)*

Рис. 2.87. Бойові кам'яні сокири катакомбної та бабинської (?) культур із фондів Рівненського краєзнавчого музею:
 1 – Владиславівка Млинівського р-ну, 2 – Корець (II АК 908/1),
 3 – Мельниця Сарненського р-ну Рівненської обл. (Фото І. Маркуса)

Рис. 2.88. Знання праці та предмети озброєння з каменю катакомбної культури (за С. Березанською, 1994, рис. 7)

Рис. 2.89. Кам'яні навершя булав (у т.ч. "цитринові" катакомбної культури) енеоліту – доби бронзи: 1 – Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди ВКМ), 2 – Луцький р-н (фонди ВКМ, А-8902), 3 – Рудня Дубровицького р-ну (приватна збірка), 4 – Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл. (фонди музею школи), 5 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну (фонди ВІМ, А-200), 6 – Мишанець Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ЛКМ) (фото І. Маркуса)

ДОБА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

3 РОЗДІЛ

- 3.1. Бабинська культура на Волині (Г. Охріменко, Н. Скляренко)
- 3.2. Тшинецько-комарівська культура на Волинському Поліссі (Г. Охріменко, Н. Скляренко)
- 3.3. Незвичайні керамічні вироби тшинецько-комарівської культури з території Західної Волині та Полісся (Г. Охріменко, Н. Скляренко)
- 3.4. Дистрибуція бурштину за доби бронзи (імовірні шляхи обміну на північному Заході України) (Г. Охріменко)
- 3.5. Пам'ятки східнотшинецької культури Хмельниччини у прикордонних з Рівненщиною районах (О. Романчук)

3.1. Бабинська культура на Волині

Г. Охріменко, Н. Скляренко

В етнічній обстановці Волині другої чверті II тис до н. е. з'являється несподіване культурно-історичне явище – культура багатоваликової кераміки, або, як її зараз називають, бабинська культура (БК), назва якої походить від найменування найраніше дослідженого поселення – Бабине III [Братченко, 1971, с. 334–343]. Бабинську культуру відносять до кінця середньої – початку пізньої доби бронзи (XX–XVI ст. до н. е.) [Археологія України, 2005, с. 175; Литвиненко, 2007, с. 116]. На території Західної Волині це населення могло з'явитися у XIX–XVIII ст. до н.е.

Пам'ятки БК були помічені ще в кінці XIX ст. Їх приєднували до пізнього етапу катакомбної культури [Кравцова-Гракова, 1955; Попова, 1955; Литвиненко, 2003, 2007]. Після проведення розкопок на поселенні Бабине III на Нижньому Дніпрі (1951–1954 рр.) з'ясувалося, що відкрито нове культурне явище (Добровольський, 1957) [Березанская, 1957, с. 28–35; Братченко, 1971]. С. Березанська дійшла висновку про належність пам'яток з багатоваликовою керамікою до окремої культури (Березанская, 1960; 1962). Ця дослідниця подала першу зведену характеристику БК. Ареал пам'яток БК частково збігається з територією поширення більш ранніх середньодніпровської та катакомбної культур.

На початку 1980-х років було відомо більше 200 пам'яток з керамікою БК – переважно поселень та їх слідів. Ці пункти здебільшого відкрито на берегах великих та малих річок, вони часто розташовані на високих, зручних для оборони місцях [Братченко, 1971, с. 335].

Вже у 80-х роках XX століття стало очевидним, що пам'ятки БК охоплюють значні території Молдавії, Степової та Лісостепової України (південна частина), басейни Волги та Дону, Румунії; окремі пункти відомі на Волині. Найбільше скупчення пам'яток виявлено в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця [Березанская, 1986, с. 6] (*рис. 3.17; рис. 3.18; рис. 3.19*).

Ще у 1980-х рр. Д. Козаком під час розкопок в басейні річки Черногузки поблизу с. Городок (Луцький р-н Волинської обл.) було виявлено кераміку БК. Невелике повідомлення про неї подав С. Ревуцький. Проводячи масштабні розвідки, В. Ткач (м. Дубно) виявив у басейні річки Ікви цілу низку пам'яток з керамікою БК. У них вона становила, як правило, меншу частину комплексу матеріалів. Разом з цією керамікою майже скрізь було знайдено уламки посуду городоцько-здовбицької (ГЗК), межановицької (МК), стжижовської культур (СК) [Ткач, 2007, с. 571–709]. Це ж простежувалося і в закритих комплексах під час розкопок у Перевередові Млинівського району Рівненської обл. (Свешников, Конопля, 1976, с. 390–391) [Свешников, 1990, с. 77], Волиці-Страклівській Дубнівського р-ну [Самолук, 2007, с. 58–72], Зозові, Жорнові, Здовбиці [Свешников, 1974, с. 127–128; рис. 37:6; рис. 38:5] (*рис. А.60 – рис. А.65*).

Територіально найближчими до волинських є пам'ятки з басейну Південного Бугу: Кочержинці, Барецьків, Собківка [Березанская, 1986, с. 8, рис. 1], а також із Львівщини, Тернопільщини. Можливо, берегами Південного Бугу (один з імовірних напрямків) і рухалося населення БК на північний захід – в басейні Ікви та Стиру. В Острозькому, Здолбунівському районах Рівненщини та на Хмельниччині розвідками О. Позіховського, О. Романчука виявлено пам'ятки та матеріали БК (Острів, Хорів, Кутянка та ін.) (*рис. 3.11*). Матеріали БК зберігаються також у колекціях П. Петровського, О. Кричевського та ін.

Найбільш вивченим регіоном поширення БК є Дубнівський та Млинівський райони Рівненської обл. (розвідки В.Ткача, Ю. Пшеничного та ін.) (*рис. 3.1 – рис.3.6; рис. 3.12 – рис. 3.16*). За інформацією першовідкривача пам'яток БК у басейні Ікви В. Ткача, матеріали БК або подібної до неї синкретичної, виробленої при взаємодії з ГЗК, МК, СК, трапляються в басейні Ікви приблизно в 19 пунктах: Тартак-1, Тартак-2, Тараканів-5, Тараканів-8, Клюки-2, Стовпець, Семидуби, Дубно–Волиця, Тараканів-2, Дубно–Звірогосподарство, Дубно–Палестина-1, Дубно–Сурмичі-3, Панталія 2, Івання-1, М'ятин-1, Хорупань-1, Аршичин-2, Липа, Костянець [Ткач, 2007, с. 571–709]. В. Самолюком під час розкопок на поселен-

ні Волиця (Дубно), крім кераміки СК та подібної до ГЗК, знайдено також фрагменти посуду БК (в об'єктах XIII, XVI) [Самолук, 2007, с.63–68; рис. 8:7, 10,11; рис. 10: 7, 8, 10].

Поблизу с. Перевередів (уроч. Лагор) Млинівського району розкопками І. Свешнікова та В. Коноплі в житлі № 2 виявлено такі матеріали БК: фрагменти посуду, які становили лише 20% знахідок (Свешников, Конопля, 1976, с. 390–391; Свешников, Конопля, 1978, с. 383–384). Вони знайдені в різних місцях, у т. ч. на дні жител та вогнищ [Свешников, 1990, с. 74–76; рис. 20] (рис. 3.15). Уламки кераміки БК були також в засипці поховальної ями над похованням здовбицького етапу біля с.Здовбиця. Крім цього, фрагменти посуду БК відкрито у вогнищевому скупченні житла № 1 разом з керамікою здовбицького етапу ГЗК та стжижовської культури та на поселеннях Стадники і Коблин [Свешников, Нікольченко, 1982, с. 73, 88], в насипах курганів біля с. Дорогоща [Винокур, Гуцал, Мегей, 1998, мал. 14: 35; мал. 15: 11; мал. 27: 37].

Кераміку БК (в об'єктах СК) виявлено неподалік Луцька в с. Рованці – уроч. Гнідавська Гірка (роботи ДП “Волинські старожитності”, 2009 р.) [Златогорський, Бардецький, 2010, с.101–114], а ще раніше в с. Хрінники Демидівського району на березі Стиру (збори О. Кричевського, П. Петровського) та ін. (рис. 3.7–рис. 3.10).

Ознайомлення з матеріалами музеїв Західної Волині та доступних приватних колекцій дозволяє припустити, що матеріали, близькі до катакомбної культури (КК) та БК, знаходяться не лише в межиріччі Стиру й Горині, але можуть бути й далі – на захід, аж до Західного Бугу. Навряд чи прихід іраномовного населення БК мав тут характер експансії. Кількість їх, швидше всього, була невелика (пункти з керамікою БК знайдено на півдні Рівненщини: у Дубнівському, Млинівському, Острозькому, Рівненському, Здолбунівському районах). Можна припустити, що стосунки аборигенного та алохтонного населення були здебільшого мирними, але це питання не вивчене і складне. Так, мирне співіснування простежується у відносинах стжижовських та бабинських спільнот. Явище такої взаємодії, до певної міри, є феноменальним. Причиною цього

можуть бути деякі спільні риси етнічного походження, мови тощо. Не менш вражаючим є уміння прийшлого населення адаптуватися до різноманітних екологічних умов [Бунятян, 1997, с. 32–39].

Вважається, що кераміка бабинської культури відзначається “сталими рисами у формі, мотивах, техніці орнаменталізації та виготовленні” [Братченко, 1971, с. 337]. Незважаючи на значний ареал поширення БК, її кераміка зберігала певні традиційні риси, які дозволяють ідентифікувати належні їй комплекси. На периферії ойкумени БК (у т.ч. на Волині) на риси кераміки впливали сусідні культури, з якими це населення співіснувало або тісно взаємодіяло. Тут вироблялися синкретичні її типи та особливості, своєрідний декор, технологія. Це можна розцінювати як змішані шлюби або як схильність до запозичення гончарями певних прийомів виробництва від сусідніх груп, інших культур. Для ближчого знайомства з керамікою БК подамо опис її з регіонів, які могли бути пов’язані шляхом міграцій або обміну з Волинню.

Форми кераміки нижньонадніпровського варіанту БК. С.Березанська кераміку, виявлену на поселенні Бабино III, ділить на дві групи: 1) великі профільовані закриті посудини (переважно горщики) темно-сірого або бурого кольору, підлощені й майже неорнаментовані, лише по вінцю і шийці оздоблені пальцевими або нігтевими вдавненнями; 2) товстостінна кераміка червонуватого кольору – гострореберні посудини та миски з наліпними валиками [Березанская, 1968, с. 30].

Серед кераміки південно-західного варіанту БК відомі вироби з перегином на корпусі, з прямою шийкою та вигином у верхній частині корпусу, посуд з плавним профілем та валиком під вінцем, миски, банкоподібні посудини [Березанская, 1986, с. 9]. С. Березанська також виділила дві групи посуду, що походить з межиріччя Самари та Орелі: 1) товстостінна, з домішкою крупного піску та чорною, непропеченою смужкою в середині; колір бурий, червонуватий; внутрішня поверхня має тонкі розчеси; 2) кераміка з домішкою дрібного піску, тонкостінна, інколи підлощена.

До різновидів кераміки з цієї території належать: великі посудини біконічної форми, з вузьким горлом, короткими відігнутими вінцями, прикрашеними насічками, максимальним розширенням посередині тулуба; вироби “з високою циліндричною шийкою, перегином у верхній третині корпусу”, орнаментовані по всьому тулубу прокресленими трикутниками, ялинковим декором; високі банки з профільованим корпусом та злегка виділеними вінцями, які мають декор на вінцях та перегині тулуба [Березанская, 1986, с. 27].

Серед керамічних виробів з Дубенщини найчастіше трапляються біконічні горщики з дугастим або відігнутим назовні вінцем (тип I за В. Ткачем), з прямою або нахиленою до середини шийкою (тип II), з різко нахиленою до середини шийкою. Ручки на горщиках кріпилися зрідка. Менш чисельною формою є миски (півсферичні, конічні та інші) [Ткач, 2007, с. 585–587]. Поверхня посуду гладка, рідко має сліди згладжування гребінцем, часто на ній помітні сліди подряпин піщинками під час вирівнювання стінок.

В. Ткач, описуючи кераміку БК Дубенщини, зазначає, що вона досить різноманітна за формами та технологією виготовлення. Зовнішній колір черепка світло-коричневий або світло-сірий, рідше – жовтий або темно-сірий, інколи білий або чорний. На зламі черепки часто тришарові, міцні. Стінки рівні, піщанистої або мучнистої структури. Поверхня часто має подряпини від протирання підсушених виробів. Окремі вироби дбайливо вирівняні, підлощені. Як домішка використовувався пісок, дрібний шамот, зрідка подрібнений кремій [Ткач, 2007, с. 587, 588]. Орнаментація утворювалася з валиків, пальцевих вдавлень, прокреслених ліній, відтисків шнура. Наявність останнього може вказувати на більш ранній період матеріалів та пам’яток [Березанская, 1986, с. 9]. Декор вкриває або верхню частину виробів, або всю поверхню. Є посудини без орнаментації [Братченко, 1971, с. 39–40].

В. Самолюк подає такий опис кераміки з поселення Дубно–Волиця: “фрагмент орнаментований карбованим валиком і скісними лініями. Поверхня бежева з тонкими розчесами (царапинами), в тісті є домішка вапняку або черепашки” [Само-

люк, 2007, с. 69; рис. 10: 10]. Інший фрагмент з подібним орнаментом має вирівняну поверхню сіро-чорного кольору та аналогічну домішку. Ще один уламок від посудини з низькою циліндричною горловиною прикрашений скісними лініями та насічками по краю вінець. Його поверхня “шерехата, теж сіро-чорна, в тісті домішка черепашки або вапняку” (матеріал з об’єкта XIV) [Самолук, 2007, с. 69]. В об’єкті XIII знайдено фрагменти стінок з підтрикутними в перетині наліпними валиками [Самолук, 2007, с. 65; рис. 8:7, 10, 11].

Фрагмент кераміки БК виявлено у Здовбиці (похов. № 1) [Свешніков, 1974, с. 112, рис. 38: 5]. На ньому збереглися два валики: один трикутний в перетині, з рівними вдавленнями, інший – з округлими. Викликає інтерес ще один фрагмент посудини, знайдений на поселенні Зозів II [Свешніков, 1974, с. 112, рис. 39: 1]. Це частина дворучної амфори, орнаментованої рядами горизонтальних відтисків. Не виключено, що цей виріб має синкретичні риси СК та БК. Розвал горщика БК виявлено також у Зозові II (в культурному шарі) [Свешніков, 1974, с. 110, рис. 37: 6]. Верхній край біконічної посудини закінчується рівними вінцями, на переході вінець в тулуб поверхня прикрашена валиком з округлими відтисками, нижче від яких прокреслено кути, заповнені горизонтальними рядами ямок, що йдуть до перегину тулуба амфори.

Таким чином, орнаментация посуду БК має чітку зональність, складається з валиків (пружків), прокреслених ліній, різних штампів. Валики були наліпні або відтягнуті, мали трикутну, напівкруглу, плескату, нечітко виражену форму. Оздоблювалися вони відтисками нігтів, пальців, насічками, штампами, зокрема круглими. Серед прокреслених ліній, якими прикрашено посуд, виділяються тонкі, досить глибокі, широкі. На деяких керамічних виробих декор відсутній.

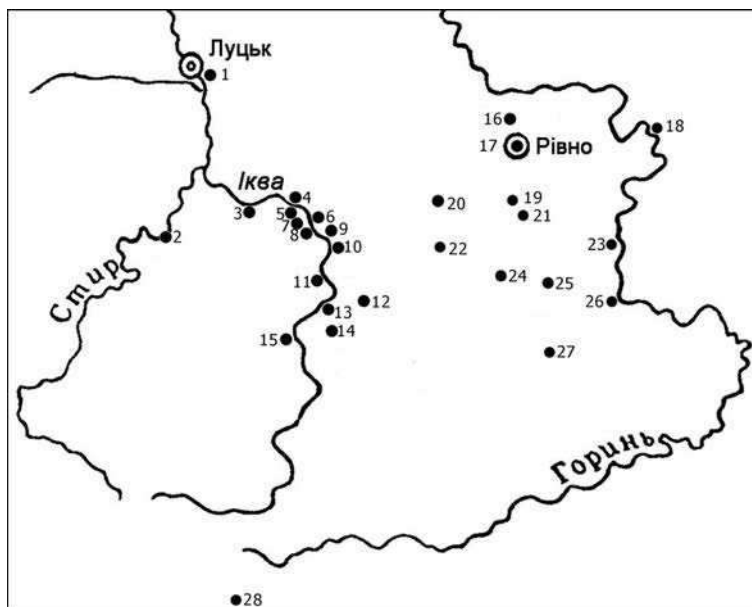
На шийки та вінця посудин накладалися розчленовані або нерозчленовані валики, робилися насічки по вінцю, косі лінії, нігтеві та пальцеві вдавлення на шийці (або вінцях), наносився трубчатий штамп, ряди штампів на вінцях, лінійні прокреслення (паралельні, перехресні). Тулуб виробів здебільшого оздоблений лінійним орнаментом, валиками, овальними відтисками, ялинковим декором.

Декор кераміки з Лагодова (розкопки Л. Крушельницької), Зозова II (дослідження І. Свешнікова), Рованців біля Луцька (роботи ДП “Волинські старожитності”) мають певну подібність з керамікою басейну Ікви.

Отже, населення БК на території Західної Волині було невід’ємним етнічним компонентом, включеним в динамічну систему господарчих, економічних зв’язків з носіями ГЗК, МК, СК, ТКК. Можна допустити, що пам’ятки БК займали тут широкий ареал, принаймні від Західного Бугу до Горині. Не виключено, що кераміка БК Західної Волині мала свої регіональні особливості, які можна пояснити, зокрема, впливами інших етнічних груп, довшим періодом перебування носіїв цієї культури в названому регіоні, що й зумовило складання дещо відмінного стилю, технологічних особливостей.

1. *Археологія України / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.*
2. *Березанская С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. Березанская, В. Отроценко, Н. Чередниченко, Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1986. – 164 с.*
3. *Березанская С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма / С. Березанская // КСИИМК. – М., 1957. – Вып. 67. – С. 28–35.*
4. *Братченко С. Пам’ятки багатоваликової кераміки / С. Братченко // Археологія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1971. – С.334-343.*
5. *Бунятян К. П. Скотарство та спосіб життя / К. П. Бунятян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32-39.*
6. *Винокур І. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Том ССXXXV. – С.433–465.*
7. *Давня історія України: в 3-х т. / ред. кол.: Толочко П.П. та ін. – К. : Наук. думка, 1997–2000. – Т.1: Первісне суспільство. – 1997. – 560 с.*

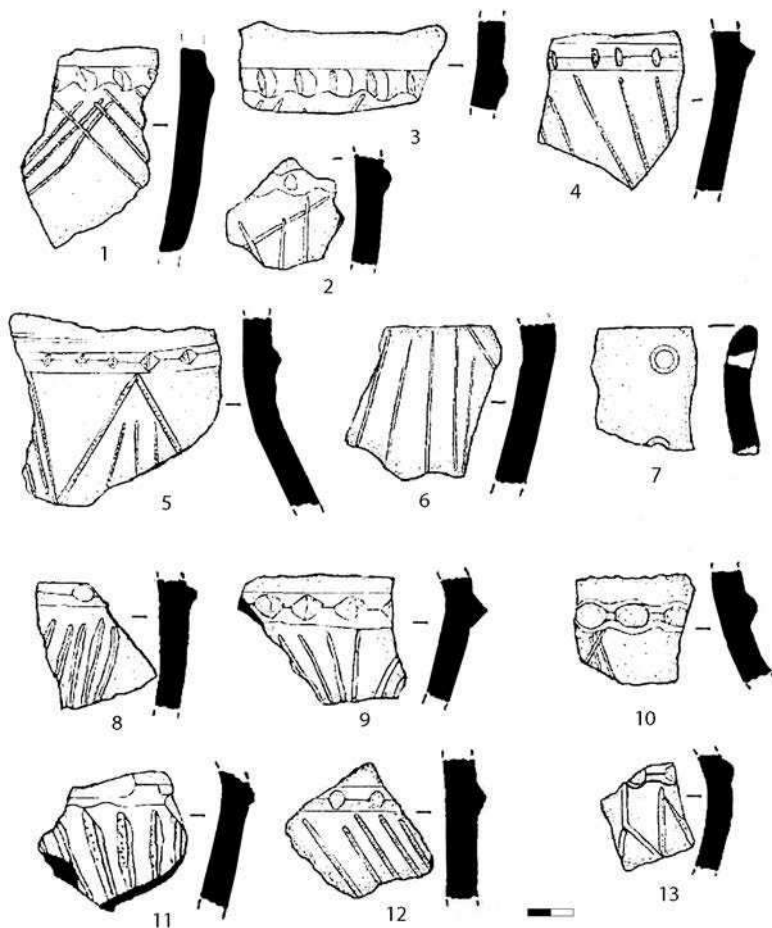
8. Златогорський О. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році / О. Златогорський, А. Бардецький // *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – Т. XXXI. – Rzeszów, 2010. – S. 101–114.
9. Кравцова-Гракова О. А. Степные Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кравцова-Гракова // *МИА*. – М., 1955. – № 46. – 168 с.
10. Литвиненко Р. Бабинская культура (многоваликовой керамики): плод массовой фантазии или археологическое явление / Р. Литвиненко // *Дона-Донецкий регион в эпоху бронзы. Археология восточноевропейской лесостепи*. – Воронеж, 2003. – Вып. 17. – С. 145.
11. Литвиненко Р. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н.Братченка (до 70-річчя вченого) / Р. Литвиненко // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С. 116–119.
12. Отроценко В. Євразійський степовий “міст” за доби бронзи (III – II тис. до н. е.) / В. Отроценко // *Взаємозв’язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. – Київ–Львів, 2009. – С. 17–20.
13. Попова Т. Б. Бородинский клад. Государственный исторический музей / Т. Б. Попова. – М.: Внешнеторгиздат, 1985. – 20 с.
14. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С. 58–72.
15. Свешников И. Стжижовская культура / И. Свешников // *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья*. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 68–74.
16. Свешніков І. Довідник з археології України. Ровенська обл. / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.
17. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на поч. II тис. до н.е. / І. Свешніков – К. : Наук. думка, 1974. – 202 с.
18. Ткач В. Пам’ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви / В. Ткач // *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / під заг. ред. Г. Охріменка*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571–709.

Рис. 3.1. *Окремі пам'ятки культури багатоваликівної кераміки на території Західної Волині: 1 – Гнідава; 2 – Хрінники; 3 – Перевередів; 4 – Озліїв; 5 – Аршичин; 6 – Коблин I, II; 7 – Хорупань; 8 – М'ятин I, II; 9 – Івання; 10 – Дубно-Сурмичі, Дубно-Волиця; 11 – Тараканів I, II, III; 12 – Семидуби; 13 – Клюки; 14 – Судобичі; 15 – Стовпець; 16 – Зозів; 17 – Рівно (уроч. Тотьковичі); 18 – Чудниця; 19 – Орестів; 20 – Жорнів; 21 – Здовбиця; 22 – Костянець; 23 – Стадники; 24 – Клопіт; 25 – Верхів; 26 – Остріг; 27 – Кутянка; 28 – Остап'є*

Рис. 3.2. *Пряжки: 1 – Чудвиця Острозького р-ну, 2 – Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.*

Рис. 3.3. Дубно-Волиця: 1–10, 12, 13 – кераміка БК, 11 – кераміка з межановицько-багатоваликівими рисами (за В. Ткачем)

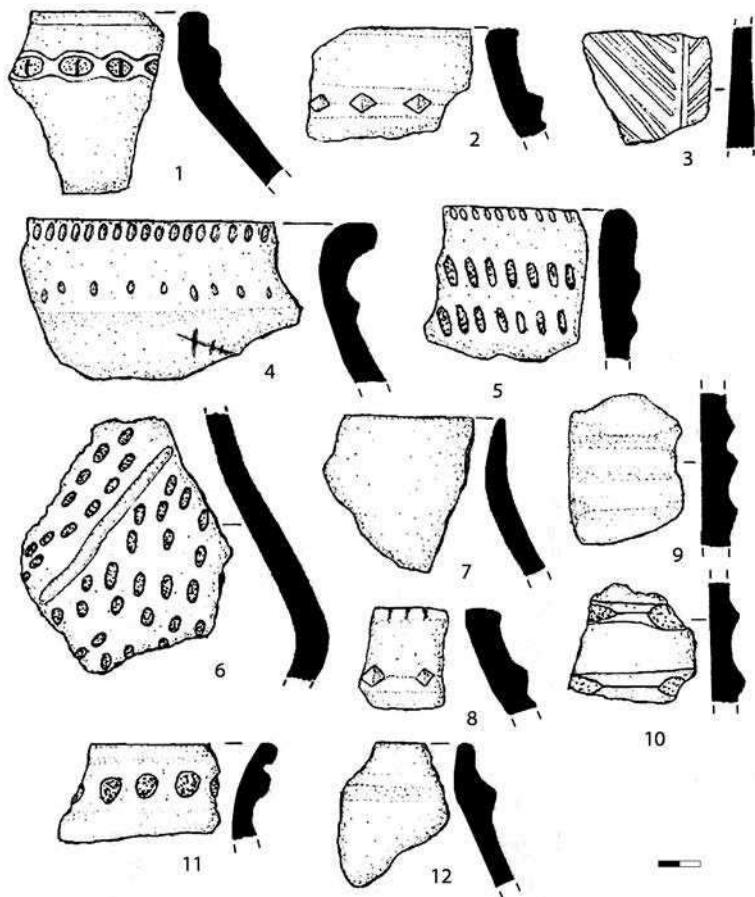

Рис. 3.4. Кераміка БК. Дубно-Волиця (за В. Ткачем)

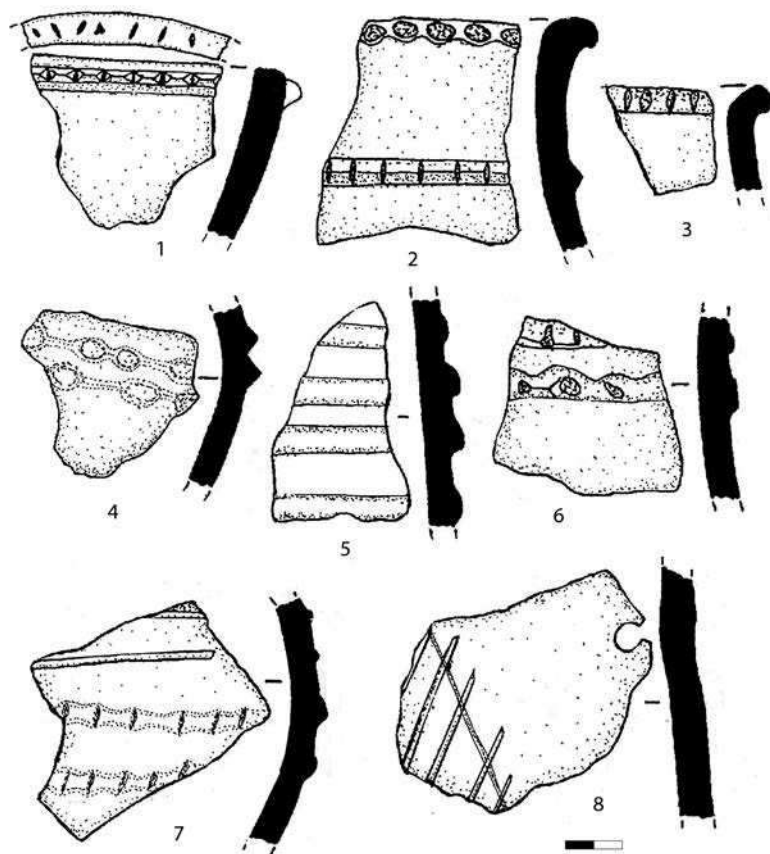
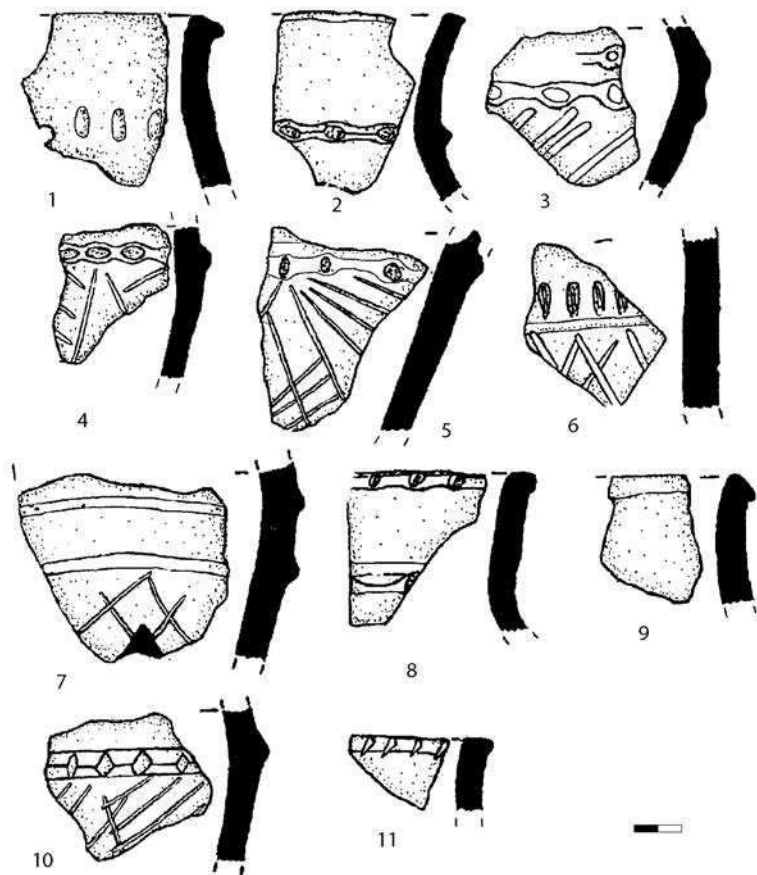
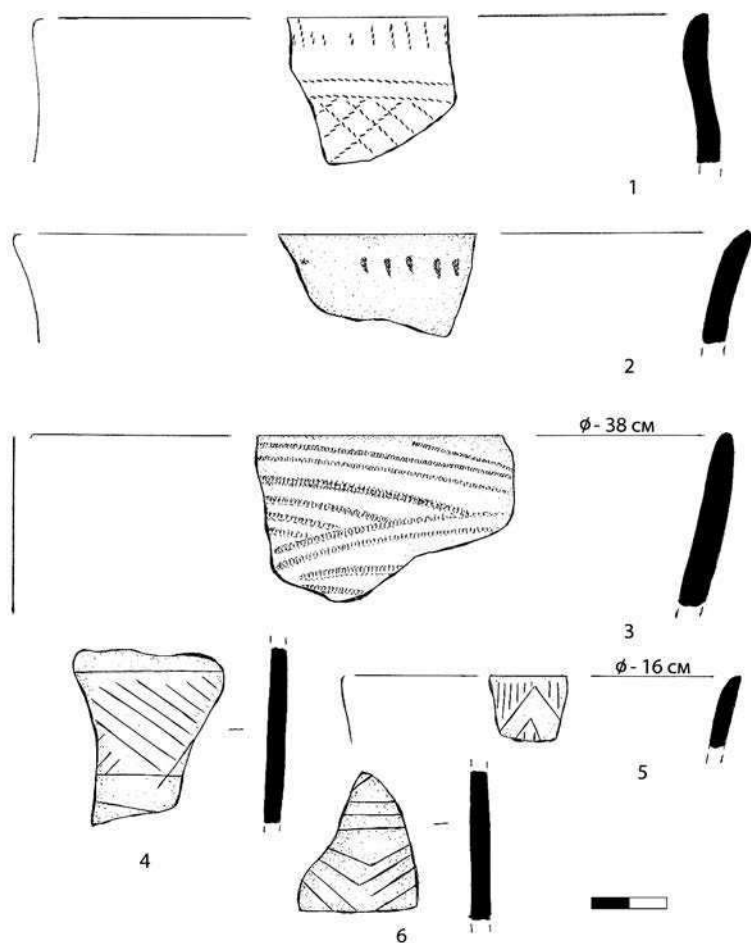

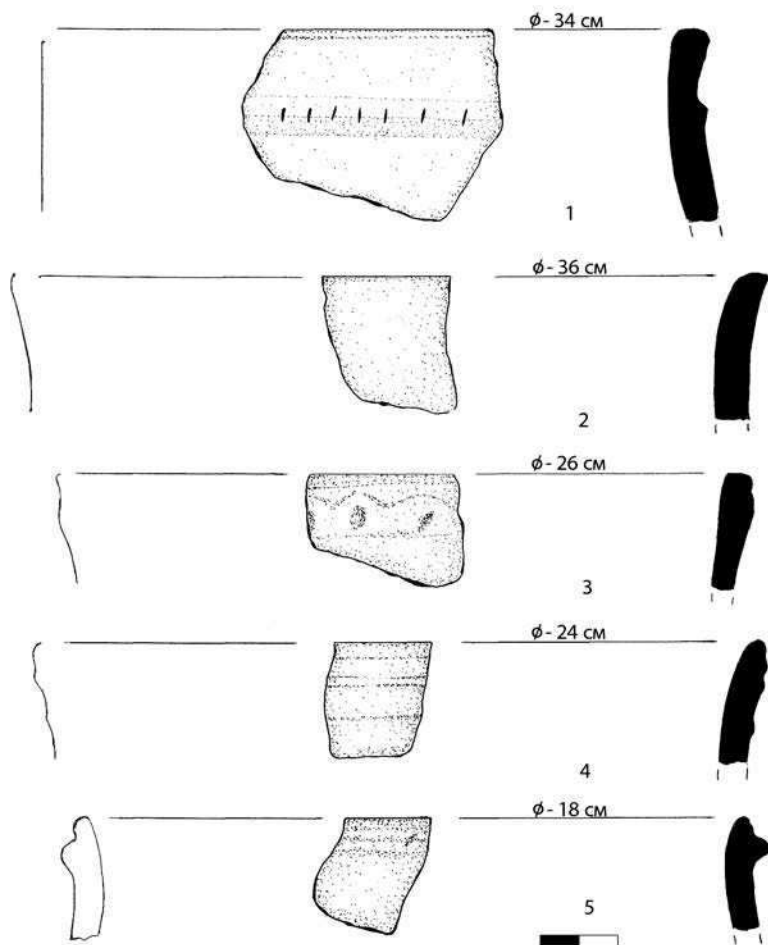
Рис. 3.5. Дубно, уроч. Сурмичі-3. Кераміка БК (за В. Ткачем)

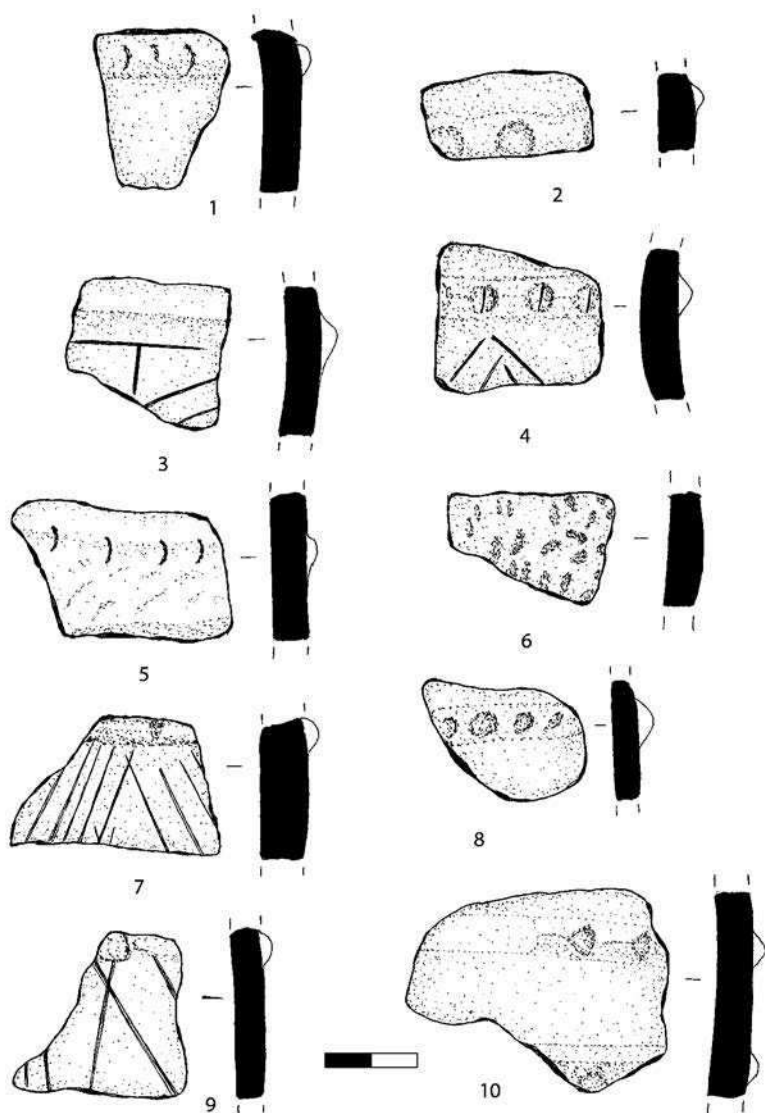
Рис. 3.6. Кераміка БК. Панталія-2 Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за В. Ткачем)

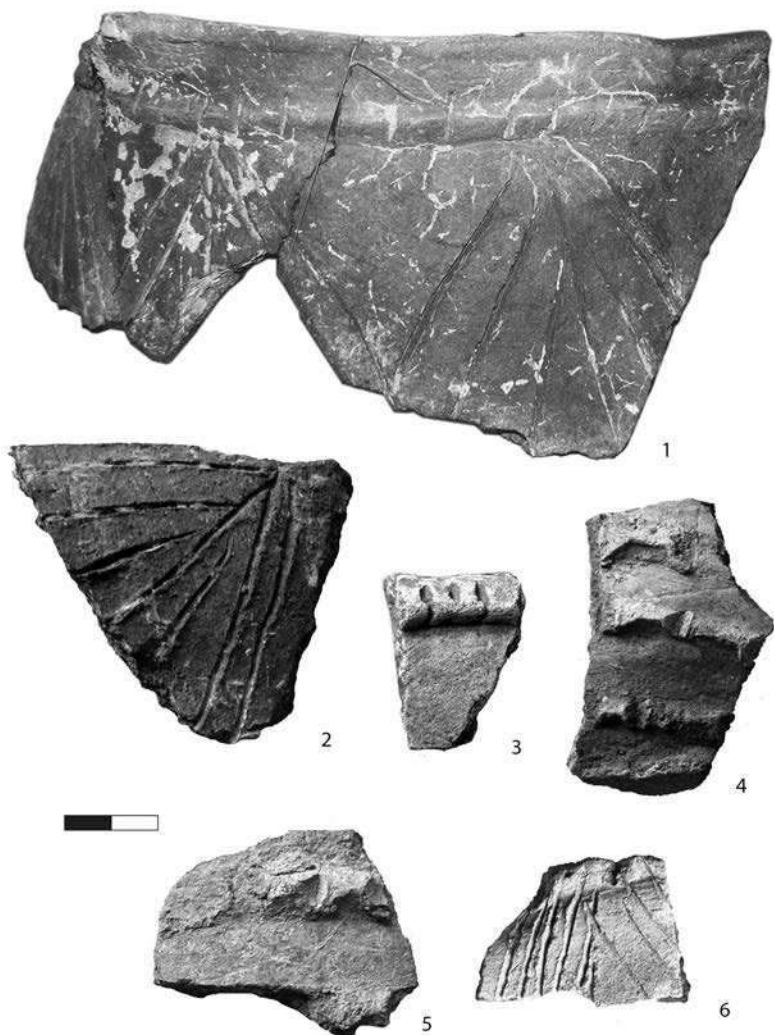
Рис. 3.7. Кераміка КК (1, 3), БК: 1 – Усичі Луцького р-ну Волинської обл.; 2 – Слобідка (Березина III) Ізяславського р-ну Хмельницької обл.; 3, 5 – Голишів Луцького р-ну Волинської обл.; 4 – Розваж-Кошара Острозького р-ну; 6 – Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (фонди ВКМ) (за О. Романчуком, О. Позіховським, О. Кричевським) Рис. Г. Охріменка

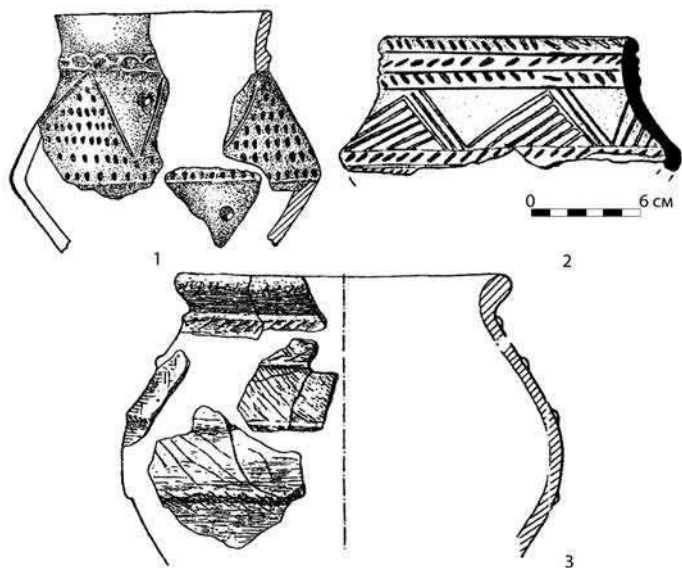
Рис. 3.8. Кераміка БК: 1 – Рованці (уроч. Гнідава) Луцького р-ну Волинської обл.; 2, 4 – Івання Дубнівського р-ну; 3, 5 – Хорупань Млинівського р-ну Рівненської обл. (збірка ВКМ). Рис. Г. Охріменка

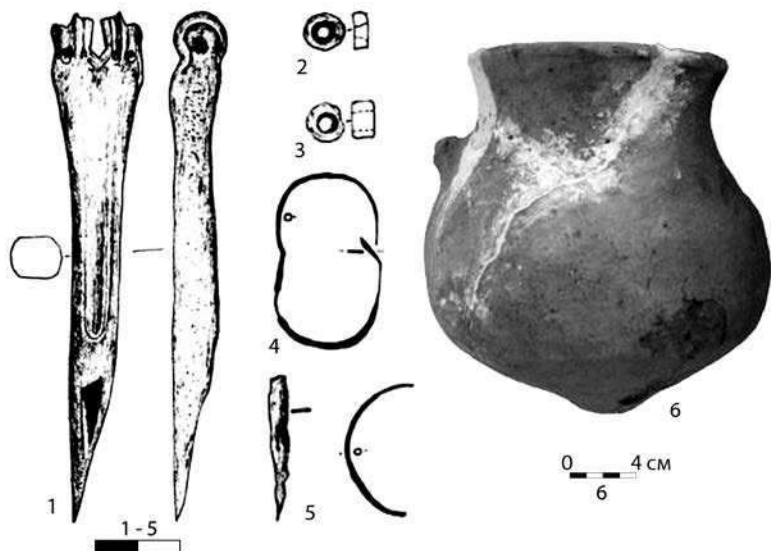
Рис. 3.9. *Кераміка БК: 1, 5, 7 – М'ятин Гощанського р-ну; 2, 3 – Красне Млинівського р-ну; 4 – Хрінники Демидівського р-ну; 6, 8 – Клюки Дубнівського р-ну; 9 – Коблин Млинівського р-ну Рівненської обл.; 10 – Рованці (уроч. Гнідава) Луцького р-ну Волинської обл. (збірка ВКМ). Рис. Г. Охріменка*

Рис. 3.10. Кераміка БК: 1–2, 4, 5 – Рованці Луцького р-ну Волинської обл., розкоп № 10, об. № 29 (роботи ДП “Волинські старожитності”); 3, 6 – М’ятин Дубнівського р-ну Рівненської обл. (поверхневі збори)

*Рис. 3.11. Кераміка БК: 1 – Зозів; 2 – Лагодів; 3 – Стадники
(за І. Свєшніковим, М. Бандрівським)*

*Рис. 3.12. Інвентар з поховання доби бронзи (БК) біля с. Привільне
Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за В. Самолюком)*

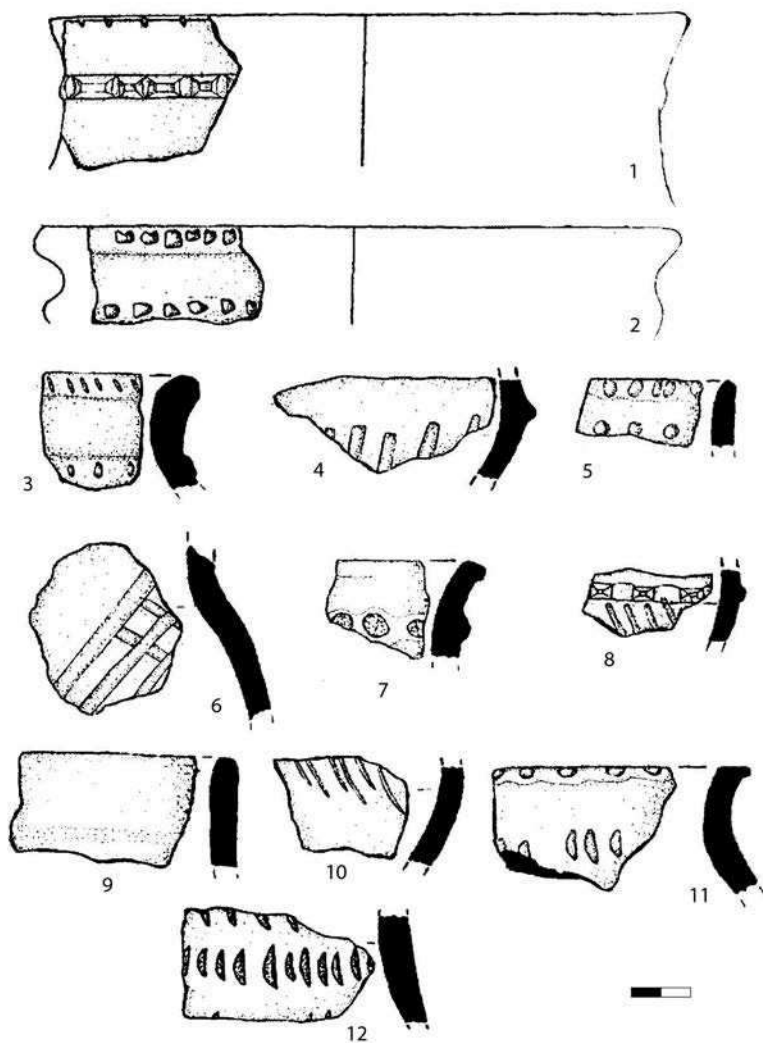
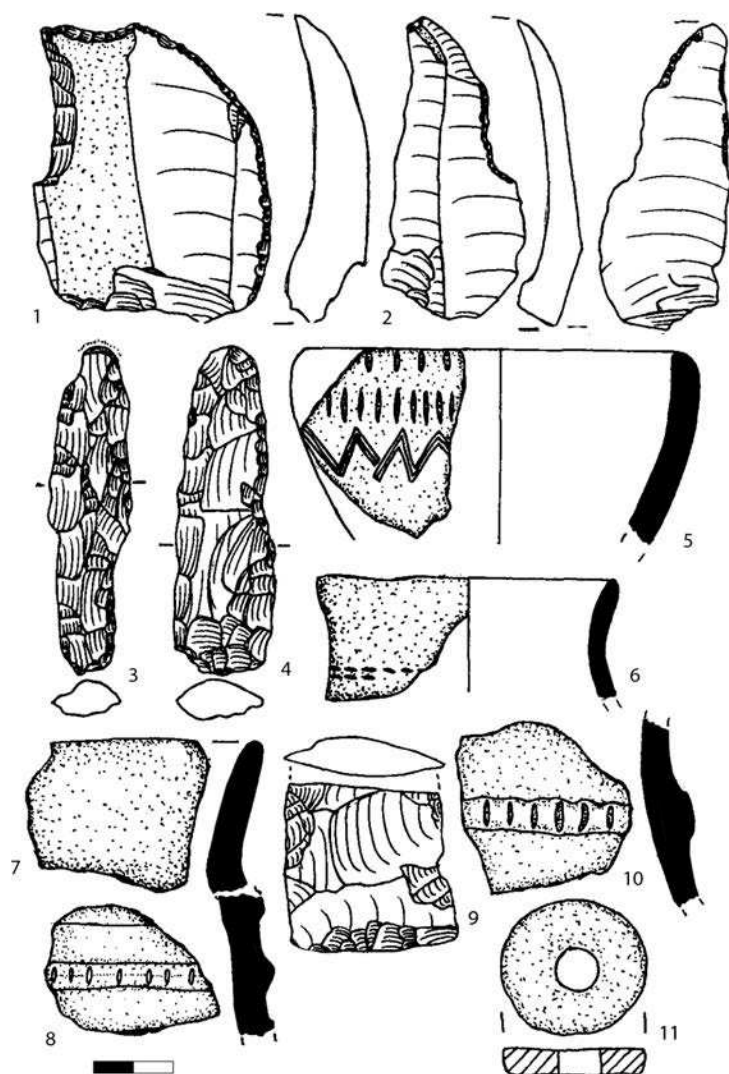
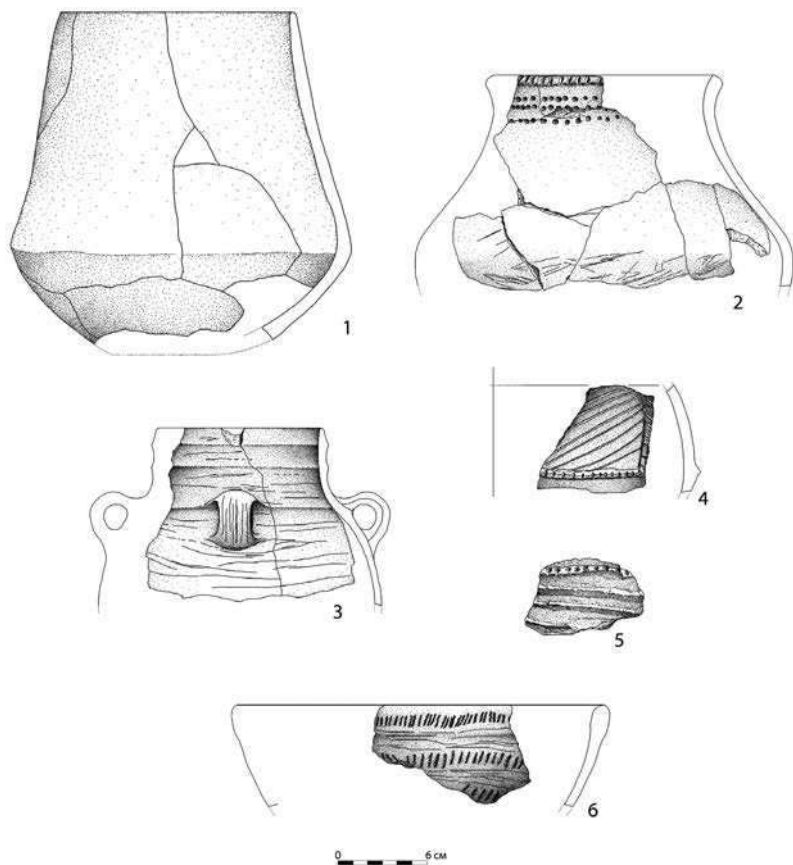

Рис. 3.13. Тараканів V Дубнівського р-ну Рівненської обл.
Фрагменти посуду БК (за В. Ткачем)

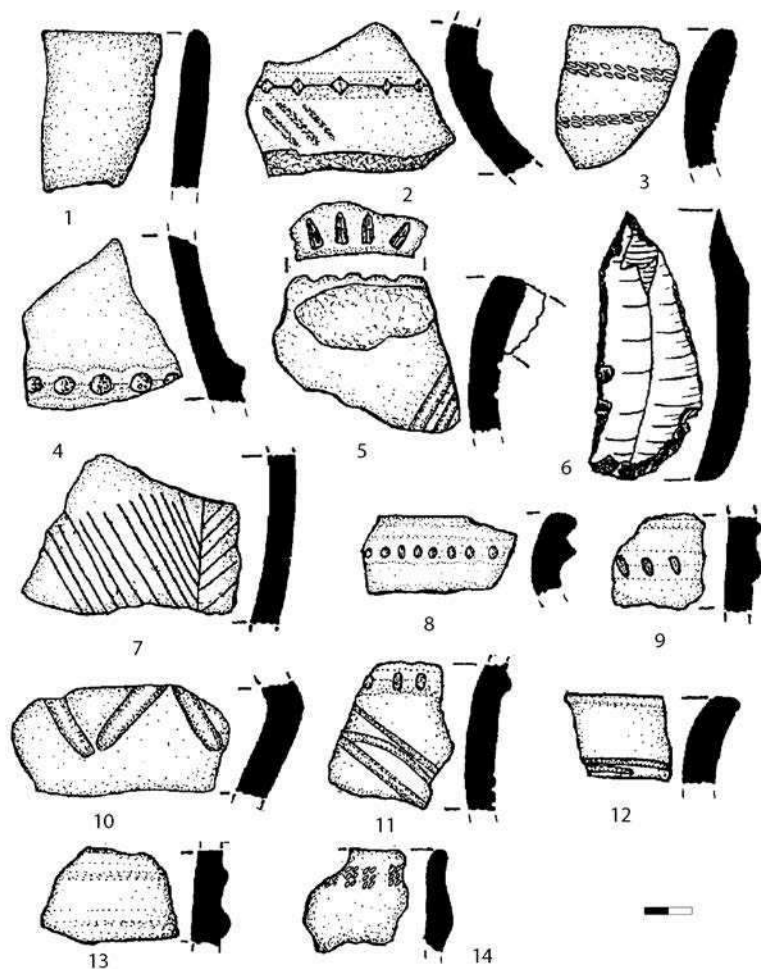

Рис. 3.14. 1–5 – Хорупань-1; 6–9, 11 – Судобичі; 10 – Івання-4;
 1, 2 – ножі-скобелі; 3 – заготовка вістря дротика-ретушера; 4 –
 заготовка тесла; 5, 8 – кераміка БК; 6, 7 – кераміка МК; 9 – уламок
 серпа; 10 – кераміка межановицько-багатоваликівих традицій;
 11 – прясельце МК (за В. Ткачем)

Рис. 3.15. Перевередів, уроч. Лагори. Розкопки І. Свєшнікова, В. Коноплі (за В. Самолюком)

Рис. 3.16. М'ятин-1 Дубнівського р-ну Рівненської обл. Кераміка бабинської та інших культур (1–5, 7–14); пластинчастий відщеп з ретушию (6) (за В. Ткачем)

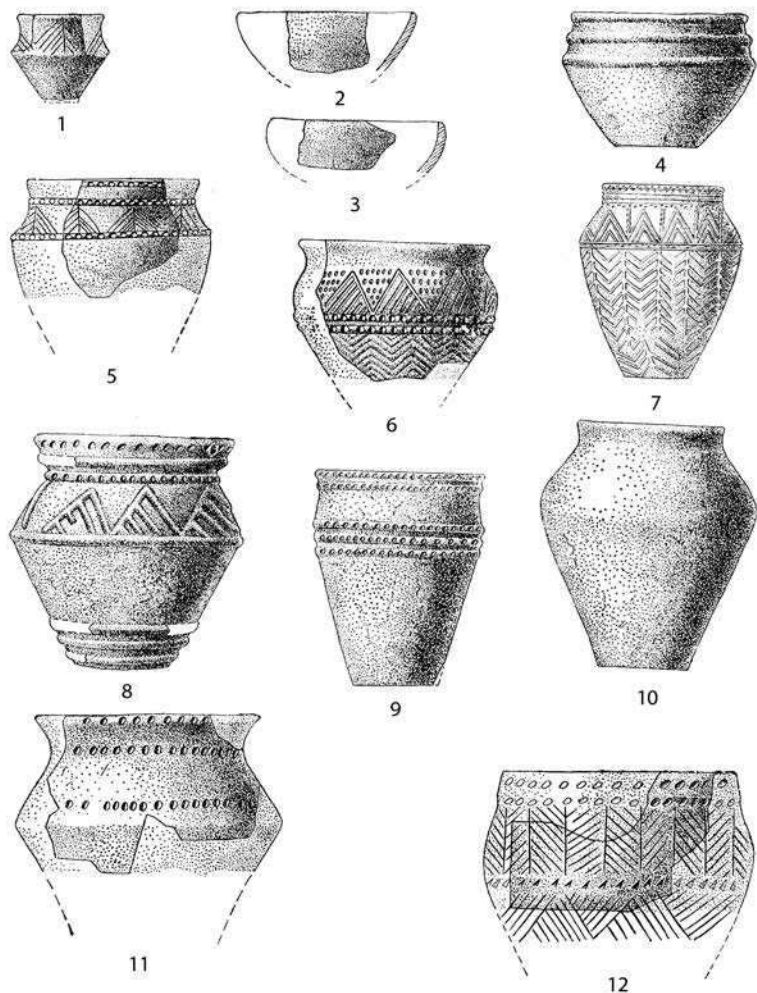
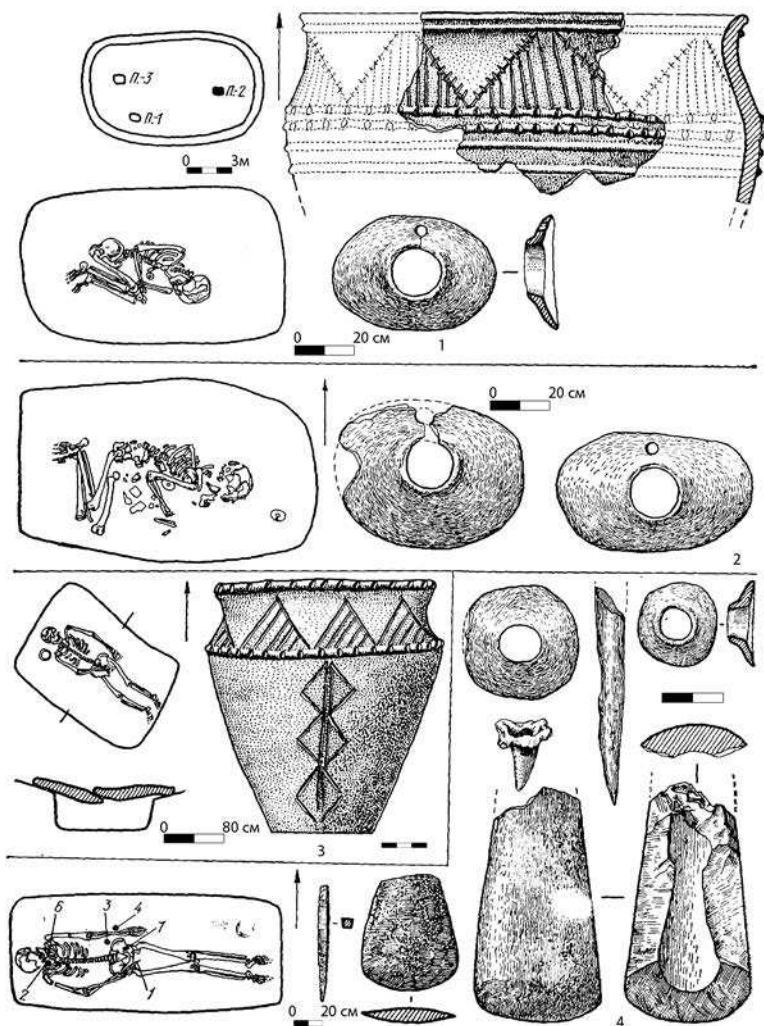

Рис. 3.17. Зразки кераміки БК з півдня України (за С. Березанською)

Рис. 3.18. Вироби з кераміки, каменю, кістки, металу з поселень середньодніпровського варіанту БК (за С. Березанською, 1986)

Рис. 3.19. Поховання середньодніпровського варіанту БК:
 1 – Любарці, 5/2; 2 – Мирне, 2/1; 3 – Кіровоградщина;
 4 – уроч. Бабина Гора під Каневом (за С. Березанською)

3.2. Тшинецько-комарівська культура на Волинському Поліссі

Г. Охріменко, Н. Скляренко

Середній період бронзового віку на території між Одесом та Дніпром представлений тшинецько-комарівською культурою (ТКК) [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 78], яку, не зважаючи на величезний регіон поширення, локальні особливості та етнічний субстрат окремих груп, можна вважати культурною областю. На території Північно-Західної України І. Свешніков [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 79, 82] виділив комарівську та волинську групи. Пам'ятки Волині С. Березанська [Березанская, 1972, с. 127] поділила на два варіанти: південнорівненський та північноприп'ятський східнотшинецької культури. За С. Березанською [Березанская, 1972, с. 130] пам'ятки рівненського варіанту охоплюють регіон між річкою Случ на сході та Західним Бугом на заході, на півдні кордон доходить до Львова. Зона поширення прип'ятського варіанту східнотшинецької культури починається на сході від впадіння Тетерева в Дніпро, на заході кордон проходить по Західному Бугу, а на півночі по р. Прип'ять, тобто охоплює все її правобережжя.

На основі даних з розвідок останніх років О. Калечиц на території Берестейщини (Білорусь), Білоруське Полісся входить до прип'ятського варіанту тшинецько-комарівської культурної області. Пам'ятки прип'ятського локального варіанту ТКК датують XVI–XI ст. до н.е. [[Археология Прикарпатья..., 1990, с. 86]. Це землеробсько-скотарське населення, яке використовувало плуг, вирощувало жито, пшеницю, ячмінь, розводило велику та дрібну рогату худобу [Березанская, 1982, с. 118–130], хоча для Західноволинського Полісся даних, що підтверджують це, поки що немає.

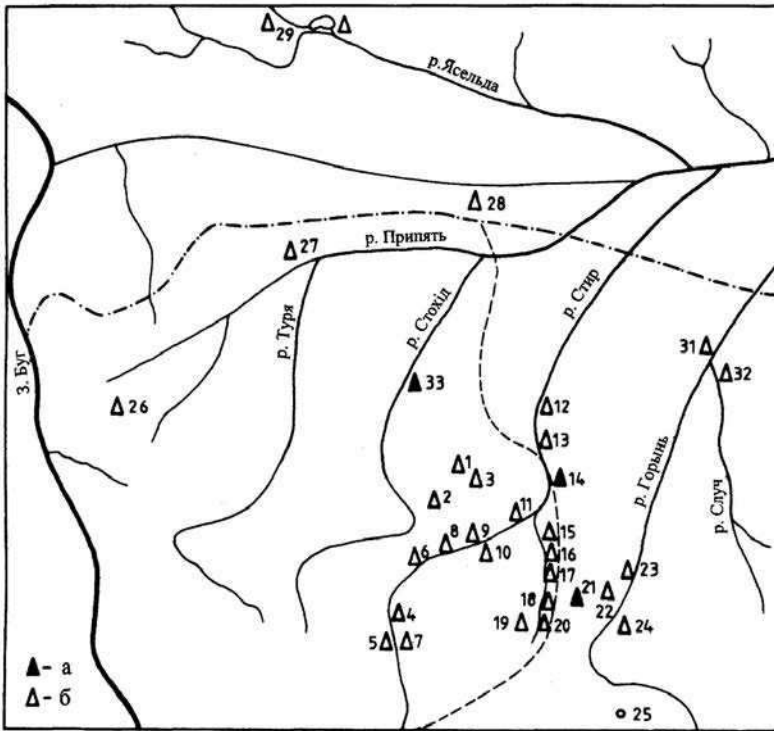
Поселення та могильники прип'ятського варіанту ТКК датують раннім та пізнім періодами бронзового віку. Вважається, що вінчики горщиків раннього періоду мають відтягнуті, косо зрізані краї (Осова, Майдан-Липно, Рудня) (рис. 3.21), а вінчики посуду пізнього періоду потоншені на кінцях, інколи орна-

ментовані низкою проколів, як, наприклад, виріб з могильника біля с. Майдан-Липно (*рис. 3.21:6*) [Березанська, Охріменко, Пясецький, 1987, с. 55, 56, рис. 4, 5, 3]. Важливо зазначити, що серед керамічного матеріалу цього могильника є двовуха ваза, характерна для культури Ноа, впливи якої в ареалі ТКК простежуються в пізній період.

Своєрідну, часто досконаліх форм та вишуканої орнаментатії кераміку ТКК, крем'яні та кам'яні вироби знаходять на Прип'ятському Поліссі (та північніше – на території Республіки Білорусь – над р. Німан) (*рис.3.20*) і на Волині з її родючими ґрунтами, що свідчить про уміння тодішнього населення пристосуватися до різноманітних екологічних умов. Адаптування забезпечувалося, очевидно, поліваріантністю господарства носіїв ТКК: розвитком скотарства, землеробства, мисливства, збиральництва і, ймовірно, рибальства. Основні заняття підтверджуються знахідками на їхніх поселеннях та в житлах кісток ВРХ, овець, кіз, свиней, об'єктів полювання – лосів, оленів, вепрів; крем'яних серпів, кам'яних зернотерок, відбитків на посуді зернівок ячменю, пшениці, жита.

Певний внесок у виявлення та вивчення пам'яток середини бронзового віку цього регіону зробили Я. Фітцке, Ю. Кухаренко, І. Свешніков, В. Конопля, І. Русанова, С. Березанська та ін. Так, Я. Фітцке обстежив курган ТКК біля с. Черськ, Л. Залізняк – ґрунтовий могильник неподалік с. Рудня Дубровицького р-ну, де зібрав фрагменти кераміки та бронзові речі. Окремі знахідки та рештки поселень виявлено поблизу сіл Піски Річицькі, Невір, Ляховичі, м. Камінь-Каширський, с. Нуйно [Березанская, 1972, с. 200], Іванчиці, Кураж, Мульчиці, Нобель, Великий Стидин (12 посудин ТКК виявила експедиція Варшавського геологічного Інституту в 1929 р.), Деражне (ґрунтовий могильник ТКК), Корчів'я, Малий Мідськ (бронзове долото), Чудви, Березове, Корост [Свешніков, Нікольченко, 1982]. Отже, було відкрито близько 20 поселень ТКК. Окрім того, Г. Охріменко за останні роки відкрив більше 30 пам'яток цієї культури (*рис. А.72 – рис. А.75*).

Рис. 3.20. Карта окремих пам'яток тишинецько-комарівської культури Західноволинського Полісся: 1 – Оконськ; 2 – Яблунька; 3 – Кукли; 4 – Колки; 5 – Боровичі; 6 – Розничі; 7 – Годомичі; 8 – Сьомки; 9 – Комарово; 10 – Куликовичі; 11 – Чорторийськ; 12 – Варяж; 13 – Балаховичі; 14 – Мала Осниця; 15 – Велика Осниця; 16 – Красноволя; 17 – Ничогівка; 18 – Матійки; 19 – Чорниж; 20 – Гораймівка; 21 – Майдан-Липно; 22 – Осова; 23 – Золотолін; 24 – Злазно; 25 – Рівне; 26 – Любомль; 27 – Хабарище; 28 – Гнівчиці; 29 – Дзідзіно; 30 – Мотоль; 31 – Рудня; 32 – Заслуччя; 33 – Черськ (а – поховання; б – поселення, знахідки кераміки) (за Г. Охріменком)

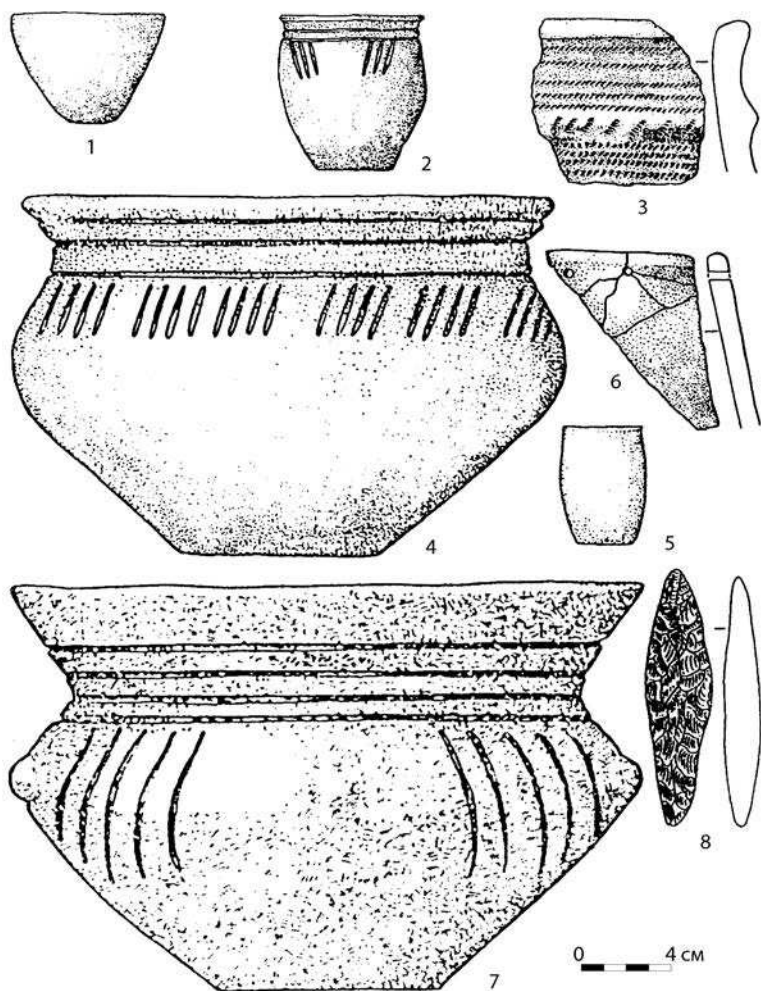
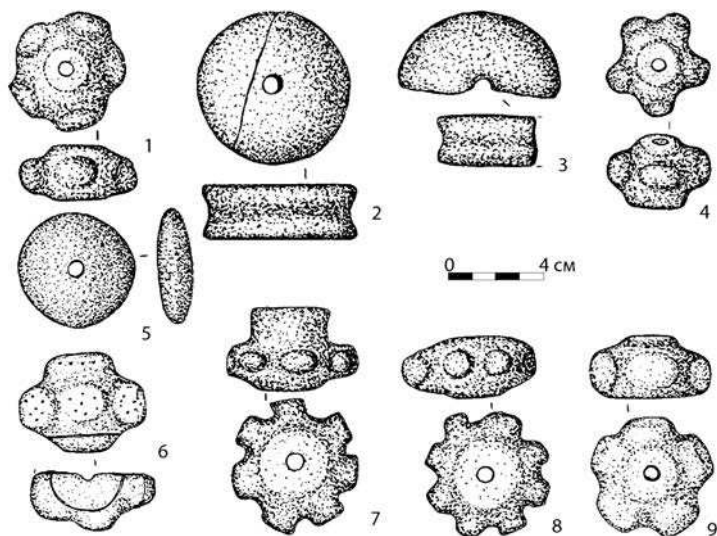
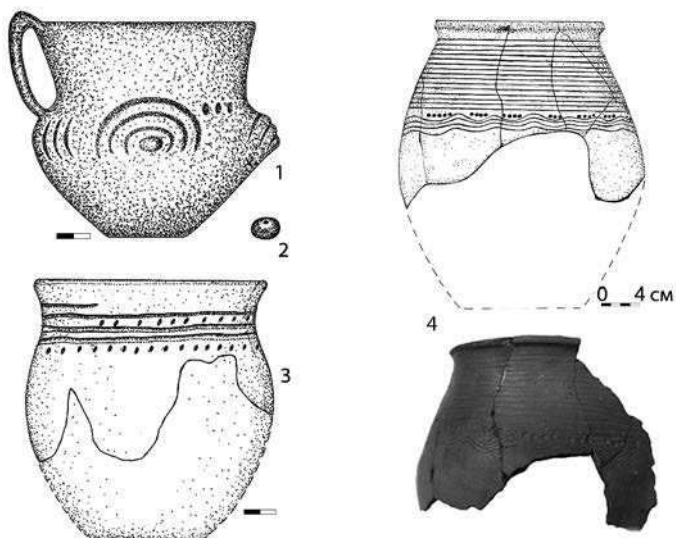

Рис. 3.21. Знахідки з могильника біля с. Майдан-Липно
(за С. Березанською, Г. Охріменком)

Рис. 3.22. “Рогаті” прясла: 1, 4, 9 – Бубнів, 6 – Голишів; 7 – Майдан-Липно, 8 – Застав’я; прясло (5) та колицятка до ткацького верстата (2, 3) – Осова (за Г. Охріменком)

Рис. 3.23. Матеріали ТКК: 1–3 – Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл.; 4 – Межирич Острозького р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком, О. Позіховським)

Так, в урочищі “Криничка Друга” північніше с. Осова, поряд з крем’яною майстернею (де була знайдена і кераміка ТКК) виявлено житло цієї культури, розмірами 4,2х3,6 м, та 35 фрагментів кераміки від п’яти посудин. Залишки іншого житла були виявлені в 1976 р. на правому березі р. Кормин (притока Стиру), на високому (до 3 м) мисі, площею 40х30 м, на захід від с. Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. Житло мало нечіткі контури, в заповненні його знайдено 16 фрагментів кераміки від 2–3 посудин. Поселення ТКК з добре збереженим культурним шаром відкрите в 1976 р. в урочищі “Вільшаник”, в лісі за 5 км на схід від с. Ничогівка Маневицького р-ну. Під час шурфування зафіксовано рештки кількох жител, заглиблених в материковий пісок, та незначну кількість фрагментів посуду.

Багатими на пам’ятки бронзового віку виявились околиці сіл Осова та Майдан-Липно на межі Костопільського і Маневицького районів, що знаходяться в межиріччі двох найбільших річок Волині – Стиру та Горині, на рівні їх середніх течій. Від найближчих їх приток – Млинка та Кормина – вони віддалені на 8–12 км. Ця місцевість своєрідна тим, що має найнижчі висоти у межах Українського Полісся. Села Осова та Майдан-Липно розташовані серед боліт і торфовищ. Посеред цих боліт є дюни та грядові підвищення різної висоти – 3–0,5 м. Різна гумусованість ґрунту на піщаній, крейдянній, глинистій основі та багата рослинність сприяли розвитку землеробства та скотарства. Тут, на обстеженій площі (приблизно 10х15 км) виявлено мезолітичні знахідки коморницької та яніславицької культур (урочище “Лагор”, “Стороживка”, “Криничка”), пам’ятки волинської неолітичної культури (урочище “Вовче”, “Гаєвське”, “Криничка”, “Калинкова Посадка”) [Охріменко, Телегін, 1982, с. 64–77], окремі фрагменти енеолітичного посуду (пізньотрипільської, лійчастого посуду, кулястих амфор, середньодніпровської) та 56 поселень городоцько-здовбицької, стжижовської та тшинецько-комарівської культур (близько 20 ТКК).

Найбільш численним і культуровизначальним матеріалом ТКК є кераміка (тюльпаноподібні горщики, кубки, корчаги, миски, вази). На значній території вона дуже подібна: світ-

ло-коричневого кольору, товщиною від 4 до 10 мм, з домішкою в тісті перепаленого чи потовченого кременю або граніту. Поверхня часто ангобована. Майже всі керамічні вироби орнаментовані.

Під час дослідження давньоруського курганного могильника в 1975–1977 рр. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (учасники В. Конопля, П. Грибович, В. Петегирич) біля с. Майдан-Липно виявила чотири кургани ТКК. Тут, в урочищі “Бирча” (інша назва – Кургани) серед боліт на дюні висотою до 2 м та площею 120х100 м зафіксовано курганні насипи ТКК, розташовані у північній та південній її частині. Поселення цієї культури знаходяться за 0,5 км західніше на невисокому (до 0,5 м вище рівня лук) полі та в урочищі “Вовче” (за 1 км на північний схід) та за 2 км на північ, в урочищі “Таєвське”.

Верхній шар кургану № 1 (північний) знесено тракторами під час вирубки лісу. В заповненні виявлено фрагменти кераміки від 10–12 посудин, попіл, вуглинка та кальциновані кістки. Сам насип мав, ймовірно, діаметр близько 20 м. Тут також було виявлено крем’яний наконечник дротика (рис. 3.21:8).

Курган № 2 знаходився за 85 м на південь від першого і був менших розмірів: висота – до 1 м, діаметр – 10 м. Рештки поховання, як і в кургані № 1, розміщені на рівні давнього материка. Скупчення попелу у формі овальної плями, діаметром близько 2 м та товщиною 0,25–0,3 м відкрито у східній частині кургану. В попелі та поряд лежали кальциновані кістки та уламки масивної корчаги. Тут виявлено і мініатюрну посудину та болас [Березанська, Охріменко, Пясецький, 1987, с. 53, 54].

Курган № 3 був ще меншим: висотою 0,4 м, діаметром – 8 м. Рештки поховання зафіксовано на глибині 0,6–0,7 м від поверхні кургану. В темному, попелястому шарі піску збереглися дрібні кальциновані кістки та фрагменти посуду.

Курган № 4 знищено під час насадження дерев. Його приблизні розміри: висота – 0,5 м, діаметр 7–7,5 м. Пляма попелу діаметром 3 м, товщиною 0,2 м була в центрі, на рівні давнього материка. Крім кальцинованих кісток, у ній виявлено фрагменти великої тюльпаноподібної посудини, орнаментованої прокресленими лініями.

Отже, в могильнику ТКК біля с. Майдан-Липно поховання здійснювалось за обрядом трупоспалення. Можна припустити, що кремацію здійснювали на стороні. Рештки покійника, разом з посудом, який міг використовуватись під час тризни, ховали під насипом. Такий обряд С. Березанська вважає досить поширеними у північних районах східнотшинецької культури. Кераміка з усіх чотирьох поховань подібна – добре та рівномірно випалена, світло-жовтого, червоного кольорів, ангобована, з тріщинками в місцях, де виступає жорсткість на поверхню. Вдалося реставрувати 12 посудин. Сім з них мають тюльпаноподібну форму. Це стрункі, слабо профільовані горщики з широким дном, з ледь відведеними назовні вінцями та потовщеними краями. С. Березанська віднесла цей могильник до рівненського варіанту східнотшинецької культури і датувала його XIII–XII ст. до н.е. на основі наявності двохвухих ваз, характерних для культури Ноа, які могли під її впливом з'явитись на цій території в пізній період ТКК. Під час спільних розвідок з С. Березанською було відкрито або повторно обстежено такі пункти ТКК: Карасин (над озером Тросне), Граддя, Оконськ, – два останні знаходилися серед боліт, Комарове, Новосілки, Семки – на лівому березі Стиру, Черськ, берег р. Стохід (у Маневицькому р-ні Волинської обл.); Гута Боровенська в Камінь-Каширському р-ні, Вітковичі Березнівського та Балаховичі Володимирецького р-нів Рівненської обл.

В урочищі “Оболонь”, на захід від с. Мала Осниця Маневицького р-ну, під час розкопок поселення волинської неолітичної культури знайдено вазу, тюльпаноподібний горщик ТКК та бурштинову намистину, які могли залишитись від ґрунтового поховання (рис. 3.23:1–3). Саме ж поселення знаходиться над заплавою р. Стир за 0,5 км на північний захід.

Під час розвідок В. Бучака у Володимир-Волинському, Г. Охріменка – у Маневицькому, О. Остаюка у Любомльському р-нах зібрана колекція “рогатих” прясел (рис. 3.22) з околиць сіл Бубнів, Майдан-Липно, Застав'я, Голишів. Вони мають 5–8 “рогів”, розміри – 5–6 см при товщині 4,3–2,4 см. Інколи орнаментовані, як прясло з с. Голишів Луцького р-ну. Прясло, розміром 5x1,5 см, цієї ж культури знайдено також біля

с. Осова, в житлі. Проте таких виробів виявлено дуже мало, що, можливо, вказує на незначну роль ткацтва та використання для одягу шкур тварин, хоча на тому ж поселенні поблизу с. Осова учнями школи виявлено два коліщатка, розмірами 6,6x2,4 см та 6,8x2,3 см, одне з яких фрагментоване. Вони, на нашу думку, могли бути своєрідними блоками для найпростіших горизонтальних ткацьких верстатів. Посередині коліщатка мали западинки, де могла проходити нитка (рис. 3.22:2).

На основі порівняння технології виготовлення посуду ТКК та волинської неолітичної культури (ВНК), особливо окремих елементів орнаменту, можна припустити, що носії ВНК брали участь в утворенні прип'ятського (або волинополіського) варіанту тшинецько-комарівської культури, а остання, як вважають дослідники (А. Гардавський, С. Березанська, Д. Телегін та інші, у тому числі автори), є культурою праслов'ян [Охріменко, 1996, с. 59–82].

Окрім того, в зазначеному регіоні на формування ТКК могла вплинути, як писав І. Свешніков [Swiesznirow, 1967, s. 80] і культура лійчастого посуду, пам'ятки якої виявлені авторами в басейні Стиру на Поліссі – Новосілки, Оболонь, Коник та ін. Від культури лійчастого посуду ТКК могла успадкувати т. зв. орнамент “колючий дріт” [Березанская, 1972, с. 130].

Про існування культури гребінцево-накольчастої кераміки (теперішня назва – волинська неолітична культура) у другій половині III-го тис. до н.е. та її зв'язки з культурами шнурової кераміки писав І. Свешніков [Свешніков, 1974, с. 18]. Спробу пояснити походження деяких орнаментів (“колючий дріт” та випуклини-перлини у верхній частині виробів) робила С.Березанська [Березанська, 1972, с. 292]. Про перший з них ми писали, другий – є характерним для керамічних виробів ВНК.

Виявлений на північній схід від с. Осова зольник є єдиним поки що на окресленій території. Він знаходиться на піщаній гряді висотою до 1 м посеред лук. В шарі попелу, товщиною 0,6 м та діаметром 6 м виявлено фрагменти кераміки, зокрема, від товстостінної посудини з обвідним валиком посередині. Подібні валики відомі з інших поселень поблизу села.

Можливо, ці впливи простежуються і на виробах ТКК з Житомирської та Хмельницької обл. [Пясецький, 1973, с. 70, рис. 1, 7; Березанська, Охріменко, Пясецький, 1987, с. 32, рис. 2, 11, 13].

Отже, на основі орнаментативної та форм посуду можна помітити певні відмінності у виробах волинополіських (прип'ятського варіанту) пам'яток ТКК та житомирських. І.Свешніков заперечував думку В. Канівця про виникнення висоцької культури в середовищі ТКК [Swiesznirow, 1967, с.80], але це питання ще й досі остаточно не вирішене.

Незважаючи на появу нових матеріалів на Західному Поліссі, що належать до ТКК, дослідження значних поселень та некрополів цієї культури є актуальним, оскільки дало б змогу охарактеризувати особливості матеріальної та духовної культури цього важливого в етногенезі праслов'ян регіону.

Джерельною базою вивчення матеріальної культури давнього населення ТКК є окремі артефакти, знахідки з поселень, а особливо з поховань: курганних та ґрунтових (рис. 3.20). Поховальний обряд, напевно, мусив би відбивати суспільні відносини в епішнурових культурах: городоцько-здовбицькій та стжижовській; а згодом – у тшинецько-комарівській. Навіть поверховий огляд відомих матеріалів свідчить, що найчастіше предмети озброєння трапляються в похованнях городоцько-здовбицької, дещо менше в стжижовській і небагато в тшинецько-комарівській культурах. Проте в останній значно більше з'являється металевих виробів – зброї та прикрас. Мідні, бронзові, а інколи золоті предмети мали в той час значну вартість.

Ці вироби вказують на значний суспільний розвиток тодішніх спільнот. Предмети озброєння трапляються значно рідше, ніж прикраси, а це знову таки є показником більш мирної військової обстановки, розвинутих економічно-обмінних зв'язків, стану стратифікації первісних груп даного регіону, формування (сформованості) місцевої еліти. Наприклад, в кургані ТКК біля с. Івання Дубнівського району Рівненської області в одному похованні на руках та ногах покійників були бронзові браслети, а на грудях шпилька, біля іншо-

го кремаційного поховання – кинджал, крем'яний наконечник стріли, шпилька, золота сережка, біля ще – іншого три бронзові браслети та ін. В іншому кургані поблизу цього села виявлено парадну бронзову сокиру [Археология Прикарпаття..., 1990, с.83–84].

Подібні знахідки походять із с.Пересопниця Рівненського району, де знайдено скарб бронзових речей: двох браслетів та сережки. Крім того, біля цього пункту виявлено майстерню крем'яних знарядь, а також відомі пам'ятки ГЗК, СК, ТКК. Неподалік с. Онишківці знайдено бронзовий наконечник списа, с. Привільне – бронзовий наконечник списа, в Здолбунівському районі біля с. Стеблівка – скарб речей СК: 7 сережок у формі вербового листа з поздовжнім реберцем, 8 браслетів. Поблизу с. Устенське (цього ж району), де теж виявлена крем'яна майстерня та пам'ятки ГЗК, СК, ТКК, знайдено бронзові браслети та шпильки в похованні ТКК.

Із с. Вербень Млинівського району також походить бронзовий наконечник списа. Біля с. Смордва (цього ж району) в похованні ТКК виявлено 2 браслети та 2 шпильки. В с. Липа Дубнівського району у горщику СК знаходилось 5 бронзових браслетів [Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 86].

У с. Миляновичі Турійського району знайдено два бронзових браслети. У курганному похованні в с. Черськ Маневицького району знайдено бронзовий браслет та керамічний виріб ТКК [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 147, 154].

Біля с. Майдан-Липно (цього ж району) Г. Охріменком в ур. Кругле Поле в землянці ТКК знайдено скарб бронзових прикрас, що складався із 8 сережок та персня.

У с. Лище Луцького району біля аеродрому директор місцевої школи А. Бишта виявив бронзову шпильку. Довжина виробу – 25,9 см, діаметр голівки – 1,7 см, отвір на ній – 6 мм. Знахідка має надзвичайно складний і багатий орнамент. На голівці шпильки від отвору йдуть промені, які утворюють трикутники. Під нею – 6 горизонтальних, потім 5 наскісних карбованих ліній, знову 6 горизонтальних ліній і далі 4 хрестоподібно розташовані овальні виступи (протуберанці). На їх передніх частинах прорисований хрест (“+”). За протуберанця-

ми йдуть 8 горизонтальних кілець і 5 навскісних перехресних ліній. Приблизно посередині виробу ще раз – чотири горизонтальні лінії, на яких закінчується орнамент.

Металографічний аналіз, проведений Т. Гошко, показав, що шпилька вилита за восковою моделлю. Орнамент був нанесений на восковій моделі, про що свідчить його нечіткість, плавні лінії. Готове литво піддавалось незначному куванню з метою загострення вістря шпильки. Ступінь обтиску металу становив 20–40 %. Кування здійснювалося при температурі 500–600°C, тобто було гарячим, і закінчилося, коли метал охолов.

Цей виріб належить до шпильок з перехрестям на стержні (“ноічних” шпильок). С. Лисенко серед таких предметів виділила 4 види; наш виріб можна співвіднести зі шпильками з об’ємною голівкою і чотирма виступами на стержні та варіантом цього типу – шпилька з грибоподібною голівкою, нижня кромка якої плавно переходить у верхню частину голки [Лисенко, 2006, с. 52]. Дослідниці відомий один виріб цього варіанта, який походить з Подніпров’я (фонди Дніпропетровського музею). Артефакт, очевидно, відрізняється від нашого тільки своїми меншими розмірами та простішим орнаментом. Аналог шпильці відомий в скарбі з Рисешт (Румунська Молдова), проте даний виріб взагалі неорнаментований [Петреску-Дыбовица, 1960, с. 58, рис. 6:5].

З кургану в Іванні також походить “ноічна” шпилька з пустотілою голівкою, яка доверху розширюється і завершується чотирма виступами, розташованими хрестоподібно. Вона має розміри не більші за 10 см і неорнаментована. Радіовуглецева дата для цього кургану №2 – 1525–1435 ВС (68,2 %).

Подібні до наших двох виробів шпильки з перехрестям на стержні відомі у Припрутській Румунії, в Трансильванії та Середньому Подністров’ї, в основному, з пам’яток культури Ноа (XIV/XIII – XII ст. до н.е.). Аналогічними, але більшими за розміром в півтора – два рази, є два бронзових виробу (шпильки-стилети), що зберігаються у фондах Національного музею історії України (інв. №№ 1700(3) та 1702(4)). Їхня довжина – 47 і 35,4 см [Гошко, 2005, с. 235]. Такі ж два виробу

виявлені в похованні 16 Гордіївського курганного могильника [Клочко, 2003]. Артефакти мають біконічні голівки, пустотілі всередені, два з чотирьох протуберанців на кожному виробі мають наскрізні отвори. Багатий орнамент шпильок-стилєтів, подібний до візерунка шпильки с. Лище (рис. 3.28).

С. Березанська і В. Клочко датують гордіївські вироби періодом VzD і вважають їх заключним етапом існування шпильок культури Ноа другого варіанту [Berezanskaja, Kločko, 1998, s. 11]. Т. Гошко, С. Лисенко схильні вважати описувані вироби видом особистої зброї на зразок стилєтів. Одним із доказів є те, що їх зручно було тримати, зважаючи на розміри від голівки-навершя до протуберанців-перехрестя, куди добре лягає рука. До того, дві знахідки у Гордіївському похованні лежали голівками біля кистей небіжчика. Кування вістря закінчувалося у всіх випадках по охололому металу, що, як відомо, підвищує його твердість. Тобто була потреба проколювати щось тверде, а на виробі з Національного музею історії помітні результати такого використання.

Виготовлення подібної зброї потребує великих затрат часу і вміння. Прикрашена багатим орнаментом, вона є витвором мистецтва і могла належати тільки представникам панівної верхівки (як відомо, багатий Гордіївський могильник – це місце поховання знаті). Зважаючи на сказане, можна стверджувати, що такі вироби мали особливе символічне значення та належали представникам знаті.

Особливо важливим джерелом для вивчення їх суспільної стратифікації є поховання. Далі подаємо таблицю поховальних пам'яток ТКК (табл. 3.1), у якій є такі умовні позначення:

- ▲ – поховання знатної особи (вождя);
- ◇ – поховання воїна;
- – поховання заможного общинника;
- – поховання рядового общинника.

Взявши до уваги дані таблиці, можна зробити висновок, що тшинецько-комарівська культура була досить поширена на території Волині. Тут досліджено 45 поховань.

Найбільше поховальних пам'яток знайдено у Рівненській обл. – 14, Івано-Франківській обл. – 13, менше у Львівській обл. – 8, Тернопільській обл. – 5, Волинській обл. – 4, Хмельницькій обл. – 1 (табл. 3.2).

Поховальний інвентар складався з прикрас, керамічних виробів, зброї та знарядь праці.

Прикраси виготовлені переважно з бронзи та кісток тварин. Це підвіски, скроневі кільця, сережки, намистинки, персні, пронизки, шпильки. Їх було знайдено у 19 курганах.

Найбільшу частину поховального інвентарю становили керамічні вироби. Вони представлені горщиками, черпаками, мисками, вазами, друшляками. Значна частина виробів фрагментована. Тільки у восьми курганах із 45-ти кераміки не виявлено. Це свідчить про те, що посуд був чи не основним елементом поховальних дарунків.

Зброї у курганах знайдено мало. Це крем'яні та бронзові кинджали, сокири-кельти, вістря стріл, наконечники списів. Найбільше зброї було знайдено у селах Івання, Могиляни (Рівненська обл.), Хобултова (Волинська обл.), Нетішин (Хмельницька обл.).

Значну частину поховального інвентарю становили знаряддя праці. Їх було виявлено у 14-ти похованнях. Це крем'яні ножі, сокири, серпи, різці, шила, скребки, проколки. Не знайдено жодних знарядь праці у 31 кургані. Найбільше таких предметів виявлено у могильниках с. Берем'яни, с. Волиця, с. Сірники (Львівська обл.), с. Забороль, с. Кургани (Рівненська обл.), с. Комарів, с. Крилос, с. Магала, с. Буківна, с. Братківці (Івано-Франківська обл.). Джерельною базою слугували археологічні дослідження 1878–1976 рр. таких археологів, як М. Островський, І. Свешніков, С. Березанська, Я. Фітцке, О. Цинкаловський, Я. Гоффман та ін.

Враховуючи вартість поховальних дарунків, 45 поховань тшинецько-комарівської культури умовно можна поділити на 4 групи: 1) поховання вождя, 2) заможного общинника, 3) воїна, 4) рядового общинника.

Поховальні пам'ятки ТКК з території Західної Волині та Волинського Полісся

№	Місцевість	Поховання			Знаряддя		Прикраси		Кераміка	Умов. позн.	Рік відкриття, автор	Література
		Чол.	Жін.	Дит.	Зброя	Знар. праці	Метал.	Кістян.				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Дитиничі Дубнівський р-н, Рівненська обл.						бронзові шпильки, браслети, фібула		кераміка	○	1940 р. М. Островський	[Свешніков, Нікольченко, 1982, с.45]
2.	Дубно, Рівненська обл.								дві посудини	○	1966 р. І. Свешніков	[Свешніков, Нікольченко, 1982, с.46]
3.	Іванія Дубнівський р-н, Рівненський обл. курган II	+	+3		крем'яне вістря стріли, бронзовий кинджал		бронзові браслети, шпилька, золота сережка		Глиняна миска, черпак, дві посудини	▲	1968 р. І. Свешніков	[Свешніков, Нікольченко, 1982, с.48]
	курган I	+			сокира							
4.	Могиляни Острозький р-н, Рівненська обл.				крем'яні наконечники списів				дві посудини, фрагменти третьої	◇	1939 р.	[Свешніков, Нікольченко, 1982, с.86]
5.	Забороль Рівненський р-н, Рівненська обл.		+?			крем'яні		підвіска	посуд (амфора)	●	1933р. О. Василевич	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 87]

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
6.	Хобултова Володимир- Волинський р-н, Волинська обл.				сокири- кельти		браслети, серезжки, нараменник			◇	1930-і рр. Качковський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 89]
7.	Понбель Костопільсь- кий р-н, Рівненська обл.								уламки посуду	○	1926 р. І. Савіцька	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 56]
8.	Деражно Костопільсь- кий р-н, Рівненська обл.								глиняні горщики	○	О. Тереножкін	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 169]
9.	Стопчатів Івано- Франківська обл.								6 посудин	○	1936 р. М. Смішко	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 56]
10.	Городниця Городенків- ський р-н, Івано- Франківська обл.								глиняний посуд	○	1877 р. І. Коперни- цький	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 63]
11.	Незвисько Городенків- ський р-н, Івано- Франківська обл.			+	кам'яний молоток				уламки кераміки	○	1953 р. К. Черниш	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 64]

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
12.	Чернелиця Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.						бронзова серезка		посуд	●	1878 р. Пишибіславський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 65]
13.	Білогірка Тлумачський р-н, Івано-Франківська обл.								2 скупчення посудин	○	1934 р. Сівек	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 65]
14.	Буківна Тлумачський р-н, Івано-Франківська обл.					крем'яні вироби	бронзові прикраси		посуд	●	1931 р. Я. Брик	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 65]
15.	Братківці Івано-Франківська обл.					крем'яні відщепи			посуд	○	1935 р. Розкопки музею НТШ	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 66]
16.	Комарів Галицький р-н, Івано-Франківська обл.				бронзовий ніж	крем'яні	бронзові, золоті		посуд	▲	1934–1936 рр. Т. Сулімірський, Грабовський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 66]
17.	Крилос Галицький р-н, Івано-Франківська обл.					крем'яні відщепи	бронзова шпилька			○	1935 р.	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 67]

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
18.	Підгороддя Галицький р-н, Івано- Франківська обл.									○	1936 р.	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 67]
19.	Тенетники Галицький р-н, Івано- Франківська обл.								дві посудини	○	1889 р. М. Остров- ський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 67]
20.	Магала Новосели- цький р-н, Івано- Франківська обл.					крем'яні, кістяні	бронзова шпилька	шпилька	посуд	●	1968 р. Смірнова	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 68]
21.	Василів Заставнянський р-н, Івано- Франківська обл.		+						посуд	○	1966 р. Тимошук	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 68]
22.	Заліщики Тернопільська обл.								одна посудина	○	1930-і рр.	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 69]
23.	Ставки Заліщицький р-н, Тернопільська обл.	2+	2+							○	1964 р. І. Свешніков	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 69]

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
24.	Білий Потік Чортківський р-н, Тернопільська обл.				крем'яна сокира				глиняний посуд	◇	1925 р. Й. Костжев- ський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 70]
25.	Берем'яни Бучацький р-н, Тернопільська обл.	+	+			крем'яний відщеп	бронзова шпилька		дворучна ваза	●	1877 р. А. Кіркоп	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 70]
26.	Волиця Бережанський р-н, Тернопільська обл.					крем'яний ніж, відщеп			посуд	○	1935 р. К. Журовський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 71]
27.	Дашава Стрийський р-н, Львівська обл.									○	1932 р. Т. Сулімір- ський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 71]
28.	Красів Миколаївський р-н, Львівська обл.						бронзові		посуд	●	1935–1936 рр. Т. Сулімір- ський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 72]
29.	Городище Самбірський р-н, Львівська обл.						бронзові браслети, шпилька		посуд	●	1932 р. Кобільник	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 72]

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
30.	Іванівка Перемишлянський р-н, Львівська обл.	+	+						глиняний посуд	○	1938 р.	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 73]
31.	Сірки Перемишлянський р-н, Львівська обл.					крем'яні			посуд	○	1935 р. Т. Сулімирський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 73]
32.	Звенигород Пустомитівський р-н, Львівська обл.					крем'яні			одна посудина	○	1954 р. І. Свешніков	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 73]
33.	Чижиків Пустомитівський р-н, Львівська обл.					крем'яні відщепи, бронзове шило		гудзик	три посудини	●	1955–1956 рр. М. Смішко	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 74]
34.	Неслухів Кам'янсько-Бузький р-н, Львівська обл.								три посудини	○	1898–1899 рр. К. Гадачек	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 77]
35.	Романівка Радехівський р-н, Львівська обл.								миска	○	1975 р. І. Свешніков	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 78]
36.	Скірче Горохівський р-н, Волинська обл.				2 наконечники стріл		бронзові			▲	1892 р.	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 78]

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
37.	Шепель Луцький р-н, Волинська обл.						спіральна голівка до бронзової шпильки		посудина	●	1937 р. Я.Фітцке	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 80]
38.	Черськ Маневицький р-н, Волинська обл.						фрагмент бронзового браслета		горщик, ваза	○	1936 р. Я.Фітцке	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 81]
39.	Кургани Острозький р-н, Рівненська обл.					зерно- терка, крем'яні серпи, відщепи			посуд	●	1972 р. І. Свешніков, Ю. Нікольчен- ко, 1973 р.	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 83]
40.	Дитиничі Дубнівський р-н, Рівненська обл.						бронзові		посудина	●	1940 р. М.Остров- ський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 84]
41.	Сморда Млинівський р-н, Рівненська обл.						бронзові: 2 браслети, 2 шпильки			●	1972 р. Ю.Нікольченко	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 86]
42.	Устенське II Здолбунівський р-н, Рівненська обл.						бронзові браслети, шпильки		посуд	●	1973 р. Ю.Нікольченко	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 86]
43.	Забороль Рівненський р-н, Рівненська обл.					крем'яні вироби			посуд	○	1930-і рр. Лесіг, Я. Гоффман, Барановський	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 87]

Завершення табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
44.	Карпилівка Рівненський р-н, Рівненська обл.								глиняна посудина	○	1897–1898 рр. Ф.Штейнгель	[Археологічні пам'ятки..., 1984, с. 88]
45.	Майдан- Липненський Маневицький р-н, Волинська обл.								кераміка	○	В. Конопля, Р. Грибович, Г. Охріменко	[Охріменко, 2004, с. 215]
46.	Нетішин Славутський р-н, Хмельницька обл. поховання 1	+	+		6 крем'яних наконечників стріл, бронзовий наконечник списа		спіралеподібні браслети, золоте кільце, бронзова шпилька		1746 фрагментів різних посудин: горщики, банки, миски, вази, друшляки	▲	2000 р. В. Самолюк	[Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–124]
	Нетішин Славутський р-н, Хмельницька обл. поховання 2	+	+		3 наконечники (у формі лаврового листа)	сокири серпи, 8 свердел, 15 скреб., 4 різці, прясельце	діадема, шпилька					
	Нетішин Славутський р-н, Хмельницька обл. поховання 3	+	+		наконечник списа		бронзова шпилька, підвіски, 6 намистин, бронзові браслети					

*Зведена таблиця поховальних пам'яток ТКК з території
Західної Волині та Волинського Полісся*

Область	Кількість курганів	Знаряддя праці	Прикраси	Зброя	Кераміка	▲	●	◇	○
Львівська	8	2	2	–	8	–	3	–	5
Волинська	4	–	3	1	2	–	1	1	1
Рівненська	14	6	3	1	9	1	4	1	7
Тернопільська	5	3	1	–	4	–	1	1	2
Хмельницька	1	1	1	1	1	1	–	–	–
Івано-Франківська	13	5	5	2	11	1	2	1	9
Разом	45	17	15	5	35	3	11	4	24

Одержані дані свідчать про стратифікацію тшинецько-комарівського суспільства (I); виділення в ньому військових вождів, які могли виконувати і функції жерців, заможної верстви общини та воїнів, а також простих рядових общинників; широкі обмінні зв'язки: від Кавказу до Балкан, від Вісли до Дніпра (II). Це видно по предметах зброї, прикрас тощо. Зменшення предметів озброєння, можна трактувати як відносно стабільну політичну обстановку (III).

Даючи опис поховального обряду досліджуваної культури, Галіна Тарас зробила такі висновки:

1. Кремація є домінантною формою ритуалу.
2. Підкурганні кремаційні поховання відомі від появи тшинецької культури як продовження попередніх традицій.
3. Інгумаційні підкурганні поховання характерні для класичної та пізньої фази.
4. В пізніх підкурганних похованнях помітною є бідність дарунків – переважно тільки кераміка.
5. Поховання масові, біритуальні ґрунтові та підкурганні, ґрунтові ямі та тілопальні, притаманні пізній фазі.
6. Помітними є регіональні особливості в обрядах і ритуалах та їх еволюції [Taras, 1995, s. 59].

Отже, поховальна обрядовість є не лише відображенням традицій, еволюції духовно-культурних уявлень. Вона є джерелом для пізнання соціальної стратифікації суспільства ТКК, військово-політичної обстановки того часу.

1. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др.; отв. ред. А.П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.*
2. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свешніков та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 194 с.*
3. *Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине: монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 265 с.*
4. *Березанська С. С. Колективне поховання тишинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В.О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–124.*
5. *Березанська С. С. Нові пам'ятки східнотишинецької культури на Волині / С. С. Березанська, Г. В. Охріменко, В. К. Пясецький // Археологія. – 1987. – № 2 (60). – С. 50–57.*
6. *Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы : монография // С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 209 с.*
7. *Гошко Т. Ю. Два бронзові вироби з фондів Київського Державного Музею Історії / Т. Ю. Гошко // На пошану Софії Станіславівни Березанської : зб. наук. праць. – К. : Шлях, 2005. – С. 231–245.*
8. *Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.*
9. *Клочко В. И. Металлические изделия Гордиевского могильника и проблемы культурогенеза на Правобережной Украине во II тыс. до Р. Х. [Электронный ресурс] / В. И. Клочко. – Режим доступа : <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2003/klochko.html>. – 2003.*
10. *Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вид-во ВДУ “Вежа”, 1995. – 168 с.*
11. *Лысенко С. С. Украшения населения Украины эпохи поздней бронзы : дис... канд. ист. наук: 07.00.04 / С. С. Лысенко; НАН Украины; Институт археологии. – К., 2006. – 543 с.*
12. *Маркус І. Я. Нові знахідки металевих виробів на Волині / І. Я. Маркус, Г. В. Охріменко // Нариси культури давньої Волині / за ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 354–399.*

13. Охріменко Г. Найдавніші джерела слов'янства Волині / Г. Охріменко // *Древляни*. – Львів, 1996. – С. 59–82.
14. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи : розвиток матеріальної та духовної культури / Г. Охріменко. – Луцьк: Вежа, 2004. – 251 с.
15. Охріменко Г. Пам'ятки східнотишинецької культури на Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // *Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 448–486.
16. Охріменко Г. В. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту Волині / Г. В. Охріменко, Д. Я. Телегін // *Археологія*. – 1982. – № 39. – С. 64–77.
17. Петреску-Дыбовица М. К вопросу о гальштатской культуре в Молдове / М. Петреску-Дыбовица // *Материалы и исследования по археологии Юга- Запада СССР и Румынской Народной Республики*. – Кишинев, 1960.
18. Пясецький В. К. Нові пам'ятки тишинецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях / В. К. Пясецький // *Археологія*. – 1973. – № 11. – С. 69–72.
19. Свешиников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванье Ровенской области // *Советская археология*. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
20. Свешиников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры / И. К. Свешиников // *Энеолит и бронзовый век Украины*. – К., 1976. – С. 96–118.
21. Свешиников И. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешиников. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.
22. Свешиков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешиков, Ю. М. Никольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
23. Berezanskqaja S. S. Das Gräberfeld von Hordeevka. Rahden / Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH / S. S. Berezanskqaja, V. I. Kločko // *Archäologie in Eurasien*. – 1998. –Bd. 5. – 171 s.
24. Florek M. Daharzów – cmentarzysko kultury trzcinieckiej / M. Florek, H. Taras. – Lublin : Wyd. LJMCS, 2003. – 97 s.
25. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – T. I. – 382 s.
26. Swieszniow I. Kultura komarowska / I. Swieszniow // *Archeologia Polski*. – 1966. – T. XII. – № 1. – S. 39–107.
27. Taras H. Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu / H. Taras. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – 261 s.

3.3. Незвичайні керамічні вироби тшинецько-комарівської культури з території Західної Волині та Полісся

Г. Охріменко, Н. Скляренко

Дуже цікавим етноісторичним явищем на окресленій території була культура середнього періоду бронзового віку – тшинецько-комарівська культура (ТКК), за І. Свешніковим, або східнотшинецька культура (СТК), за С. Березанською. Її своєрідну, часто досконалих форм та вишуканої орнаментативної кераміку, крем'яні та кам'яні вироби знаходять на Прип'ятьському Поліссі (і північніше – в Білорусі, над р. Німан) і на Волині, що свідчить про уміння тодішнього населення адаптуватися до різних умов. А це забезпечувалося, очевидно, поліваріантністю господарства племен СТК: скотарство, землеробство, мисливство, збиральництво і, ймовірно, рибальство. Основні заняття людної підтверджуються знахідками на їхніх поселеннях та в житлах кісток ВРХ, овець, кіз, свиней, об'єктів полювання – лосів, оленів, вепрів; відбитків на посуді зернівок ячменю, пшениці, жита, а також знарядь – крем'яних серпів, кам'яних зернотерок.

Пам'яток (поселень, поховань та ін.) на північно-західній території України відомо багато – більше ста. Вони виявлені переважно в останні роки. На думку О. Гардавського, С. Березанської, Д. Телегіна та авторів, це населення мало певне відношення до формування праслов'ян [Археология прикарпатья..., 1990, с. 78–88]. Тшинецький культурний комплекс, що склався з багатьох локальних груп, у XVIII (XVII)–X ст. до н. е. займав територію від Вісли до Дніпра [Охріменко, 2005, с. 48–486]. У складанні її місцевих варіантів взяли, ймовірно, участь городоцько-здобицьке, пізньомежановицьке населення та окремі поліські автохтонні групи (так вважали польські дослідники О. Гардавський, П. Качановський) [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 152–153].

Населення СТК, охоплюючи великі території, підтримувало обмінні, культурні зв'язки із ще більш віддаленими територіями – Трансильванією, Причорномор'ям, Кавказом, Прибал-

тикою. Все це, безперечно, впливало на його суспільний, економічний, культурний розвиток. Знахідки дорогих, престижних бронзових та золотих виробів (бойові сокири, кинджали, прикраси), виявлені в окремих багатих похованнях (наприклад, с. Івання Дубнівського р-ну на Рівненщині (рис. 3.25), досліджене І. Свешніковим [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 84–85, рис. 23]) чи в скарбах, свідчать про суспільне розширення, виділення родоплемінної еліти тощо [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 152–153]. Згадане населення мало пряме відношення до індоєвропейських еволюційних культуротворчих процесів, слов'яно-балто-германської спільноти, яка існувала, як припускають, в попередній період екзистенції кола культур зі шнуровою керамікою.

Пам'ятки СТК виявлені в басейнах таких малих та більших річок, як Путилівка, Конопелька, Кормин, Прип'ять, Оконка, Стир, Стохід, Луга, Сарна, Горинь, Случ та інших. Але особливо багато їх є на берегах невеликих річок на межі Полісся і лісостепу. Цілий вузол поселень виявлено Г. Охріменком біля смт Цумань, Олика, північніше – на берегах Кормину. Десятки пам'яток СТК відкрито і описано Ю. Кухаренком, В. Коноплею. Проте необхідні глибші, аналітичні дослідження, які б пролили світло на особливості їхніх поселень, жител, знарядь, господарчо-обмінні зв'язки, етноміграційні процеси, зокрема стосунки з носіями культур Ноа, комарівської тощо.

Переважна більшість кераміки СТК відзначається простою орнаменту та усталеністю форм. Проте інколи трапляються вироби, які вражають вишуканістю обробки поверхні, ексклюзивним декором, особливою тектонікою форми. Їх або вважають імпортами, або вбачають в них синкретизм стилістики. В останньому випадку йдеться, швидше за все, про контакти (часто віддалені) з синхронними групами інших культур. Очевидно, причиною був певний інтерес до обміну виробами, часто престижними – прикрасами, зброєю, мінералами (кремій, дорогоцінний і напівдорогоцінний камінь, бурштин) тощо.

Знахідки посуду з іншокультурних регіонів позначають траєкторію руху “людей шляху”, а отже – імпортних виробів, зв'язки. Про це писали Марія Гамбутас (США), Олександр

Кошко (Познань), Пшемислав Макарович (Польша, Познань), Віктор Клочко (Київ). Подібні зв'язки мало, очевидно, і населення Західної Волині в пізній період доби бронзи (середина – кінець II тис. до н. е.), коли тут перебувало населення СТК. Пунктири подібних “трас” видно за знахідками кераміки, особливо з поховань басейнів надбережжя Стиру, Ікви, Горині: Луцьк, Нетішин, Славута, Мала Осниця, Осова, Івання та ін. (рис. 3.26; рис. 3.27; рис. 3.29:10).

У з'ясуванні всіх цих питань принципове значення має, очевидно, проблема: Західна Волинь та західна частина Прип'ятського Полісся входили до ареалу тшинецької (східнотшинецької) чи комарівської культур. На карті І. Свешнікова, поданій у статті “Kultura komarowska”, бачимо, що межа між ними проходить по північному кордону Волинської височини, тобто по лінії Володимир-Волинський – Торчин – Луцьк – Рівне [Swieszniow, 1966, рис. 1]. Зона Полісся потрапляє під контроль східнотшинецького, а Західна Волинь – комарівського етносу. В реальності ж мала бути зона взаємних інфільтрацій, у т. ч. досить віддалених, культурних запозичень ідей або зразків кераміки та ін. Про це писав познанський дослідник Пшемислав Макарович [Makarowicz, 2010, s. 279–286].

Для з'ясування ареалу поширення та зони впливу певної культури потрібно було б дослідити особливості кераміки (форм, декору) на території, що нас цікавить. Для зони Полісся спроби подібного вивчення робили О. Романчук, Г. Охріменко, дещо зроблено і для висвітлення виробів Острожчини (О. Позіховський), Дубенщини (В. Ткач).

Далі подаємо місця знахідок та імпорتنі матеріали, нетипові для зазначеної зони:

1. В місці вигину р. Стир, навпроти с. Чорторийськ Манаєвицького р-ну, за 2 км від с. Мала Осниця (уроч. Мазурка), виявлено невеликий черпак комарівської культури, який є досить нетиповим для поліської зони, де в той час перебувало населення тшинецької (східнотшинецької культури, за С. Березанською). Максимальний діаметр середньої частини посудини – 14, 9 см, висота – 12, 8 см, верхній діаметр – близько 13 см, діаметр дна – 4,8 см, тобто виріб має S-подібний профіль (рис. 3.23: 1–3).

2. У 1978 р. біля с. Осова, уроч. Стороживка, Костопільського району Рівненської області, на колгоспному полі трактором виорано невелику посудину з двома ручками (кубок) комарівської культури, нетипової для цієї місцевості (рис. 3.24: 2). Її поверхня старанно вигладжена, ангобована, в глиняному тісті видно домішку лише піску. (Для СТК Полісся характерні тюльпаноподібні форми, значно рідше трапляються миски, горщики. Всі вони виготовлялися з домішкою палено-товченого кременю, прикрашені здебільшого прокресленим, вдвленим орнаментом). Висота виробу – 10 см, діаметр вінець – 11,8 см, діаметр дна – 6 см, максимальна ширина – 17,9 см. З боків чаші вміщено дві масивні ручки, прикріплені на рівні вінець, які закінчуються посередині висоти. Колір коричневий. В тісті є домішка дрібно товченого кременю. Виріб зберігається в музеї історії сільського господарства Волині в с. Рокіні Луцького р-ну. Про цю місцевість вже писалося у зв'язку з чисельними знахідками кубків городоцько-здвобицької культури. Урочище Стороживка знаходиться на довгій, розташованій з заходу на схід, підвищеній піщаній гряді, до якої з боків примикають понижені або й болотисті місця. Не виключено, що по одній гряді за часів ГЗК, СТК проходив сухопутний шлях у згаданому напрямку – зі сходу на захід, або навпаки. На західному напрямку цей шлях виводив до незначно підвищеного берега р. Кормин, поряд із сучасним селом Ничогівка Маневицького району, де відомо чимало знахідок доби бронзи (ГЗК, СК, СТК), та на схід – до с. Великий Мідськ, відомого своїми родовищами міді (роботи С. Малковського, І. Свешнікова, розвідки Г. Охріменка, І. Маркуса).

3. Ще один виріб (горщик) знайдено І. Михальчишином біля с. Морозовичі над р. Західний Буг. Він має майже однакові висоту та максимальну ширину (бл. 16 см), коричневий колір, прогладжену поверхню, в тісті домішка жорстви, паленого кременю. Посудина прикрашена цікавим орнаментом: на широкій шийці три прокреслені ряди з парних ліній, в місці максимального потовщення – округлі виступи, а біля них (зверху або знизу) вдвлені овали – один або два (рис. 3.23: 1).

4. Незвичайний за декором горщик знайдено поблизу с. Вельбівно Острозького району (фонди Острозького ІКЗ). Він має S-подібний профіль, розхилені вінця, розширену середню частину, невелике дно, ширина більша за висоту. Вся посудина декорована мистецьки укладеним, оригінальним орнаментом: зріз вінець покритий рядом підокруглих заглибин, нижче від зрізу – горизонтальна смуга вдавненої лінії, п'ять подібних розміщено біля дна. Тулуб горщика покритий хвилеподібними лініями, перпендикулярно до яких нанесено смуги. З чотирьох боків під вінцями прикріплені півовальні валики з чотирма ямками під ними. Повністю ціла посудина має світло-коричневий колір, рівно прогладжену поверхню і є чудовим зразком керамічного мистецтва. Не виключено, що виріб мав ритуальний характер.

5. Вишуканістю оздоблення відзначається відома посудина, ймовірно, комарівської культури, що походить із Славути Хмельницької обл. Її, напевно, можна назвати глибокою чашею. Ширина більша за висоту, профіль S-подібний. Оздоблена навскісними лініями, укладеними косими паралельними відрізками в трикутники, імовірно, чотири в середній частині виробу, зсередини, між трикутниками, вміщені півкола з семи округлих ямок. Нижче від зрізу вінець, чергуючись із потрійними косими відрізками, так само вміщені ямки – почергово по три та п'ять ямок. За простотою та довершеністю декору ця посудина справляє враження мистецького шедеву [Охріменко, 2006, с. 309 рис. 1].

6. Під час розкопок курганів у Мирогощі, поблизу м. Нетішина Хмельницької області, виявлено цілий унікальний банкоподібний виріб. Тулуб його високий, краї вигнуті, у верхній частині закінчуються валиком, прикрашеним рядом ямок. Помітне звуження невисокого верху посудини. З двох боків валик закінчується різкоподібними плоскими виступами, в яких є отвори для підвішування. Нижче від зрізу вінець ідуть дві прогладжені горизонтальні лінії. Такими ж паралельними похилими, або навскісними, лініями орнаментований увесь, досконало виготовлений виріб. Колір його жовтувато-бронзовий, поверхня рівно вигладжена, аж до полиску. Вузькі лінії декору

також виконані дуже старанно. Важко однозначно прив'язати посудину до певної культури. Можливо, це є зразок синкретичного (ритуального) виробу, в якому досить творчо поєднані риси комарівської та багатоваликівської культури.

Описуючи кераміку комарівської культури, І. Свешніков відзначав, що тюльпаноподібні посудини та миски є основними формами в цій культурі, а “парадні” вироби, у тому числі і горщики, що інколи трапляються, “характерні для могильників” [Свешніков, 1976, с. 102]. Чисельними, за даними дослідника, є також кубки, які здебільшого виявлялися в похованнях. Вони декоровані нарізним орнаментом. До характерних для КК типів посуду належать і черпаки, котрі знаходили і в похованнях, і на поселеннях. Вони мають розхилені шийки та петельчасті ручки. Прикрашені нарізними лініями, заглибленими трикутниками або округлими виступами та канелюрами. Подібні вироби відомі на Балканах, в культурах Вітенберг, Отомань Словаччини, нижніх шарах Трої. Черпаки з цих територій декоровані концентричними напівкруглими канелюрами. Такий різновид оздоблення за доби бронзи відомий в могилевій культурі, на землях Польщі – у тшинецькій культурі [Gardawski, 1959]. Тобто цей тип черпаків, як пише І. Свешніков у статті “Проблеми происхождения комаровской культуры”, є запозиченнями з півдня [Свешніков, 1976, с. 108].

Отже, окрім типів посуду комарівської культури дуже нагадують вироби з Балканського півострова та Карпатсько-Дунайських територій. Звідти запозичені косі, круглі, півокруглі канелюри поряд з виступами, інколи подвійними, “мотив косо заштрихованих трикутників”. Великі миски-вази відомі і в культурі Вітенберг (Трансильванія). Канелюроподібний декор походить, імовірно, з Подунав'я (культура канельованої кераміки), Отомань, Пиліні, Вітенберг, Могилево. До дунайських елементів декору належать і округлі виступи в найбільш розширеній частині корпусу. Орнамент з косо заштрихованих трикутників також пов'язується з Подунав'ям. Він відомий, зокрема, в могилевій культурі Словаччини. В комарівській культурі на території Південно-Західної України його бачимо на дворучних вазах, мисках-чашах, черпаках, тюльпано-

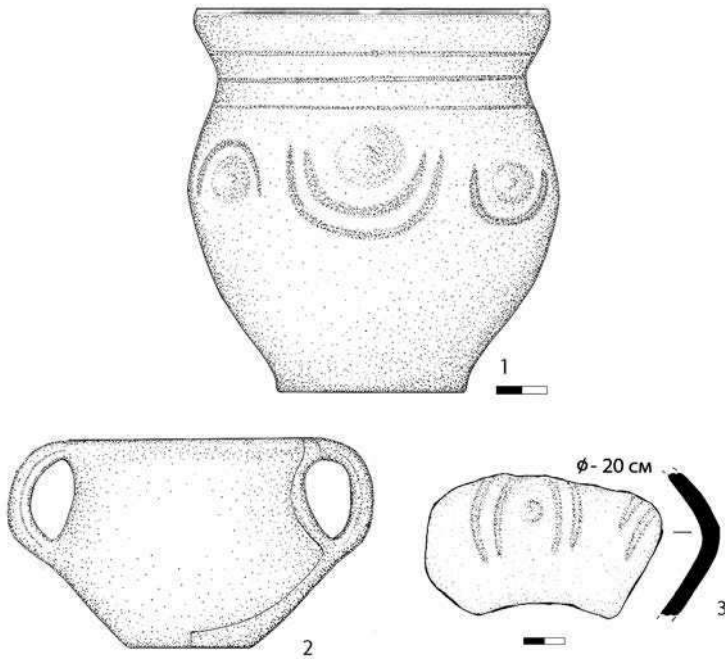
подібних посудинах. Дворучні вази могли бути запозичені з комарівської культури Костіша [Свешников, 1976, с. 110].

У згаданій статті І. Свешников пише про ймовірні зв'язки КК із тшинецькою і можливі впливи останньої на комарівську. Ставиться також питання про те, яка з них давніша, про ареал поширення тшинецької культури (східнотшинецької, за С. Березанського) та комарівської. За картою І. Свешникова, КК була поширена на Волині [Swieszniow, 1966, s. 46, Рис. 1]. Про періодизацію двох культур писав Пшемислав Макарівіч [Makarowicz, 2010, с. 279–286].

Отже, про глибоке проникнення комарівської культури на Волинське Полісся свідчать матеріали наших розвідок. Ці інфільтрації з перенесенням посуду КК (а не лише запозичення чи наслідування взірців форм та декору) помітні за особливою обробкою виробів. І все це наштовхує на думку про причину таких далеких мандрів. Не виключено, що відповідь потрібно шукати в далекосяжному обміні, зокрема бурштином, базальтом, міддю тощо. Це є доказом не лише економічних і одночасно культурних зв'язків, а й “глобалізації” великих регіонів з різноетнічним населенням, які були на більш-менш однаково-му рівні розвитку. Носії більш розвинутих культур, імовірно, виявляли значну активність у вивченні ближчих та досить віддалених теренів. І знову при цьому треба згадати “людей шляху”, як їх назвав О. Кошко.

1. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А.П.Черныш. – К. : Наукова думка, 1990. – 187 с.*
2. *Охріменко Г. Пам'ятки Східнотшинецької культури на Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 448–486.*
3. *Охріменко Г. Означення культур доби бронзи на Волині / Г. Охріменко, С. Локайчук // Нариси культури давньої Волині / За заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 309–312.*

4. Свешников И. Проблема происхождения комаровской культуры / И. Свешников // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 96–118.
5. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J.K. Kozłowski, P.Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – Т. 1. – 382 s.
6. Gardawski A. Plemiona kultury trzcienieckiej w Polsce / A. Gardawski // Materiały starożytne. – Warszawa, 1959. – Т. 5. – С. 7–189.
7. Swieszniow I. Kultura komarowska / I. Swieszniow // Archeologia Polski. – 1966. – Т. XII. – № 1. – С. 39–107.
8. Makarowicz P. Recepja zakarpaccich wzorców kulturowych w kręgu trzcienieckim / P. Makarowicz, J. Górski // Матэрыялы археалогіі Беларусі: зборн. навук. артыкулаў. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – Вып. 18: Даследаванні каменнага і бронзавога вякоў. – С. 279–286.

Рис. 3.24. Кераміка комарівської культури: 1 – Морозовичі Іваничівського р-ну Волинської обл.; 2 – Осова Костопільського р-ну; 3 – Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (за І. Михальчишиним, Г. Охріменком)

Рис. 3.25. Пам'ятки комарівської культури із Західної Волині: 1, 3, 4, 8, 9, 13–15, 17 – Іванья, курган II; 2 – Дитиничі; 5 – Сутець; 6, 12, 16 – Моголяни; 7, 11 – Пересошниця; 10 – Житомирська обл. 1–3, 7–11, 13, 14 – бронза; 4–6, 12, 15–17 – кераміка (за І. Свєшиніковим)

Рис. 3.26. *Кераміка комарівської та східнотишинецької культур:*
 1, 2 – Черськ Маневицького р-ну; 3 – Кутянка Хмельницької обл.;
 4, 9 – Гірка Полонка Луцького р-ну; 5, 6 – Дитиничі
 Рівненського р-ну Рівненської обл.; 7, 8 – Луцьк (за І. Свєшніковим)

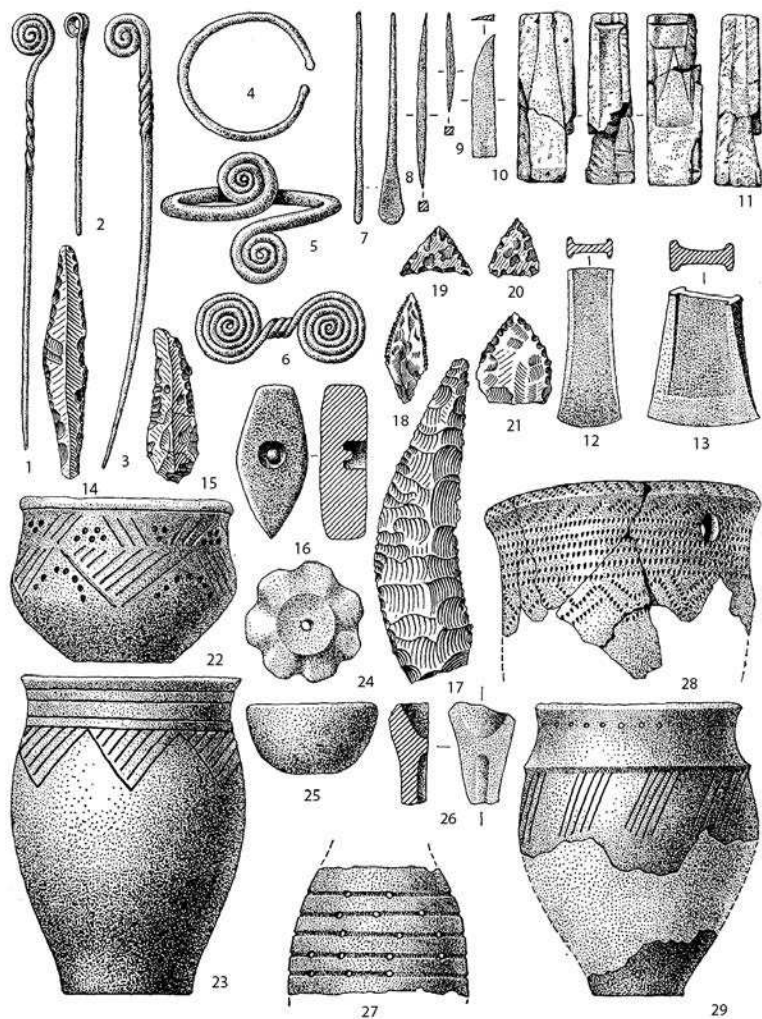
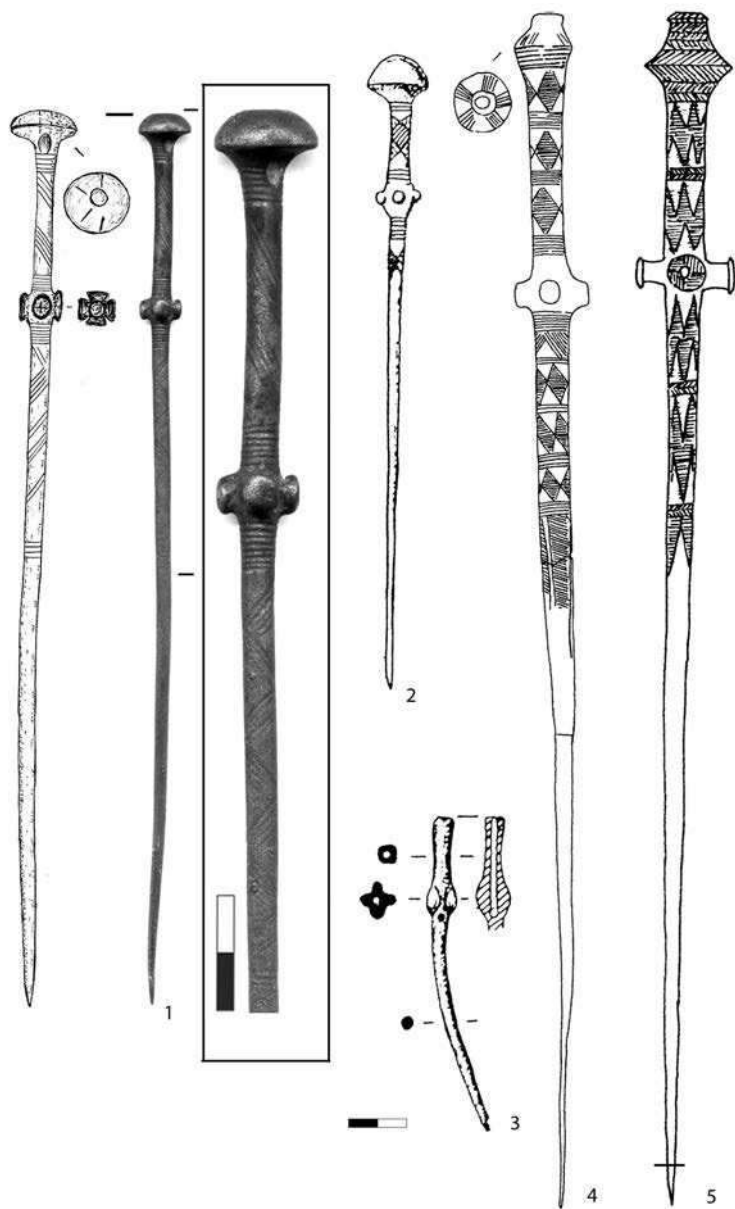
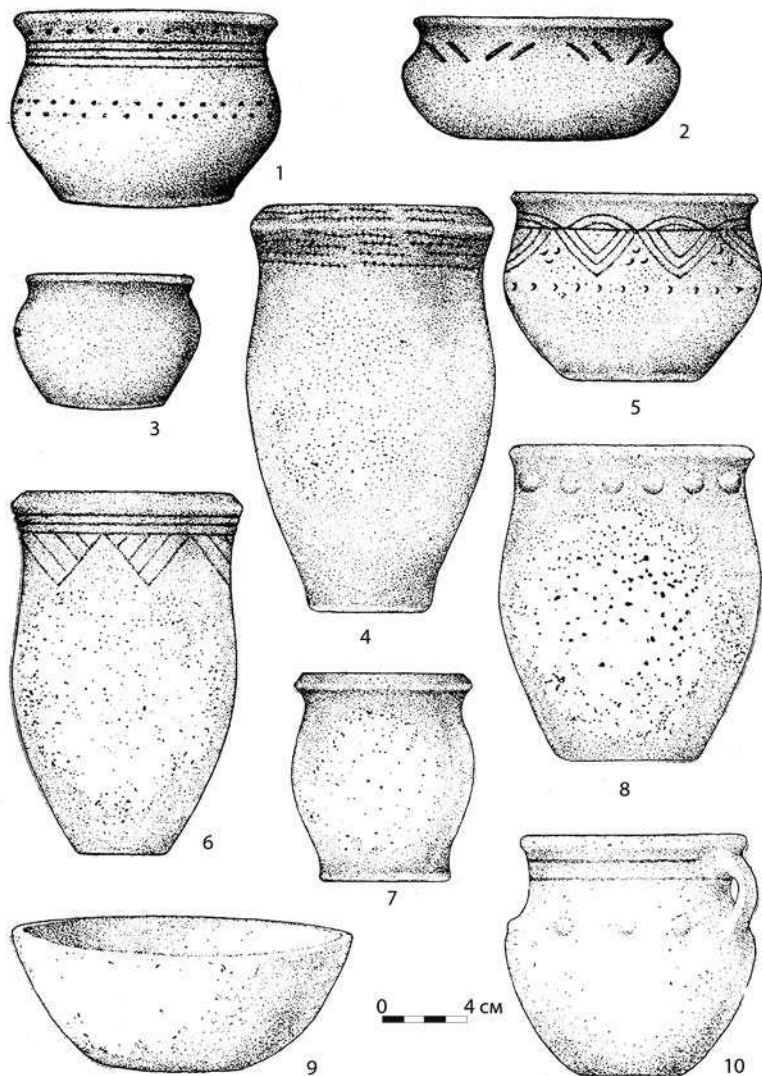

Рис. 3.27. Матеріали тишинецько-комарівської культури (за С. Березанською)

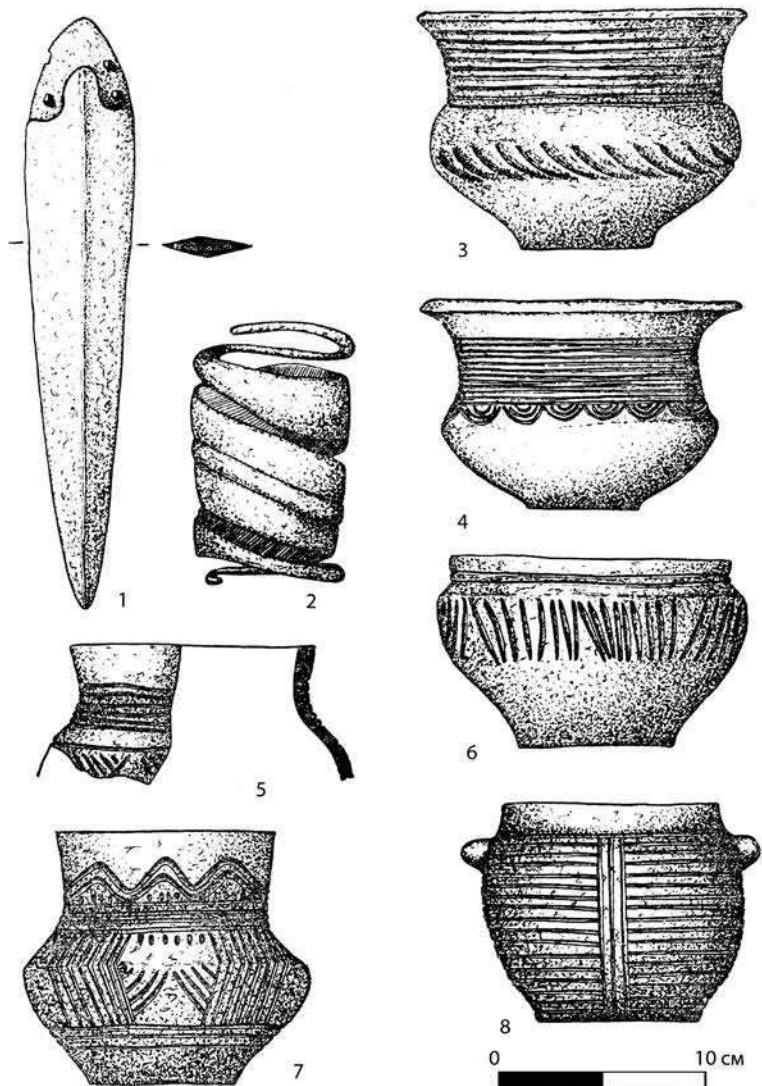
*Рис. 3.28. Бронзові шпильки комарівської культури
(за І. Свєшніковим, Т. Гошко, І. Маркусом, Г. Охріменком)*

Рис. 3.29. *Кераміка комарівської та східнотишинецької культур: 1–5 – Могіляни; 2, 10 – Войцехівка; 3 – Нова Українка; 4 – Волинська обл.; 6 – Вишеньки; 7 – Біла Церква; 8 – Мошни; 9 – Прилуки (за С. Березанською)*

Рис. 3.30. Матеріали з курганів № 45, 46 в с. Комарове Івано-Франківської обл. (за І. Свешніковим)

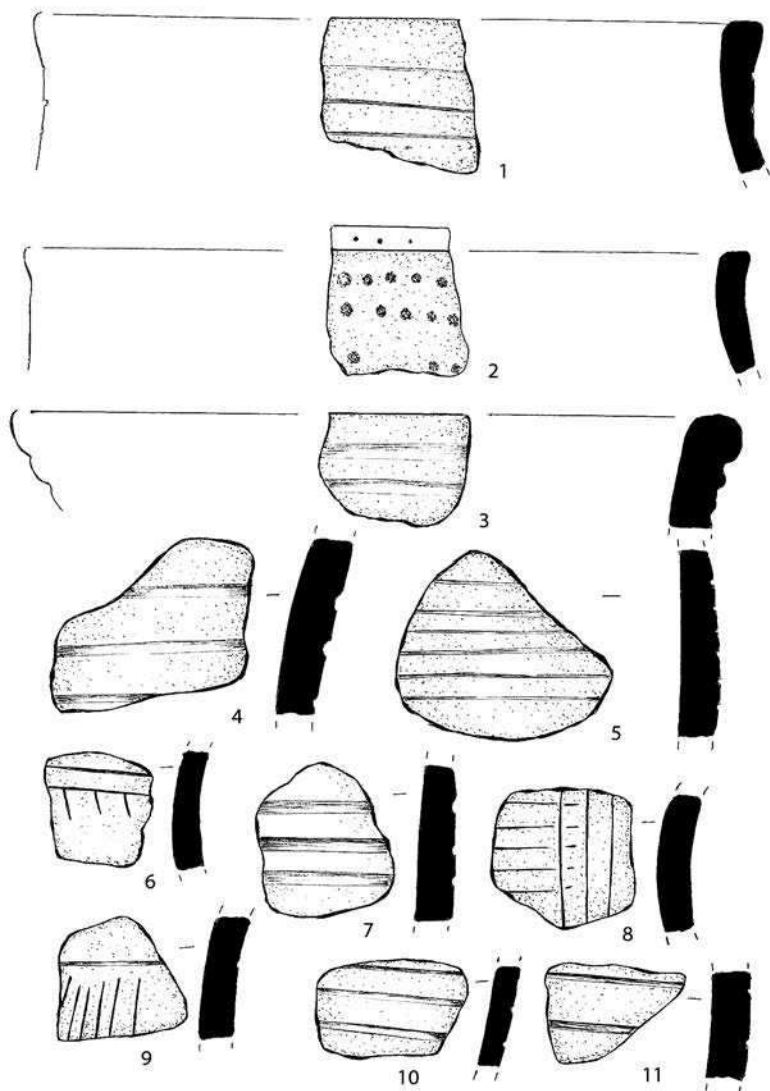

*Рис. 3.31. Матеріали комарівської та тишинецької культур:
 1, 2 – Кам'янка-Бузька Львівської обл.; 3 – Гребенне (Польща);
 4 – Романівка Львівської обл.; 5 – Ріпнів;
 6–8 – Неслухів Львівської обл. (за І. Свєшніковим)*

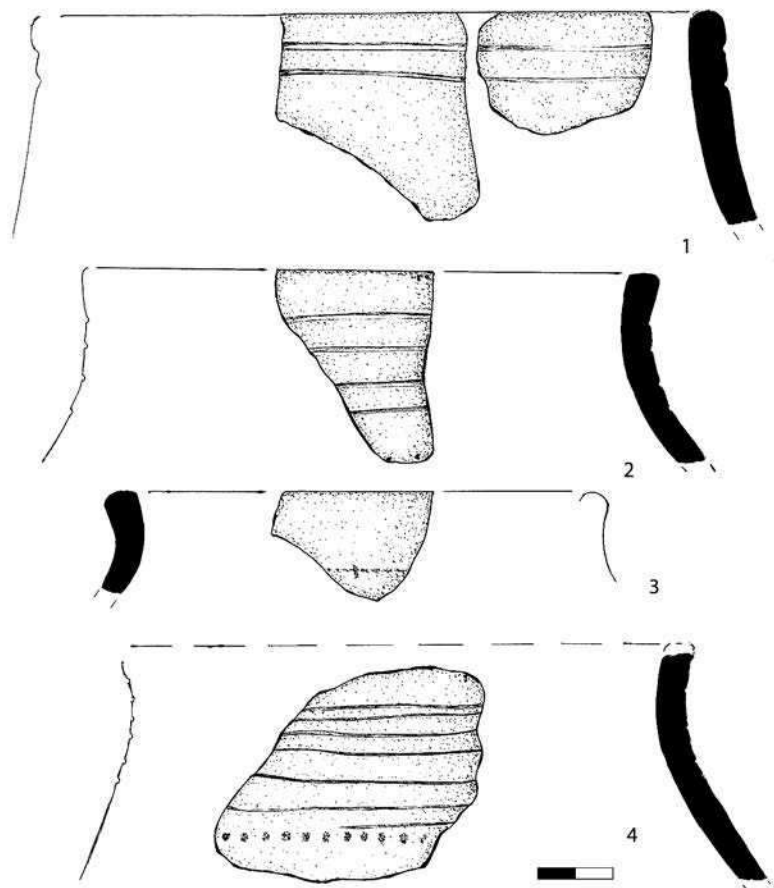
Рис. 3.32. *Кераміка комарівської культури:*

1, 3, 4 – Городок Рівненського р-ну Рівненської обл.; 2 – Липа Дубнівського р-ну; 5 – Рівненська обл.; 6 – Сутець; 7 – Верхів Рівненської обл.; 8, 10 – Солов'ї Хмельницької обл.; 9 – Сокиринці; 11, 12 – Костянець; 13–15 – Могиляни Рівненської обл.; 16 – Зінки Хмельницької обл. (за І. Свєшніковим)

Рис. 3.33. Кераміка тишинецької культури. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка

*Рис. 3.34. Кераміка тишинецької культури.
Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка*

3.4. Дистрибуція бурштину за доби бронзи (імовірні шляхи обміну на північному заході України)

Г. Охріменко

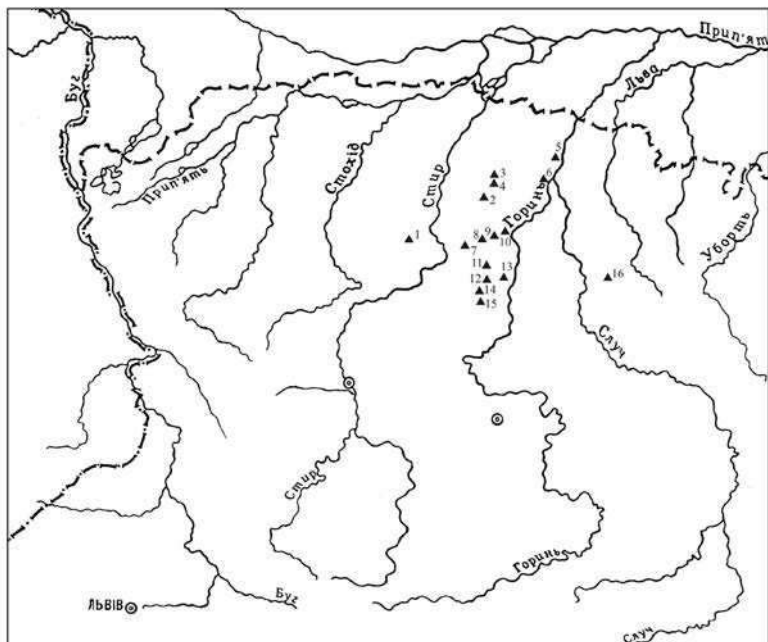
Територія басейнів Стиру, Західного Бугу та Погориння, особливо середнього, в первісні часи була досить важливою обмінно-економічною контактною зоною Волині. Завдяки дослідженням таких археологів, як Ян Фітцке, Юрій Захарук, Ігор Свешніков, Микола Пелешин, Софія Березанська, Іон Винокур, Валерій Самолюк, Олександр Позіховський, Олександр Романчук та ін., з'ясовано багато питань періоду енеоліту та доби бронзи. Пропонована розвідка присвячена одній із важливих проблем – обміну бурштином між Південною Балтією, можливо, Західноволинським Поліссям та півднем Європи – Припонтидою, Егейським світом.

У 1986–1988 рр. на Вінниччині відкрито курганий могильник пізнього періоду доби бронзи та раннього заліза – Гордіївка [Berezanskaja, Kločko, 1998; Березанська, Клочко, 2011, с. 7–113]. Кургани цієї унікальної пам'ятки були пограбовані ще в давні часи – незабаром після їх спорудження. Проте частина речей виявилася загубленою грабіжниками. І навіть ці “крихти” скарбів вражають багатством та різноманітністю. Тут були золоті прикраси (велика рідкість для доби бронзи), бурштинове намисто, посуд тощо. На підставі аналізу речових знахідок, поховального обряду та радіовуглецевого датування на цьому могильнику було виділено чотири хронологічні групи, які в цілому охоплювали період близько 500 років. До першої належить час комарівської та східнотшинецької культур [Клочко, 2009, с. 72].

Віктор Клочко поставив питання: звідки такі багатства в людей, які жили на берегах Південного Бугу? Знайшов, імовірно, правильну відповідь: з обміну прибалтійським та, не виключено, волино-поліським бурштином. Постачався ж цей дорогоцінний камінь до Середземномор'я, в Малу Азію, до держав Хетів, Мітанні. Шляхи обміну пролягали, ймовірно, Південним Бугом, Іквою, можливо, далі суходолом до Західно-

го Бугу, а відтак – до берегів Балтії [Клочко, 2008]. Тобто цей маршрут обміну проходив і водними артеріями, і суходолом.

У первісній дистрибуції бурштином могли бути задіяні люди правобережжя Дніпра, Волині. Останнє для нас важливе, бо керівництво цими далекими виправами здійснювалось за участю місцевої еліти, яка контролювала згадану територію (зокрема басейни Ікви, Стиру, Західного Бугу). Підтвердженням такої гіпотези є багаті підкурганні поховання біля с.Івання Дубнівського району Рівненської області, де знайдено надзвичайно коштовні поховальні дарунки: бронзова сокира, kindжали, браслети, шийні гривни тощо [Свешников, 1968; Makarowicz, 2008].

Рис. 3.35. Карта поширення виходів бурштину на Волинському Поліссі: 1 – Кам'януха; 2 – Володимирець; 3 – Озеро; 4 – Кононичі; 5 – Рудня (Дубровицький район); 6 – Цепцевичі; 7 – Полиці; 8 – Великий Жолудськ; 9 – Дубровиця; 10 – Жовкіні; 11 – Сошиники; 12 – Вирка; 13 – Велике Вербче; 14 – Гута; 15 – Рудня (Костопільський район); 16 – Клесів
(за І. Маркусом, Г. Охріменком)

Поховання в Іванні та в Гордіївці належали знаті тшинецько-комарівської культури (ТКК) кін. II тис. до н.е. Вже зараз на території Західної Волині та Полісся відомо достатньо пам'яток ТКК (найбільше з-поміж інших культур доби бронзи) – за приблизними підрахунками понад 100 (Г. Охріменко). Не виключено, що цей шлях або його частина був зоною переміщень і інших виробів, сировини, продуктів: крем'яних знарядь, кременю, міді, зерна та ін.

Бурштин досить поширений мінерал у Європі, проте особливе значення в його добуванні та дистрибуції спостерігалося в давнину на заході – від Ютландського півострова до південно-східного узбережжя Балтики. За даними Я. Чебрещука, найбагатші геологічні структури з покладами бурштину знаходяться над затокою Гданською [Czebreszuk, 2011, s. 30].

В. Клочко, провівши геологічні розвідки на Поліссі, зібрав відомості про значні поклади бурштину в межиріччі Стиру й Горині на Рівненському Поліссі та в басейні Прип'яті (про останні родовища писали раніше польські та білоруські дослідники [Bagdasarov, Gurba, Loposzko, 1989]). Тому автор не виключав можливості використання й місцевих родовищ для бурштину – “сонячного каменю” для обміну, оскільки жителям Полісся він відомий здавна – з часів пізнього палеоліту (Бармаки біля м. Рівного та ін.).

Родовища бурштину відомі біля м. Дубровиця, м. Сарни (та між цими населеними пунктами понад Горинню), біля с. Рудня Дубровицького району, Клесова в Рокитнянському районі, поблизу м. Володимирець, с. Полиць і в сусідніх селах Володимирецького району, неподалік с. Гута Костопільського району та в багатьох інших пунктах на Рівненщині (рис. 3:35). Використовувалися вони в енеоліті, за доби бронзи, в пізньому середньовіччі [Лашук, 1992; Вангородська, 1985].

За даними П. Тутковського, на Східноволинському Поліссі родовища бурштину відомі північніше м. Ушомир над р. Уж, особливо поблизу с. Гулянка. Його поклади розташовані на глибині “2–5 аршинів”. Розміри – з куряче яйце, колір – світло-жовтий, темно-жовтий.

На Овруччині бурштин знаходили біля с. Капище на правому березі р. Уборть (виявлений у лісі під час копання глини).

Неподалік смт Клесів на Рівненщині “сонячний камінь” залягає на глибині до “2 аршинів” у білому піску. Колір його темно-бурий, світло-жовтий [Тутковський, 1911, с. 21–53]. Зауважимо, що поліський бурштин має різні кольори: малиновий, вишнево-коричневий, молочно-лимонний, темний. Цей цінний мінерал виявляли і в глинистих шарах на берегах Горині коло Дубровиці. Знахідки його траплялися і біля м. Сарни, а також на незначній глибині неподалік с. Бережниця (під час осушувальних робіт) “та в озерці, що біля с. Зульня (за 6 верст на північний захід від с. Бережниця)”, біля с. Велика Ведмежка (в уроч. Останець) Маневицького району Волинської обл. Працівники залізниці знаходили його у глинистих та кам’янистих шарах в уроч. Гора Сирнуха на захід від села, де трапляються темно-жовті камінці [Там само, с. 44, 45].

Унаслідок проведених обстежень П. Тутковський визначив, що до корінних родовищ бурштину, розташованих на Поліссі, належать надбережжя р. Горині (від Бережниці до Латинська) та лівобережжя Случі – від Вульки Холоської до м. Березно Рівненської обл., а також береги р. Уж (Ушомир, Бараші). Знаходять його також в олігоценових піщаниках біля с. Журавичі Ківерцівського р-у Волинської обл. Тобто автор дійшов висновку, що родовища цінного мінералу в р-ні Дубровиці в Погоринні (та на берегах її притоки Случі) є корінними і перспективними для використання. Цим самим він, до певної міри, підтверджує думку попереднього автора з Канади (Літопис Волині, 1956) про ймовірність того, що в давнину тамтешні поклади бурштину активно використовувалися.

На превеликий жаль, місця виходів бурштину не обстежувалися археологами на предмет добування та обробки в первісні часи. Тож вирізнити давні копальні з-поміж пізніших – справа складна. Найбільша ймовірність виділення таких пунктів – це розкопки поселень (наприклад, доби бронзи) поблизу родовищ і виявлення в культурному шарі чи об’єктах бурштину.

Перспективними місцями для пошуків пунктів розробок бурштину за доби бронзи на Західноволинському Поліссі можуть бути, зокрема, пам'ятки поблизу сіл Рудня (уроч. Млинище) Дубровицького р-ну та с. Велике Вербче (на р. Вирка) Сарненського р-ну Рівненської обл., належні до тшинецької культури. Перша з них розміщена на невисокій дюні над заплавою лівого берега Горині. Пам'ятка виявлена В. Пясецьким. На розвіяній дюні зібрано багато фрагментів кераміки, крем'яних наконечників стріл тшинецької культури (рис. 3.33; рис. 3.34), ранньозалізного віку (милоградська культура), уламки бронзових прикрас (збори В. Пясецького, Л. Залізняка, Т. Бітковської, І. Котяя, Г. Охріменка). Тут трапляються і матеріали фінального палеоліту, неоліту. За декілька кілометрів південніше, в сосновому лісі, знаходяться родовища бурштину. На цьому ж місці знайдено уламки вінець стжижовської культури, прикрашені вертикальними ламаними лініями з відбитків шнура, кам'яну підокруглу булаву з орнаментом у формі соснинок, кинджал, сокиру, які можуть бути пов'язані з катакомбною культурою [Bunyatyan, Samolyuk, 2009, s. 256, Fig. 8].

Іншим місцем є територія навколо с. Велике Вербче, де в кількох урочищах – Прилище, Селище, Байдак та ін. – над р. Вирка вчителька історії місцевої школи Ніна Телетьон збрала значну колекцію крем'яних виробів та кераміки тшинецької культури. На берегах та в басейні згаданої річки виявлено родовища бурштину.

Не виключено, що з родовищами бурштину (так само, як і міді, базальту) пов'язаний значний вузол пам'яток доби бронзи навколо с. Великий Мідськ, відомого з досліджень С. Малковського, І. Свешнікова. У сусідньому с. Гута Костопільського р-ну Рівненської обл. в кількох місцях відомі неглибокі відклади бурштину. Поблизу цих сіл, а також навколишніх – Малий Мідськ, Осова, Смідин згаданого району та с. Майдан-Липно, Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. – розвідками Г. Охріменка виявлено більше 10 поселень та курганний могильник тшинецької культури (с. Майдан-Липно, уроч. Бирча (Кургани)) [Березанська, Охріменко, Пясецький, 1987, с. 50–58]. У результаті розвідок та розкопок тут зібрана одна з

найбільших на Західноволинському Поліссі колекція кераміки [Охріменко, Гусаревич, 1998, s. 47–51].

Приклад використання прикрас із бурштину за доби бронзи зафіксований Г. Охріменком біля с. Мала Осниця в місці впадіння р. Кормин в Стир. Тут, на першій надзаплавній терасі, під час розкопок неолітичного поселення виявлено поховання тшинецької культури. Супровідний інвентар складався з двох посудин та великої бурштинової округлої намистини з отвором (*рис. 3.23: 1–3*). Кістки в піщаному ґрунті не збереглися. Інших матеріалів доби бронзи стосовно даної теми на Західному Поліссі авторам невідомо.

Заслуговує на увагу думка В. Клочка про існування шляху Буг (Західний) – Бог (Південний) [Клочко, 2008, s. 239–249]. Ще в 3-му тис. до н. е. функціонування його могло бути пов'язане з носіями таких центральноєвропейських культур, як лійчастого посуду та кулястих амфор (походження їх пов'язане із зоною Балтії), які віддавна були знайомі з янтарем (слово янтар походить від литовського – дзінтарас, а бурштин – з німецького *Bernstein*). Переломним моментом була поява в південно-східній Балтії носіїв культури кулястих амфор, які походили з куявської агломерації цієї культури (Szmyt, 1999). Практика поширення та використання бурштину на території сучасної України значною мірою пов'язана з цим населенням [Czebreszuk, 20011, s. 86].

У згаданому с. Івання над р. Іква І. Свешніков вивчав поховання, як він визначив, шамана, на грудях якого був круглий плоский бурштиновий диск коричневого кольору з отвором посередині та зображенням на ньому постатей чоловіків [Свешніков, 1972; Makarowicz, 2008].

На сьогодні відомі такі виходи бурштину на Західноволинському Поліссі:

1. Дубровицький район: Дубровиця, Рудня, територія від с. Бережниця до Латинська.
2. Володимирецький район: м. Володимирець, с. Полиці, с. Каноничі, с. Великий Жолудськ, с. Сошники, с. Воронки, с. Озеро, с. Велихов, с. Ромейки, с. Цепцевичі.

3. Сарненський район: с. Велике Вербче, с. Клесів, м. Сарни.
4. Костопільський район: Рудня, Вірка (уроч. За Віркою).
5. Маневицький район: Мала Ведмежка.
6. Ківерцівський район: с. Журавичі.

Серед згаданих родовищ відомо багато місць неглибокого або порівняно неглибокого залягання бурштину на Поліссі, зокрема в басейнах р. Прип'яті, р. Уж, особливо Горині та Случі.

Про значні обсяги транспортування бурштину, його обробки свідчать знахідки виготовлених з нього намистин під час розкопок Гордіївських курганів – усього більше півтори тисячі [Клочко, 2008, с. 240]. Серед них виділяються циліндричні ребристі пацьорки, відомі з пам'яток Центральної Європи та Східного Середземномор'я (зокрема, з островів Кіпр, Родос) (Harling, Hughes-Brock, 1974, Fig. 6, 15–23). У цілому ж, набір типів бурштинових намистин ранніх поховань Гордіївського могильника ідентичний набору намистин унетицької та курганних культур Центральної Європи, тобто на цій пам'ятці представлена центральноєвропейська культурна традиція.

Відкриття у 1986–1988 роках Гордіївського курганного могильника [Berezanskaja, Kločko, 1998] дозволило по-новому розглянути деякі проблеми археології бронзової доби Правобережної України, в тому числі і проблеми зв'язків із сусідніми регіонами. Як пише В. Клочко, “концепція торговельного “бурштинового” шляху Буг–Бог часів доби пізньої бронзи була розроблена мною на матеріалах Гордіївського могильника (Южнобугский янтарный путь, 1996), як торговельного шляху, який з'єднував через басейни річок Західний Буг і Південний Буг (Бог) Чорне та Балтійське моря. Посередництвом цього торговельного шляху балтійський бурштин потрапляв аж у Східне Середземномор'я, а середземноморські металеві вироби – на Поділля” [Клочко, 2008, с. 239].

Цікаво, що цей торговельний шлях у 1250–1150 рр. до Р. Х., в епоху навали “народів Моря” на Східне Середземномор'я, в період воєн та розрухи не припиняв свого функціонування. Більше того, саме в похованнях цього часу сконцентрована більшість знахідок і бурштинових намистин, і речей східносе-

редземноморського походження. Отже, то був період найбільш інтенсивного функціонування згаданого торговельного шляху. В. Ключко пропонує своє пояснення такого феномену: культурна група, що залишила Гордіївський могильник, перебувала у дружніх стосунках з “північними варварами” у Східному Середземномор’ї (якщо тільки представники цієї групи самі не брали участь у набігах морських розбійників), а “північні варвари” у Східному Середземномор’ї були головними споживачами гордіївського бурштину [Ключко, 2008, с. 239–240].

Значна кількість бурштинових намистин у Гордіївському могильнику та аналогії їм у Східному Середземномор’ї дозволяють припустити, що цей некрополь розташований на бурштиновому торговельному шляху, кінцевими пунктами якого були острови Родос, Кіпр та Крит. У Північному Причорномор’ї цей шлях пролягав річкою Південний Буг (Бог). Витоки зазначеного шляху (поклади бурштину) залишаються невідомими: або це були поклади узбережжя Балтики, або поклади Північно-Східної Польщі, або Північно-Західної України, тобто Західноволинського Полісся. Загалом, дослідження дистрибуції та використання поліського бурштину за доби бронзи належить до перспективних тем і потребує подальшого вивчення.

1. Березанська С. Нові пам’ятки східнотишинецької культури на Волині / С. Березанська, Г. Охріменко, В. Пясецький // *Археологія*. – К., 1987. – Вип. 60. – С. 50–58.
2. Березанська С. С. Гордіївський могильник / С. С. Березанська, В. І. Ключко // *Гордіївський могильник / за ред. В. І. Ключка*. – Вінниця, 2011. – С. 7–113.
3. Вангородська О. Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України / О. Вангородська // *Археологія*. – К., 1985. – Вип. 2. – С. 44–45.
4. Ключко В. Торговельний шлях Буг–Бог / В. Ключко // *Na pograniczu światow. Studia pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego*. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2008. – S. 239–249.
5. Ключко В. Торговельний шлях Буг–Бог / В. Ключко // *Взаємозв’язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. – Київ–Львів, 2009. – С. 72–82.

6. Лащук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся / Ю. Лащук. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 134.
7. Найістаріші згадки про Волинь. Eridan – Горинь // Літопис Волині. – Winnipeg–Canada, 1956. – Ч. 3. – Р. III. – С. 4–14.
8. Охріменко Г. Нові пам'ятки тишинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі / Г. Охріменко, О. Гусаревич // *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu.* – Zamosć, 1998 – S. 47–51.
9. Свешиников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с.Иванья Ровенской области / И. К. Свешиников // *СА.* – № 2. – С.159–168.
10. Свешиников И. К. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області / И. К. Свешиников // *Археологія.* – 1972. – Вип.11. – С. 63–69.
11. Тутковский П. Янтарь въ Волинской губернии / П. Тутковский. – Житомир, 1911. – С. 21–53.
12. Bagdasarov A. Zagadka poleskiego bursztynu / A. Bagdasarov, I.Gurba, T. Loposzko // *Annales universites M. Curie-Sklodowskiej.* – Lublin, 1989. – Vol. XLIII, 1. – Sectio F.
13. Berezanskaja S. Das Grabenfeld von Hordeevka / S. Berezanskaja, V.Kločko // *Archäologie in Eurasien.* – Zeidorf, 1998. – № 5.
14. Czebreszuk J. Bursztyn w kulturze mykeńskiej / J. Czebreszuk. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2011. – 280 s.
15. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy / P. Makarowicz // *Na pograniczu światów.* – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – S. 312–315.
16. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurganu komarowskiego w Iwanju, na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / P.Makarowicz // *Na pograniczu światów.* – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2008. – S. 333–352.

3.5. Пам'ятки східнотшинецької культури Хмельниччини у прикордонних з Рівненщиною районах

О. Романчук

Північно-західна околиця Хмельницької області приймає до заплав річок Вілія, Горинь і частково лежить у Славутській рівнині. Підйомний матеріал різних археологічних культур збирався автором у різні роки, в основному в радянський період, у прилеглих до Рівненщини районах. Частина підйомного матеріалу була зібрана на відрогах Подільського плато.

Білогірський район

с. Загребля, урочище Вигін

Підйомний матеріал збирався на північний захід від села на вершині і західному схилі другого надзаплавного підвищення, яке в радянські часи було громадським випасом. У середині 1990-х років випас частково розорювався жителями с. Загребля під огорою.

Із західної сторони дюни протікає р. Вілія. За кілька сотень метрів від пам'ятки, вище по річці, стоїть корпус ГЕС. Пам'ятку перерізає меліоративна канава. Ґрунт на донному підвищенні сірий, піщаний. Пам'ятка відкрита О. М. Романчуком 12 березня 1997 року.

Кераміка з поселення представлена кухонним посудом тшинецької культури – горщиками. Частина посуду з потовщеними вінчиками. Поверхня виробів у верхній частині декорована горизонтальним відтягнутим валиком (рис. 3.36:2). Орнамент деяких посудин складається з врізних горизонтальних паралельних ліній (рис. 3.36:7) та таких же ліній, поєднаних з косими (рис. 3.36:5). Один горщик (рис. 3.36:3) орнаментований під вінцями горизонтальним рядом із круглих проколів.

Колір кераміки з двох боків сіро-коричневий з сірими плямами. Внутрішня поверхня одного уламка темно-сіра, а другого – чорна. У структурі глиняної маси крупні зерна перепаленого кременю, від чого поверхня горбкувата і покрита густою сіткою коротких тріщин, місцями вилущена. Випал дво-, тришаровий, в основному середньої якості.

с. Зіньки

За 0,5 км на схід від села у геоморфологічному Білогірському горбистому районі є два урочища: Замчесько і Городище. Урочища є дитинцем і городищем X ст., відкриті О. Романчуком у квітні 1983 року. В радянські часи площа городища розорювалась місцевим колективним господарством. У 1984 році автором на городищі зібраний підйомний матеріал, серед якого було декілька уламків посудини тшинецької культури. Зовнішня поверхня кераміки кольору світлої охри, а внутрішня темно-сіра – до чорного. У глиняній масі домішки крупних зерен кварцу, від чого поверхня горбкувата, шерехата. Випал двошаровий, середньої якості.

Горщик на шийці орнаментований смугою із горизонтальних паралельних ліній, під якими на плічках групи із косих коротких ритованих ліній (рис. 3.37).

Славутський район*с. Полян, урочище Кремінне Поле*

Уламки вінчика горщика знайдені за кілометр на захід від села – на облогуячому полі (рис. 3.38). Це розораний луг з незначними дюнними підвищеннями. Із західної сторони поле межує із залізницею, яка іде з Кривина до Хмельницької АЕС.

Уламки кераміки були зібрані на дюнному підвищенні за сотню метрів від залізниці. Тут же зрідка траплялися відходи кремнеобробної індустрії. Яскравих слідів поселення не простежувалося; пам'ятка відкрита О.М. Романчуком 8 листопада 2005 року.

Уламок посудини коричневого кольору з двох сторін, а серцевина темна. У структурі глиняної маси домішки крупнозернистого піску, випал середньої якості. Зовнішня поверхня лощена. Посудина декорована двома горизонтальними паралельними високими наліпними валиками.

Ізяславський район*с. Долочья*

Багатошарова пам'ятка східнотшинецької культури, доби раннього заліза, черняхівської культури відкрита О. Романчуком 11 серпня 1984 року в північній околиці села. Підйомний матеріал був зібраний на піщаний дюні, витягнутій по осі за-

хід–схід. Дюна розорювалася місцевим колективним господарством і була засіяна житом, яке під час збирання матеріалу було скошене. На заході поле межувало із заплавою річки Вілія, а на півдні – зі струмком, на якому було декілька ставків. За ставком вулиця села Долоччя. Грунт на дюні і полі піщаний, світлих кольорів.

Тшинецька культура представлена фрагментами кухонного посуду – горщиками. Колір черепків зовні світло-коричневий, а зсередини темно-коричневий. У декількох фрагментів горщиків зовнішня поверхня згладжена, ангобована. У структурі глиняної маси крупні зерна перепаленого кременю. Випал низької і, рідше, середньої якості, тришаровий. Основна маса фрагментів орнаментована наліпними валиками. Один уламок стінки (*рис. 3.39:8*) має орнамент у формі паралельних ритованих ліній.

с. Дорогоща, урочище Довгий Брід I

Двошарова пам'ятка доби бронзи – раннього заліза знаходилася на мисі дюнного підвищення, витягнутого по осі південь–північ, між кутком Дорогощі під назвою Хутір та урочищем Довгий Брід. До відселення села на дюні була одна хата та ґрунтова дорога.

Нечисленний підйомний матеріал збирався в порушених шарах ґрунту у 1984–1985 роках. Через рік після затоплення рівень води у водоймищі-охолоджувачі ХАЕС різко упав і частково розмита дюна оголилася. У цьому пункті автором повторно був зібраний більш чисельний підйомний матеріал, в якому основну масу становили уламки кухонного посуду тшинецької культури. Частина горщиків має округлі вінчики (*рис. 3.40*), з яких один нависає над горловиною посудини. Є горщики, у яких широкий зріз вінець декорований з двох боків косими короткими вм'ятинами (*рис. 3.41:2*). Верхня частина деяких посудин має орнамент у формі смуг із ритованих паралельних ліній (*рис. 3.42*). На плічках горщика пара хвилястих ліній (*рис. 3.43*). Орнамент горщиків складається з одинарних та парних наліпних валиків. На шийках двох горщиків наліпні конічні виступи (*рис. 3.43:2*), шийка ще одного горщика орнаментована трьома паралельними рядами ритованих ліній,

а стінки – широкими вертикальними канелюрами (рис. 3.42). Колір посуду має різну гаму відтінків – від світло-коричневого до коричневого. У глиняній масі крупні домішки товченого граніту. Поверхня посуду згладжена, частково лощена, горбкувата, випал низької якості.

с. Півнева Гора, урочище Довгий Брід II

На південь від відселеного у зв'язку з будівництвом ХАЕС села Дорогоща, на старовинному тракті Ізяслав–Острог, був хутір Довгий Брід, відселений у 1930-х роках.

Підйомний матеріал збирався на північному краю мису розмиті хвилями водойми-охолоджувача атомної електростанції. У 2011 році рівень води у водоймищі знизився, і була можливість повторно обстежити даний пункт. Двошарова пам'ятка культур шнурової кераміки та тшинецької дала нечисленний матеріал у вигляді уламків посуду, декількох знарядь та відходів кремнеобробної індустрії.

Основну масу знахідок становили уламки кухонного посуду. Вінчики горщиків із характерним косим потовщенням (рис. 3.43:3, 4, 5), властивим тшинецькій культурі. Верхня частина горщиків орнаментована прямими, злегка хвилястими, заглибленими одинарними та подвійними високими хвилястими лініями. Столовий посуд репрезентований лише одним фрагментом (рис. 3.44:9) півсферичної миски коричневого кольору.

Поверхня посуду згладжена, горбкувата, частково покрита тріщинами у формі павутиння, колір черепків в основному світло-коричневий, плямистий. Є уламки коричневого кольору. У структурі глиняної маси крупні зерна кварцу. Трапляються блискітки слюди. Випал низької і середньої якості.

с. Дорогоща, урочище Дубина

Сліди поселення тшинецької культури були виявлені в 1984 році на південному схилі довгої високої дюни у східній околиці села. Фрагменти кераміки зібрані в порушеному шарі ґрунту під час корчування дубових пеньків.

Підйомний матеріал представлений уламками кухонного посуду. Крупний фрагмент горщика має заокруглені, від-

хилені назовні вінця і коротку шийку. На плічках орнамент із косих довгих ритованих ліній. Вінчик товстостінного горщика прямий, злегка потовщений. На фрагменті стінки паралельні ряди з вузьких ритованих ліній. На крупному уламку стінки просвердлений овальний отвір із лійчастим розширенням із зовнішнього боку. В колекції є фрагмент денця горщика (рис.3.46).

У 1987 році рівень води у водоймі-охолоджувачі різко упав і верхня частина дюни оголилася. Автором була зібрана колекція уламків горщиків, стінки яких орнаментовані горизонтальними високим валиками (рис. 3.47). Валики слугували для утримання посудин при встановленні їх на вогнище та знімання після приготування їжі. На одному крупному фрагменті вінчика вище від валика просвердлено два ріпчастої форми отвори (рис. 3.48). Вінчики трьох горщиків товстостінні, злегка розхилені назовні.

Кераміка коричневого кольору різних відтінків, з темними плямами. В тісті домішки крупних зерен кварцу, простежуються мікроскопічні блискітки слюди. Випал низької якості.

с. Дорогоща, урочище Москаліха

У 1987 році на південь від кутка Дорогощі – Хутір, на відстані десяти метрів від болота, на вершині дюнного підвищення, серед порушеного ґрунту на площі 25м² був виявлений незначний розсип кераміки.

Тшинецький посуд з описаного пункту товстостінний, з потовщеними вінцями (рис. 3.50), декорований наліпними, трикутними в перетині, валиками. Колір черепків коричневий, з різними відтінками. У структурі глиняної маси крупні зерна кварцу, навколо яких сітки коротких тріщин. Випал низької якості.

На відстані близько ста метрів на південь від болота, в темній плямі ґрунту було знайдено два крупних фрагменти горщиків (рис. 3.49:1, 2). Один – із потовщеним відтягнутим вінчиком, декорований на шийці широким, трикутним в перетині наліпним валиком. Посуд коричневого кольору. У глиняній масі домішки крупних зерен кварцу.

с. Дорогоща, вулиця Вербова

Нечисленний археологічний матеріал тшинецької культури та доби раннього заліза зібраний у східній околиці села, в порушеному ґрунті, на місці, де стояла хата. Двошарова пам'ятка була розміщена на правій першій терасі річки Гнилий Ріг, на відстані 8–10 метрів від заплави.

Кухонний посуд представлений дрібним вінчиком з потовщеним, навскіс зрізаним краєм (*рис. 3.50*). Поверхня коричнева, випал середньої якості. В глиняній масі крупнозернистий кварц, мікроскопічні блискітки слюди. Крупний фрагмент стінки горщика орнаментований округлим валиком з рядом вм'ятин. Зовнішня поверхня черепка темно-коричнева, а внутрішня – чорна. Поверхня покрита густою сіткою тріщин. У тісті крупні зерна кварцу, зрідка пісок, блискітки слюди. Випал низької якості.

Фрагмент стінки горщика у верхній частині орнаментований паралельними ритованими лініями. Поверхня посудини зовні та зсередини світло-коричнева. Випал трьохшаровий. У структурі глиняної маси крупні зерна кварцу. Внутрішня поверхня покрита густою сіткою тріщин.

с. Дорогоща V

Підйомний матеріал був зібраний у 1985 році у західній околиці села. В давні часи тут було сільце Чорні Води, об'єднане пізніше з Дорогощею. Пам'ятка знаходилася на мисі, витягнутому по осі схід–захід. З південного боку, біля підніжжя мису, було озеро. Зі східної сторони дюну перерізала меліорована річка Гнилий Ріг. Описана місцевість до будівництва ХАЕС розорювалася місцевим колективним господарством. Через дюну проходила ґрунтова дорога до міста Острога.

Під час намівання дамби водойми-охолоджувача ХАЕС пісок на дамбу земснаряд брав з північного боку дюни. На залишках мису була зібрана нечисленна колекція уламків кераміки та кременю.

Тшинецька культура з даного пункту представлена десятком неорнаментованих стінок та двома вінчиками. Один вінчик горщика на шийці має орнамент із двох наліпних пара-

лельних валиків, інший фрагмент декорований одним валиком (рис. 3.50:4, 5). Валики в перетині трикутні.

Кераміка коричнева, з різними відтінками, з вилученнями на поверхневому шарі, покрита сіткою тріщин. Випал низької якості.

с. Дорогоща VIII

На північ від села, за високим горбом, на якому сільське кладовище, було два озера. У зв'язку з намівом дамби тут прорили канал до річки Горинь і поставили земснаряд. За чотириста метрів на захід від озер був курганний могильник із шести насипів. Могильник у 1985 році розкопувала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під керівництвом І.С. Винокура. Керамічний комплекс з могильника належить до двох періодів: городоцько-здовбицького і тшинецького.

Підйомний матеріал збирався у 1984 році в західній частині водоймища, де працював земснаряд, у шарах зрізаного бульдозером ґрунту. Колекція посуду тшинецької культури репрезентована уламками кухонного посуду. Горщики з потовщеними, відігнутими назовні вінчиками, з прямим і скошеним краєм. Частина з них біля краю вінець має декор із прямих паралельних ритованих ліній (рис. 3.58), на двох екземплярах – лінії на шийці (рис. 3.58:13) та бочку. На бочку однієї посудини під паралельними лініями три хвилясті (рис. 3.58:12). Фрагмент стінки бочка обрамлений наліпним трикутним нависаючим валиком (рис. 3.58:14). В колекції є один потовщений вінчик миски (рис. 3.58:9). На неорнаментованих уламках вінчиків край потовщений і нависає над зовнішньою поверхнею.

Поверхня кераміки світло-коричневого, коричневого кольору, горбкувата, а на деяких екземплярах – гладка з вилученнями. В тісті крупні і дрібні зерна кварцу. Випал низької і, зрідка, середньої якості.

Середній період доби бронзи в нашому краї представлений тшинецькою культурою (XVI – початок XI ст. до н.е.). Сліди поселень цієї культури відомі у зоні Малеого Полісся Ізяславщини. Курганний могильник доби бронзи був розкопаний у 1985 році у північній околиці відселеного села

Дорогоща. Розкопки проводила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під керівництвом І.С. Винокура, А.Ф. Гуцала, В.П. Мегея [Винокур, Гуцал, Мегей, 1998, с. 433–465]. Під час розкопок був зібраний матеріал городоцько-здовбицької та тшинецької культур. Керамічний комплекс “Дорогощанського могильника” автори розкопок датують серединою II тис. до н.е.

На відстані п'яти кілометрів на північ від Дорогощі знаходиться місто енергетиків ХАЕС – Нетішин. На відстані двох кілометрів на схід від міста у 1988–2000 роках під керівництвом С.С. Березанської проводилися розкопки семи курганних насипів тшинецької культури. Основну масу знахідок в курганах становила кераміка коричневого кольору з домішками потовченого граніту та з ретельно зглаженою поверхнею. Серед посуду домінували S-подібні та тюльпаноподібні горщики з орнаментом із прокреслених ліній, наколів, наліпних валиків, “перлин”. Автори розкопок датували кургани XIV/XIII – початком XII ст. до н.е, і віднесли їх до пізнього етапу тшинецької культури та назвали “зольниками”. Порівнявши матеріали із розкопаних курганів з підйомним матеріалом з околиць Дорогощі, можна зробити висновок, що там населення тшинецької культури існувало протягом тривалого періоду.

с. Кам'янка, урочище Коло Пасіки

Двошарова пам'ятка трипільської та тшинецької культур відкрита О. М. Романчуком 1 червня 2003 року.

Поселення з бідним підйомним матеріалом знаходиться за 400–500 метрів на захід від села, на мисі першої надзаплавної тераси р. Вілія. Поле, на якому збирався археологічний матеріал, витягнуте із заходу на схід уздовж заплави р. Вілія. З південного боку поле межує з трасою Острог – Шумськ. Розорюється місцевим фермером.

Ґрунт на полі піщаний, сірого кольору різних відтінків. Місцями на північному схилі спостерігаються скупчення піщаника, поклади якого розробляються на території села.

Сліди поселення тшинецької культури були виявлені на вершині і західному схилі мису. На пам'ятці зібрані уламки

кухонного посуду. Більшість вінчиків горщиків з потовщеним краєм (рис. 3.52:3–5). Дві посудини декоровані горизонтальними врізними лініями під вінцями та на шийці (рис. 3.52: 3, 8). На одному товстостінному уламку стінки наліпний, злегка округлий горизонтальний валик (рис. 3.52:11).

Фрагменти посуду коричневого кольору різних відтінків. Декілька черепків темно-сірі. Є уламки, у яких внутрішня поверхня темно-сіра – до чорного. На багатьох фрагментах поверхня лощена, рідше – ангобована, бугриста. У глиняній масі є товчений кремій різної концентрації. На декількох уламках у тісті домішки піску різних фракцій. Випал одно-, тришаровий, середньої якості.

с. Кунів, уроч. Зарічок II

Уздовж шосе Острог – Шумськ, на правому березі р. Вілія, яка є кордоном між Рівненською і Хмельницькою областями, знаходиться с. Кунів. 25 травня 2003 року О.М. Романчуком в північній околиці села, вздовж правого берега р. Вілія, було відкрито низка археологічних пам'яток.

Навпроти крайніх хат вулиці 40 років Перемоги (понародному Закалюжжя) – урочище Зарічок, біля Зарічка – на вершині та південно-західному схилі дюнного підвищення був зібраний нечисленний підйомний матеріал тшинецької культури.

Кераміка з пам'ятки кольору світлої охри, світло-коричнева, з сірими плямами різної щільності. З внутрішнього боку на деяких фрагментах колір від світло-сірого до чорного. Частина посуду орнаментована біля вінчика горизонтальними ритованими паралельними лініями (рис. 3.53:1, 3, 5). На одному фрагменті між горизонтальними лініями смуга із вертикальних ліній (рис. 3.53:1). На плічках горщика (рис. 3.53:11) сліди широкої вертикальної смуги. У тісті деяких горщиків високий відсоток перепаленого кременю. Випал в основному двошаровий. Зрідка трапляються уламки посуду з одно- та тришаровим випалом.

с. Кунів, урочище Зарічок III

Одношарова пам'ятка знаходиться ліворуч від дороги с.Кунів – с. Антонівка, на правій надзаплавній терасі р. Вілія, яка розорюється. Відкрита О.М. Романчуком 25 травня 2003 року. Підйомний матеріал збирався на площі 20 на 20 метрів навколо розсипу обгорілої обмазки і перепаленого місцевого пісковика. Знахідки походять із одного житла тшинецької культури і репрезентовані уламками кухонного посуду. У горщиків потовщені вінця, поверхня коричневого кольору різних відтінків, зрідка сірого. Орнаментований посуд наліпними валиками (рис. 3.54:6), паралельними врізними лініями, під якими ряд круглих наколів (рис. 3.54:5) та смугами із косих і прямих ритованих ліній (рис. 3.54:3). На стінках крупного фрагмента горщика просвердлено два отвори (рис. 3.54:7). У глиняному тісті наявний перепалений товчений кремій. Випал дво-, тришаровий.

с. Кунів, урочище Зарічок IV

Пам'ятка доби пізнього палеоліту, тшинецької культури виявлена О.М. Романчуком 25 травня 2003 року. Підйомний матеріал був зібраний на другій терасі правого берега заплави р. Вілія в бік села Антонівка. На терасі кладовище цього села.

Підйомний матеріал зібраний на західному і південному у схилах та на вершині, через яку проходить ґрунтова дорога Кунів – Антонівка. Ґрунт в описаній місцевості піщаний. Під час збору підйомного матеріалу поле було засіяне житом.

Посуд з поселення орнаментований одинарними (рис. 3.55:1, 3, 5, 6) та подвійними (рис. 3.55:11) валиками. Поширений орнамент із горизонтальних врізних ліній (рис. 3.55:2, 4, 8), а також в композиції з похилими лініями (рис. 3.55:7, 9).

Поверхня посуду коричневих тонів різних відтінків. В структурі глиняної маси перепалений потовчений кремій і лусочки слюди. Поверхня горбкувата, з сіткою тріщин навколо крупних зерен кременю. Випал в основному тришаровий, низької, середньої якості.

с. Лісна, урочище Бусів Горб

Багатошарова пам'ятка доби міді – раннього заліза знаходиться за сотню метрів на північ від села на високій дюні, витягнутій по осі захід-схід. Зі східного боку, біля підніжжя дюни, болотиста місцевість з вільховим лісом. На заході і півдні біля підніжжя дюни меліоративні канали. В радянські часи описана місцевість розорювалась під поле, а пізніше віддана населенню с. Лісна під огороди.

Пам'ятка відкрита О. М. Романчуком весною 1997 року. Підйомний матеріал тшинецької культури збирався на західній частині дюни.

Кераміка на пам'ятці товстостінна, коричневих кольорів, в основному світлих тонів, з потовщеними вінчиками. Орнамент скупий – це горизонтальні паралельні ритовані лінії (*рис. 3.56:9, 11*), косі паралельні лінії (*рис. 3.56:3*), наліпний валик (*рис. 3.56:5*) та круглі проколи (*рис. 3.56:13*). Поверхня деяких фрагментів ангобована. В тісті крупні зерна кварцу, від чого поверхня шерехата з сіткою коротких тріщин. Випал низької якості.

с. Лісна I

Підйомний матеріал зібраний на східному схилі і вершині дюни, витягнутої по осі захід – схід. Дюна оточена меліорованим лугом і знаходиться в південній околиці села. Відкрита О. М. Романчуком 3 червня 1998 року. Знахідки збиралися на засіяному полі на площі 150 на 150 метрів – посуд тшинецької культури, орнаментований досить скупо: це декілька фрагментів з паралельними горизонтальними (*рис. 3.59:7, 8*), косими лініями (*рис. 3.59:1*) та круглими проколами (*рис. 3.59:2*). Колір посуду світло-коричневий, рідко зі світло-сірими та цеглястими відтінками. Частина посуду сіра, темних відтінків. Внутрішній бік декількох горщиків чорного кольору.

У тісті крупні зерна кварцу, від чого поверхня сильно горбкувата. На декількох уламках стінок у глиняній масі кремій, пісок. Випал дво-, тришаровий.

с. Лісна, Верховина I

Двошарова пам'ятка трипільської і тшинецької культур знаходиться за півтора кілометра на північ від села на мисі дюни, яка вклинюється в праву заплаву меліорованої річки Устя по осі північ – південь. У радянські часи описана місцевість розорувалася.

Даний пункт відкритий О.М. Романчуком 21 червня 1998 року. Посуд з пам'ятки орнаментований паралельними горизонтальними (рис. 3.51:2), косими лініями (рис. 3.51:6) та наліпним валиком (рис. 3.51:7). Поверхня горщиків світло-коричнева. У глиняному тісті наявні крупні зерна кварцу, простежуються блискітки сліди. Частина посуду з лощеною та покритою ангобом поверхнею. Випал тришаровий, низької якості.

с. Лісна II

Пам'ятка трьох культур – тшинецької, шнурової кераміки та раннього заліза – знаходиться на південь від села на облогуєчому полі з піщаним ґрунтом. Поряд з полем молодий сосновий лісок, луг. Відкрита О. М. Романчуком 14 квітня 1999 року.

Кераміка з пам'ятки представлена уламками горщиків з потовщеними, злегка відхиленими назовні вінчиками. Посуд в основному орнаментований на шийці та плічках ритованими паралельними лініями різної ширини (рис. 3.60:1, 6, 7, 9, 10) та косими (рис. 3.60:5, 6). Поодинокий орнамент із круглих проколів та наліпних валиків (рис. 3.60:6). Значний відсоток уламків кераміки кольору охри з червонястим відтінком. Є посуд зі світло-сірою, сірою, темною поверхнею. Незначний відсоток фрагментів з ангобованою поверхнею. У структурі глиняної маси перепалений кремій, кварц. Випал тришаровий, низької і, рідше, середньої якості.

с. Лісна III

Підйомний матеріал зібраний на північ від села, ліворуч від ґрунтової дороги до села Хотень Другий, на дюні, яка витягнута по осі захід–схід. Довжина дюни до 200 метрів. Ґрунт супіщаний, світлих тонів. Підйомний матеріал збирався на південному схилі дюни.

У радянські часи площа дюни розорювалася, а під час збору артефактів – облогувала. Пам'ятка відкрита О.М. Романчуком 13 травня 2001 року.

Кераміка з пам'ятки світло-коричневого, коричневого кольору різних відтінків. На деяких фрагментах стінок внутрішня поверхня чорна. У структурі глиняної маси – крупні зерна кварцу.

Посуд декорований під вінчиками і на шийці густою сіткою врізних горизонтальних ліній різної ширини (рис. 3.61:1, 6). На одному уламку стінки, нижче від горизонтальних ліній, група із трьох косих ліній (рис. 3.61:6).

Поверхня посуду в основному шерехата, покрита сіткою з коротких тріщин, місцями вилущена. На декількох фрагментах стінок поверхня ангобована з двох сторін. Випал низької якості.

с. Лісна IV

За 500 метрів на південь від села, за німецьким кладовищем, на частково розвіяній дюні був зібраний нечисленний підйомний матеріал тшинецької культури. Поряд з дюною меліоративна канава, луг. На захід і схід від меліорованого лугу невеликі молоді соснові ліски. Пам'ятка відкрита О.М. Романчуком 24 жовтня 2002 року.

Підйомний матеріал представлений декількома фрагментами потовщених вінчиків – горщиків (рис. 3.62:1, 3) та миски (рис. 3.62:2). Посуд орнаментований горизонтальними прокресленими лініями (рис. 3.62:4–7), між якими є ряд краплеподібних вдавлень (рис. 3.62:4).

Колір кераміки – від світло до темно-сірого кольорів. На декількох фрагментах поверхня зовні і зсередини ангобована у світло-коричневий колір. У тісті домішки крупних зерен кварцу. Випал низької якості.

с. Михайлівка, урочище Лимиші

Пам'ятка зі слідами пізнього палеоліту, енеоліту та тшинецької культури відкрита О. М. Романчуком у середині 80-х років у східній околиці села. Підйомний матеріал збирався в урочищі Лимиші на колективному полі, яке знаходилося на мисі першої надзаплавної тераси, вклиненої в урочище Торф.

Підйомний матеріал з пам'ятки малочисельний і представлений фрагментами кухонного посуду з потовщеними вінцями (рис. 3.63:1, 2, 4). Під краєм вінець декор у формі врізних горизонтальних паралельних ліній, під якими косі лінії. На одному фрагменті стінки (рис. 3.63:5) орнамент із горизонтального ряду і трикутних вдавлень.

Колір уламків посуду жовто-коричневий, сіро-коричневий, коричневий. Поверхня деяких фрагментів підлощена, ангобована. У глиняному тісті наявний перепалений товчений кремій, трапляється кварц, лусочки слюди. Випал кераміки низької якості.

с. Михайлівка. Урочище Цибині

У зоні Малого Полісся на Ізяславщині є низка лісових сіл, серед них у минулому – німецька колонія Михайлівка. Лісове село в даний час вимирає. О. М. Романчуком у південно-західній околиці села у 1983 році було відкрито пам'ятку з матеріалами городоцько-здовбицької та тшинецької культур. Поселення знаходиться за півтора кілометра від села на мисі останця Подільського плато, вклиненого із заходу в болотисту низину. До розвалу Радянського Союзу місцевість розорювалася. Пізніше частина облогуемого мису була засаджена сосною.

Підйомний матеріал збирався на облогуемому полі на площі близько 0,1 га. Ґрунт в описуваній місцевості – піщаний, світлих тонів.

Основна маса підйомного матеріалу тшинецької культури на пам'ятці не орнаментована (рис. 3.65:2, 4–7), з жовто-коричневою поверхнею. У фактурі тіста товчений перепалений кремій, лусочки слюди. Поверхня багатьох фрагментів ангобована, лощена. Один уламок вінчика (рис. 3.65:1) орнаментований горизонтальними врізними лініями, а на зрізі – косими заглибленими лініями, нанесеними з внутрішнього боку посудини. На фрагменті іншого вінчика нанесено декор у вигляді відтягнутих паралельних вузьких горизонтальних валиків (рис. 3.65:3).

с. М'якоти I

За 0,5 км на південь від села, на піщаній дюні яка в радянські часи розорювалася, 18 вересня 2003 року О. М. Романчуком відкрите багатощарове поселення. На облогуєчому полі, яке межувало з меліорованим болотом і озером, був зібраний нечисленний підйомний матеріал пізнього Трипілья, східнотшинецької культури та доби раннього заліза. Кераміка тшинецької культури з пам'ятки світло-коричневого кольору, зрідка світло-сіра. На декількох уламках поверхня ангобована. Один фрагмент вінчика (*рис. 3.64:4*) декорований горизонтальною широкою врізаною лінією. У глиняній масі посуду крупні зерна кварцу, від чого поверхня горбкувата. Випал низької якості.

с. М'якоти II

Археологічний матеріал культур шнурової кераміки, тшинецької, доби раннього заліза збирався за 0,5 км на південь від села на краю Подільського плато на полі. Там є пересихаюче озеро, частково заросле верболозом. Підйомний матеріал збирався на захід від озера на площі близько 0,5 га. В час збору артефактів поле облогувало. Пам'ятка відкрита О.М. Романчуком 18 вересня 2003 року.

Зовнішня поверхня уламків посуду тшинецької культури в основному світло-коричнева, один фрагмент з червонястим відтінком. Траплялися черепки сірого, темно-сірого, палевого кольорів. На декількох уламках внутрішня поверхня – чорна.

Частина вінчиків від горщиків – потовщені. Посуд декорований проколами (*рис. 3.67:6*), прямими ритованими паралельними горизонтальними лініями (*рис. 3.67:11*), під якими ряд краплеподібних вдавлень (*рис. 3.67:10*). На деяких фрагментах стінок усі паралельні лінії та ряд із коротких косих вдавлень (*рис. 3.67:12, 14*), на одному фрагменті стінки масивний горизонтальний наліпний валик (*рис. 3.67:13*).

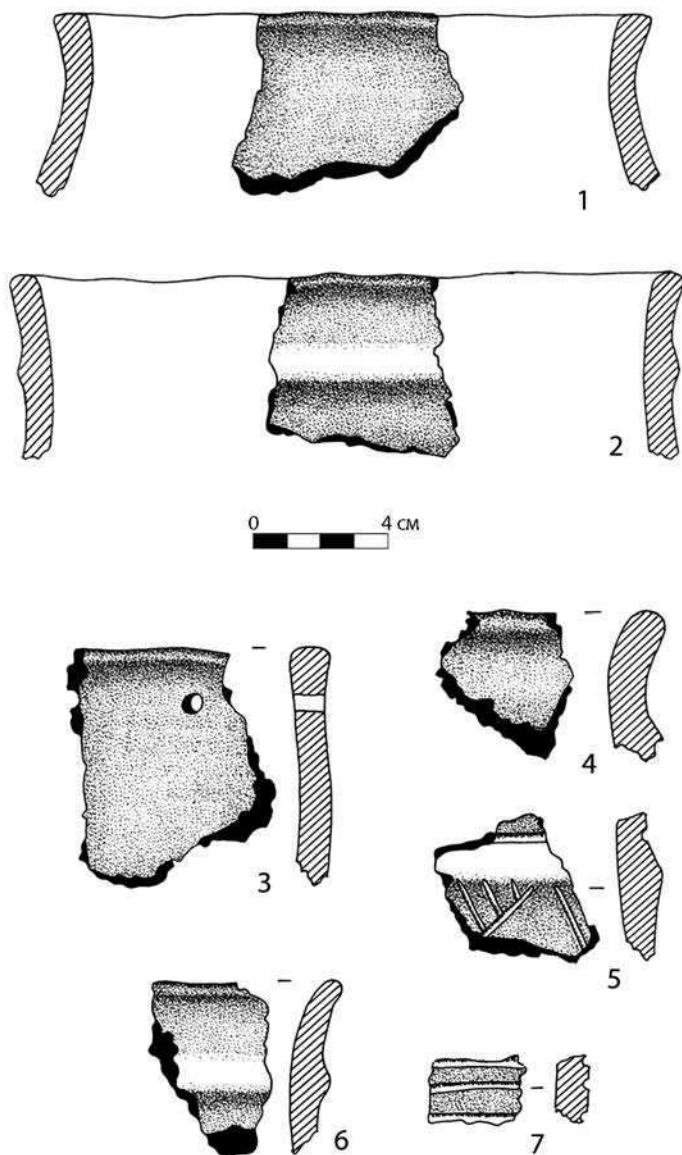
У структурі глиняної маси значні домішки кварцу, крупних фракцій гравію. На декількох уламках домішки незначні. Випал низької і, рідко, середньої якості, одно-, двошаровий.

с. Півнева Гора, урочище Маз'ярня

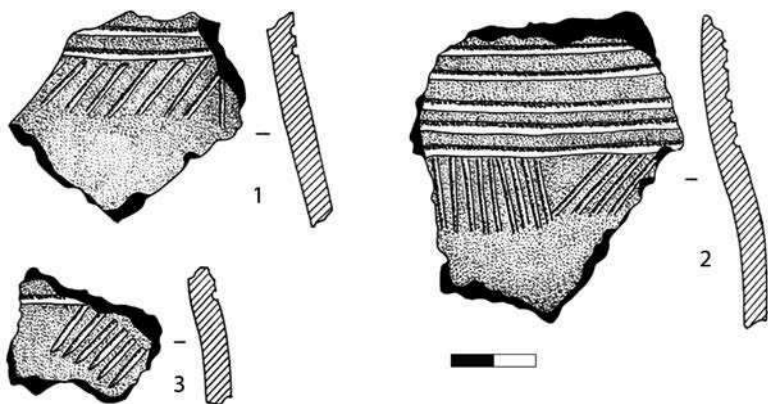
У північно-західному районі Ізяславщини є вимираюче лісове сільце – Півнева Гора. Село стоїть на старовинному тракті Острог – Заслав (Ізяслав). У зв'язку з будівництвом Хмельницької АС, північні околиці села підлягали затопленню водоймищем-охолоджувачем. За один і два км на схід від села через річку Гнилий Ріг у бік електростанції відсипалася ґрунтова дорога, будувався залізобетонний міст. У 1984 році ґрунт на дорогу нагортався бульдозерами з високої дію серед болота. В обривах стінок кар'єру, на відсипаній дорозі О. М. Романчуком був зібраний підйомний матеріал тшинецької культури, серед якого вдалося відреставрувати лише одну посудину (рис. 3.66).

Горщик з поселення тюльпаноподібної форми із злегка потовщеними і відтягнутими на зовні вінцями. Орнамент складається з горизонтальних прямих і хвилястих врізних ліній. Колір стінок світло-коричневий з червоним відтінком. Поверхня ангобована. Глиняна маса насичена зернами кварцу, випал середньої якості.

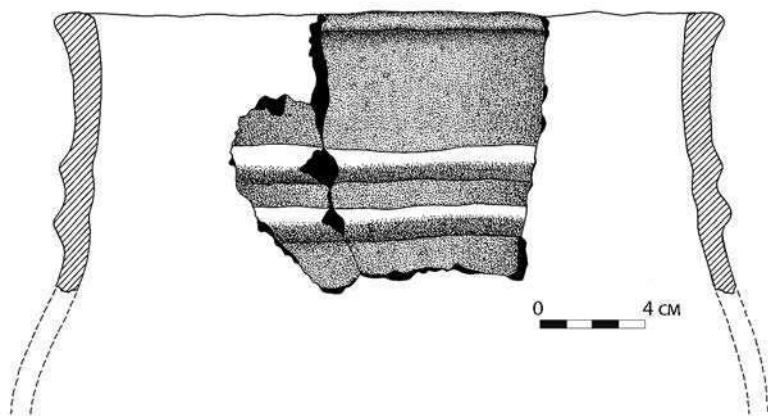
1. *Винокур І. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогоща на Волині / І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С.433–465.*

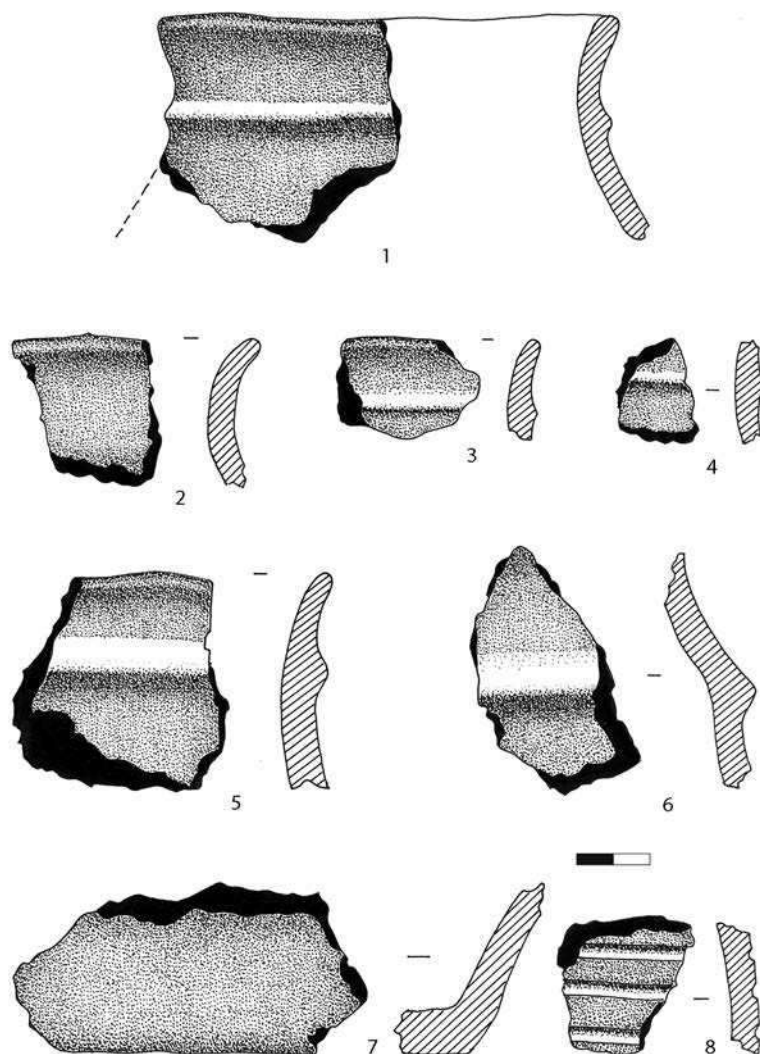
Рис. 3.36. Кераміка ТКК: с. Загребля, уроч. Вигін (1–7), Білогірського р-ну Хмельницької обл.

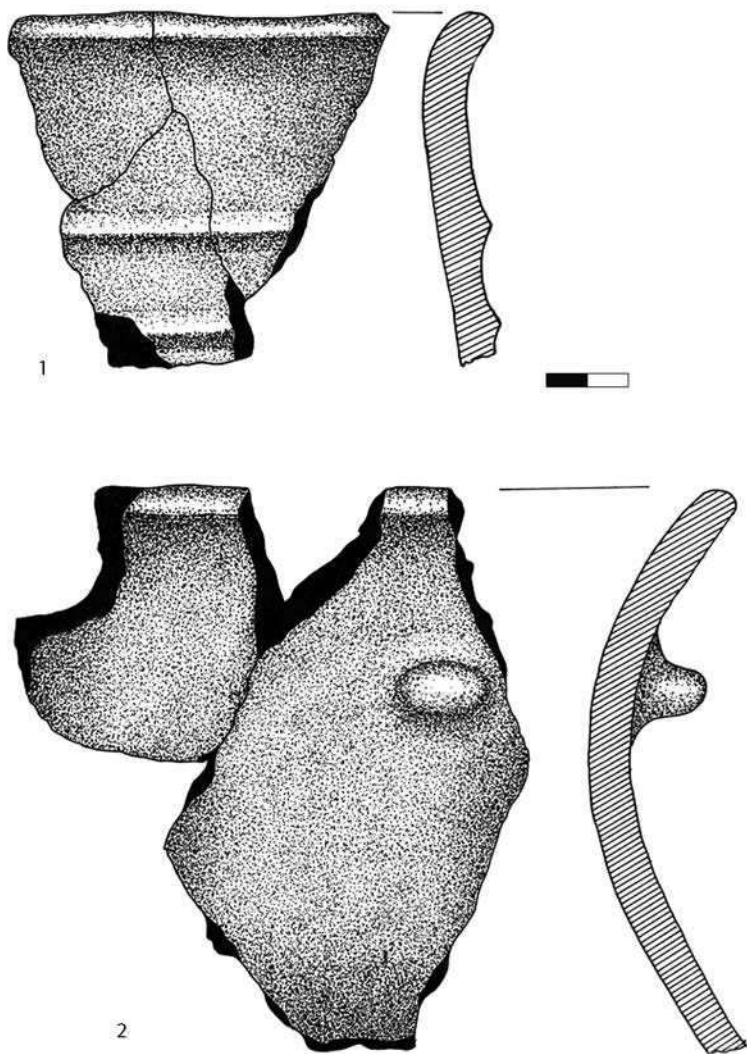
Рис. 3.37. Кераміка ТКК: с. Зіньки, уроч. Городище, Білогірського р-ну Хмельницької обл.

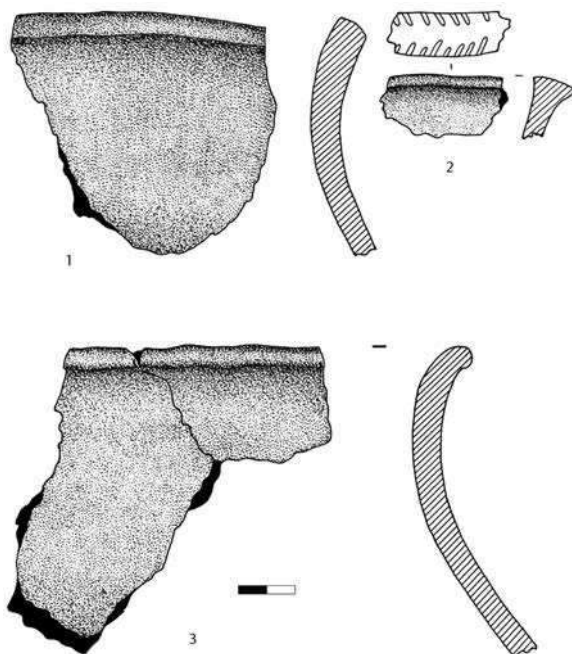
Рис. 3.38. Кераміка ТКК: с. Полян, уроч. Кременіне поле, Славутського р-ну Хмельницької обл.

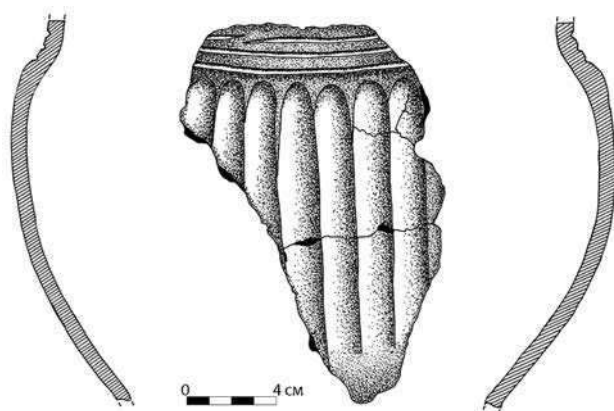
*Рис. 3.39. Кераміка ТКК:
с. Долоччя Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

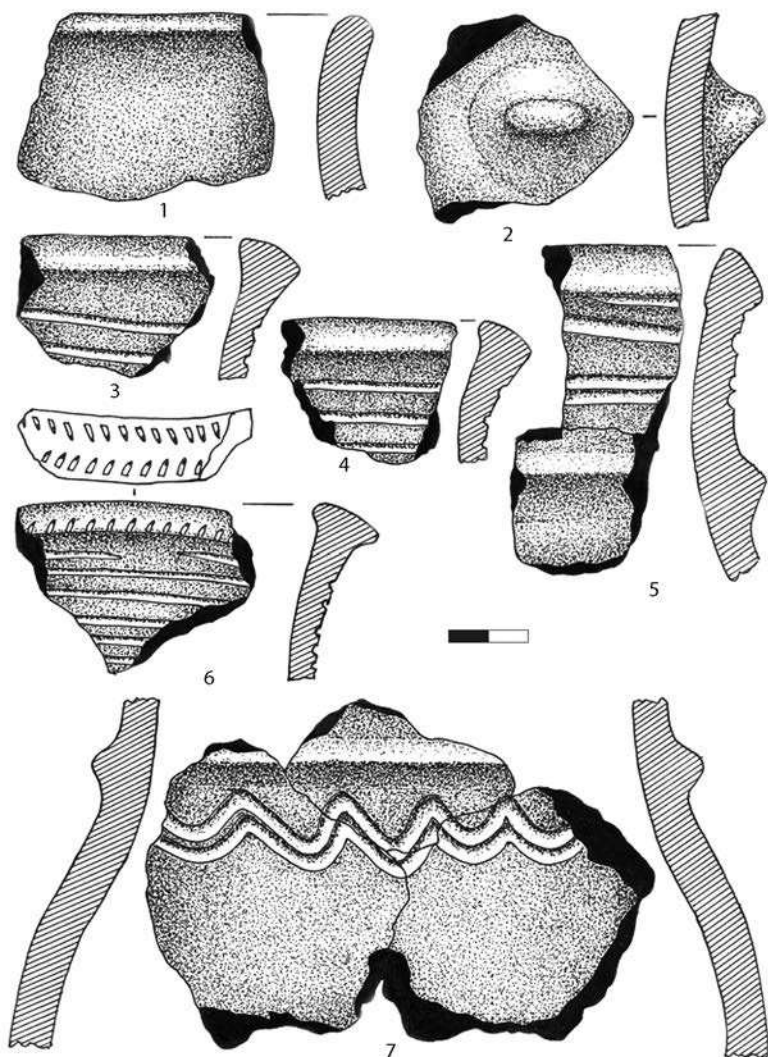
*Рис. 3.40. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід, Хмельницької обл.*

Рис. 3.41. *Кераміка ТКК:*
с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід, Хмельницької обл.

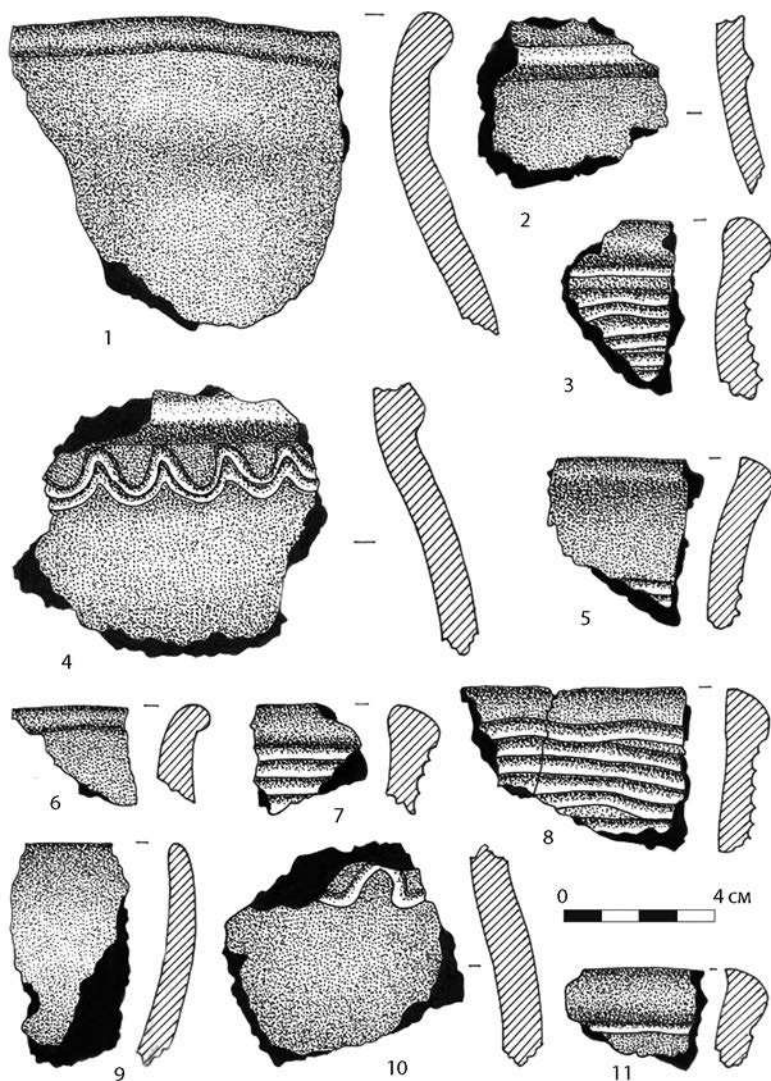

Рис. 3.42. *Кераміка ТКК:*
с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід, Хмельницької обл.

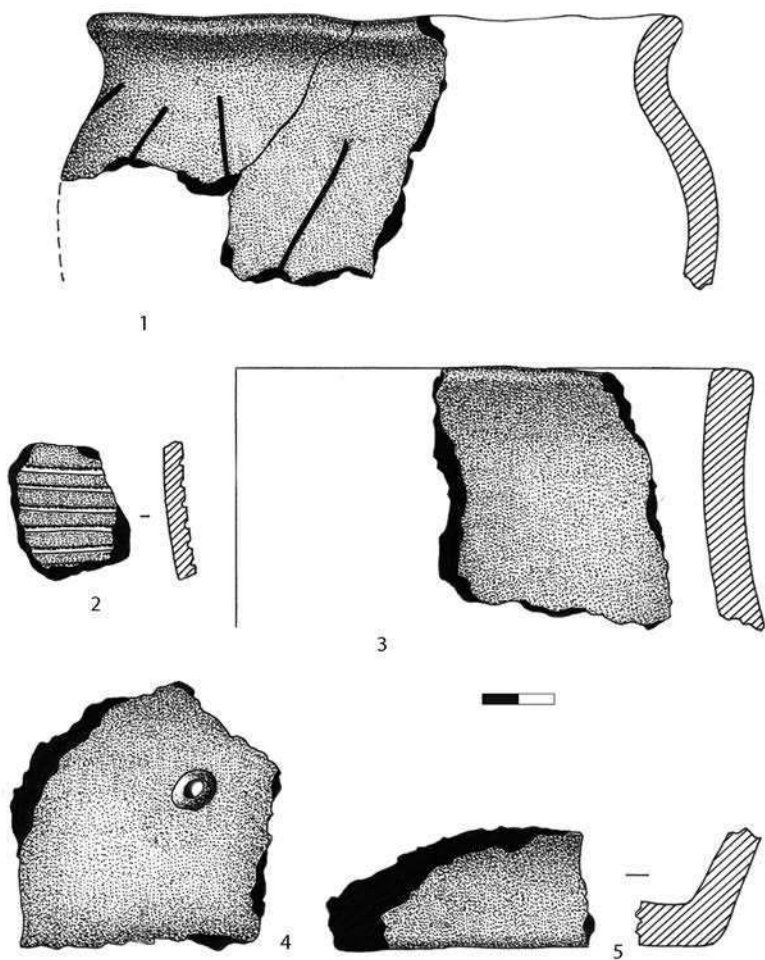

*Рис. 3.43. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід, Хмельницької обл.*

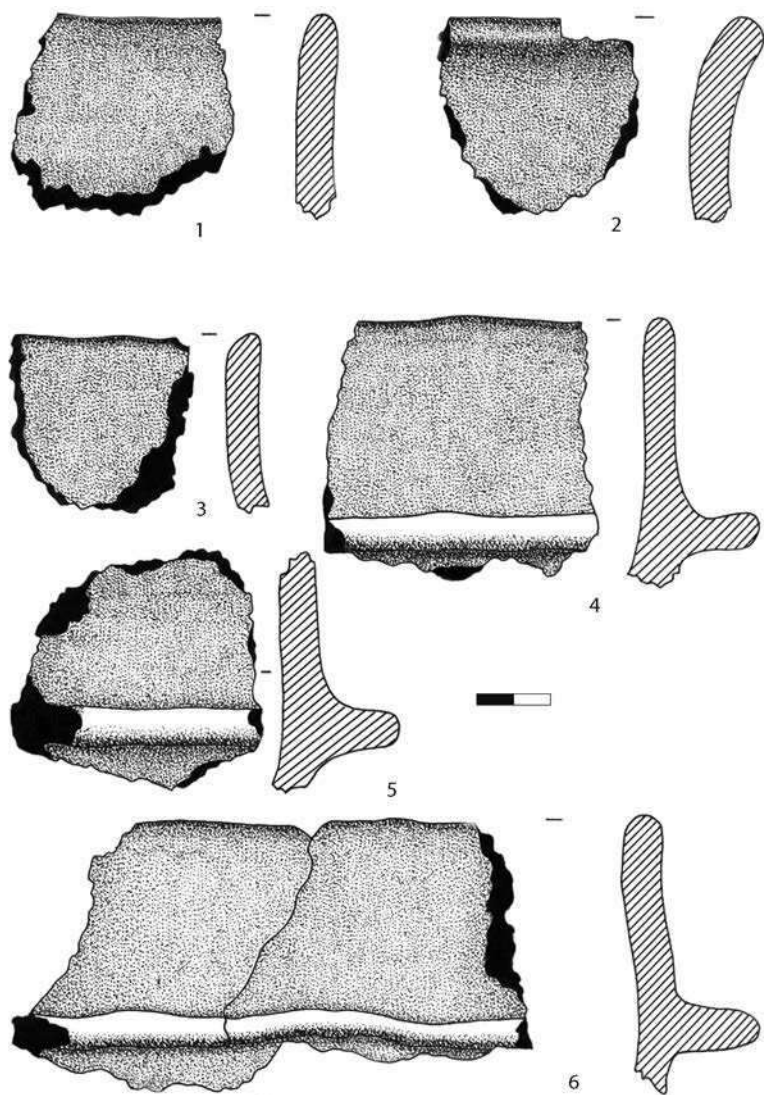

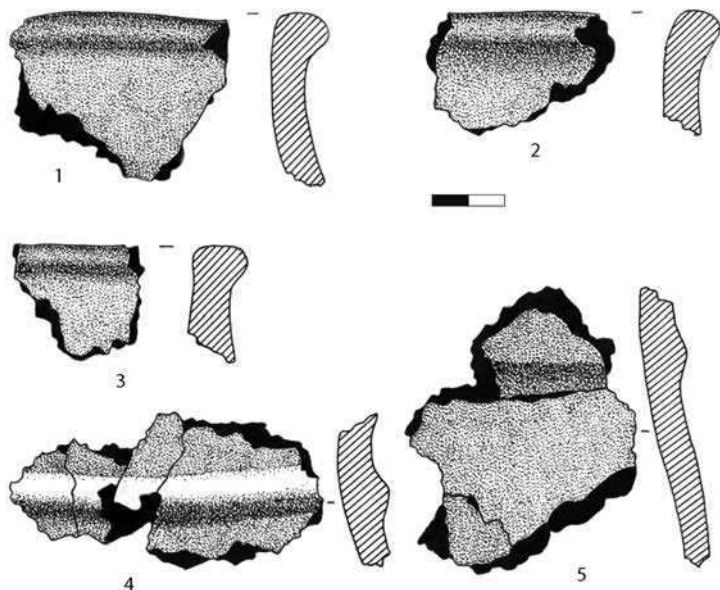
*Рис. 3.44. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Довгий Брід, Хмельницької обл.*

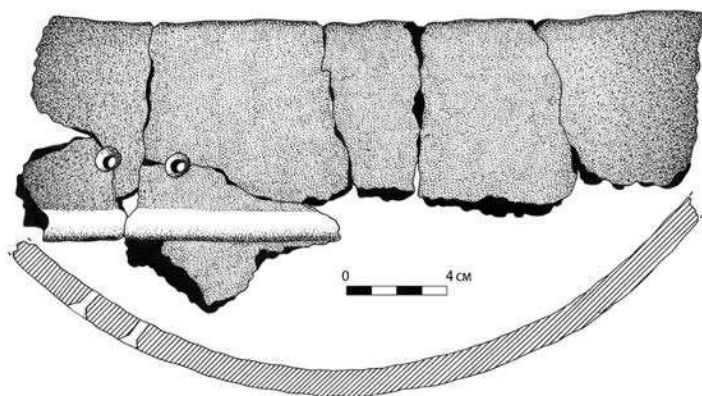
*Рис. 3.45. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Дубина, Хмельницької обл.*

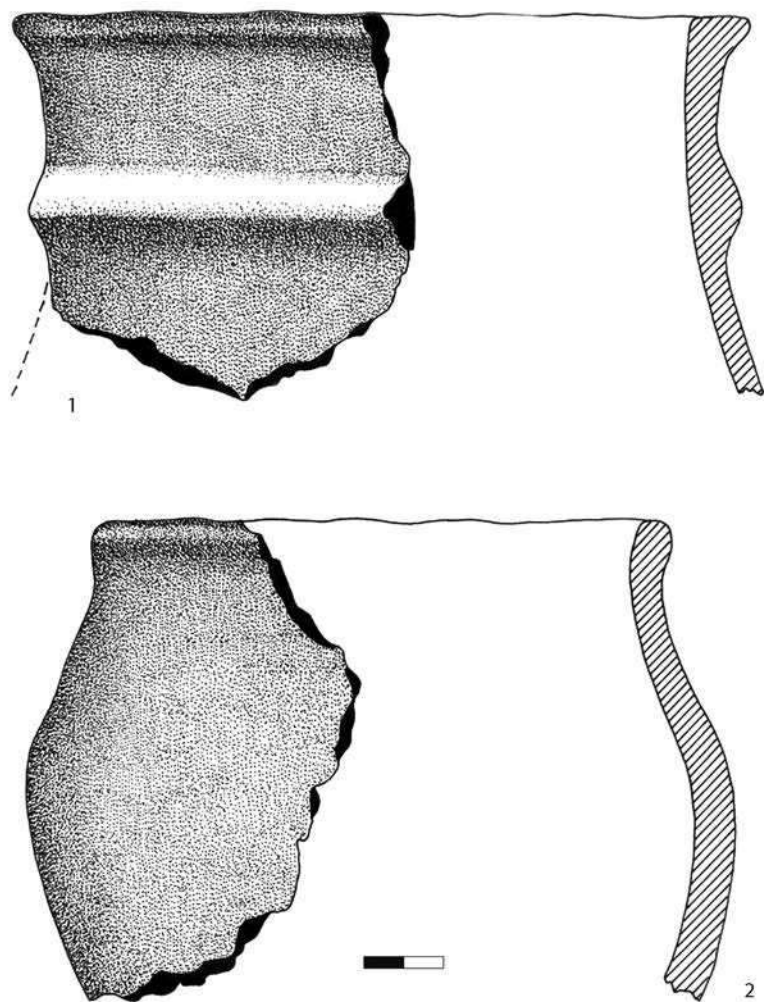
Рис. 3.46. *Кераміка ТКК:*
с. Дорогоща, уроч. Дубина, Хмельницької обл.

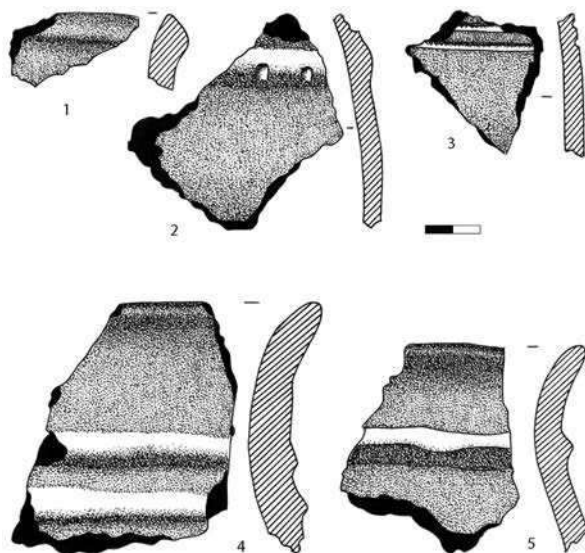
*Рис. 3.47. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Москаліха, Хмельницької обл.*

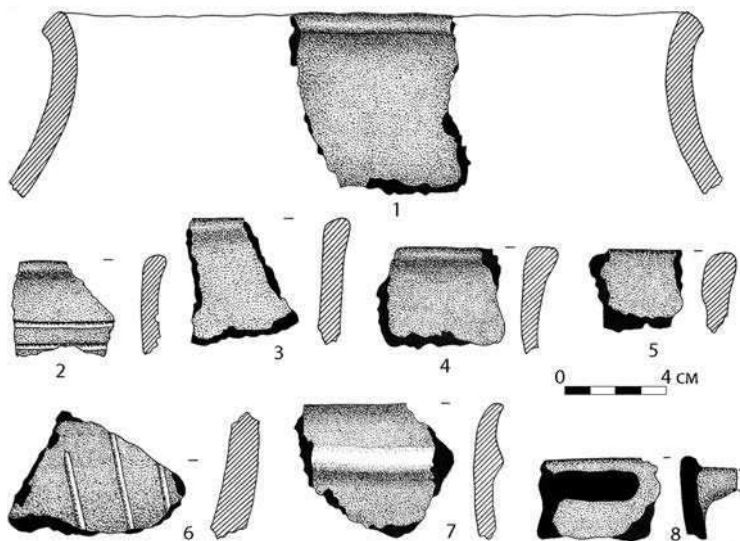
*Рис. 3.48. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Дубина, Хмельницької обл.*

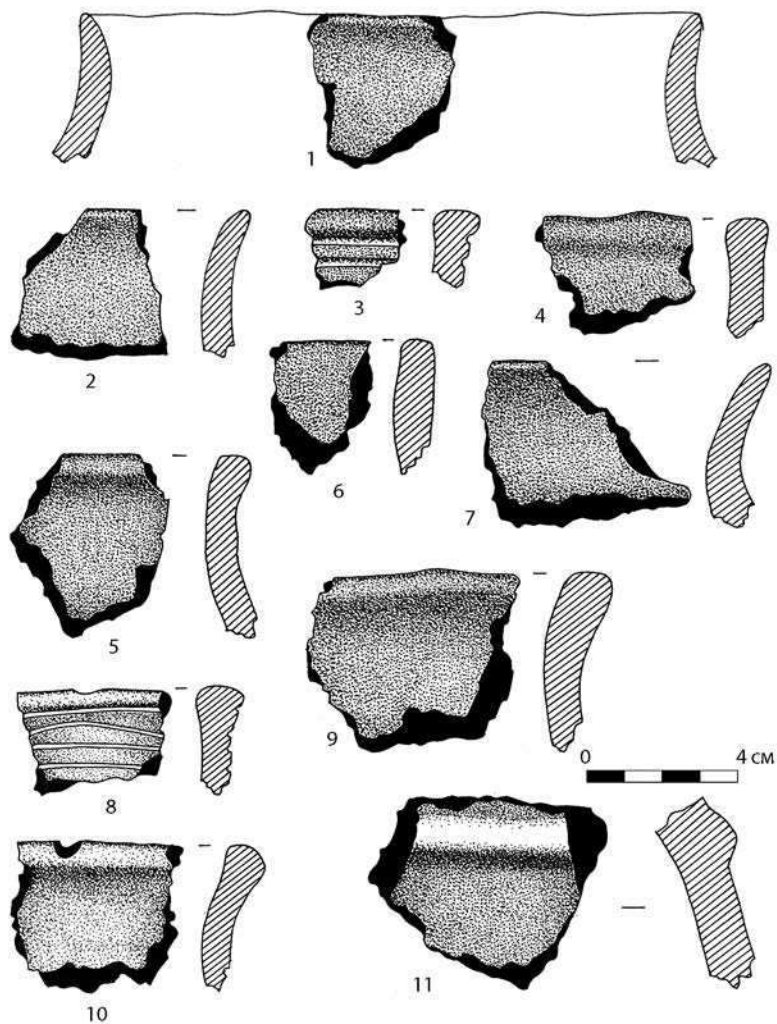
*Рис. 3.49. Кераміка ТКК:
с. Дорогоща, уроч. Москаліха, Хмельницької обл.*

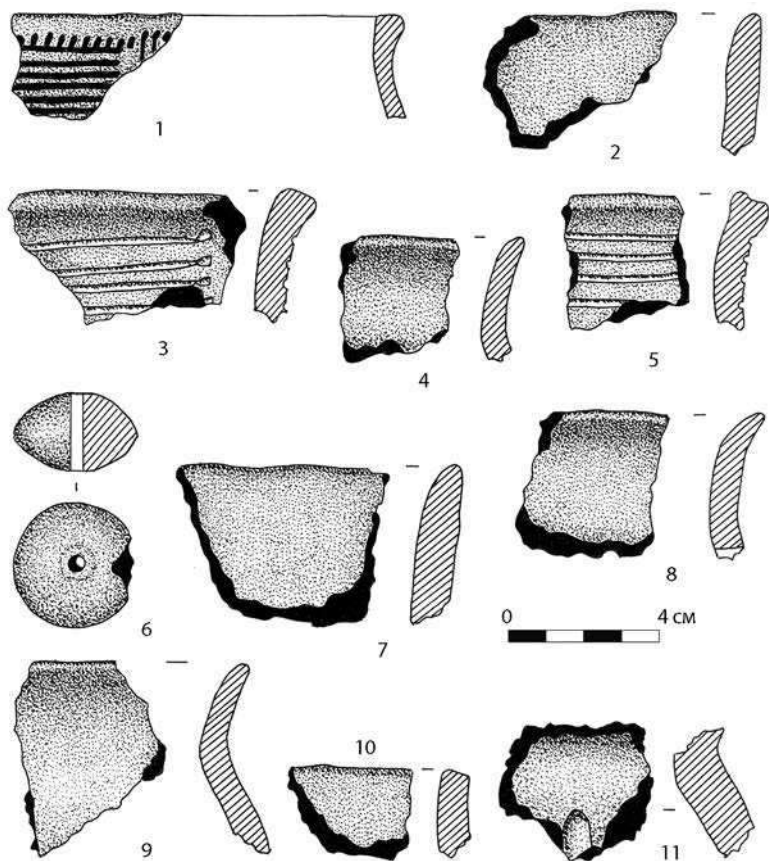
Рис. 3.50. Кераміка ТКК: с. Дорогоща, вул. Вербова (1–3), с. Дорогоща V (4–5) Хмельницької обл.

Рис. 3.51. Кераміка ТКК: с. Лісна, урочище Верховина I, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

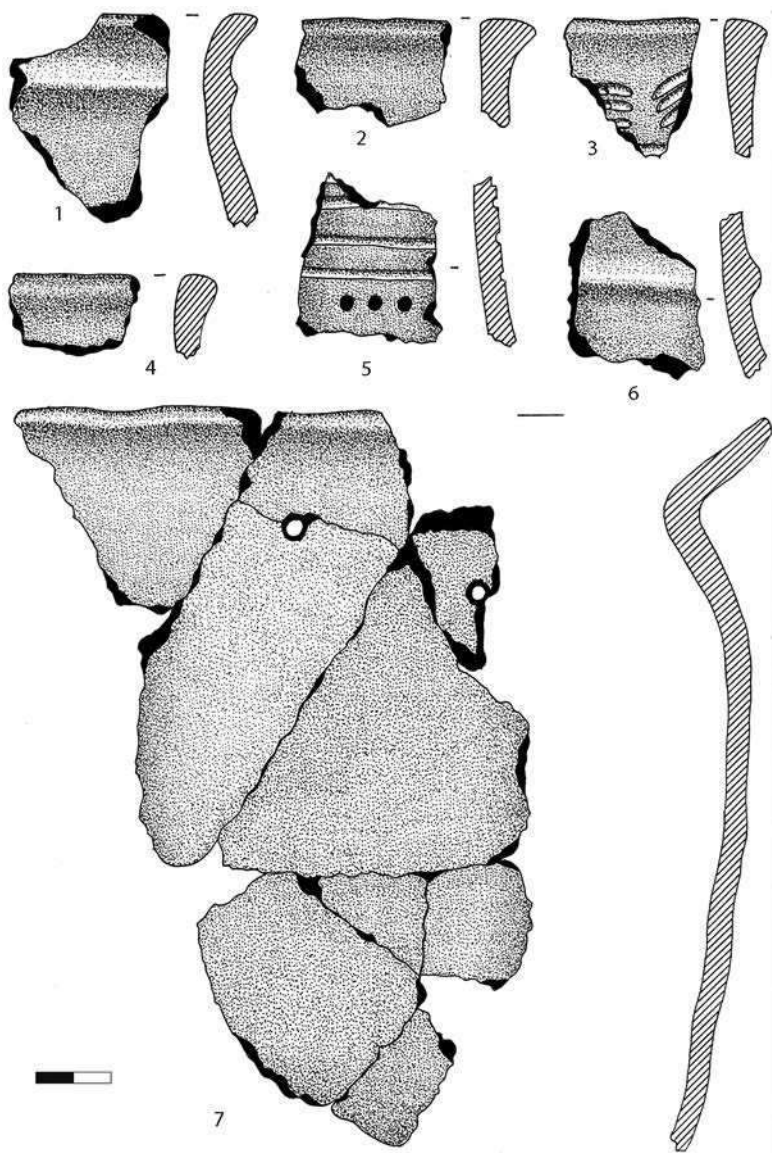

*Рис. 3.52. Кераміка ТКК:
с. Кам'янка, уроч. Коло Пасіки, Ізяславського р-ну
Хмельницької обл.*

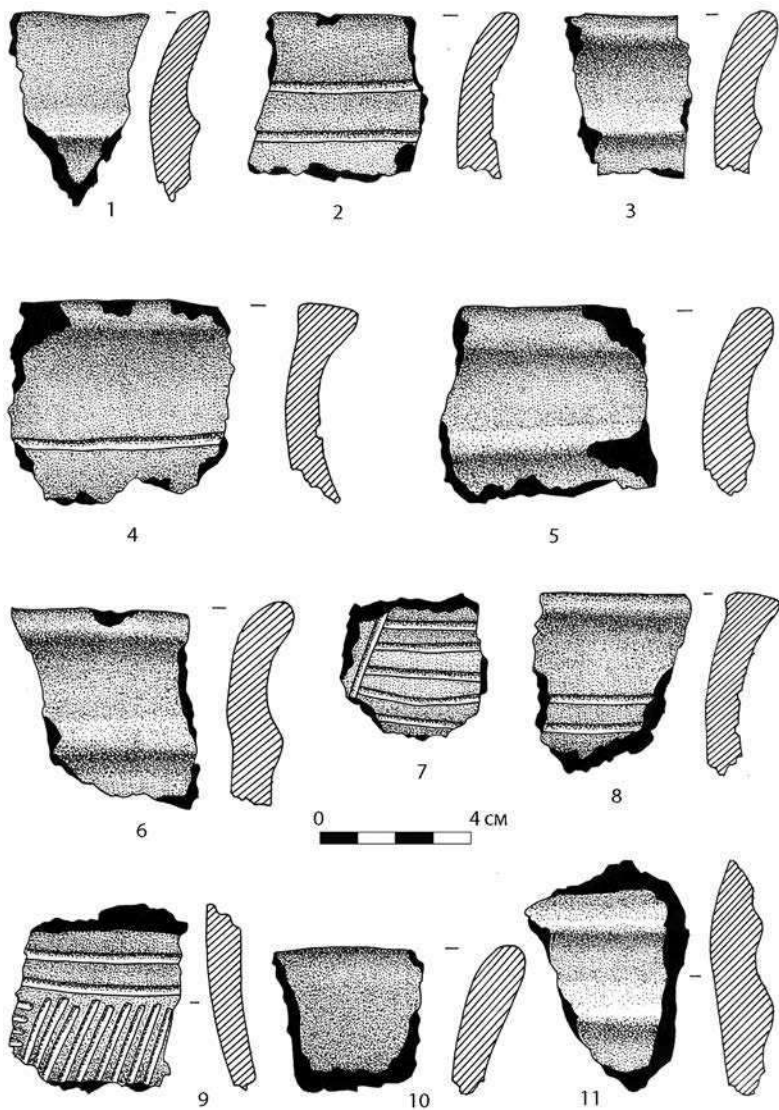

*Рис. 3.53. Кераміка ТКК:
с.Кунів, уроч. Зарічок II, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

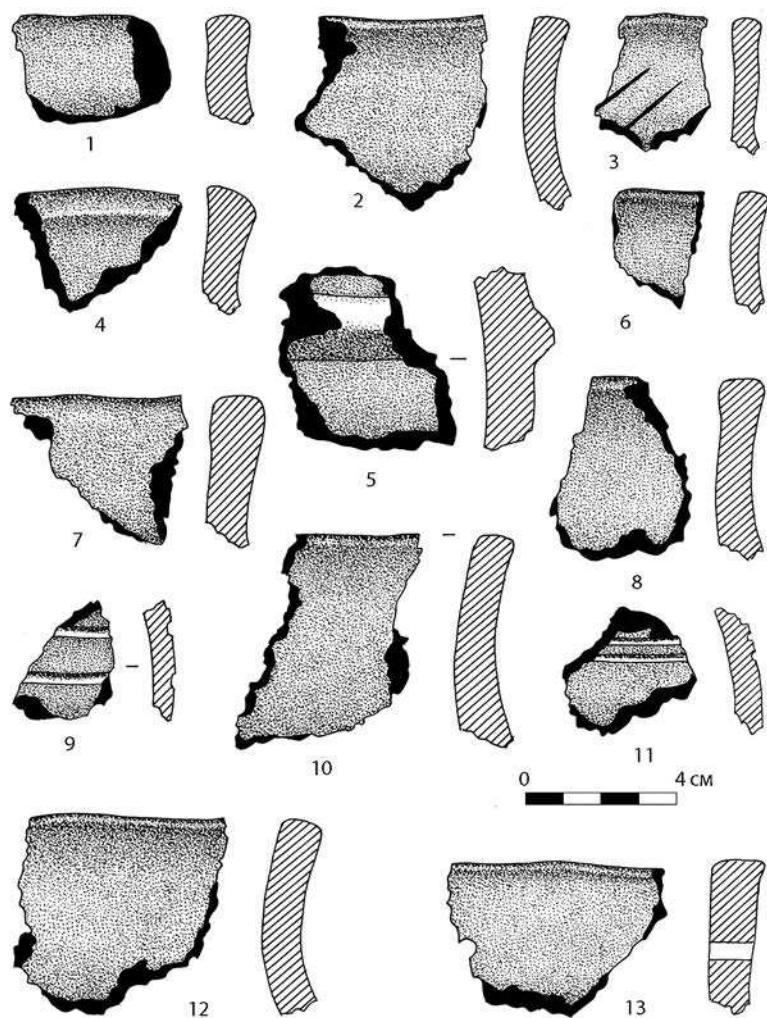

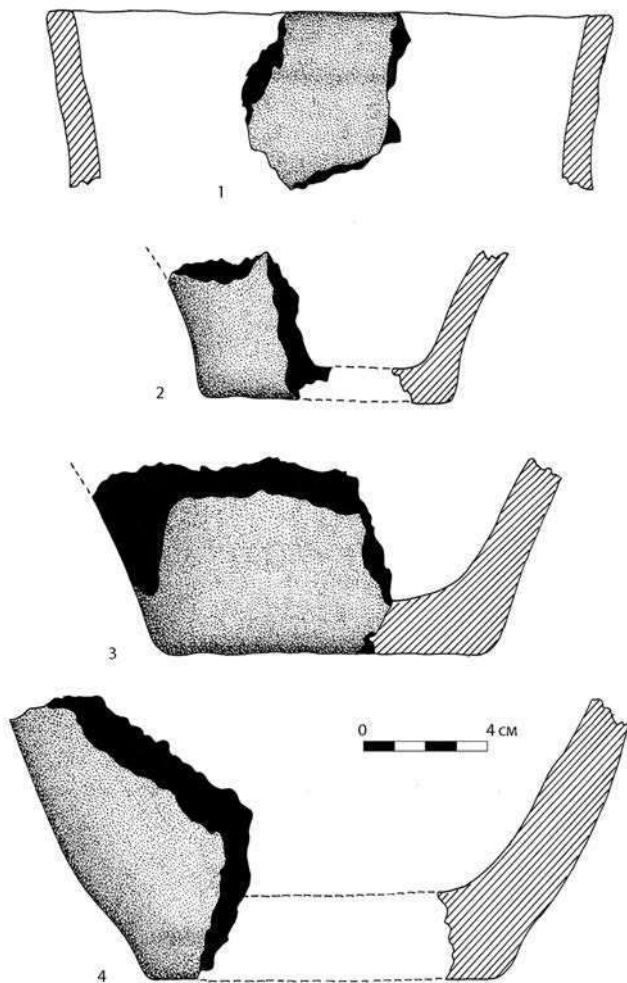
*Рис. 3.54. Кераміка ТКК:
с. Кунів, уроч. Зарічок III, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

*Рис. 3.55. Кераміка ТКК:
с. Кунів, уроч. Зарічок IV, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

*Рис. 3.56. Кераміка ТКК: с. Лісна, уроч. Бусів Горб,
Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

Рис. 3.57. Кераміка ТКК: с. Лісна, уроч. Бусів Горб, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

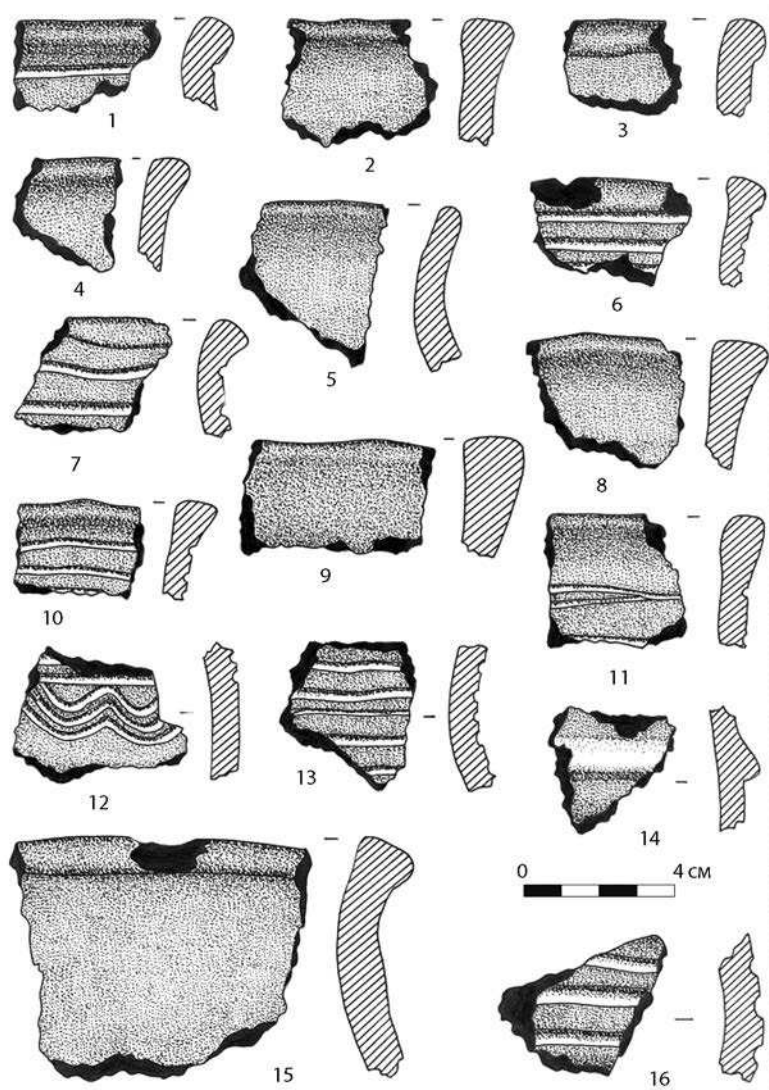
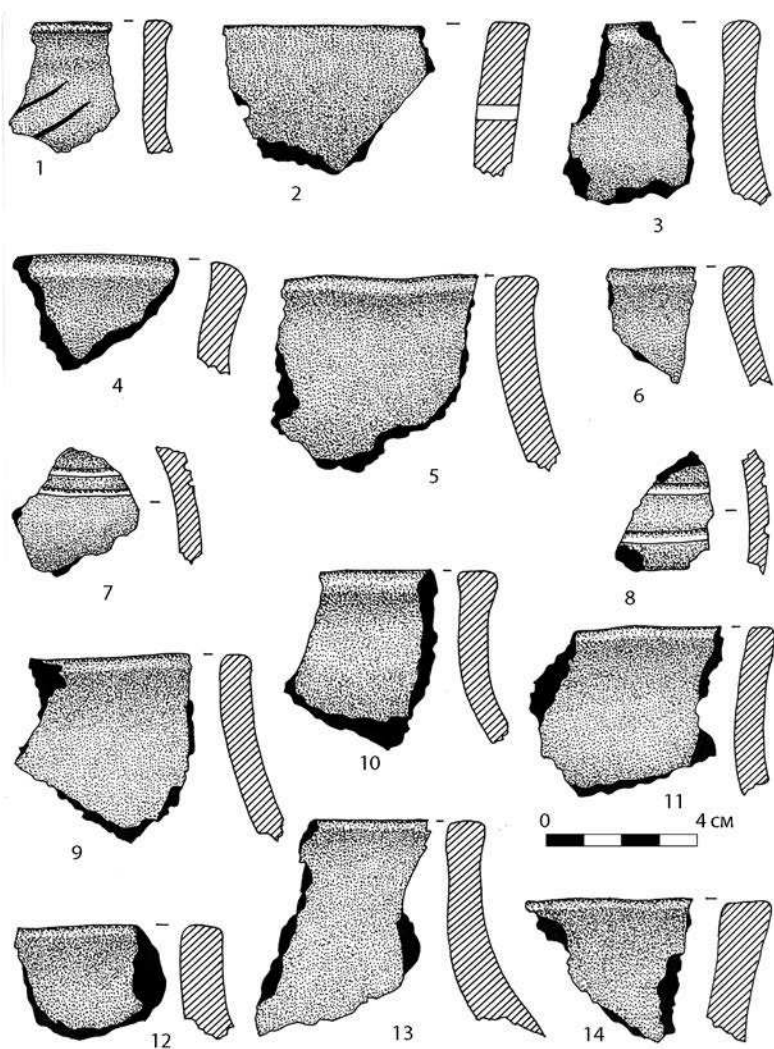
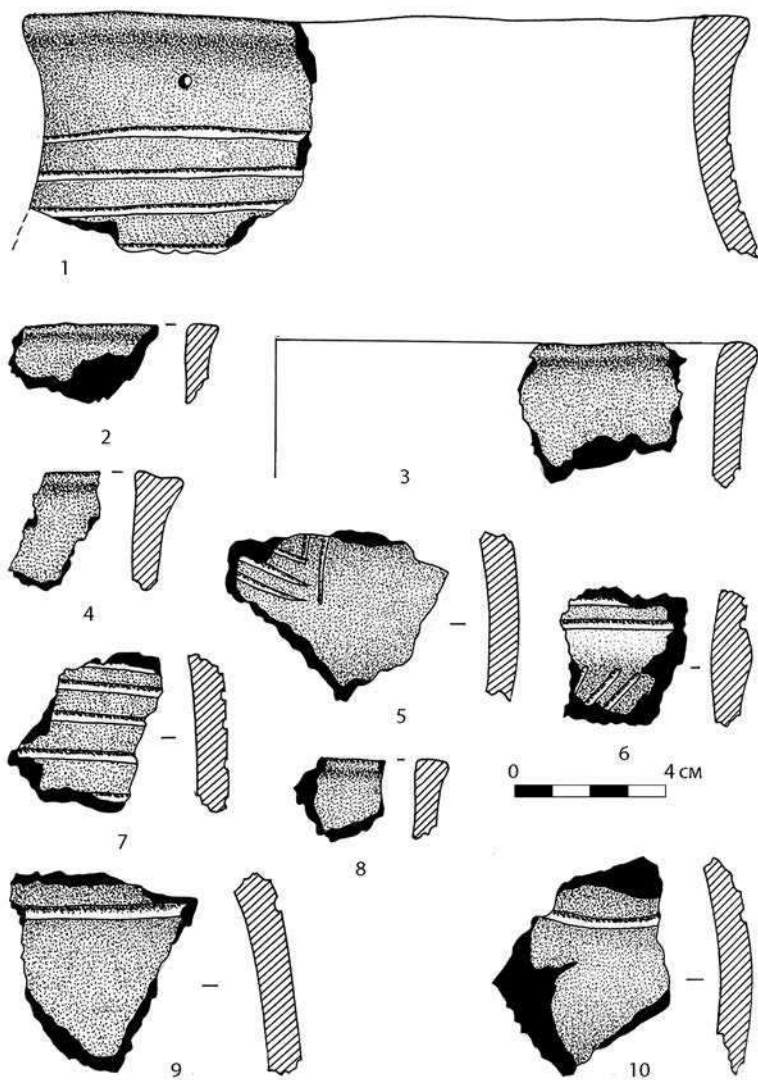

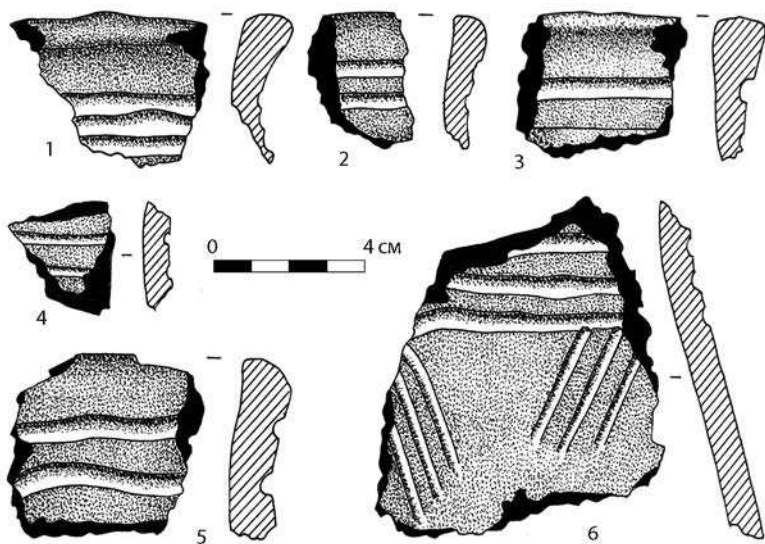
Рис. 3.58. Кераміка ТКК: с. Дорогоща VIII Хмельницької обл.

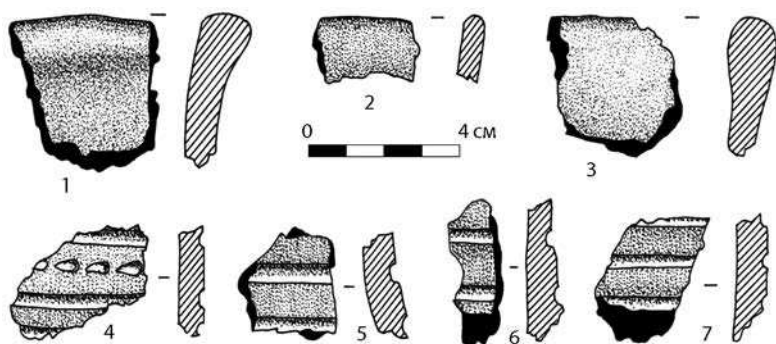
*Рис. 3.59. Кераміка ТКК: с. Лісна I
Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

*Рис. 3.60. Кераміка ТКК:
с. Лісна II Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

*Рис. 3.61. Кераміка ТКК:
с. Лісна III Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

*Рис. 3.62. Кераміка ТКК:
с. Лісна IV Ізяславського р-ну Хмельницької обл.*

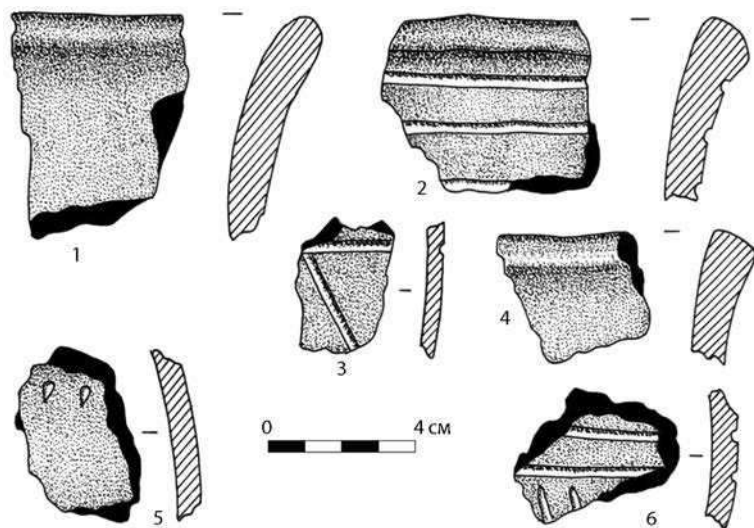

Рис. 3.63. Кераміка ТКК: с. Михайлівка, уроч. Лиміші, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

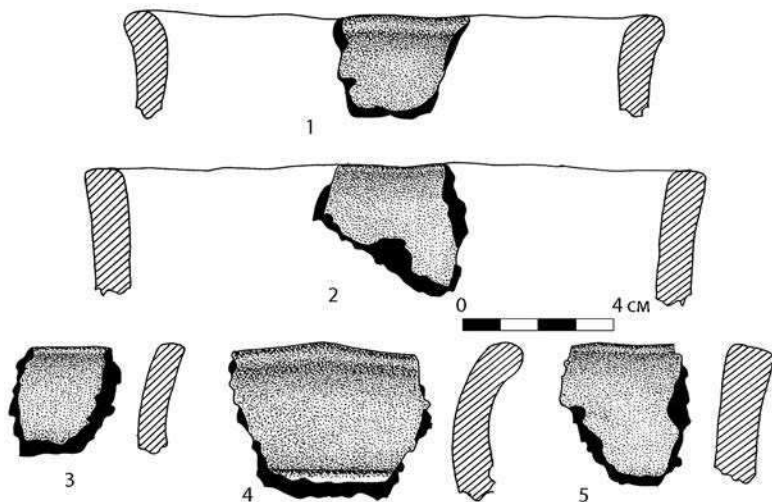
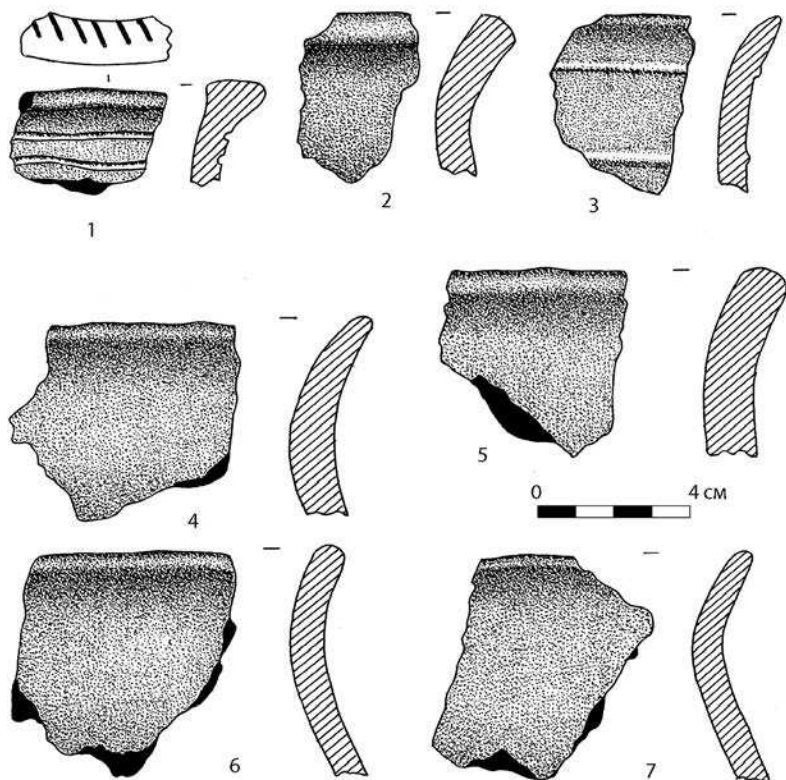
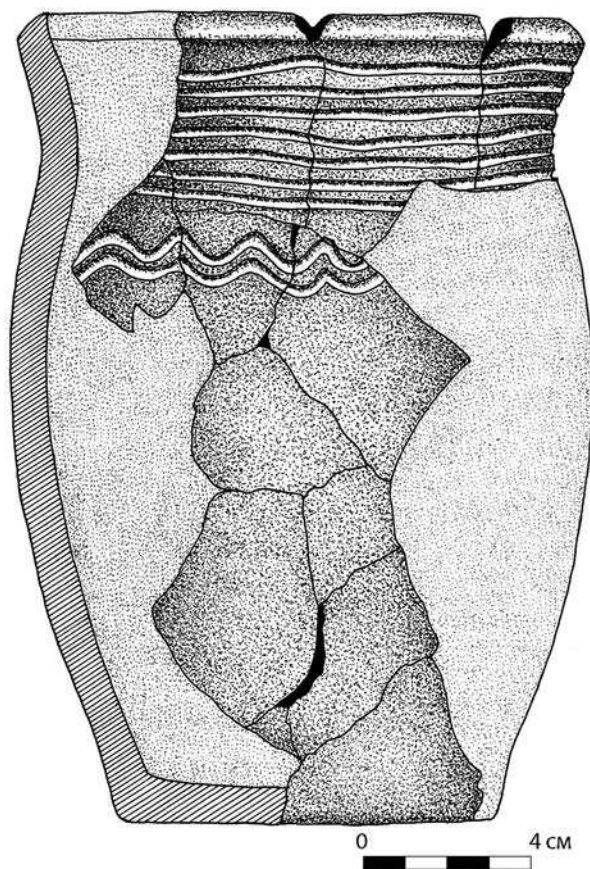

Рис. 3.64. Кераміка ТКК: с. М'якоти I, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

Рис. 3.65. Кераміка ТКК: с. Михайлівка, уроч. Цибині, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

Рис. 3.66. Горщик ТКК: с. Півнева Гора, уроч. Маз'ярня, Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

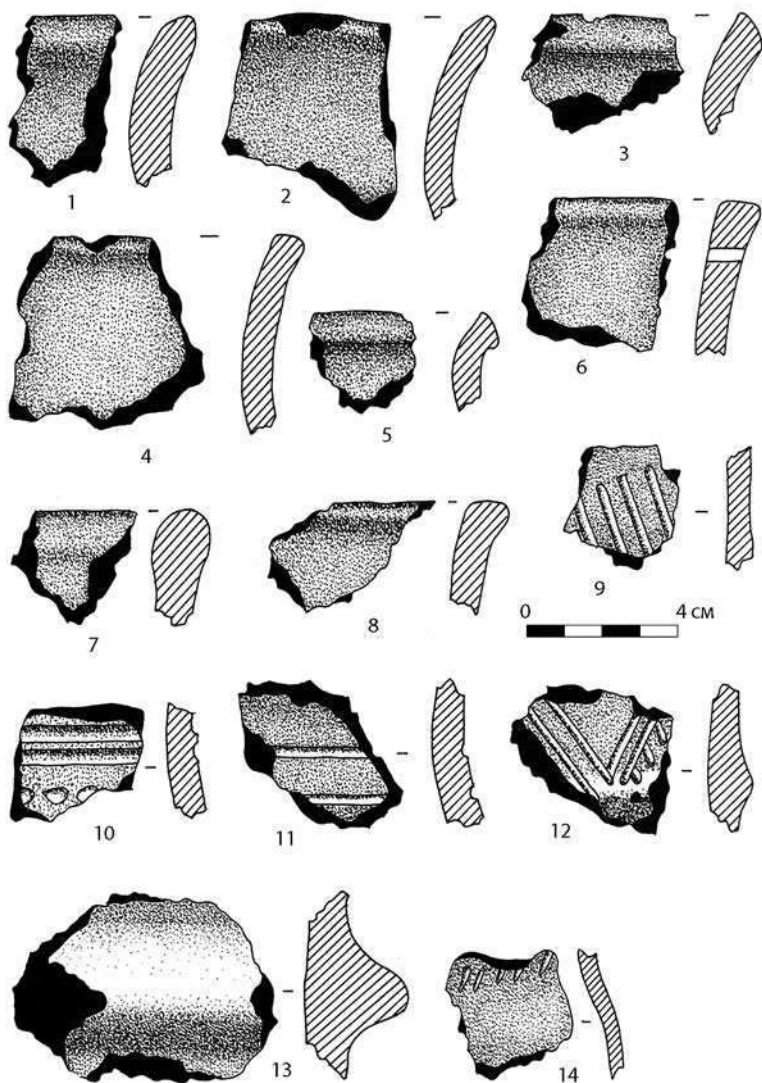

Рис. 3.67. Кераміка ТКК: с. М'яоти II
Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

4 РОЗДІЛ

- 4.1. Господарство культур шнурової та постшнурової кераміки *(Г. Охріменко)*
- 4.2. Дослідження жител доби бронзи на Західноволинському Поліссі *(Г.Охріменко, С.Локайчук)*
- 4.3. Унікальні знахідки металевих ретушнів доби бронзи *(І.Маркус, Г.Охріменко)*

4.1. Господарство культур шнурової та постшнурової кераміки

Г. Охріменко

Незначна кількість пам'яток культур шнурової кераміки на заході України, у т. ч. середньодніпровської культури (СДК), представлених переважно короткочасними стоянками та підкурганними похованнями, привертають увагу до питання про особливості їхнього господарства. Тим більше цікаво прослідкувати еволюцію та метаморфози епішнурових культур Волині, які засвідчили значний динамізм поступу.

Господарство носіїв культур шнурової кераміки (КШК) вивчали С. Березанська, І. Свешніков, К. Бунятян, археологи Польщі – Я. Махнік, Я. Крук та ін. Орієнтуючись на їхні напрацювання та інші дослідження вітчизняних археологів, спробуємо з'ясувати ці проблеми.

Описуючи тип господарства південніших груп КШК, зокрема Західної Малопольщі, Подністров'я, Ян Крук звертає увагу на дещо відмінні природні зони цих теренів – лесову та підкарпатську, але відзначає домінування кочового скотарства, в якому переважали далекосяжні мандрі. Іншою, ніж на лесових височинах, була система випасу лісової зони. За спостереженнями Я. Крука, є підстави для припущення, що тут практикувалося випалювання лісів під пасовища, а також застосовувалася ротаційна система використання пасовищ [Kruk, 1980, s. 332].

Загалом, спільноти доби ранньої бронзи (культури кулястих амфор, КШК) мали різні поселення – короткочасні та більш довготривалі. Останні характерні для тих районів, де були сприятливі умови для землеробства (Wiślański, 1969, s. 247–248). Дослідники відзначають, що цим громадам все ж властиві були напівкочові форми господарства (Hofmaister, 1953, s. 169; Clark, 1959, s. 59). Так, на лесових відкритих полях худоба випасалася частіше влітку, а лісові масиви здебільшого використовувалися взимку. Розвиткові скотарства сприяли умови раннього суббореального періоду з його теплішим кліматом. Припускають, що в місцях з родючими землями но-

сії КШК займалися присадибним скотарством та землеробством. Відомо, що козам добувати корм взимку було важко, вівці могли розгрібати сніг до глибини 15–20 см. У таких суворих умовах практичнішим був кінь, який міг копитами добиратися до паші на глибині 70–100 см. Крім того, ця тварина могла використовуватися для транспортування вантажів [Крук, 1980, s. 316].

Даних для з'ясування ролі землеробства у носіїв культур шнурової кераміки, зокрема підкарпатської, дуже мало. Довказом його є зернотерки, виявлені в Кавському, Кульчицях, вкладні до серпів (Кавське, Русилів), серпоподібні ножі (Баличі). У Підкарпатті, на землях південної Волині могла застосовуватися підсічно-вогнева система розчистки землі під поля. Для зрубання дерев використовували крем'яні сокири більших розмірів, які часто знаходять на поселеннях та стоянках [Сवेशников, 1990, с. 62].

Дослідники звертають увагу на значну кількість крем'яних знарядь, пов'язаних, імовірно, зі скотарством: 69% від загальної кількості становлять м'ясні ножі, скребки для обробки шкір, а землеробські знаряддя (зернотерки, вкладні, серпи) – 31% [Сवेशников, 1990, с. 63] (рис. 4.2; рис. 4.3). Про розвиток тваринництва в носіїв КШК довідуємося за знахідками кісток тварин у похованнях людей, а також знарядь праці, виготовлених з кістки. Цей остеологічний матеріал походить від ВРХ, овець, кіз, свиней. Як зазначає Я. Крук, “в паркових степах лесової зони Малопольщі та Подністров'я були сприятливі умови для цього виду діяльності” [Крук, 1973, s. 197–222]. Для поселень і пасовищ вибиралися здебільшого високі місця, можливо, щоб зберегти стада від хижаків [Praistoria..., 1979, s. 402].

Рослинництво у населення КШК фіксується в розвинутий період культури. На 125 посудинах виявлено відбитки культурних рослин, зокрема ячменю (*Hordeum vulgare*), пшениці (*Triticum monocossum*, *Triticum dicossum*) та вівса (*Avena spelta*). Ці матеріали походять зі Східної Німеччини та Краківщини, Сандомирщини. Так, в Брноціце виявлено рештки пшениці, гороху звичайного (*Pisum sativum*), чечевиці та інших [Matthias, Schultze-Motel, 1967, 1969, 1971]. З поселення

культури лійчастого посуду Зимне на Волині походить кераміка з відбитками зернівок пшениці однозернянки, пшениці голозерної, ячменю плівчастого [Пашкевич, Охріменко, 2010, с.64–66].

Деякі дослідники дотримуються думки, що КШК належала до пастуших формацій (Gimbutas, 1956, 1987; Child, 1958; Buchwaldek, 1986a, Vencl, 1994). Є прихильники гіпотези про рільничий характер цих спільнот (Mathias, Schultze-Motel, 1967, 1969, 1971; Bekrens, 1973, 1994). Проте переважають думки про належність цього населення до напівкочового типу господарства [Wielka historia świata, 2005, s. 183]. Так, дослідники Я. Крук з Кракова та С. Мілісаускас (США) подають цікаві відомості про рухливе напівкочове населення КШК. За їхніми даними, на рідкісних короткочасних поселеннях часто знаходять кістки собаки, котра, ймовірно, використовувалася в їжу. Припускають також, що спільноти КШК мали значну кількість коней. Розводили переважно овець та кіз, яких було більше, ніж ВРХ та свиней [Kruk, 1980]. Носії синхронної культури кулястих амфор на території Малопольщі вирощували пшеницю, ячмінь, горох. Археологічні матеріали свідчать, що представники ККА розводили найбільше велику рогату худобу та свиней (Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993; Szmit, 1996). Менше значення в господарстві мали вівці та кози, коні, а також собаки [Kruk, 1980; Kruk, Milisauskas, 1999, s. 202].

Я. Крук у своїй статті “Pasterstwo w międzyrzeczu Wisły i Dniepru. Problemy i perspektywy identyfikacji przyrodniczej” піднімає два важливі питання. Перше стосується проблеми, де і коли було одомашнено коня і чи сприяло це збільшенню рухливості кочових груп періоду КШК [Kruk, 2004, s. 25]. Це питання залишається без відповіді. Друге питання – про розвиток рільництва в ранній період КШК – також залишається відкритим, так само, як і про ступінь розвитку кочівництва в цього пастушого населення. Тобто, по суті, поставлена дилема: для носіїв КШК характерний пасторалізм чи номадізм? [Kruk, 2004, s. 27].

У статті Я. Махніка “Pasterstwo w społeczeństwie kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i

Dniestru” звертається увага на те, що на Волинському Побужжі культури лійчастого посуду (КЛП) та шнурової кераміки могли співіснувати певний час (Bronicki, Kadrow, Zakošćelna, 2003) [Machnik, 2004, s. 138]. Оскільки перша з них була одночасно і землеробською, і скотарською, то можна припустити, що в цій зоні носії КШК приділяли хоча б незначну увагу землеробству, зокрема, під впливом населення КЛП. Тим більше, що родючих ґрунтів було вдосталь. Проте на рідкісних поселеннях КШК, як, наприклад, Сіде, не знайдено спеціальних землеробських знарядь, у т.ч. зернотерок [Machnik, 2004, s. 139].

Деяке уявлення про поселення та господарство КШК дали розкопки поблизу с. Сіде на Прикарпатті. У 1999 р. спільною українсько-польською експедицією проводилися роботи на курганному могильнику в уроч. Верхи біля села Сіде Самбірського р-ну Львівської обл. на рівному плато. Досліджувалася площа пам’ятки 400 м² – 4 пари поховань з курганом посередині [Грибович та ін., 1999, с. 191–195]. Починаючи з глибини 0,35 м від сучасної поверхні траплялася ліпна кераміка (рис. 4.1), вуглинка, шматочки обмазки. На глибині 0,45 м помічено збільшення кераміки КШК та крем’яних виробів. Нижче горизонту КШК зібрано уламки посуду КЛП. У різних місцях розкопу відкрито сліди короточасних вогнищ. У північно-західному секторі виявлено рештки вогнища діаметром 1,1 м. Це шар землі, випалений до червоного кольору товщиною 10 см, на якому були вуглинка та кераміка КШК. Сліди ще одного вогнища знайдено в північно-східному секторі – випалена до червоного площадка розміром 0,25×0,6 см. У південно-східному секторі, крім вуглинок, кераміки, кремінців, відкрито сліди ямок від стовпів споруди (житла – ?). Тобто припускається, що тут було поселення КШК. Про розміри його говорити важко. Можна допустити, що на поселенні Сіде Самбірського р-ну залишилася така ж обмазка, як і від аналогічних або подібних жител, відкритих в уроч. Ісковщина біля Канева. Вважають, що це двокамерні житла стовпової конструкції з глиняною долівкою, глинобитними стінами та, імовірно, двосхилим дахом, розмірами 6×5 м [Археологія України, 2005, с. 165].

У південній частині розкопу в неглибокій овальній видовженій ямі (розмірами 0,8×1,4 м) виявлено прикрашену відтисками шнура посудину з широким дном та злегка опуклими стінками, що плавно переходили у високі, ледь розхилені вінця, яка, за І. Свешніковим [Свешніков, 1974, рис. 2: 44], може бути віднесена до раннього етапу дністровської групи КШК (перша половина 3-го тис. до н.е.). Поховання могло бути пов'язане з курганом № 1.

Отже, біля с. Сіде відкрито поселення старшої фази КШК. Воно знаходилось, як і кургани того часу, на найвищих точках піднесення – 360 м над рівнем моря.

Господарство середньодніпровської культури (СДК) характеризують як скотарсько-землеробське. До складу стад носіїв СДК входили велика рогата худоба, свині, коні, вівці, кози. Знахідки крем'яних сокир, жнивних ножів, рогових мотик, зернотерок свідчать про розвиток землеробства на заплавах ґрунтах [Археологія України, 2005, с. 167].

В епішнуровий період доби бронзи система господарства змінюється та ускладнюється – зростає питома вага землеробства. Крім цього фактора, на рухливість населення впливає і розвиток ремесел – металургії та особливо кременярства. У межах спільнот (назвемо умовно – племінних груп) виділяються досвідчені ремісники, інша частина населення більше займається землеробством, ще інша – скотарством [Бунятян, 1997, с. 32–39]. Демографічна ситуація в певних районах також змінюється: більш заселеними стають центри видобутку та обробки кременю, базальту, міді, де зафіксовано значну концентрацію та розміри поселень, наприклад, межановицької, стжижовської, городоцько-здовбицької культур (у басейнах Ікви, Усті, Стубли, Млинка – останній поряд з сучасними селами Великий Мідськ, Малий Мідськ, Осова та ін. В інших місцях з добрими пасовищами та великими масивами родючих земель над річками (наприклад, басейни Черногузки, Сарни, Луги – біля Луцька, Володимира-Волинського) виявлено чимало невеликих поселень, переважно хутірського типу. Значні площі сучасних чорноземів Дубнівщини, Млинівщини часто розташовані ближче до річок, де були великі тогочасні

лісові масиви, які могли бути вже в атлантичному та пізніших періодах. Віддалені від водойм нечорноземні ґрунти на підвищеннях використовувалися, ймовірно, як відкриті пасовища.

Цікаво, що приблизно в середині 3-го тис. до н. е. на Півнісненні в носіїв культури променистої кераміки основою економіки було землеробство, зосереджене в певних мікрорегіонах. Застосовувалася орно-облогова система обробітку землі. Ймовірно, стада носіїв епішнурових культур на території Малопольщі, Придністров'я, Західної Волині були значними та випасалися протягом теплого періоду року в прирічкових долинах, а взимку худобу утримували в хлівах [Kruk, 1980, s. 332]. Згаданий автор підкреслює, що роль мисливства була відносно значною в період неоліту, енеоліту, проте з кінця 4-го тис. до н. е. – в першій половині 3-го тис. до н.е. помічається спад ролі полювання [Kruk, 1980, s. 318]. Хоча в різних місцях однієї і тієї самої зони могли бути певні кількісні коливання щодо співвідношення остеологічних матеріалів свійських і впольованих диких тварин. Така особливість, напевно, зберігалася на території Західної Волині до кінця II тис. до н.е., зокрема в носіїв тшинецької культури.

Домінування скотарства спостерігається і в період городоцько-здовбицької культури, хоча значно були вдосконалені крем'яні та кам'яні знаряддя, пов'язані з землеробством, зокрема: сокири для вирубування лісів під посіви, крем'яні серпи та кам'яні зернотерки, на яких працювали широкими розтирачами. Лише в носіїв СК напрямок господарства визначається як землеробсько-скотарський [Археологія України, 2005, с. 172]. Так могло бути не скрізь (наприклад, на Поліссі) і не завжди (в посушливі періоди). Не виключено, що в населення межановицької і городоцько-здовбицької культур завершального етапу землеробство було порівняно розвинутим.

Дослідник городоцько-здовбицької культури І. Свєшніков вказував на питому вагу тваринництва в господарстві її носіїв. Так, відсоток ножів для переробки продуктів тваринництва на поселеннях Зозів I та Зозів II становить, за його підрахунками, відповідно 45,6 та 46,5% від загальної кількості знарядь. Численні керамічні вироби – амфори, черпаки, кубки – могли бути

пов'язані з молочним напрямком господарства. У стадах населення ГЗК переважала велика рогата худоба, на другому місці були вівці, далі кінь та свині. На здовбицькому етапі більше зростає поголів'я овець, коней, свиней. З об'єктів полювання на поселенні Зозів I знайдено кістки дикого кабана та бобра [Свешников, 1990, с. 67].

Землеробство в цього населення також мало вагоме значення: серпи та вкладні становлять 12% від загальної кількості знахідок крем'яних виробів на поселеннях, крем'яні сокири для розчистки полів – 12,4–14%. Зернотерки знаходять в усіх житлах. У період здовбицького етапу виготовлялися масивні серпоподібні ножі [Свешников, 1990, с. 67].

I. Свешников, пишучи про розвиток землеробства та скотарства епішнурового населення, використав різноманітні дані, але вони, на жаль, не є численними (мало збільшилася джерельна база і за останні десятиліття). З цього приводу можна висловити такі міркування:

1. У той час, як на неолітичній кераміці (наприклад, культура лінійно-стрічкової кераміки), пізньотрипільській, культурі лійчастого посуду виявлено десятки й сотні відбитків зернівок, то в носіїв пізньошнурових культур такі відбитки майже невідомі. Подібна картина простежується і на матеріалах тшинецької культури. Якщо в згаданих вище землеробських спільнот неоліту–енеоліту зерна продукувалося багато, воно могло потрапити в глину, з якої робився посуд. І навпаки, носії епішнурових культур, менше зайняті зерновиробництвом, зберігали зерно ощадливо.

2. На городоцькому етапі ГЗК, за словами I. Свешникова, використовувалися серпи з крем'яними вкладнями. Проте їх знахідки є дуже рідкісними [Маркус, Охріменко, 2010, с. 250]. Імовірно, з 2200–2100 рр. до н. е. в населення ГЗК з'являються біфаціальні крем'яні серпи. З появою сформованої стжижовської культури такі вироби стають звичайними знаряддями і в її носіїв. Більше того, людність СК під впливом, напевно, МК і ГЗК освоює тонкощі кременярства, виготовляючи досконалі ножеподібні вкладні до серпів, сокири більших та менших розмірів різного призначення, а також зброю: кинджали,

наконечники списів та стріл. Про широке використання серпів свідчать знахідки їх у закритих об'єктах. Так, біля с. Осова (уроч. За Корчі) Маневицького району в житлі СК поряд із крем'яними відщепами, уламками великих сокир були фрагменти від чотирьох серпів [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 99].

За визначенням І. Свешнікова, “широкі ножеподібні серпи з дугастою спинкою, рівним або вигнутим лезом, покриті по всій поверхні відтискнутою ретушшю, належать до найбільш характерних крем'яних виробів СК” [Свешніков, 1974, с. 133].

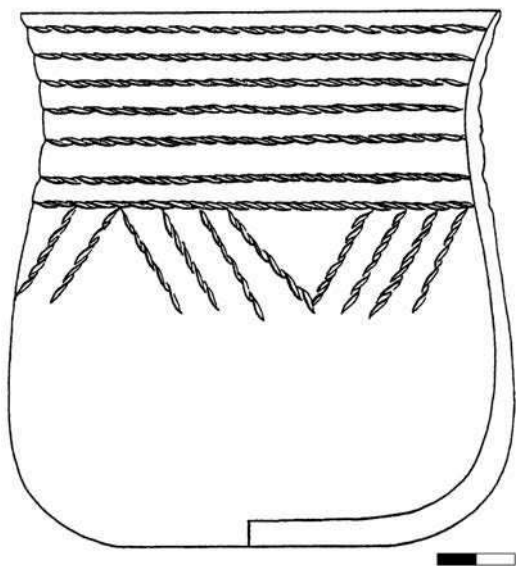
3. Аргументом на користь гіпотези про певний розвиток землеробства в носіїв епішнурових культур (МК, ГЗК), на думку І. Свешнікова, є поселення людності СК на родючих землях Волині, зокрема, на берегах річок, де частіше бувають ґрунти кращої якості. Проте і в зоні Полісся відомо до півсотні поселень та їх слідів, що належать до цих культур, переважно на піщаних ґрунтах. “Міцна осілість”, на наш погляд, навряд чи була притаманна носіям СК цієї зони. Підтвердженням може бути і порівняно незначна насиченість знахідками об'єктів на поселеннях та культурного шару поселень навіть лесової зони (Озеро, Торчин, Усичі, Шепель). Тобто прийнятною є теза про відносну рухливість населення СК. Причину такої рухливості І. Свешніков вбачав у виснаженні пасовищ навколо поселень – витоптуванні їх свійською худобою. З цією думкою важко погодитися. По-перше, на самих поселеннях (швидше за все, це були хутори з кількох хат) не було багато худоби. По-друге, сучасні етнографічні дані показують, що і для чисельної худоби з великих сіл пасовищ вистачає, навіть за наявності значних площ сінокосів. Відносна рухливість носіїв СК зумовлена, очевидно, багатьма чинниками, наприклад, зміною клімату, несприятливою етнічною обстановкою, пошуками кращих природних місць для проживання, поширенням хвороб (епідемій), ініціативою соціальної (жрецької – ?) верхівки тощо [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 402].

В епішнурових культурах Західної Волині ускладнюється відтворювальне господарство, зростає роль землеробства, що призводить до більшої, ніж у шнурових культурах, осілості.

Розвиток ремесел – металургії, особливо кременярства – був стимулом далекоюсяжного обміну та із сусідами, а це, у свою чергу, активізувало суспільно-політичні процеси, що вели до посилення родо-племінної верхівки. Нагромадження престижних речей, отриманих внаслідок обміну, – один із чинників мілітаризації стосунків, що підтверджується значною кількістю зброї з кременю, каменю, палеометалів.

1. *Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняка та ін. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.*
2. *Археологія Української РСР: в 3-х т. / за ред. Березанської С.С., Захарука Ю.М. та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1: Первісна археологія. – 450 с.*
3. *Бунятян К. П. Господарство та спосіб життя / К. П. Бунятян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32–39.*
4. *Грибович Р. Археологічні дослідження в околицях села Сіде на Прикарпатті / Р. Грибович, В. Цигилик, Л. Мацкевий, В. Гупало // Львівський історичний вісник. Рятівна археологічна служба № 1. – Львів, 1999. – С.191–195.*
5. *Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.*
6. *Охріменко Г. Розвиток керамічного виробництва на Волині : монографія / Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Кубицька. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. – 246 с.*
7. *Пашкевич Г. Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н.е.): навч. посіб. / Г. Пашкевич, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 364 с.*
8. *Сवेशников И. К. Ранний период бронзового века Прикарпатья и Вольны / И. К. Сवेशников // Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / [Э.А. Балагури, А.П. Черныш и др.]. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 59–63.*
9. *Сवेशников И. К. История населения Передкарпатья, Подолля и Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери: монографія / И. К. Сवेशников. – К. : Наук. думка, 1974. – 206 с.*
10. *Kruk J. Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciach p. n.e. / J. Kruk. – Wrocław : Ossolineum, 1980. – 363 s.*

11. Kruk J. *Pasterstwo w międzyrzeczu Wisły i Dniepru. Problemy i perspektywy identyfikacji przyrodniczej* / J. Kruk // *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu): dyskusje.* – Poznań : Wyd. Poznańskie uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 2004. – T. 3. – S. 25–27.
12. Kruk J. *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych* / J. Kruk. – Wrocław: Ossolineum, 1973. – S. 197–222.
13. Kruk J., Milisauskas S. *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu* / J. Kruk, S. Milisauskas. – Kraków : Instytut Archeologii i Etnologii Pol. Akad. Nauk, 1999. – 403 s.
14. Machnik J. *Pasterstwo w społeczeństwie kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i Dniestru* / J. Machnik // *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu).* – Poznań: Wyd. Poznańskie uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 2004. – T. 3. – S. 137–143.
15. *Prahistoria ziem Polskich* / [pod. red. W. Hensla]. – Wrocław–Warszawa : Wyd. PAN, 1979. – T. 2. – 452 s.
16. *Wielka historia świata* / pod. red. J. Śliwy. – Kraków : Fogra, 2005. – T. 2. *Stary i nowy świat.* – 672 s.

Рис. 4.1. Липний горщик з поховання поселення Сіде Самбірського р-ну Львівської обл. (за Р. Грибовичем та ін.)

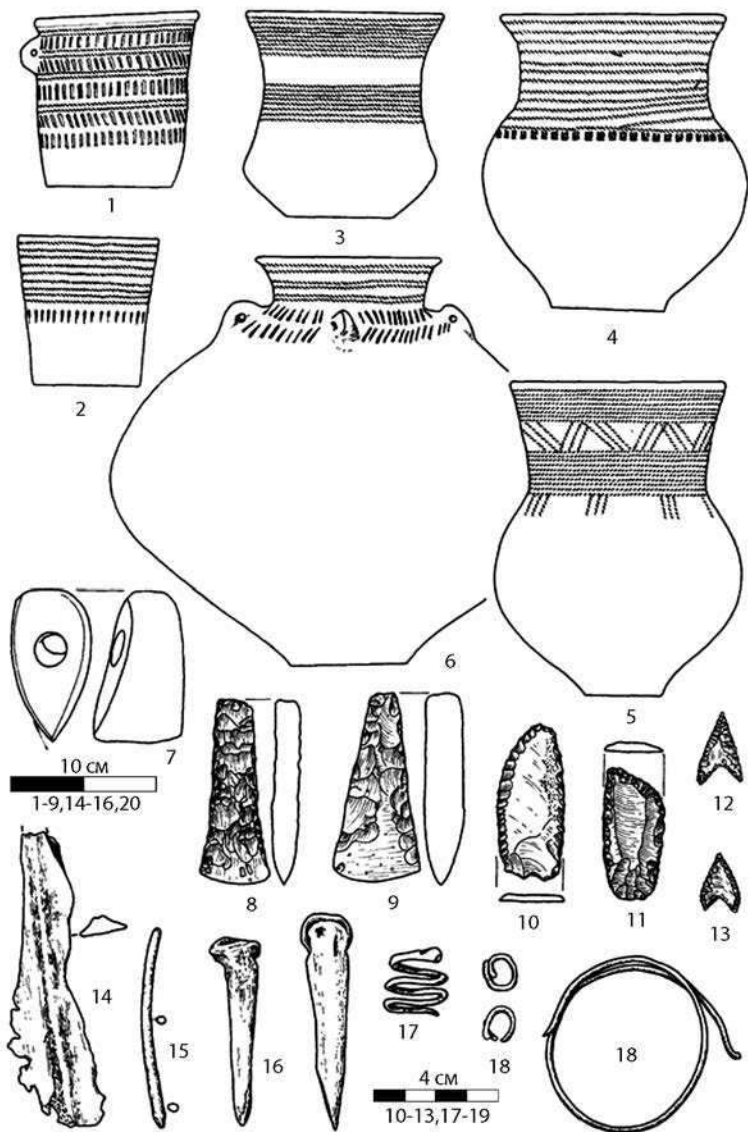
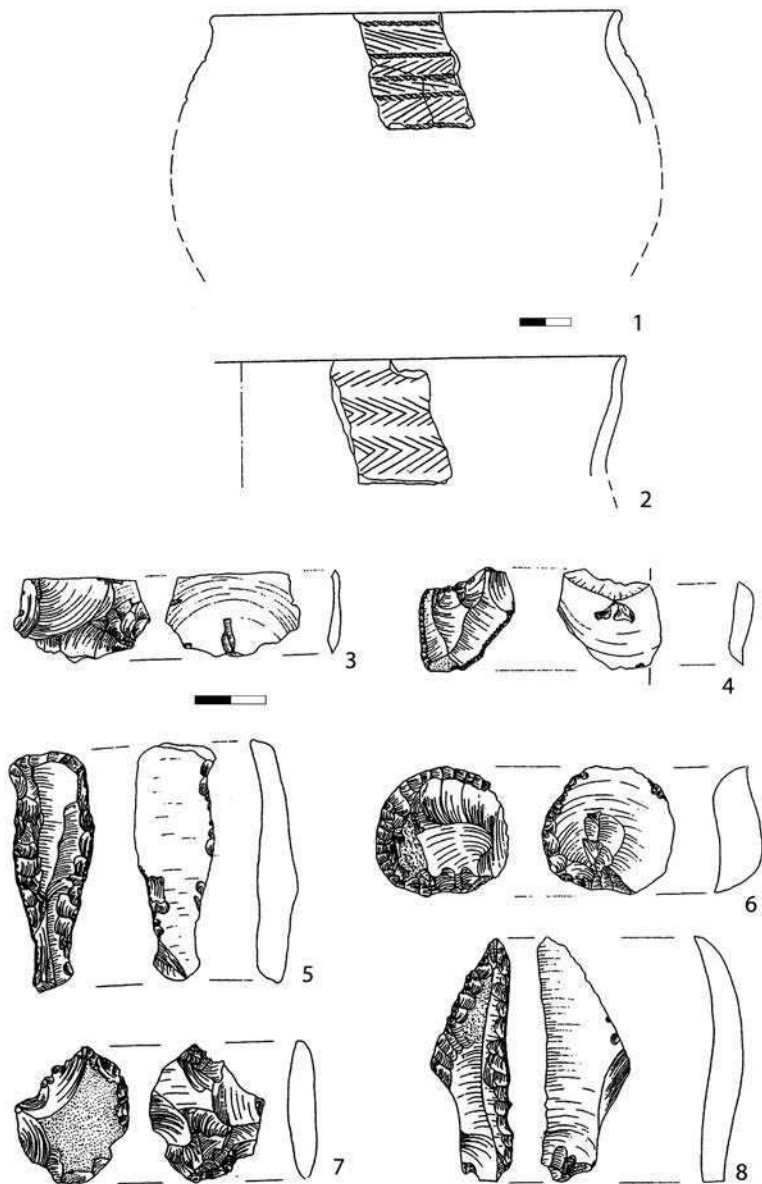

Рис. 4.2. Основні форми посуду, знарядь праці та прикрас культури шнурової кераміки

Рис. 4.3. Лійна кераміка та крем'яні вироби з поселення Сіде Самбірського р-ну Львівської обл. (за Р. Грибовичем та ін.)

4.2. Дослідження жител доби бронзи на Західноволинському Поліссі

Г. Охріменко, С. Локайчук

Вивчення теми житлобудівництва за доби бронзи є складним, проте актуальним завданням, оскільки вона проливає світло не лише на специфіку споруд того часу, а й дозволяє з'ясувати особливості побуту, культури, повсякденного життя.

Тогочасні житла характеризуються переважно невеликими розмірами, відсутністю елементарного комфорту. Якщо виявляються залишки лежанок, то їх розміри незначні – 0,65–1 м ширини. Імовірність використання дерев'яних найпростіших меблів не виключена, але, знову ж таки, для них потрібне було місце.

Для поліської зони, де первісні пам'ятки значною мірою порушені сільськогосподарськими роботами, видувами та кар'єрними вибираннями піску, такі об'єкти є великою рідкістю. Частина поселень, на яких виявлено житла, розташовані поблизу відомих родовищ базальтів і самородної міді приблизно за 10 км від с. Великий Мідськ Костопільського р-ну. Крім того, в цьому мікрорегіоні відомі поклади бурштину, що знаходяться близько від поверхні, та, не виключено, високоякісного кременю.

Важливість вивчення житлових об'єктів на зламі середнього і пізнього періодів доби бронзи зумовлена тим, що, крім уявлень про матеріальну культуру носіїв постшнурових спільнот, з'являється нова можливість виокремлення специфічних рис ГЗК порівняно з межановицькою культурою. Остання, як відомо, має чимало подібностей до ГЗК в кераміці, крем'яних виробах тощо.

У цій розвідці буде звернена увага на об'єкти періоду середньої доби бронзи (кінець III – початок II тис. до н. е.), коли на Західній Волині та Волинському Поліссі перебувало населення межановицької (МК), городоцько-здовбицької (ГЗК) та стжижовської (СК) культур.

Житла доби бронзи, зокрема городоцько-здовбицької культури, вивчав у 70-ті роки ХХ ст. І. К. Свешніков. На Західноволинському Поліссі подібні роботи проводив польський археолог Тадеуш Сулімірський. У 1938 р. ним відкрито й описано житловий об'єкт поблизу с. Майдан-Моквинський Березнівського р-ну на Рівненщині [Sulimirski, 1939, s. 36–39; Охріменко, Маркус, 2011, с. 4–16]. У 80-ті роки ХХ ст. та у 2005 р. Г. Охріменком поблизу сіл Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. розкопано залишки кількох житлових споруд ГЗК [Охріменко, Маркус, 2011а, с. 14–18].

Станом на початок 80-х рр. ХХ ст. було досліджено 14 жител ГЗК. Як зазначено вище, Т. Сулімірським розкопане одне, І. Свешніковим – десять жител (у 1959–1964 рр.) біля с. Городок Рівненського р-ну [Свешников, 1964, с. 127–134], та три – неподалік с. Зозів цього ж району. І. Свешніков відніс їх до раннього – городоцького – етапу ГЗК. За його узагальненою характеристикою, ці об'єкти належали до наземних, неправильно-прямокутної або овальної форми, а площа максимально становила 37 м². У середині помешкання розміщувалось вогнище, інколи – невеликі ями. Не завжди легко вдавалося простежити контури жител. Здебільшого це робилося за наявності ям від стовпів, концентрації знахідок, заглибленості об'єктів у материк. У Майдані-Моквинському житлова споруда ділилася на дві частини – в центральній містилося вогнище, а навколо нього ямки від чотирьох стовпів [Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, s.33–55] (рис. 4.13).

Важливим відкриттям було виявлення залишків житла в Майдані-Моквинському. Це, напевно, перша житлова споруда початку II тис. до. н. е., виявлена в цьому регіоні. Її контури простежувалися вже на глибині 0,2 м від поверхні в шарі підгрунтя. Формою вона нагадувала неправильну трапецію розмірами 7 м довжини та 3–6 м ширини. Заповнення житла мало темний колір. По контуру виявлено сім ям – по три на довгих сторонах. По вісі північний захід – південний схід видно три менші ями. У центрі цього об'єкта знаходилося вогнище діаметром 2,5 м, оточене з боків чотирма ямками.

До наступного (здовбицького) етапу I. Свешніковим віднесено вісім жител, відкритих на двох поселеннях поблизу с. Зозів, два – неподалік від с. Здовбиця. В них виділяються наземні та заглиблені частини. Перші були помітні завдяки ямкам від стовпів та жердин. Заглиблені частини мали неправильно-овальну форму. Вздовж стіни розміщувалися лежанки шириною 1 м. Вогнища знаходилися над краєм заглибленої частини житла [Свешников, 1961, рис. 27].

Ширина тогочасних жител – від 3 до 4,6 м, довжина – 3,6–8 м. Поряд виявлено господарські ями, залишки майстерень крем'яних знарядь [Археологія Української РСР, 1971, с. 294]. Основними матеріалами для побудови жител були, ймовірно, дерево та глина. До складного типу споруд віднесено об'єкти з наземними та заглибленими частинами [История Украинской ССР, 1981, с. 119]. Заглиблені частини складних жител мали розміри 3,25x5,2 м [История Украинской ССР, 1981, с.383]. Станом на 1990 р. поселень городоцько-здовбицької культури (зокрема городоцького етапу) розкопками охоплено 3500 м² площі (Городок, Зозів, Майдан-Моквинський, Здовбиця Рівненської області).

Як відзначав I. Свешніков, для городоцького та здовбицького етапів характерні дещо відмінні типи жител [Свешніков, 1962, с. 44–53]. Не всі дослідники погоджуються з поділом ГЗК на два етапи – городоцький та здовбицький, але час тривання ГЗК є значним – 2400–1600 рр. до н. е., тому існували пам'ятки більш ранні й пізніші [Бунятян, Позіховський, 2011, с. 82]. Докладне розрізнення їх за особливостями кераміки та жител ще належить зробити.

До городоцького етапу віднесено 14 жител, відкритих на поселеннях у Зозові I, Майдані-Моквинському (не виключено, що матеріали з останнього належать до здовбицького етапу), Зозові II. Як пише I. Свешніков, житла мали максимальні розміри 4,5x8 м, розташовувались одне від одного на невеликій відстані. На їх площі виявлено сліди стовпів, які були каркасом стін, місця вогнищ або привогнищеві ями [Свешников, 1964, с. 127–134; Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 54]. Зауважимо, що це враження дослідника стосується поселень

ГЗК, виявлених у зоні Волинської височини; на Поліссі ж ситуація могла бути дещо іншою: у зв'язку з особливостями піщаного ґрунту форма жител, їх заглибленість відрізнялася, а сліди стовпових ям не завжди вдається зафіксувати, хіба що в більш вологих місцях (Майдан-Моквинський).

До здовбицького етапу належать об'єкти, відкриті під час розкопок поселень біля сіл Здовбиця, Зозів I, Зозів II на Рівненщині. На кінець 1990 р. було розкопано площу 2067 м² та виявлено 7 жител, 30 господарських ям. Житлові об'єкти склалися з наземних та заглиблених частин. Наземні частини простежувалися за слідами від стовпів, проте вони часто перебудовувалися, тому форма жител не встановлена. Приблизно їх площа – до 35 м² (Зозів II).

Заглиблені частини мають неправильно-овальну форму, максимальні розміри 3,25x5,2 м, тобто більше 15 м², глибину до 1,7 м від сучасної поверхні. У наземній частині над краєм заглиблення часто розміщувалося вогнище діаметром 1 м. У житлі № 3 поселення Зозів II відкрито сліди стовпів, що розділяли його на дві частини (як у житлі з Майдану-Моквинського). Вхід був з південного боку. Неправильно-овальні господарські ями знаходилися поблизу жител [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 65]. Заглиблені ділянки жител є лише частинами споруд, які насправді могли бути більшими.

Таким чином, дослідженнями І. Свешнікова охоплена територія басейнів Горині, Стубли та Ікви в зоні Волинської височини, а на Поліссі розкопки пам'яток того часу майже не проводилися, за винятком Майдану-Моквинського. Проте Г. Охріменком у 80-ті рр. XX ст. та 2005 р. здійснено невеликі рятувні роботи в межиріччі Горині та Стиру (басейни річок Кормин та Млинок). При цьому виявлено рештки жител вищезгаданих культур біля с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (уроч. Кругле Поле).

Так, 1976 р. в уроч. Осівка за 3 км на захід від с. Осова на піщаному орному полі зібрано фрагменти кераміки городоцько-здовбицької культури. В місці найбільшого їх скупчення закладено шурф і виявлено рештки житла. Його

розміри – 9,5х5 м (діаметр вогнища – 0,7 м), форма трапецієподібна. Воно плавно заглиблене на 0,3 м в материковий пісок (рис. 4.6).

Кераміка в більших та менших фрагментах виявлена на всій площі об'єкта – всього близько 20 уламків, у т. ч. два вінчики. Всі фрагменти неорнаментовані, коричнево-цеглястого кольору, із невеликою домішкою дрібної жорстви з граніту та піску. Краї вінчиків дещо потовщені, один із них виразно розхилений назовні. Поверхня відносно вирівняна (рис. 4.7:1, 2). Тут же були крем'яні відщепи. Поблизу житла зібрано кераміку, орнаментовану відтисками дворядного шнура (рис. 4.7:5, 6). Відомо, що зменшення шнурової орнаментатії спостерігається на межановицьких керамічних виробах класичного та пізнього етапів [Kadrow, Machnik, 1997, s. 106, рис. 44].

Не виключено, що на підвищених полях цього урочища (Осівка) в радіусі 2 км могли, зважаючи на скупчення кераміки, знаходитись ще 2–3 житлові об'єкти. Ця місцевість типова для Полісся. Тут підвищені, невеликої площі поля (1,5–2 га) чергуються з пониженнями та неглибокими рибними болотами. З північного боку протікав потічок, зараз на цьому місці меліоративна канава.

1980 р. за 2 км на північ від с. Осова, в урочищі Криничка Перша, учні місцевої школи в оголенні ґрунту виявили верхню частину амфори ГЗК. Зовні вона світло-коричневого кольору. В тісті є домішка гранітної жорстви. У результаті дослідження цього місця, проведеного Г. Охріменком, виявлено залишки житла трапецієподібної форми з заокругленими кутами, розмірами 3,6х4,7 м, незначно заглибленого в материк (рис. 4.4). Зверху залишки об'єкта перекривали шари гумусу та підґрунтя. З північного боку від нього біля розвалу амфори знайдено вуглинка від невеликого вогнища (діаметр – приблизно 0,5 м). Верхня частина амфори має розхилені назовні вінця. На рівні вінець вміщено дві ручки, прикрашені вертикальними відбитками шнура (рис. 4.5). Нижче від зрізу вінець горизонтально нанесено декор зі здвоєних пасів шнура, які заокруглені з одного боку (всього шість пар відбитків). Нижче ідуть вертикальні, вигнуті у верхній частині відтиски шнура. На площі об'єкта зібрано також дрібні крем'яні відщепи.

В урочищі Кругле Поле досліджено два житлових об'єкти ГЗК. Об'єкт № 1 має трапецієподібну форму та розміри приблизно 5,3х3,6 м, він незначно понижений в материковий пісок на 0,3–0,25 м. Вхід міг бути на протилежному від вогнища боці (рис. 4.9). На площі житла, крім крем'яних відщепів, знайдено дві сокирки (пошкоджені), п'ять відщепів з ретушшю. Фрагментів кераміки зібрано 26: 18 городоцько-здовбицької культури, 6 стжижовської, 1 середньодніпровської (?), 1 тшинецько-комарівської. Два останні фрагменти потрапили в об'єкт, очевидно, випадково, а наявність кераміки ГЗК та СК може бути свідченням співпраці носіїв двох культур. Уламки посуду СК представлені бічними частинами і не мають декору. Вони світло-коричневого кольору, містять домішку піску та шамоту.

Фрагменти ГЗК світло-коричневої барви, з не зовсім рівно прогладженою поверхнею. У тісті видно домішку дрібної жорсткості з паленого кременю або граніту. Вінчики з дещо вигнутими назовні краями – заокругленими, потоншеними або потовщеними (рис. 4.11). Уламки походять від амфор, горщиків, зрідка – циліндричних кубків. Орнамент складається зі смуг подвійного або потрійного шнура. Інші посудини, ймовірно, не були орнаментовані.

Уся стжижовська кераміка з уроч. Кругле Поле не справляє враження ранньої (появу СК, як відомо, відносять до 2000 років до н.е., а фінал – приблизно 1600 рр. до н.е.). Вона, ймовірно, належить до середнього або пізнього періоду. Кераміка ГЗК з об'єкта № 1 також, напевно, датується пізнім періодом. Можна припустити, що цей об'єкт належить до здовбицького етапу ГЗК, тобто є пізнім проявом цієї культури, що засвідчують крем'яні вироби, типові для інших пам'яток цієї культури (рис. 4.12).

Об'єкт № 2 ГЗК з уроч. Кругле Поле також має трапецієподібну форму, але менші розміри – $\approx 3,6 \times 3$ м. Підовальне вогнище розмірами $\approx 1,15 \times 0,85$ м, розміщене ближче до південно-східного кута (рис. 4.8). На площі житла знайдено 45 фрагментів кераміки ГЗК. Це переважно дрібні бічні уламки без декору. Орнаментованих фрагментів є чотири. Вони темно-

коричневого кольору зовні та темного всередині. Поверхня відносно вирівняна. В тісті є домішка товченого кременю (три фрагменти вінець), жорстви граніту (один фрагмент). Декор складається переважно зі здвоєних тонких відбитків шнура.

Порівняння жител ГЗК Західноволинського Полісся наведено у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Основні характеристики жител ГЗК Західноволинського Полісся

№ з/п	Пам'ятка, № об'єкта	Розміри житла	Площа об'єкта	Форма об'єкта	Розміри вогнища	Наявн. ям поряд	Наявн. ям всередині
1.	Майдан-Моквинський	7х 3–6 м	≈ 24 м ²	трапеціє-подібна	2,5 м	+	–
2.	Осова–Осівка	9,5х 5 м	≈ 47 м ²	трапеціє-подібна	0,7 м	?	–
3.	Осова – Криничка Перша	3,6х 4,7 м	≈ 16 м ²	трапеціє-подібна	0,5 м	–	–
4.	Кругле Поле об'єкт № 1	5,3х 3,6 м	≈ 17 м ²	трапеціє-подібна	1,7 м	–	–
5.	Кругле Поле об'єкт № 1	3,6х 3 м	≈ 10 м ²	трапеціє-подібна	1,15х 8,5 м	–	–

Отже, з досліджених на Західному Поліссі житлових об'єктів видно, що: 1) форма їх була переважно трапецієподібна; 2) розміри середні – близько 24 м² (як у Майдані-Моквинському), великі – 47 м² (як в Осова – Осівка) та менші – 10,5–16 м² (Майдан-Липно – Кругле Поле – об'єкт № 1 та об'єкт № 2, Осова – Криничка Перша); 3) цілком імовірно, що наземні частини жител були більші від заглиблених, але не набагато, оскільки за межами заглиблень артефакти майже відсутні; 4) всі об'єкти, включаючи господарські ями, незвично заглиблені в материк, що зумовлено близькістю ґрунтових вод; 5) господарські ями, як показують розкопки на пам'ятці Майдан-Липно – Кругле Поле, розташовувалися на відстані за 3–4 і більше метрів від жител.

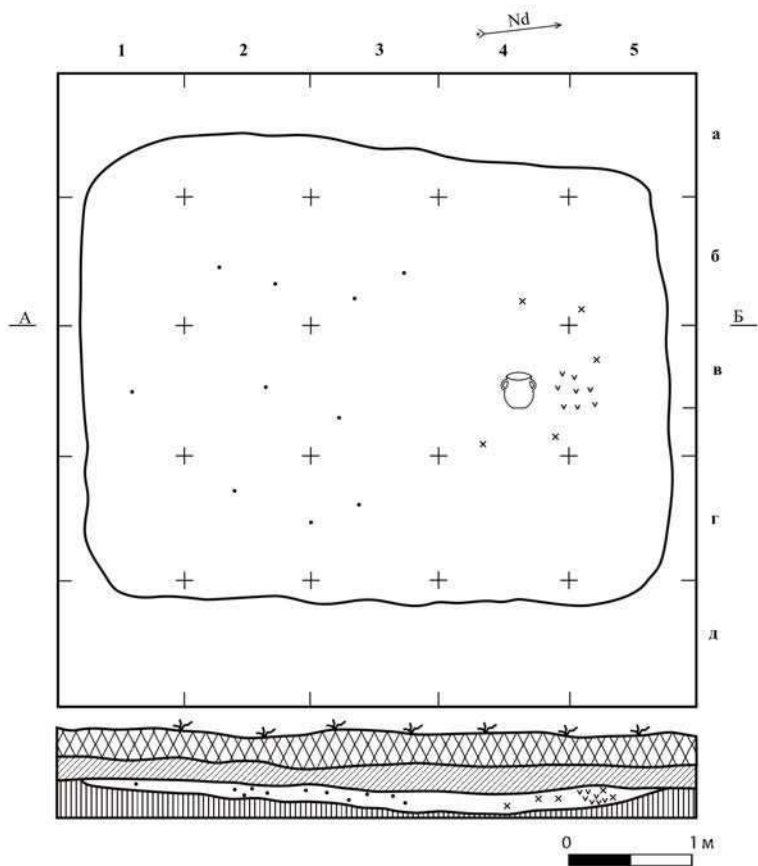
Загалом, житлові об'єкти ГЗК з території Полісся та досліджувані І. К. Свешніковим з Волині мають відмінності, що зумовлено іншими природними умовами, особливостями ґрунту, специфікою господарства тощо. З іншого боку, незна-

чна кількість відомих житлових споруд, особливо із зандрової зони, не дозволяє докладно вивчити їх специфіку та різновиди. Очевидно, були різні типи жител: 1) короточасні сезонні (теплої та холодної пори), 2) для невеликих родин, 3) більші: довгочасні, для великої родини, 4) споруди громадського призначення, які досі невідомі, але гіпотетично могли бути.

1. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо)* / [Э. А. Балагури, А. П. Черныш и др.]. – К. : Наук. думка, 1990. – 186 с.
2. *Археологія Української РСР: у 3-х т / за ред. С. М. Бібікова*. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1: Первісна археологія. – 452 с.
3. *Бунятян К.П. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога* / К. П. Бунятян, О. Л. Позіховський // *Археологія*. – 2011. – № 3. – С. 82–101.
4. *История Украинской ССР: в 10-ти т. / под ред. Ю. Ю. Кондуфора*. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 489 с.
5. *Охріменко Г. В. Вивчення пам'яток доби бронзи біля с. Майдан-Липно Маневицького району* / Г. В. Охріменко, І. Я. Маркус // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії: наук. зб.* – Луцьк, 2011а. – Вип. 38. – С. 14–18.
6. *Охріменко Г. В. Поселення доби середньої бронзи. Майдан-Моквинський* / Г. В. Охріменко, І. Я. Маркус // *Літопис Березнівщини: наукові записки Березнівського краєзнавчого музею*. – Рівне: О. Зень, 2011. – Вип. 1. – С. 4–16.
7. *Свешников И. Памятники культуры инуровой керамики у с. Здолбица (УССР)* / И. Свешников // *КСИА*. – М., 1961. – Вып. 85. – С. 55–65.
8. *Свешников И. Поселения культуры инуровой керамики у с. Городок Ровенской области* / И. Свешников // *КСИА*. – М., 1964. – Вып. 97. – С. 127–134.
9. *Свешников И. Пам'ятки культур инуровой керамики в бассейні р. Устья* / И. Свешников // *МДАПВ*. – 1962. – Вип. 4. – С. 44–53.
10. *Ginter B. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwińskim, pow. Kostopol, USRR)* / B. Ginter, R. Rogozińska-Goszczyńska // *Materiały archeologiczne*. – Kraków, 1965. – Т. VI. – С. 33–55.
11. *Kadrow S. Kultura mierzanowicka: chronologia, taksonomia i*

- rozwoj przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik // *Prace Komisji Archeologicznej.* – Kraków : Wyd. PAN, 1997. – № 29. – 191 s.
12. Sulimirski T. *Notatki z badań archeologicznych na Wołyniu / T. Sulimirski // Ziemia Wołyńska.* – 1939. – R. II. – S. 36–39.

Рис. 4.4. с. Осова, уроч. Криничка Перша, Костопільського р-ну Рівненської обл., 1980 р. План житла ГЗК:

- 1 – x – кераміка; 2 – • – кремені; 3 – vvv – вуглинки; 4 – – гумус; 5 – – підґрунтя

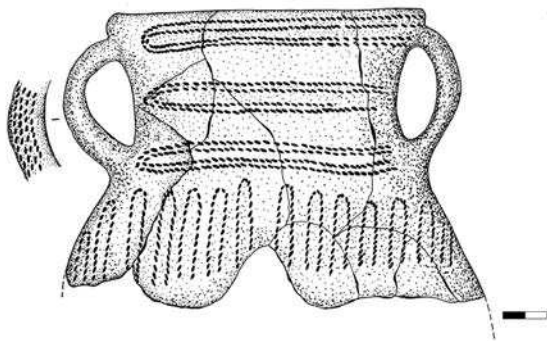

Рис. 4.5. с. Осова, уроч. Криничка Перша, 1980 р. Верхня частина амфори з об'єкта

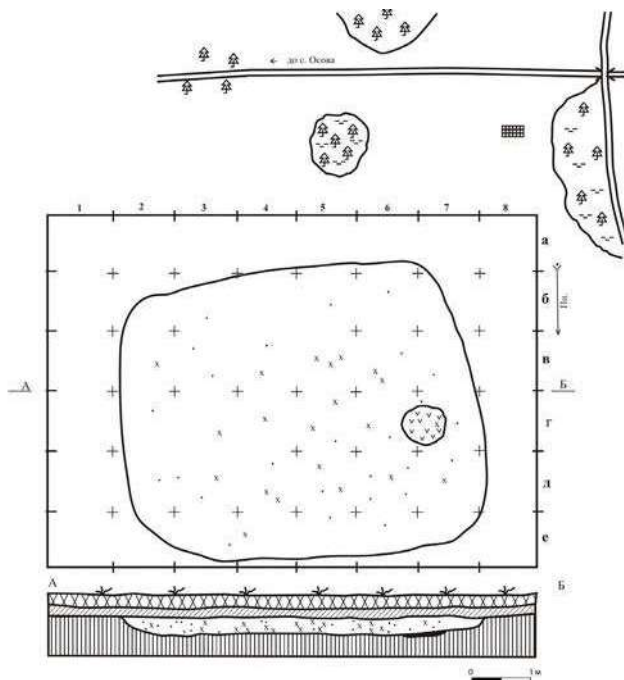

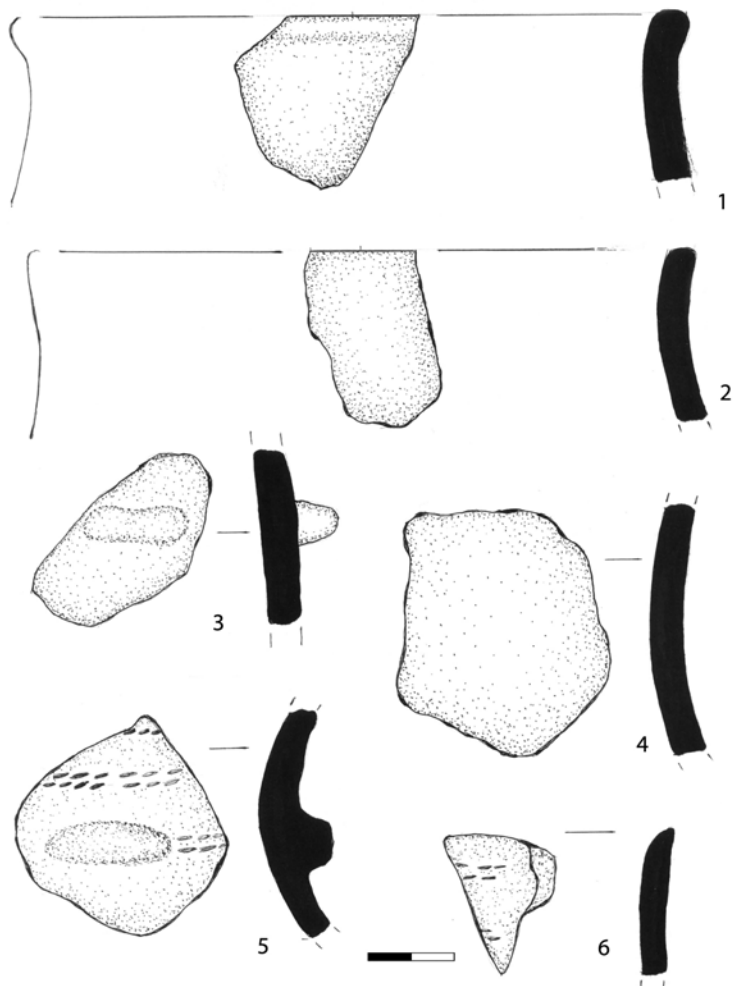
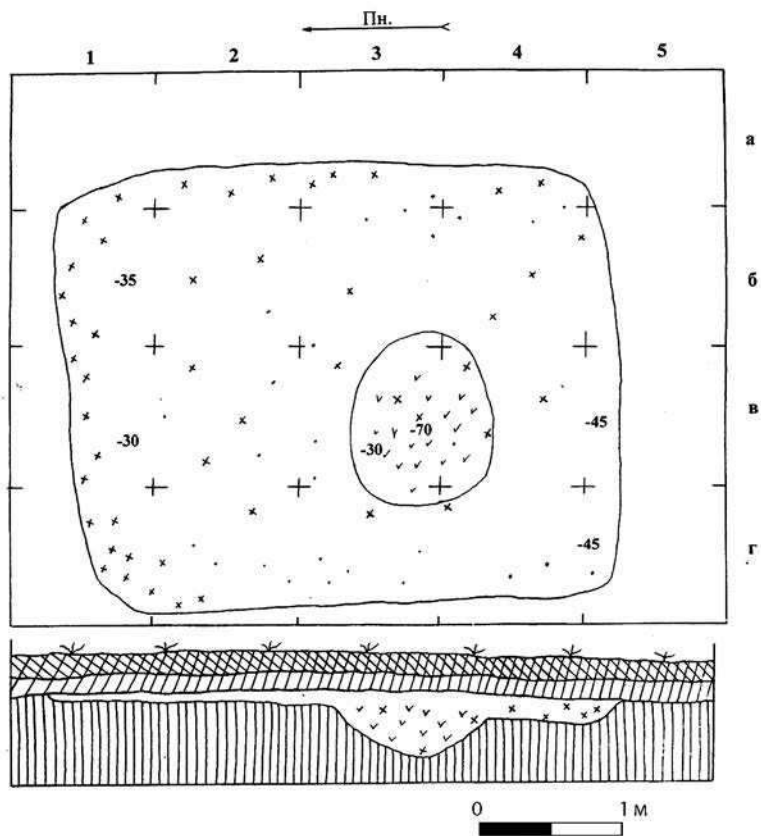

Рис. 4.6. с. Осова, уроч. Осівка, Костопільського р-ну Рівненської обл., 1980 р. Житловий об'єкт городоцько-здовбицької культури (межановицької?): 1 - - гумус; 2 - - підґрунтя; 3 - - материк; 4 - x - кераміка; 5 - • - крем'яні вироби; 6 - vvv - вуглинки від вогнища

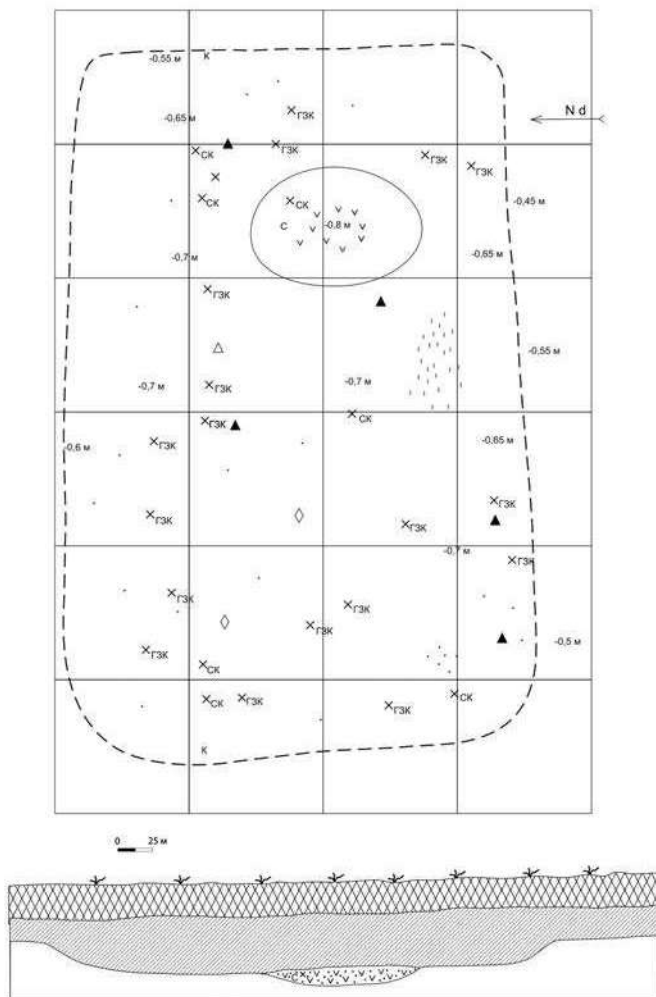

Рис. 4.7. с. Осова, уроч. Осівка, 1980 р. Кераміка з об'єкта (1–4); кераміка, зібрана поряд з житлом (5, 6)

*Рис. 4.8. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Маневицького р-ну
Волинської обл. План житла ГЗК № 2:*

1 – x – кераміка, 2 – • – кремій, 3 – vvv – вуглинка, 4 – X – гумус, 5 – – підґрунтя, 6 – – материк

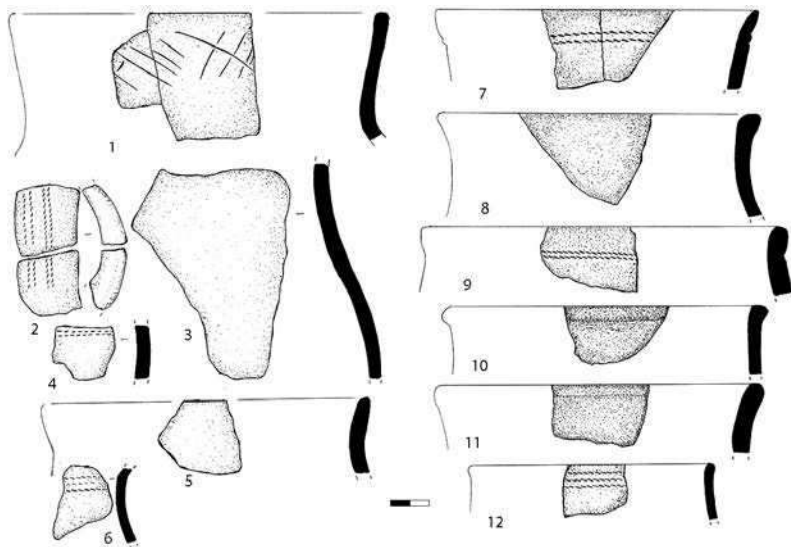

Рис. 4.9. с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Маневицького р-ну Волинської обл., об'єкт ГЗК № 1, 2005 р.:

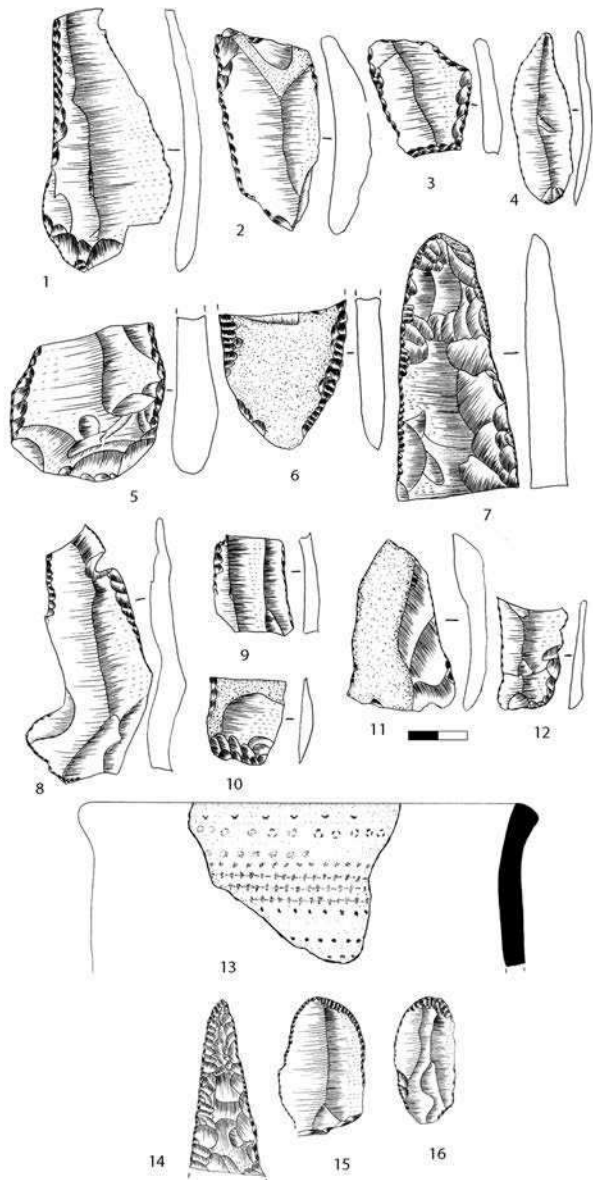
- 1 – X – кераміка; 2 – XГЗК – кераміка городоцько-здобвицької культури; 3 – XСК – кераміка стжижовської культури;
- 4 – ◇ – сокира (уламок); 5 – К – кістка; 6 – • – відщеп;
- 7 – △ – пластина з ретушію; 8 – ▲ – відщеп з ретушію;
- 9 – -0,7 м – глибина від ден. поверхні; 10 – ▨ – пляма бурого кольору; 11 – ○ – контур житла; 12 – ▨▨ – шар гумусу та підґрунтя; 13 – ▨▨▨ – заповнення житла; 14 – ▨▨▨▨ – вогнище

Рис. 4.10. с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, об'єкт ГЗК № 1, 2005 р. Комп'ютерна реконструкція житла І. Варич

Рис. 4.11. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, 2005 р. Матеріали з об'єкта ГЗК № 1: 1 – фрагмент СДК; 2–12 – фрагменти ГЗК (рис. Г. Охріменка)

Рис. 4.12. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, 2005 р. Матеріали з об'єкта ГЗК № 1: 1–12 – матеріали ГЗК; 13 – фрагмент посудини СТК (рис. Г. Охріменка)

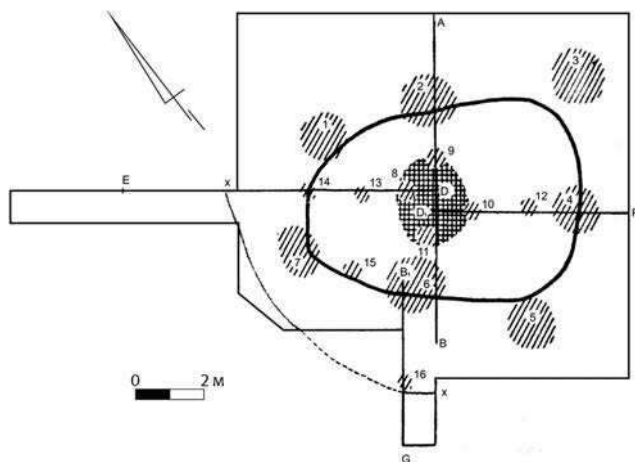

Рис. 4.13. Майдан-Моквинський Костопільського р-ну Рівненської обл. План житла (за Т. Сулімівським)

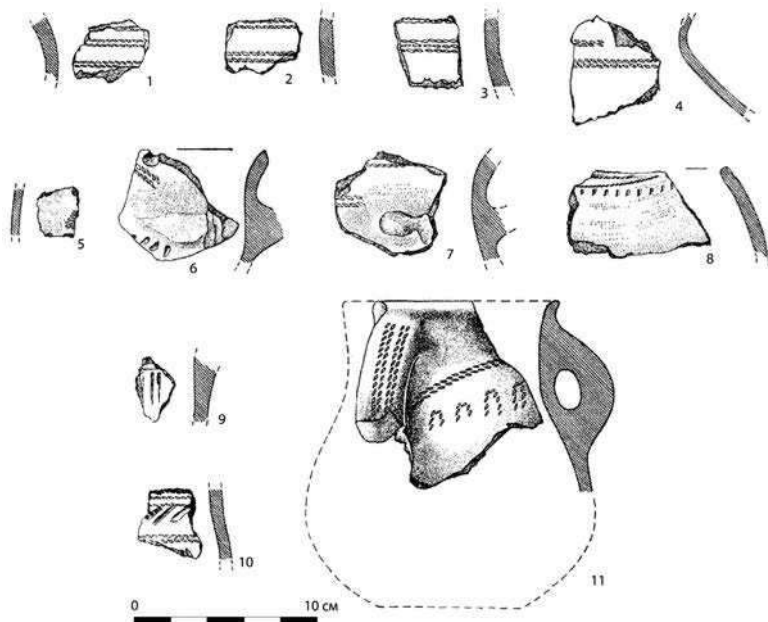
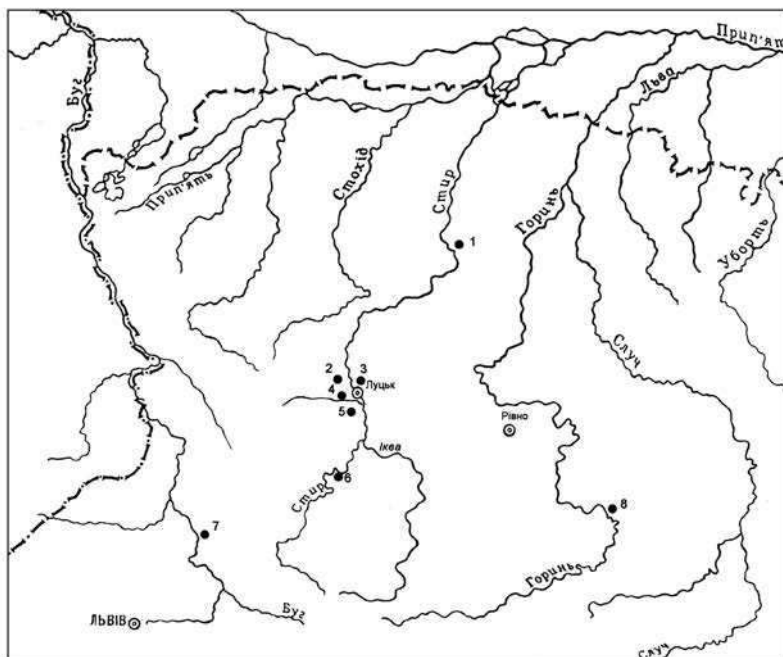

Рис. 4.14. Майдан-Моквинський. Фрагменти кераміки: 1–4, 6, 10, 11 – з житла; 5–7, 9 – з ями (за Б. Гінтер, Р. Рогозінською-Гоцинською)

4.3. Унікальні знахідки металевих ретушерів доби бронзи

І. Маркус, Г. Охріменко

Нещодавно було звернуто увагу на рідкісну на Західній Волині категорію знахідок – ретушери. Особлива концентрація їх відзначається навколо м. Луцька (Рованці, асфальтний завод, Новостав та ін.) та в районі Хрінницького водосховища (рис. 4.15; рис. 4.16). Є різні точки зору на функцію цих предметів. Ю. Смірнов називав їх пробійниками [Смирнов, 1983 с.171] і пов'язував із процесом виготовлення стріл. Інші вбачали в них особливий тип наконечників.

Рис. 4.15. Пункти знахідок бронзових ретушерів: 1 – Балаховичі; 2 – Маяки; 3 – Боратин; 4 – Цеперів; 5 – Новостав; 6 – Хрінники; 7 – Яструбичі; 8 – Розваж-Кошара; 9 – Городниця
(за Г. Охріменком, І. Маркусом)

С. Санжаров [Санжаров, 1988, с. 152], С. Братченко розглядають ці артефакти як тверді ретушери з гострими кінцями, які використовувалися для нанесення струменевої або зубчастої ретуші по краях заготовки для формування продукції – наконечників до стріл, а також для нанесення вузько-виїмчатої ретуші на заготовки стріл [Братченко, 2006, с. 252]. Окремі з цих бронзових стержнів досягають довжини більше 20 см, деякі без черенків, тобто були без ручок – Чограй VIII, кург. 12, пох. 3 [Андреева, 1989, с. 91, рис. 15, 7]. Окремі з них мають форму стамески або чотиригранного стержня зі скошеним з боків лезом, інколи з коротким, звуженим, заокругленим черенком для насадження в дерев'яну або кістяну ручку (Шелаєво, кург. 1. пох. 1; Миколаївка, кург. 2, пох. 2; Миколаївка, кург. 2, пох. 1 [Карагодин, 1977, с. 231, рис. 3, 2; Санжаров, 1988, с. 147, рис. 5, 3; 1989, с. 98, рис. 1, ш].

У комплексах виробничих наборів майстрів з виготовлення стріл виявлено і бронзові чотирикутні подвійно-гострі стержні без виділеного черенка (Артемівськ, кург. 2, пох. 2) [Кравец, Татаринів, 1997, с. 93, рис. 11, 12]. Відомі й зігнуті стержні зі звуженим робочим краєм, зовсім мініатюрні, розмірами 1,3х0,3х0,4 см (Володимирівка, кург. 1, пох. 20 [Разумов, Шевченко, 2007, с. 111].

С. Санжаров пише, що для виконання струменевої ретуші на наконечниках використовувались також скалки ікол вепра, трубчасті кістки тварин, тонкі кістки птахів, відомі з виробничих наборів у похованнях біля Громівки (кург. 1, похов. 7), Каменська (кург. 1, похов. 6 [Кубишев, Нечитайло, 1991, с. 10, рис. 3, 15, 16, 18; Санжаров, Привалов, 1992, с. 109, рис. 2, 8].

У своїй праці С. Санжаров використав дані з 30 катакомбних поховань, де були виробничі інструменти для виготовлення стріл. Майже в кожному з них виявлено бронзові ретушери, готова продукція – наконечники стріл, жолобчаті кам'яні абразиви для вирівнювання древок, дерев'яний футляр для інструментів, інколи булава, бронзовий ніж.

Бронзові стержні-ретушери, як і весь виробничий стрілочний набір, ймовірно, належали особам найвищого соціального рангу в катакомбному суспільстві. Особливо це стосується

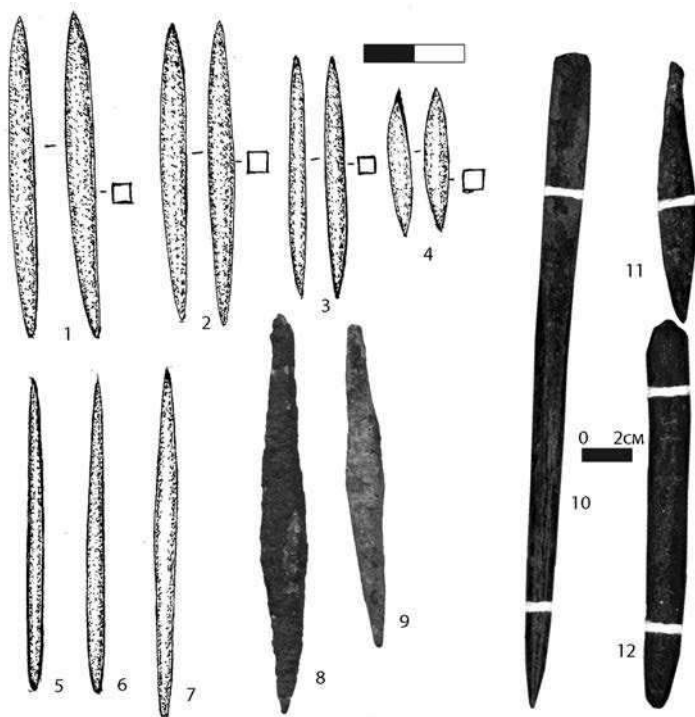
ся поховань у катакомбах з двома камерами (Фрунзе, Жовтневе (кург. 12, пох. 2) (Пустовалов, 1990, с. 58, 61). Самі поховання потребували досить значних затрат праці для спорудження кургану. Про особливе значення похованих свідчать покладені біля них символи влади: булава, кам'яні сокири, а також показовим є обряд моделювання обличчя [Санжаров, 2007, с. 152; Санжаров 2008, с. 59, 60].

Доведено, що поховані в цих гробницях чоловіки не лише виготовляли зброю, але й були воїнами – крем'яні наконечники стріл або виявлені в їхніх кістках, або витягнуті з тіла і покладені біля них (Кондратовка, кург. 1, пох. 10 та ін.). Дослідники вважають, що сокири-молотки, булави в середовищі катакомбної культури були символами високого соціального статусу та зброєю [Пустовалов, 2005, с. 110; Пустовалов 1991, с. 41; Березанская, 1994, с. 28]. Проте найбільш ефективною зброєю в катакомбний час були стріли з крем'яними наконечниками [Братченко, 2006, с. 240].

У згаданих похованнях виявлено різні посудини (керамічні, дерев'яні) та жаровні [Санжаров, 2008, с. 64], а також гральні (гадальні) кісті в комплекті, вирізані зі слонов'ячої кістки. Вони вказують на те, що покійники за життя, можливо, використовували їх для магії [Санжаров, 1988, с. 154–157; Клейн, 1997, с. 65].

С. Санжаров зазначає, що в середовищі катакомбної культури необхідно констатувати особливий статус лука та стріл, статус не лише військовий, але й культовий. Зображення лука та стріл видно в сценах з Кам'яної Могили, на антропоморфних стелах, де зображені сокири, булави. М. Гімбутас писала, що ці зображення втілюють виключно індоєвропейську символіку [Санжаров, 1985, с. 2, 18; Братченко, 1989, с. 7; Gimbutas, 1980, р. 305].

Як сказано в Махабхараті (Карнапарва), зображення татуванням на тілі воїна стріл та лука в ті часи було атрибутом його звитяги (Махабхарата (Карнапарва), 1990, с. 172, 263). Тому виготовлення крем'яних наконечників стріл людьми (воїнами) високого військового та соціального рангу можна вважати закономірним.

*Рис. 4.16. Бронзові ретушери з території Волині
(за О. Кричевським)*

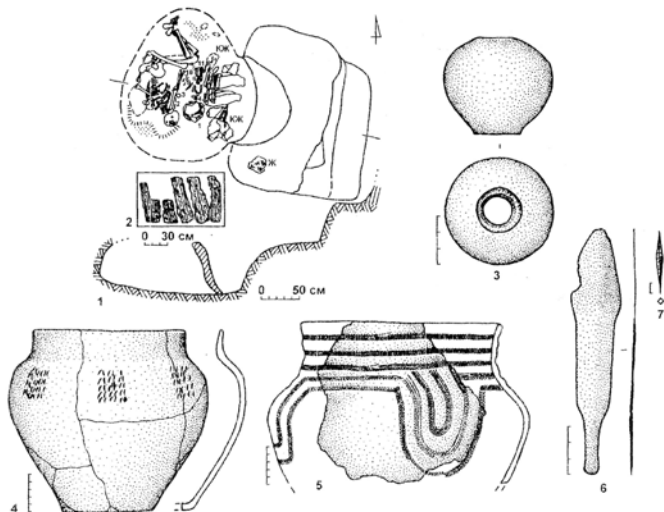
Варто відзначити, що ні на Люблінщині, ні на Волині на пам'ятках стжижовської культури бронзові ретушери досі не зафіксовані, хоча і виявлені в зоні діяльності носіїв СК, а саме: 1) Розваж-Кошара в Острозькому районі Рівненщини – на лівому березі р. Горинь, на пам'ятці, де є матеріали городоцько-здовбицької, тшинецької, окремі знахідки середньодніпровської культури та ін. Пам'ятка досліджувалася О.Позіховським; 2) Коршів – на березі р. Черногузка. Тут ще в довоєнний період З. Леським, Я. Фітцке виявлено матеріали СК; 3) Голишів – біля асфальтного заводу, де знайдено абразив для випрямлення древків стріл, подібний до катакомбних, а також верхню частину миски, можливо, катакомбної культури, нещодавно – ретушер; 4) у східній частині с. Коршівець, на правому березі р. Черногузки, де відомі окремі знахідки кера-

міки СК; 5) у с. Городниця Млинівського району на Рівненщині – ретушер; 6) на піщаному мисі південніше від с. Балаховичі Володимирецького району Рівненської області, де на правому березі Стиру 1980 р. було виявлено значне скупчення кераміки доби бронзи з розвіяного культурного шару; Г. Охріменком знайдено два ретушери; 7) у 80-х рр. ХХ ст. П. Петровським та О. Кричевським на берегах Хрінницького водосховища підібрано шість бронзових ретушерів; 8) біля с. Рованці Луцького р-ну, на березі р. Стир – ретушер; 9) поблизу с. Новостав Луцького р-ну, на лівому березі р. Черногузки – один ретушер.

Розміри двох ретушерів з Балахович такі: виріб 1 має довжину 4,5 см, товщину 2 см. Це підчотирикутний в перетині предмет, потоншений на кінцях; виріб 2 довжиною 3 см, товщиною 4 мм, кінці потоншені, один довший, заокруглений, незначно вигнутий. Ретушер із с. Городниця Млинівського району Рівненської області має довжину 7,3 см (довж. черенка – 2,5 см), ширина – 6х3 мм, на кінцях заокруглений, з боку черенка більш потоншений. Розміри виробу з с. Коршів Луцького району Волинської області такі: довжина – 6 см, максимальна ширина – 5х4 мм. Черенкова частина заокруглена і потоншена. Ретушер із с. Розваж (уроч. Кошара) Острозького району Рівненської області має довжину 7,2 см, ширину – 6 мм, обидва кінці потоншені. З пам'ятки Яструбичі 7, що на Львівщині, походять два ретушери, форма яких аналогічна до згаданих вище [Івановський, Конопля, 1998, рис. 11: 8, 9].

Отже, бронзові ретушери – невеликі двобічно загострені вироби – типові знахідки в комплексах катакомбних поховань або випадково знайдені предмети в ареалі катакомбної культури. Проте виявлення подібних артефактів на теренах Західної Волині, зокрема, поблизу Луцька, є незвичайним. Інакше, як переміщенням певної частини населення катакомбної культурно-історичної спільності, це пояснити важко. Дослідженнями польських археологів (J. Glosik, 1968, G. Taras, 2005) доведено, що походження стжижовської культури пов'язане з проникненням сюди катакомбників (можливо, і невеликих груп пізньоамних племен), від яких залишилися ці речі. Несподіваними стали знахідки ретушерів у зоні Полісся, зокрема

у Володимирецькому районі на Рівненщині. Разом із знахідками кам'яних булав ретушери маркують місця перебування вихідців з Припонтиди (Причорномор'я) (рис. 4.17).

Рис. 4.17. Жолобок, кург. 3, пох. 6: 7 – ретушер
(за С. Н. Санжаровим)

1. Андреева М.В. Курганы у Чограйского водохранилища (материалы раскопок экспедиции 1979 г.) / М.В. Андреева // Древности Ставрополя. – М.: Наука, 1989. – С. 24–124.
2. Березанская С.С. Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине / С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко, С.Н. Ляшко. – К.: Наук. думка, 1994. – 189 с.
3. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятники культуры бронзового века / С. Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: СХУ, 2006. – Вип. 6. – С. 32–310.
4. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту–бронзи півдня Східної Європи / С.Н. Братченко // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70–82.
5. Івановський В. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі / В. Івановський, В. Конопля, І. Михальчичин, В. Філевич // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Ч. 1. – С. 173–189.
6. Карагодін М. И. Новые находки бронзового века в Шелаево (р.Оскол) / М. И. Карагодін // СА. – 1977. – № 2. – С. 229–232.

7. Клейн Л. С. Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом / Л.С. Клейн // *Стратум: структуры и катастрофы*. – СПб: Нестор, 1997. – С. 47–66.
8. Кравец Д.П. Новые катакомбные памятники Бахмутского края / Д.П. Кравец, С.И. Татаринцов // *Донецкий археологический сборник*. – Донецк : ДонГУ, 1997. – С. 77–115.
9. Куйбишев А. И. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) / А.И.Куйбишев, А. Л. Нечитайло // *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. – К.: РАМУС, 1991. – С. 6–21.
10. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К.: Шлях, 2005. – 412 с.
11. Разумов С. Н. Катакомбне поховання з “виробничим набором” Північно-Західного Надазов'я / С.Н. Разумов, С.П. Шевченко // *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. – Луганськ: СНУ, 2007. – Вип. 7. – С. 110–118.
12. Санжаров С. Н. О некоторых аспектах изучения катакомбных наборов “стрелочников” / С. Н. Санжаров // *ТДНК “Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным”*. – М., 1988. – С. 25–27.
13. Санжаров С. Н. О социальной структуре катакомбного общества Восточной Украины (эпоха средней бронзы) / С. Н. Санжаров // *Історичні записки*. – Луганськ: СНУ, 2007. – Вип. 16. – С. 149–160.
14. Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С. Н. Санжаров // *СА*. – 1988. – № 1. – С.140–158.
15. Санжаров С. Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины / С.Н. Санжаров. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2008. – 88 с.
16. Санжаров С. Н. Неординарное позднекатакомбное погребение на Донетчине / С.Н. Санжаров, А.И. Привалов // *Древности Волго-Донских степей*. – Волгоград: Перемена, 1992. – Вып.2. – С. 105–110.
17. Смирнов Ю. А. Погребения мастеров-изготовителей древков и кремневых наконечников стрел / Ю. А. Смирнов // *Древности Дона*. – М. : Наука, 1983. – С. 164–187.
18. Gimbutas M. The Kurgan Wave 2 (3400–2300 BC) into Europe and the Following Transformation of Culture / M.Gimbutas // *The journal of Indo-European Studies*, 1980. – Vol. 8. – № 3 and 4. – P. 273–315.

- БК** – бабинська культура
ВІМ – Володимир-Волинський історичний музей
ВКМ – Волинський краєзнавчий музей
ВНК – волинська неолітична культура
ГЗК – городоцька-здовбицька культура
ІКЗ – історико-культурний заповідник
КБК – культура багатоваликової кераміки
КІС – культурно-історична спільність
КК – катакомбна культура
ККА – культура кулястих амфор
КЛП – культура лійчастого посуду
КШК – культури шнурової кераміки
ЛКМ – Любомльський краєзнавчий музей
МК – межановицька культура
ПТК – пізньотрипільська культура
РКМ – Рівненський краєзнавчий музей
СДК – середньодніпровська культура
СК – стжижовська культура
СТК – східнотшинецька культура
ТК – тшинецька культура
ТКК – тшинецько-комарівська культура
ТНІМ – Торчинський народний історичний музей ім. Г. Гуртового
ЯК – ямна культура

Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи: монографія / Г. Охріменко, Н. Склярєнко, І. Маркус, С. Локайчук, О. Романчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 428 с.

У колективній монографії подано нові аспекти діяльності етнокультурних спільнот Волині та Волинського Полісся, які заселяли ці терени в III – II тис. до н.е. Упродовж раннього, середнього та пізнього періодів доби бронзи, синхронно або послідовно змінюючи одні одних, тут проживали носії восьми археологічних культур: культури шнурової кераміки (у тому числі середньодніпровської), кулястих амфор, межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, бабинської, тишинецько-комарівської, лужицької. Майже всі вони мали алохтонне походження.

Книга призначена для науковців, студентів-істориків та широкого кола шанувальників минушини рідного краю.

© Охріменко Г., 2016
© Склярєнко Н., 2016
© Маркус І., 2016
© Локайчук С., 2016
© Романчук О., 2016

УДК 904 (477.8) “637” (082)
ББК 63.48 (4УКР3)я43+63.442.6 (4УКР)я43
Н 28

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

Річка Іква біля с. Остріїв

Хрінники. Фрагменти кераміки МК

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

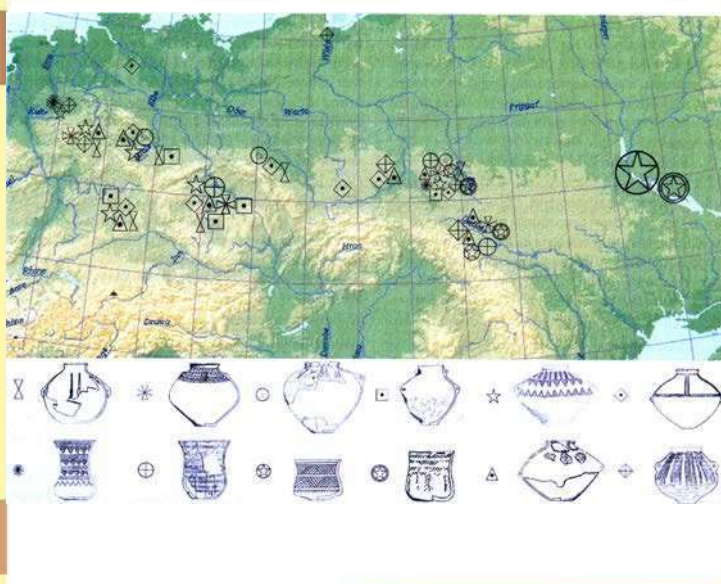
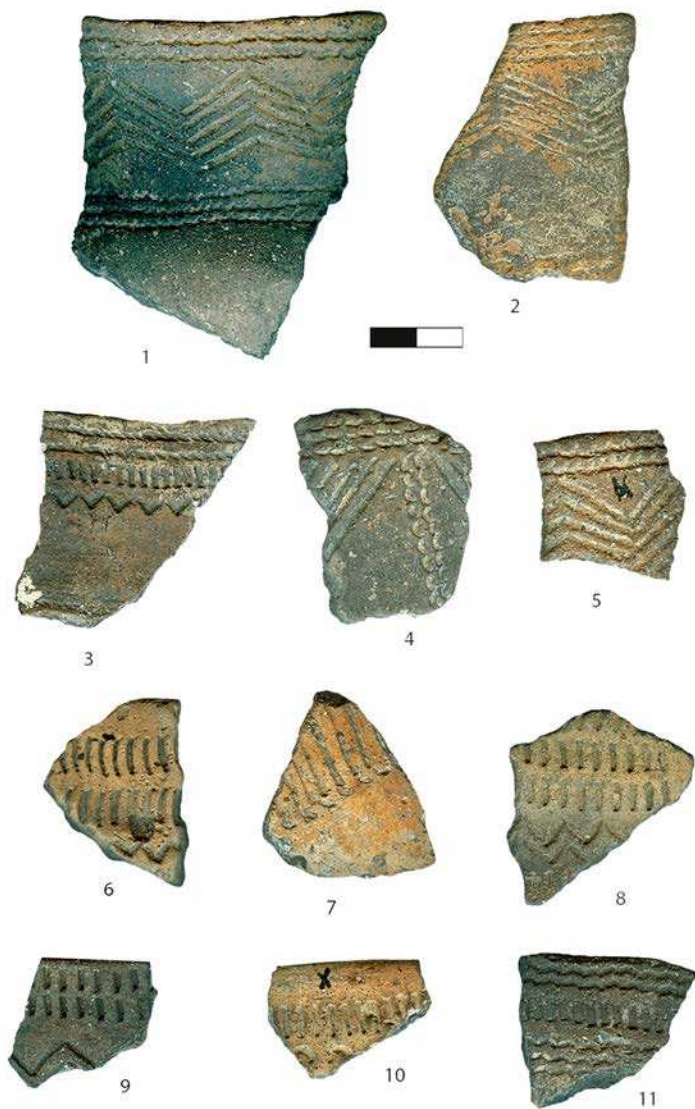

Рис. А.1. Карта пам'яток КШК (за Я. Махніком)

Рис. А.2. Кам'яні бойові сокири доби бронзи

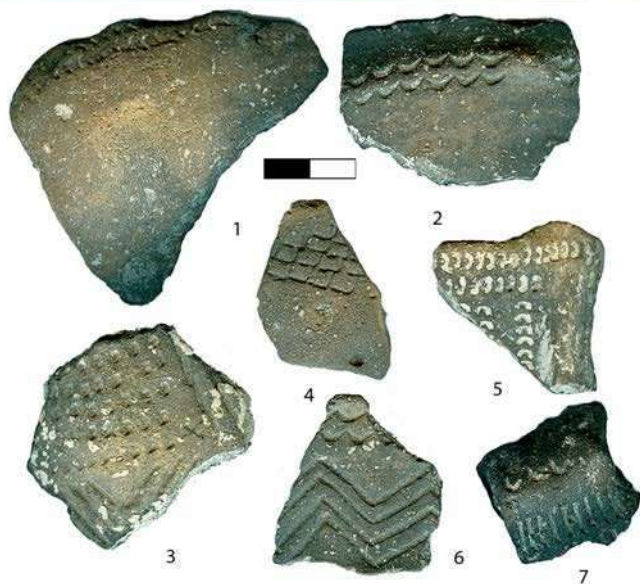

*Рис. А.3. Фрагменти кераміки ККА. Хрінники
Демидівського р-ну Рівненської обл. (Фото О. Кричевського)*

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

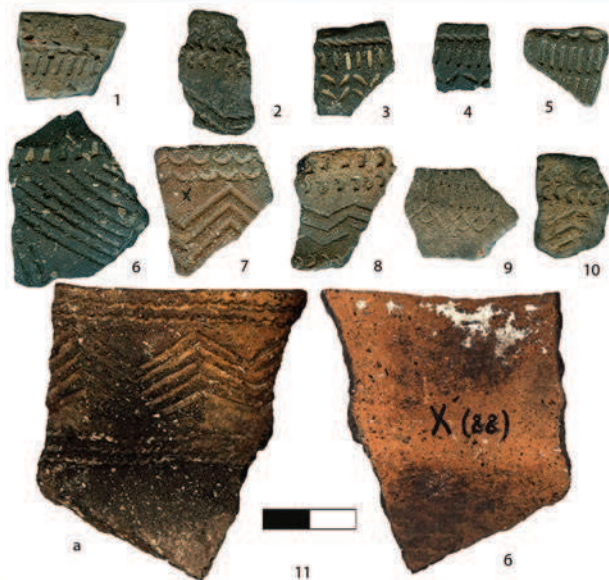

*Рис. А.3. Фрагменти кераміки ККА. Хрінники
Демидівського р-ну Рівненської обл. (Фото О. Кричевського)*

*Рис. А.5. Фрагменти кераміки ККА. Хрінники
Демидівського р-ну Рівненської обл. (Фото О. Кричевського)*

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

*Рис. А.6. Фрагменти кераміки ККА. Хрінники
Демидівського р-ну Рівненської обл. (Фото О. Кричевського)*

*Рис. А.7. Фрагменти кераміки ККА. Пересопниця
Рівненського р-ну Рівненської обл. (за Б. Прищепюю)*

Рис. А.8. Поховання ККА. с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (Розкопки І. Свєшнікова)

Рис. А.9. Кераміка ККА з поховання в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (Розкопки І. Свєшнікова)

Рис. А.10. Посудина ККА з Межирич Острозького р-ну Рівненської обл. (Експозиція Острозького ІКЗ)

Рис. А.11. Посудина ККА з Межирич Острозького р-ну Рівненської обл. (Експозиція Острозького ІКЗ)

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

*Рис. А.12. Горщик ККА.
с. Ворзулинці Тернопільської обл.*

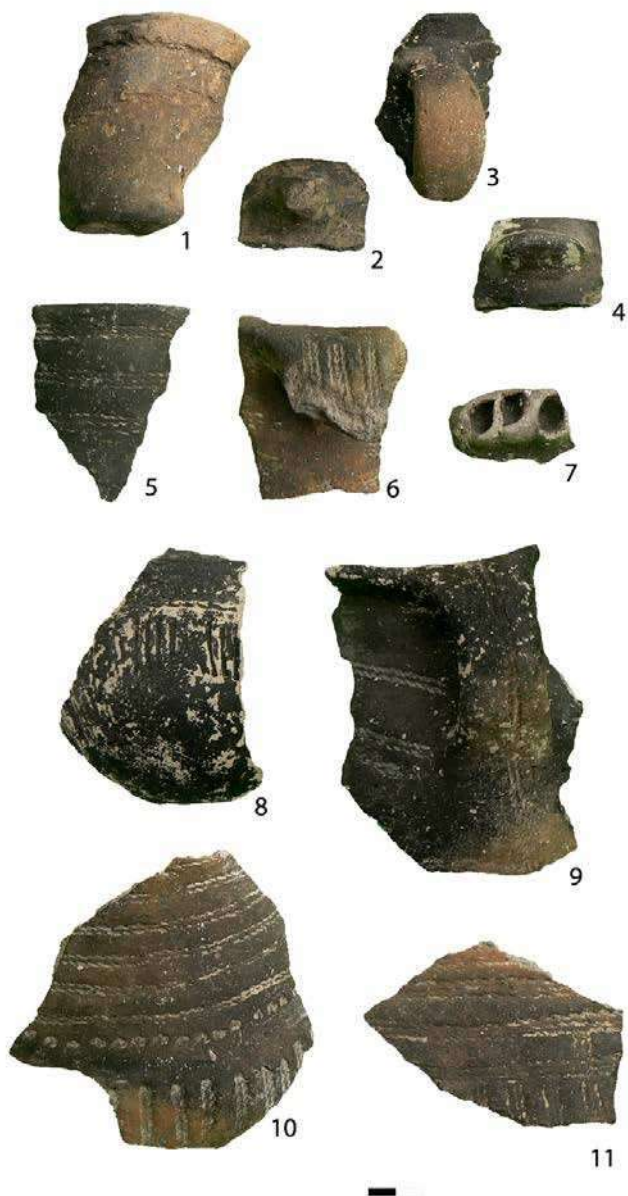
*Рис. А.13. Горщик ККА. с. Кутянка Хмельницької обл.
(Розкопки Я. Фітцке)*

*Рис. А.14. Садів Луцького р-ну Волинської обл.
Кераміка МК: 1 – гудзик; 2 – фрагмент горщика*

*Рис. А.15. Фрагменти кераміки МК. Хрінники
Демидівського р-ну Рівненської обл. (за О. Кричевським)*

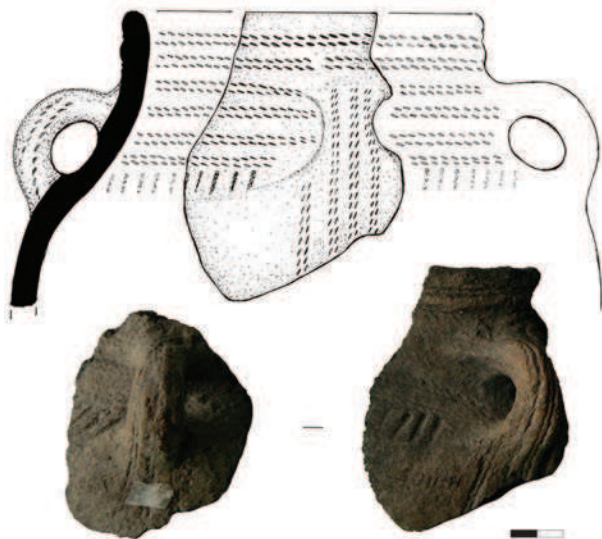
*Рис. А.16. Фрагменти кераміки МК.
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.*

*Рис. А.17. Фрагменти кераміки МК.
Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.*

*Рис. А.18. Черпак МК з поховання.
с. Волиця Дубнівського р-ну Рівненської обл.*

*Рис. А.19. Фрагмент амфори МК (?) з околиць м. Луцька.
(Збори Я. Фітицьке)*

*Рис. А.20. с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. Горщик МК
(за В. Ткачем, роботи ДП "Волинські старожитності")*

*Рис. А.21. Амфора МК. с. Слобідка Острозького р-ну
Рівненської обл. (Фото і рис. Г. Охріменка)*

*Рис. А.22. Кухлик МК. с. Усичі Луцького р-ну Волинської обл.
(за Г. Гуртовим)*

*Рис. А.23. Амфора МК. Хрінники Демидівського р-ну
Рівненської обл. (за В. Ткачем)*

*Рис. А.24. Амфора МК. Хрінники Демидівського р-ну
Рівненської обл. (Експозиція РКМ)*

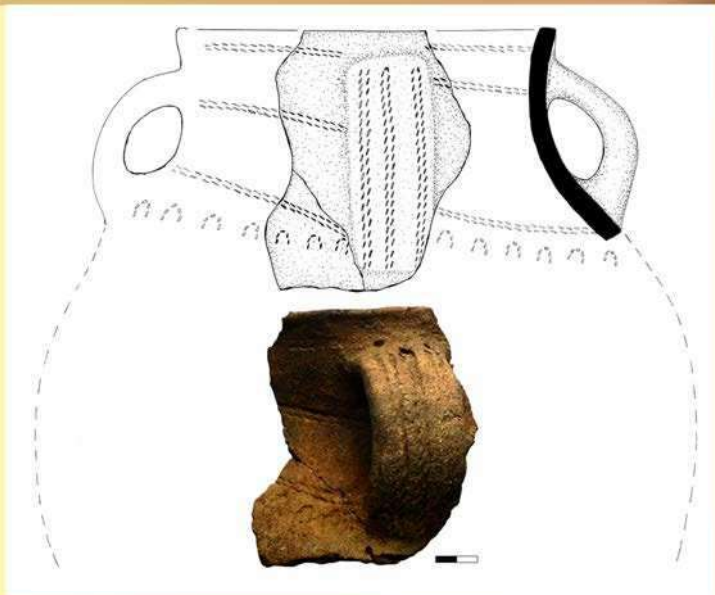
*Рис. А.25. Амфора МК. Хрінники Демидівського р-ну
Рівненської обл. (за М. Пелецишиним)*

Рис. А.26. Кухлик МК. смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл. (Розкопки Я. Фітцке)

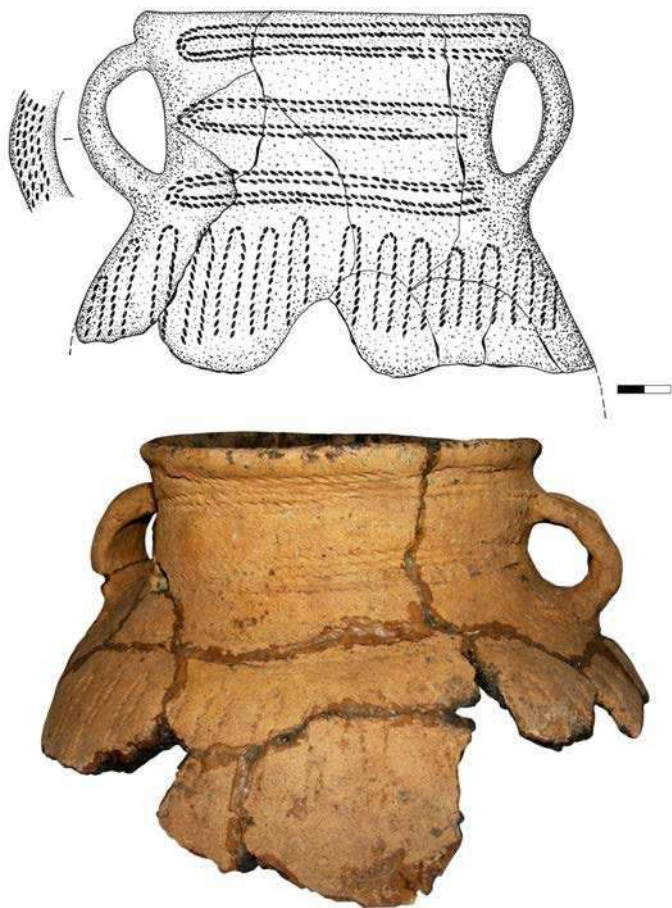
Рис. А.27. Кістяні вироби МК з ями № 2. с. Зміїнець Луцького р-ну Волинської обл.

Рис. А.28. Амфора ГЗК. Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. А.29. Фрагмент амфори ГЗК. с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.

Рис. А.30. Фрагмент амфори ГЗК з житла. с. Осова, уроч. Криничка Перша, Костопільського р-ну Рівненської обл.

*Рис. А.31. Амфора ГЗК. с. Кукли Маневицького р-ну
Волинської обл. (за Ф. Буслом, Г. Охріменком)*

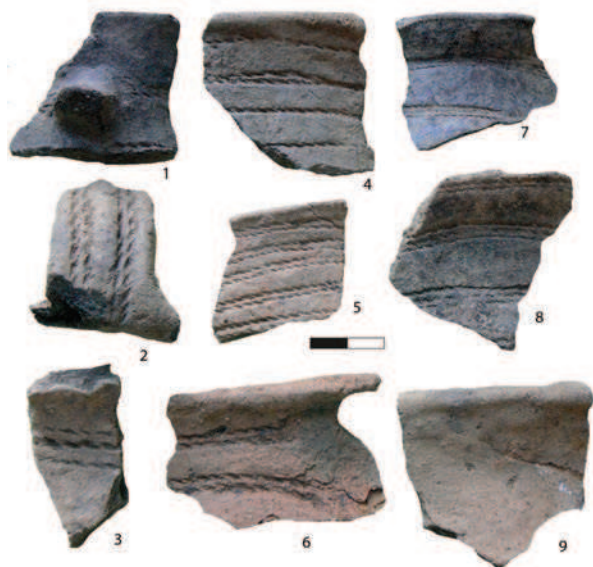
АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

*Рис. А.32. Фрагменти кераміки ГЗК.
с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.*

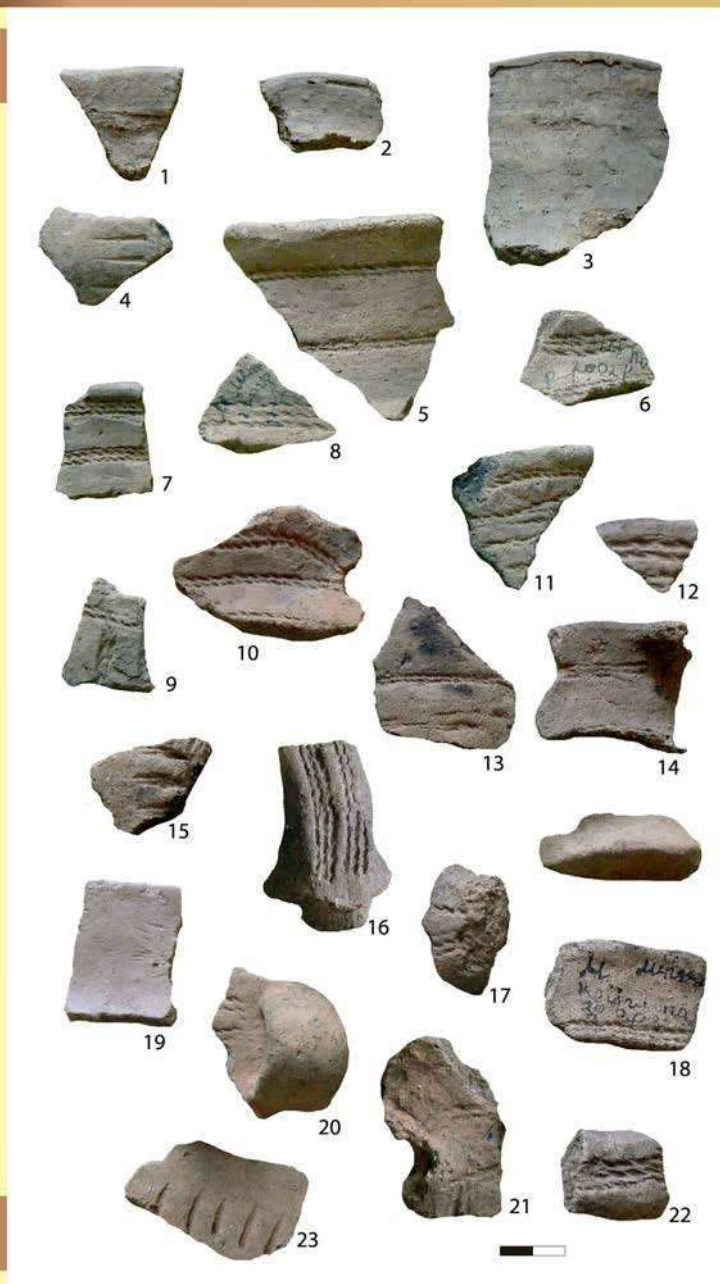
*Рис. А.33. Фрагменти кераміки ГЗК.
с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.*

*Рис. А.34. Фрагменти кераміки ГЗК.
с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.*

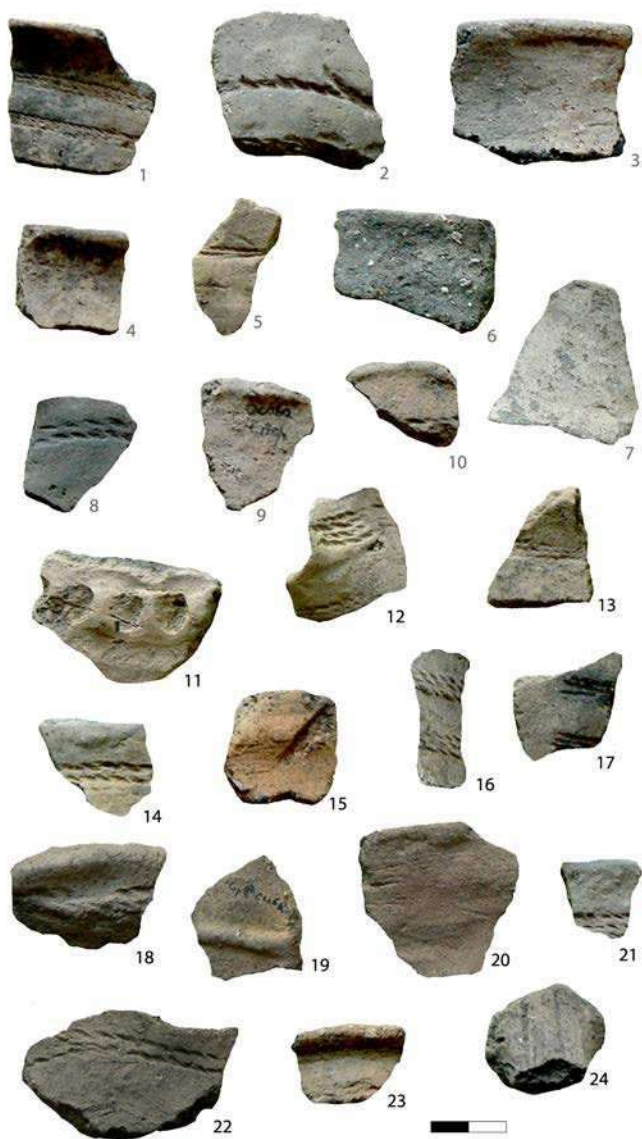

*Рис. А.35. Фрагменти кераміки ГЗК.
с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.*

*Рис. А.36. Фрагменти кераміки ГЗК.
с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.*

*Рис. А.37. Фрагменти кераміки ГЗК.
с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.*

*Рис. А.38. Горщик КК.
с. Городок Рівненського р-ну Рівненської обл.*

*Рис. А.39. Горщик КК.
с. Вишків Луцького р-ну Волинської обл.*

*Рис. А.40. Амфора КК.
с. Усичі, хут. Валентинів, Луцького р-ну Волинської обл.*

*Рис. А.41. Кухлик КК.
Рівненська обл. (Фонди РКМ)*

Рис. А.42. Кам'яні сокири КК
(Фото І. Маркуса)

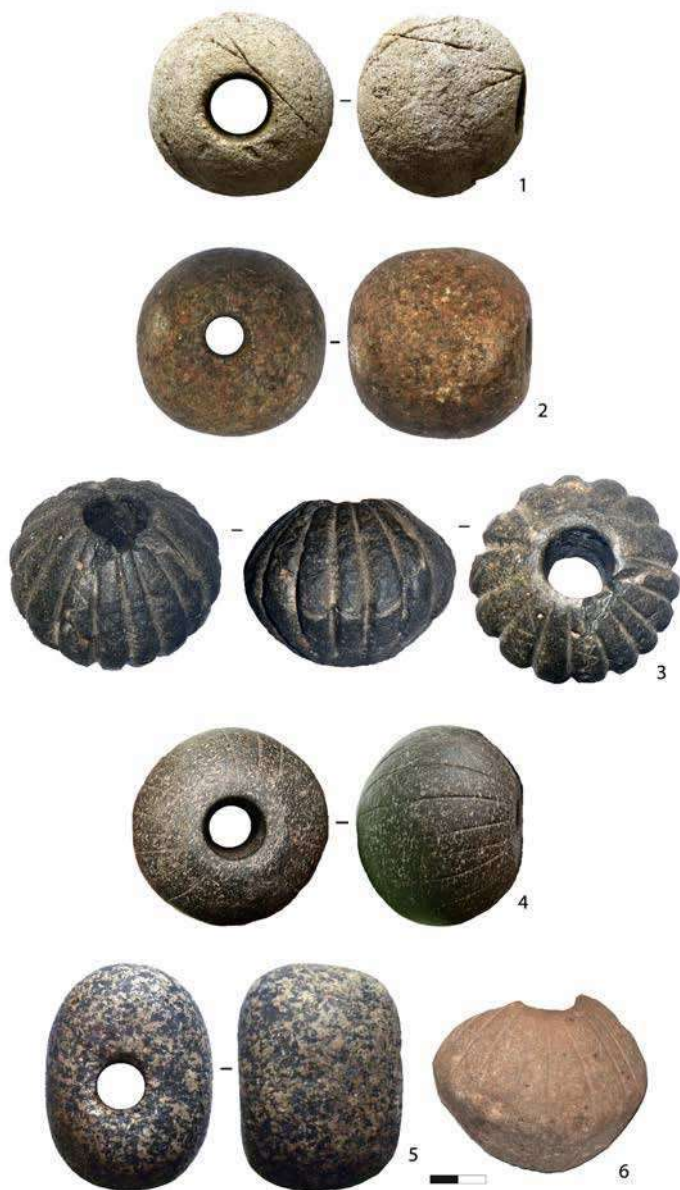
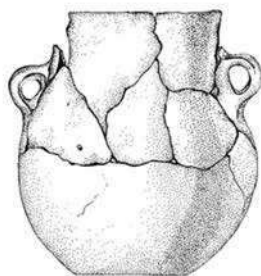

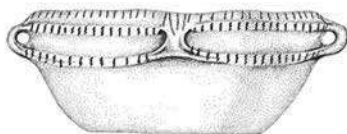
Рис. А.43. Кам'яні булави КК
(Фото І. Маркуса)

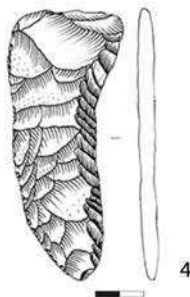
1

2

3

4

Рис. А.44. Матеріали СК з поховання. с. Підгайці
Луцького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

Рис. А.45. Керамічні вироби СК. Зозів II Рівненського р-ну Рівненської обл. (Рис. І. Свєшнікова, фото В. Савицького)

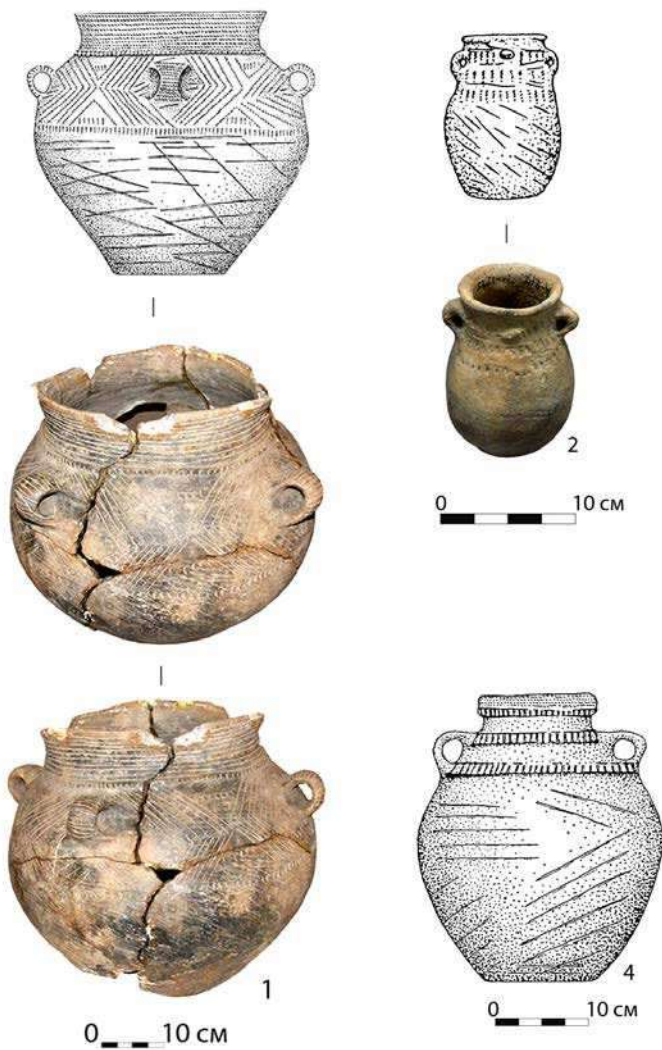

Рис. А.46. Керамічні вироби СК. Могильник Торчин I Луцького р-ну Волинської обл. (Розкопки Я. Фітичке. Рис. І. Свєшнікова)

Рис. А.47. Керамічні вироби СК. Могильник Торчин II Луцького р-ну Волинської обл. Випадкові знахідки (Фото Г. Охріменка)

*Рис. А.48. Амфора СК. Рівненський р-н Рівненська обл.
(Експозиція РКМ. Фото І. Маркуса)*

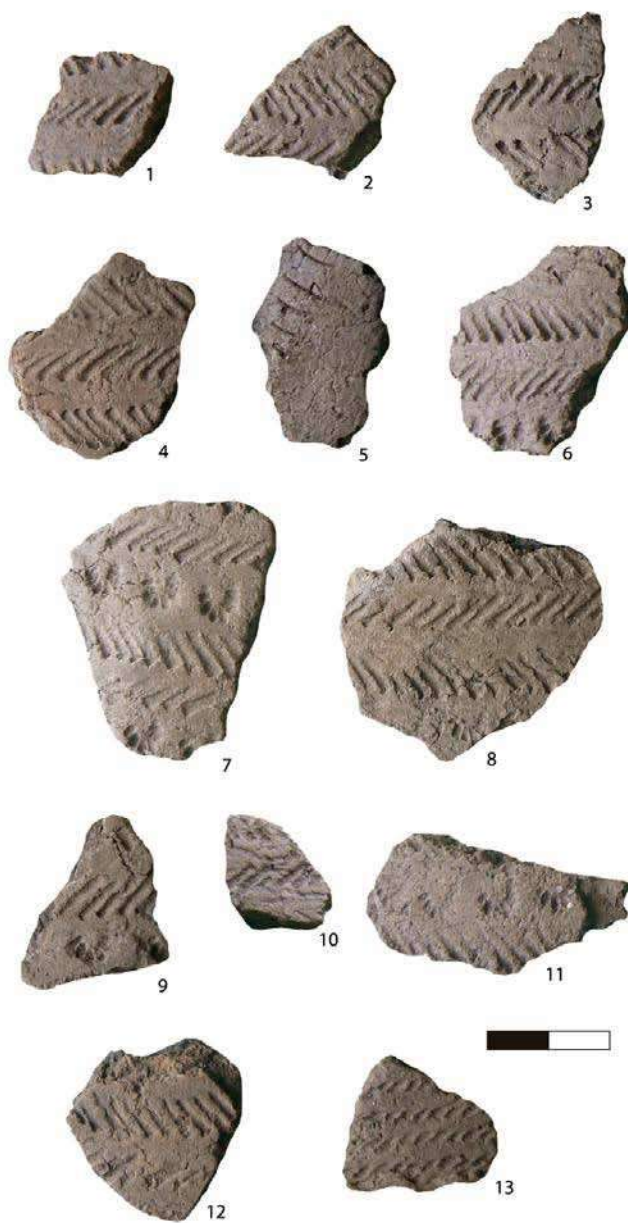
*Рис. А.49. Амфора СК. с. Жорнів Рівненського р-ну
Рівненської обл. (Експозиція РКМ. Фото І. Маркуса)*

*Рис. А.50. Фрагменти кераміки СК.
Волиця Страклівська (2, 3, 4) (за В. Самолюком)*

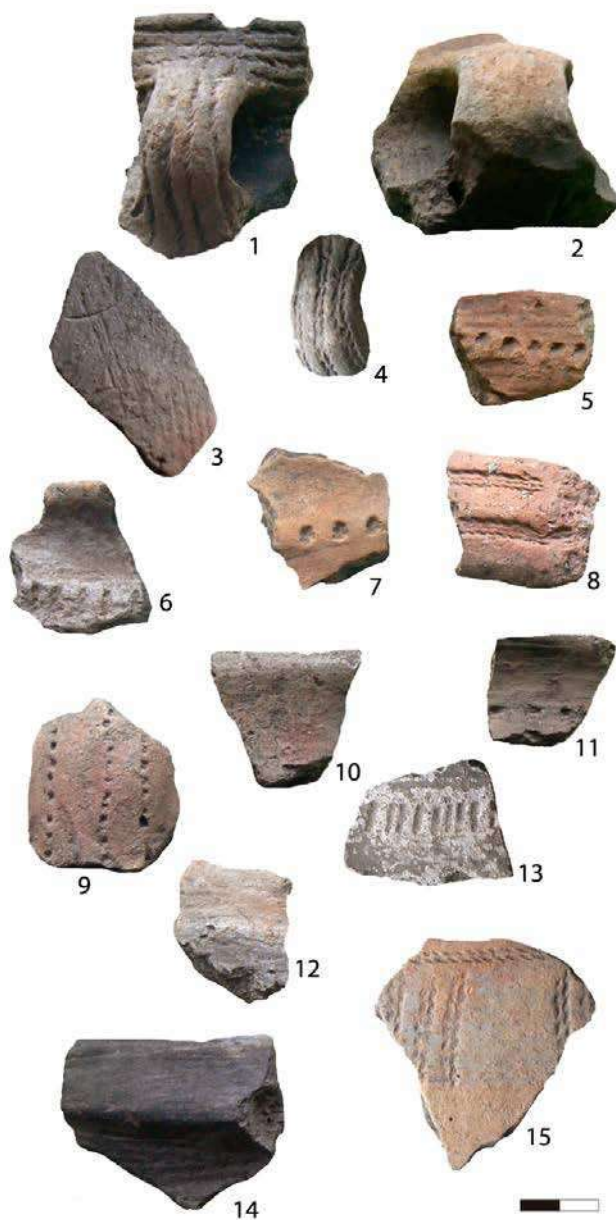
*Рис. А.51. Фрагменти кераміки СК (?), СДК (?).
Личижевичі, Мірабелі (Білорусь) (за І. Михальчишиним)*

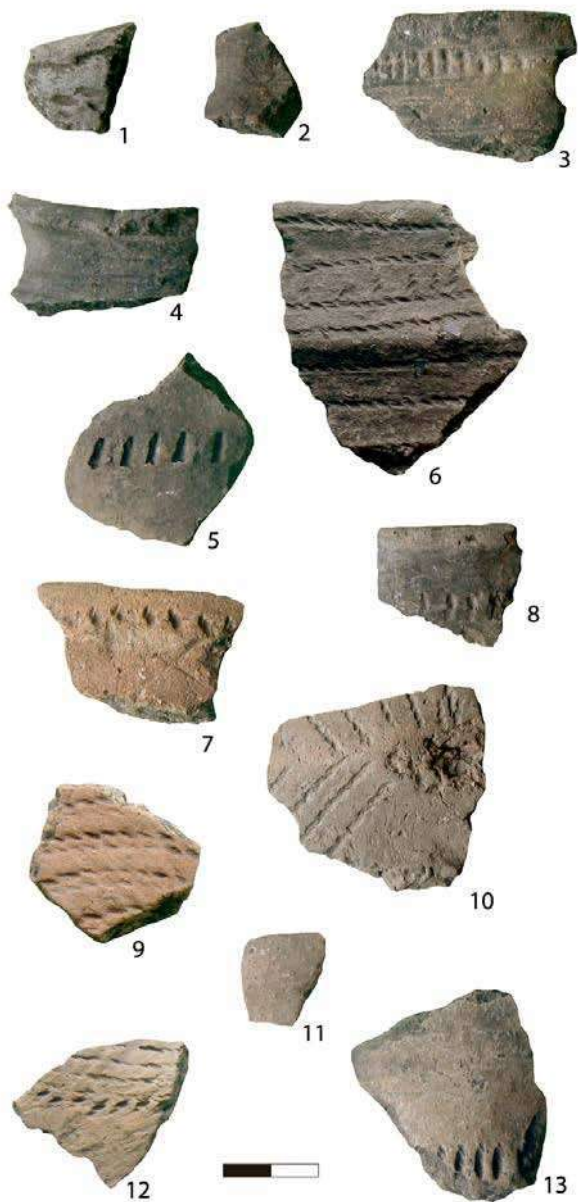
Рис. А.52. Кераміка СК. с. Заслуччя, уроч. Горинка, Дубровицького р-ну Рівненської обл. (Фото Г. Охріменка)

Рис. А.53. Фрагменти кераміки СК. с. Майдан-Липно Маневецького р-ну Волинської обл. (Фото Г. Охріменка)

*Рис. А.54. Фрагменти кераміки СК.
Млинівський р-н Рівненської обл. Приватна колекція*

*Рис. А.55. Фрагменти кераміки СК. Млинівський р-н
Рівненська обл. Приватна колекція*

Рис. А.56. Проколка (1), наконечник стріли (4), прикраси (2, 3, 5) МК, СК. с. Зміїнець Луцького р-ну Волинської обл.

Рис. А.57. Мідні прикраси СК: 1 – Торчин II Луцького р-ну; 2 – околиці Володимира-Волинського Волинської обл.

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. А.58. Кістяні прикраси СК із смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл. (Фото Г. Охріменка)

Рис. А.59. Прикраси СК із поховання поблизу с. Шепель (1, 2, 4, 7) Луцького р-ну Волинської обл. (Фото Г. Охріменка)

Рис. А.60. Фрагменти посуду БК та СК (3). с. Перевередів Млинівського р-ну Рівненської обл. (Фото В. Самолюка)

Рис. А.61. Фрагменти посуду БК (?). Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (Фото О. Кричевського)

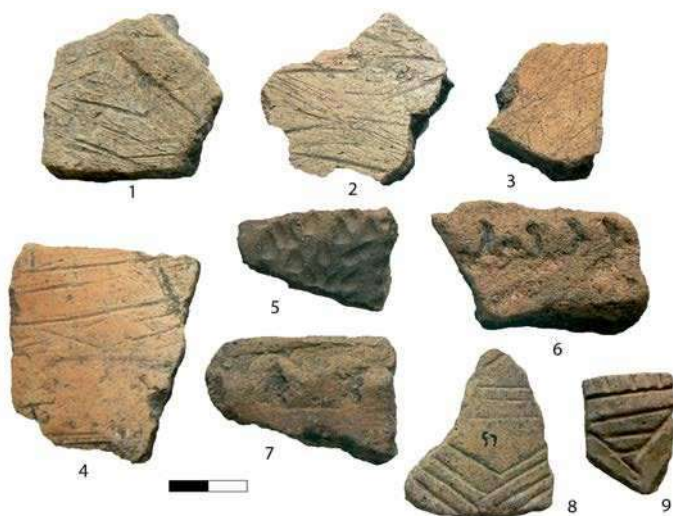
Рис. А.62. Фрагменти кераміки БК: 1 – Івання; 2 – Перевередів; 3 – Рованці-Гнідава (роб. ДП “Волинські старожитності”)

Рис. А.63. Фрагменти кераміки БК. Млинівський р-н Рівненської обл. Приватна колекція

Рис. А.64. Фрагменти посуду БК та СК (3). с. Перевередів Млинівського р-ну Рівненської обл. Приватна колекція

Рис. А.65. Фрагменти посуду БК (?). Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (Фото О. Кричевського)

*Рис. А.66. Кам'яні ромбічні сокири СК з Волині
(Фото І. Маркуса)*

*Рис. А.67. Астрагал доби бронзи (КК або СК). Бубнів
Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за В. Бучаком)*

*Рис. А.68. Амфора БК. с. Дорогоща Ізяславського р-ну
Хмельницької обл. (Фото Г. Охріменка)*

*Рис. А.69. Горщик ТКК. с. Вельбівно Острозького р-ну
Рівненської обл. (Фото Г. Охріменка)*

*Рис. А.70. Черпак ТКК
(Фонди Острозького ІКЗ)*

*Рис. А.71. Черпак ТКК
(Фонди Острозького ІКЗ)*

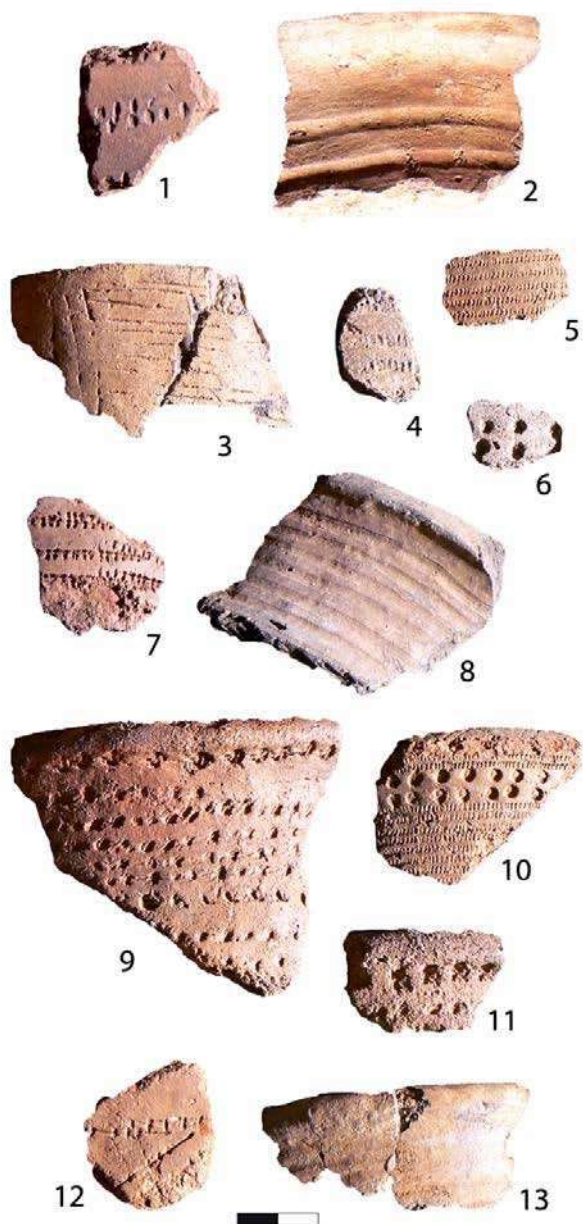

Рис. А.72. Фрагменти кераміки ТТК. с. Осова Рівненської обл. та с. Майдан-Липно Волинської обл. (Фото Г. Охріменка)

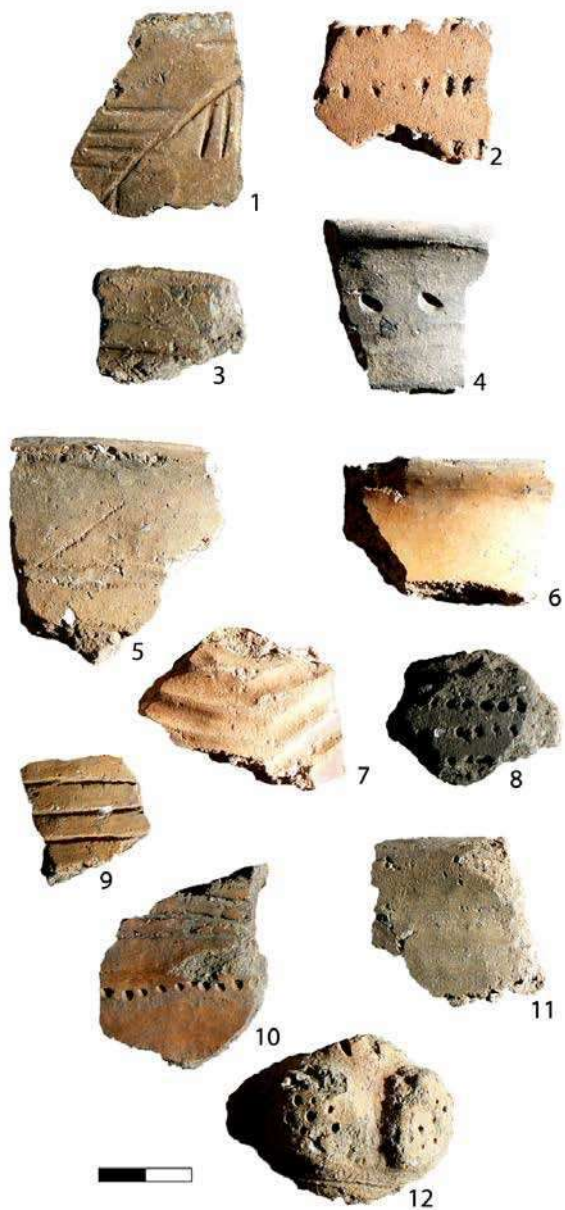

Рис. А.73. Фрагменти кераміки ТТК
(Фото Г. Охріменка)

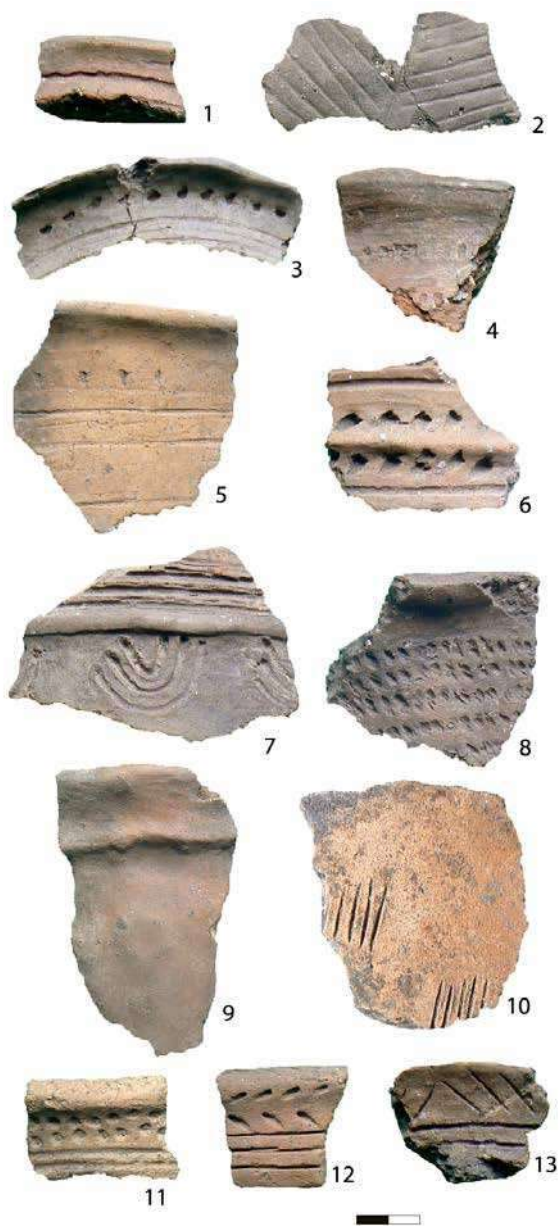

Рис. А.74. Фрагменти кераміки ТКК. с. Розваж-Кошара
Острозького р-ну Рівненської обл. (за О. Позіховським)

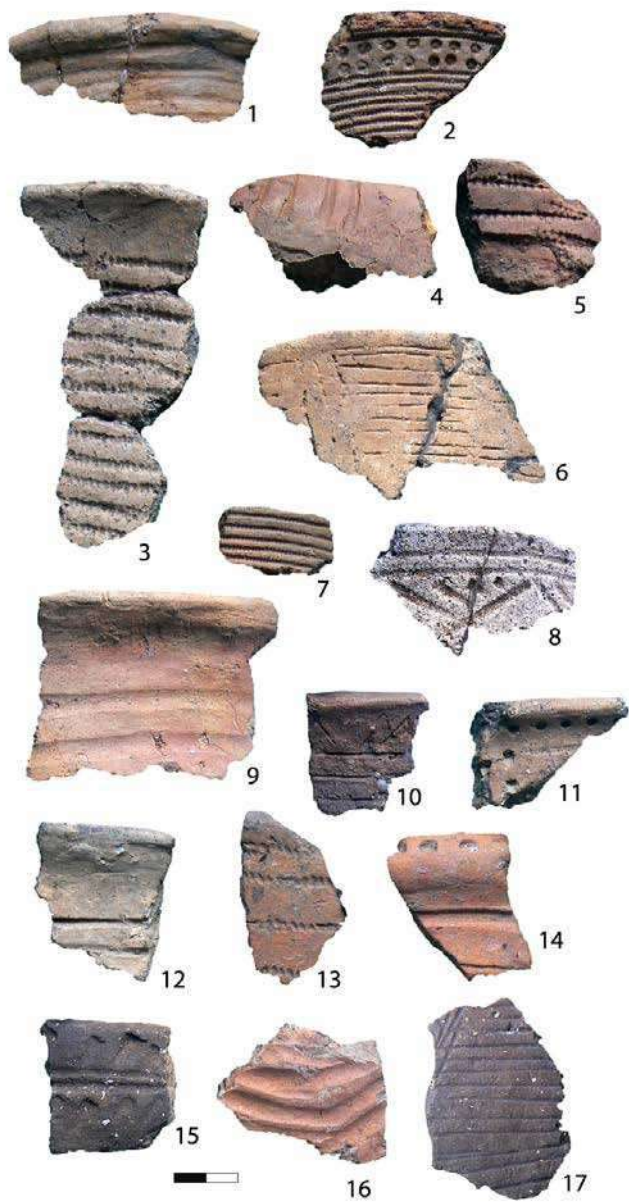

Рис. А.75. Фрагменти кераміки ТКК. с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та ін.

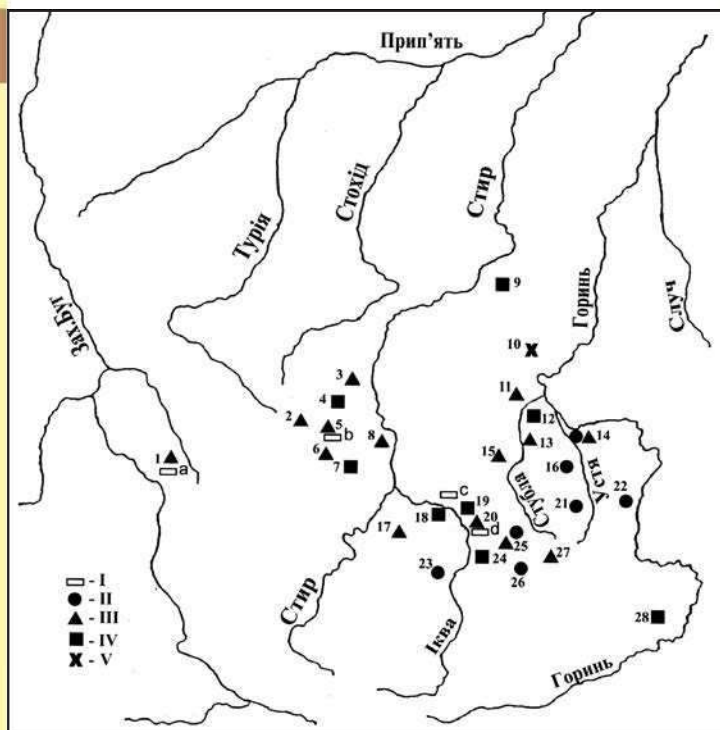
АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. А.76. Бронзові прикраси ТКК та СТК
(Фото І. Маркуса)

Рис. А.77. Бронзові прикраси та зброя з поховання с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за І. Свєшніковим)

*I – енеоліт; II – городоцько-здовбицька;
 III – стжижовська; IV – східнотишинецька;
 V – родовище міді*

a – Зимно, b – Торчин, c – Млинів, d – Дубно

1 – Зимно,	10 – Великий	19 – Івання,
2 – Смолигів,	Мідськ,	20 – Дубно,
3 – Коршів,	11 – Березне,	21 – Здовбиця,
4 – Шепель,	12 – Пересопниця,	22 – Стадники,
5 – Торчин,	13 – Жорнів,	23 – Мокре,
6 – Сьомаки,	14 – Городок,	24 – Дитиничі,
7 – Скірче,	15 – Луків,	25 – Ліпа,
8 – Великий	16 – Зозів,	26 – Яструбичі,
Боратин,	17 – Озіїв,	27 – Стеблівка,
9 – Черськ,	18 – Смордва,	28 – Дорогоці

Рис. А.78. Поширення пам'яток енеоліту та бронзового віку Волині з металевими виробами (за І. Маркусом, Г. Охріменком)

Дизайн: Наталії Скляренко.

Комп'ютерний набір і верстка:
Наталії Скляренко.

Редактори: Наталія Пушкар,
Світлана Локайчук.

Наукове видання

Григорій Васильович **Охріменко**
Наталія Владиславівна **Скляренко**

Ігор Ярославович **Маркус**

Світлана Михайлівна **Локайчук**

Олександр Миколайович **Романчук**

НАРИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ БРОНЗИ

Підписано до друку _____ Формат _____
Папір офс. Гарн. Times New Roman Ум. друк. арк. ____
Обл. вид. арк. _____

Тираж 300 прим.

Зам.

Видавництво “Вежа-Друк”
Луцьк, 2016

с. Івання Рівненська обл.
Краєзнавець О. Кричевський

Хрінники Рівненської обл. Розчистка поховання воїна.
Студенти-історики на археологічній практиці

Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Волинської обл.
Студенти-історики на археологічній практиці

О. Остапюк демонструє
новий експонат Любомльського музею

Торчин Волинської обл.
Огляд кар'єру

Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Волинської обл.
Студенти-історики на археологічній практиці

